

ЛОГВІНАЇ

МІР
ШАЛЕЇ

ЗА СЛНЯЙ ГАРЯЙ

У П Е Р А К Л А Д З Е

ПАЇЛА КАСЦЮКЕВІЧА

ЛОГВІНАЇ

МЕР
ШАЛЕЇ

ЗА СЛІДЯЙ САРОЇ

У П Е Р А К Л А Д З Е

ПАЇЛА КАСЦЮКЕВІЧА

МЭІР ШАЛЕЎ

Маюць нацыі пісьменнікаў папулярных. Маюць абавязковых для чытання. Але ёсць і любімыя. У ізраільцаў такім улюбёнкам, безумоўна, стаўся аднагодак габрэйскай незалежнасці Мэір Шалеў.

Шалеў нарадзіўся ў 1948 годзе ў Ерусаліме ў сям'і літаратараў Іцхака Шалева і Бат'і Бэн Барак — дзяцей рэпатрыянтаў з Усходняй Еўропы. Дзяцінства прабавіў у машаве Нагальяль, што ў Ізрээльскай даліне. Ваяваў у Шасцідзённай вайне і быў паранены. Вывучаў псіхалогію ў Габрэйскім універсітэце ў Ерусаліме. Працаваў кіроўцам на хуткай і тэлевядоўцам. Пасля выхаду першага рамана “За Сіняй Гарой” (1988) цалкам прысвяціў сябе літаратурнай працы.

Напісаў раманы “Ісаў” (1991), “Як адзін дзень” (1994), “У маім доме ў пустэльні” (1998), “Голуб і юнак” (2006), “Дзве мядзведзі” (2013) і інш., а таксама шэраг дзіцячых кніг у вершах і прозе. Аўтар папулярных каментароў да Бібліі ды іншага нон-фікшну.

Шматгадовы калумніст газеты “Едыёт Ахранот”, Шалеў не заставаўся ў баку ад ізраільскай павесткі, да апошняга дня жыцця выклікаючы сваёй публіцыстыкай вострыя дыскусіі.

Мэір Шалеў з дзяцінства быў захоплены прыродазнаўствам, што адлюстравалася ў яго прозе. Так, пасля публікацыі рамана “За Сіняй Гарой” пісьменнік атрымаў прэмію Энтамалагічнага таварыства. Апошнія гады жыў у вёсцы ў Ізрээльскай даліне, куды вярнуўся пасля гадоў працы ў Ерусаліме, дзе займаўся творчасцю і садоўніцтвам, плёнам чаго стала кніга “Мой сад” (2018), прысвечаная расліннаму свету Ізраіля.

Мэір Шалеў пайшоў з жыцця 11 красавіка 2023 года.

מאיר שלו רומן רוסי

“Да кожнага народу на мове яго”
Эстэр 1:22

Гэтая кніга выйшла пры падтрымцы
Пасольства Дзяржавы Ізраіль у Мінску
ды Інстытута перакладаў
іўрыцкай літаратуры (Тэль-Авіў, Ізраіль)

МЭІР ШАЛЕЎ

ЗА
СІНЯЙ
ГАРОЙ

~

Ізраільскі раман

~

Пераклаў з іўрыту
ПАВАЛ КАСЦЮКЕВІЧ

ЛОГВІНАЎ

“За Сіняй Гарой” — сямейная сага чатырох пакаленняў ізраільцаў. Гісторыя пачынаецца ў 1920-х, у забало-чанай Ізраэльскай даліне, куды прыбываюць габ-рэі-рэпатрыянты Магілёўшчыны, Міншчыны, Чарні-гаўшчыны, Кіеўшчыны, а таксама іншых куткоў Усходняй і Цэнтральнай Еўропы. Аповед у духу магічнага рэа-лізму — гэта перапляценне чалавечых і звярыных лё-саў, гісторый змагання з дзікай прыродай і ўласнай натурай. Нежартоўныя жарсці герояў разгортваюцца на фоне змагання Ізраіля за дзяржаўнасць.

У цэнтры рамана — канфлікт паміж жыхарамі пасе-лішча і ўнукам першапраходца Якава Міркіна Бару-хам, што арганізаваў на грамадскай зямлі камерцый-ныя могілкі, пахаванне на якіх зрабілася модай для габрэяў свету. Да чаго прывядзе супрацьстаянне па-між Камітэтам і наглядчыкам Дома Вечнасці для Пер-шапраходцаў, дзе пахаваныя “274 дзяды і бабкі, адзін мул і адна мандаліна”, дазнаюцца чытачы, якія прой-дуць пакручастымі сцежкамі сюжэта да канца.

рэдактарка Марыя Мартысевіч
карэктарка Ніка Арлова
дызайнерка вокладкі Кацярына Пікірэня

ISBN 978-609-492-017-2

© Мэір Шалеў, 1988

© Павел Касцюкевіч, пераклад, 2023

© Lohvinau Publishing House, Logvino literatūros namai, 2023

НЕАБХОДНЫЯ ТЛУМАЧЭННІ
ПЕРАКЛАДЧЫКА

Квудца-кібуц-машаў. Герой рамана, габрэйскі першапраходзец Шлёма Левін, кажа пра 1920-я гады ў Зямлі Ізраіля, як пра “...час, калі мы ўсе разрываліся паміж тысячай прывязанасцей”. Вось жа, насампершымі такімі прывязнасцямі і арыенцірамі для тадышніх рэпатрыянтаў былі дзве рэчы — габрэйскія нацыянальныя ідэі сіянізму і сацыялістычны прынцып прадуктыўнай працы.

Вельмі часта нацыянальнае пачуццё габрэяў на Зямлі Ізраіля ў першай палове XX стагоддзя праяўлялася ў агульнай аграрнай працы. Адпаведна, і першапраходцы сяліліся супольна, у паселішчах, арганізаваных паводле ідэалогіі.

Самым “левым” такім паселішчам была квудца (або камуна). Татальная супольнасць, дзе некаторыя лічылі, што нават бялізна мусіць быць агульнай (а некаторыя — што мужы і жонкі), падтрымлівалі адмену грошай і гэтак далей.

На другім канцы ідэалагічнай лінары змясціўся машаў, дзе таксама вызнавалі некаторыя калектыўныя формы працы, але дзейнічала кааператыўная аснова. Тут дом і гаспадарка ў кожнага сябра машава былі асобныя.

Недзе пасярэдзіне паміж гэтымі дзвюма скрайнасцямі месціўся вядомы ўсім кібуц з агульнай гаспадаркай, прыладамі працы, кухняй і ядальняй, але ўсё ж з паасобнымі сем’ямі кібуцнікаў.

У рамана вядзеца менавіта пра машаў — ці не самы “правы” ў спектры сацыялістычных габрэйскіх паселішчаў у Зямлі Ізраіля.

Бабуля Мэіра Шалева — не менш вядомая постаць у гісторыі аграрнага сіянізму, чым яе ўнук, — першапраходніца Тоня Бэн-Барак (выпісаная ў рамане як “менчучка Тоня”) у ізраільскім дакументальным фільме “Даліна мроі” (дакументальны серыял “Слуп агню”) па-простама, па-сялянску апісала розніцу паміж камунай і машавам:

“Людзі часта пакідалі камуну, бо чалавек хацеў асобна гадаваць дзяцей, весці сваю гаспадарку. Некаторыя хацелі больш прыватнага жыцця. Не ўсе былі гатовыя выходзіць да агульнага стала. Нават былі выпадкі, што некаторыя сядзець побач не былі гатовыя. А тут, у машаве, ты сядзіш за сталом сам-насам, ціха-спакойна”.

Зрэшты, машаў, у якім адбываецца дзеянне рамана, аўтар часта мянуе проста “вёскай”.

Алія. Другая рэч, неабходная для разумення рамана, — гэта панятак “алія” — хваля рэпатрыяцыі габрэяў у Зямлю Ізраіля, а пасля 1948 года — у Дзяржаву Ізраіль.

Адрозніваюць першую (1882–1903), другую (1904–1914), трэцюю алію (1919–1924) і гэтак далей. Другая алія лічыцца ці не самай гераічнай, бо тагачасныя першапраходцы, пара дзясяткаў тысяч выхадцаў з Усходняй Еўропы, якімі збольшага рухалі ідэалагічныя матывы, амаль галаруч змагаліся з блізкаўсходнімі эпідэміямі, неспрыяльным кліматам і рэльефам, здолеўшы за некалькі гадоў пабудаваць з нуля некалькі сотняў сельскагаспадарчых паселішч.

Палітычны момант. З 1917 да 1948 года на Зямлі Ізраіля панавала Брытанская імперыя. З аднаго боку, яна несла на Блізкі Усход перадавую заходнюю цывілізацыю, а ў Другую сусветную вайну змагалася з нямецкім нацызмам — заклётым ворагам габрэяў. Аднак з іншага — трымалася каланіяльных, згубных для мясцовых жыхароў практык. У прыватнасці, Брытанія пільнавалася прынцыпу “падзяляй і ўладар”, чым падсілкавала

габрэйска-арабскую варажнечу, на доўгія гады знішчыўшы перадумовы для мірнага суседства.

Біблійныя цытаты. Раман шчодро перасыпаны біблійнымі цытатамі — дакладнымі і недакладнымі, алюзіямі, параўнаннямі. Вясковы настаўнік Якаў Пінэс нават спрабуе лаяцца на біблійны манер. Аднак старазапаветныя радкі ў вуснах габрэйскіх першапраходцаў не сведчаць пра рэлігійнасць моўцаў, прынамсі ў традыцыйным значэнні гэтага слова.

Тлумачэнні гэтаму такія. Па-першае, выхаваныя ва ўсходняй і цэнтральнай Еўропе ў строгім юдаізме, ізраільскія першапраходцы змалку добра ведалі кананічныя тэксты і традыцыі, з імі звязаныя. Па-другое, дзеля ўзмацнення сувязі народа з Зямлёй Ізраіля сіянізм і габрэйскі сацыялізм, рухі ў сваёй прыродзе атэістычныя, узялі на ўзбраенне свецкае, маралістычнае і нават матэрыялістычнае прачытанне юдэйскіх рэлігійных кніг (Старога Запавета, Талмуда, Гмары). Менавіта ў такім ключы ў сучасным Ізраілі выкладаецца Стары Заповіт як абавязковы школьны прадмет свецкіх школ. Дадамо, што дзеянне рамана адбываецца ў Ізраэльскай даліне, даступнай дэкарацыі шматлікіх біблійных гісторый.

Біблійныя цытаты падаюцца ў перакладзе Васіля Сёмухі, Сяргея Шупы і перакладчыка гэтай кнігі. Цытаты з Талмуда, Гмары і твораў юдэйскага багаслова Рашы — у вольным перакладзе перакладчыка гэтай кнігі.

“Роман русі”. У арыгінале твор называецца “Роман русі” — “Рускі раман”. У сучаснай ізраільскай культуры гэтая назва мае сваю адметную канатацыю, адсылаючы ізраільскага чытача да рускай літаратуры XIX — першай паловы XX стагоддзя аўтарства Ф. Дастаеўскага, І. Тургенева, М. Шолахава. “Рускі раман” у ізраільскім прыняцці — літаратурны твор, які поўніцца жарснымі і дабітнымі, але супярэчлівымі героямі з насычаным унутраным жыццём, іх паводзіны частау недальнабачныя

і нелагічныя, нават няўцямныя, развіццё іхніх вобразаў вядзе да зухаватых учынкаў, але прысутнасць іх у творы закранае важныя пытанні існавання.

Патрапіўшы на замежную глебу (у тым ліку беларускую), гэтая спецыфічная ізраільская назва амаль цалкам губляе сутнасць і смак, таму давялося ад яе адмовіцца. Перакладчыку паступілі прапановы назваў кшталту “Сентыментальны раман” або “Стары добры раман”, але і яны былі адпрэчаны як схематычныя. Прапанаваны самім перакладчыкам тытул “Дом Вечнасці для Першапраходцаў” (паводле назвы могілак, вакол якіх круціцца сюжэт), у сваю чаргу, адпрэчылі афіцыйныя прадстаўнікі аўтара. Зрэшты, было вырашана пайсці ўслед за англійскім і іспанскім перакладам, крыху перайначыўшы іх варыянты: “За Сіняй Гарой”.

Сіняя Гара, якая не раз прыгадваецца ў рамане, — гэта Кармэль на паўночным захадзе Ізраіля, горны масіў, ля ўзножжа якога паўстаў горад Хайфа. Калі плыць морам у Ізраіль з Усходняй Еўропы, як і трапіла туды большасць габрэйскіх рэпатрыянтаў больш за сто гадоў таму, то апынешся ў Хайфскім порце. Там, абагнуўшы Сінюю Гару на асле ці аўто, прыбываеш наўпрост у апісаную ў рамане Ізрээльскую даліну.

Іўрыт Мэіра Шалева. Мова рамана стракаціць найперш ідышскімі і арабскімі, але таксама турэцкімі, персідскімі, арамейскімі, англійскімі і славянскімі словамі, уласцівым пасяленцам Зямлі Ізраіля 1920–1940-х гадоў. Не абмінуў сваёй увагай аўтар і ладзіна — мову сефардскіх габрэяў.

Перакладчык выказвае падзяку знаўцу ідыша Алесю Астравуху і перакладніцы з арабскай Аляксандры Дзмітранок за дапамогу ў прачытанні арыгінала.

ПЕРШЫ РАЗДЗЕЛ

Адной летняй ночкай заслужаны настаўнік Якаў Пінэс прахапіўся ў вялікім жаху. Нехта крычаў на вуліцы:

— Я пярдолюся з унучкай Ліберзона!

Крык — нахабны, голасны і выразны — забытаўся між вершалінаў канарскіх хваін, што высіліся побач з воданпорнай вежай. Адно імгненне завіс у паветры, нібы курыца на брэючым палёце. Але ўрэшце расцерушыўся на асобныя словы. Аблёт на вясковую зямлю.

Жуда — колішняя, да болю знаёмая, — скаланула сэрца старога настаўніка. Яму зноў падалося, што гэты гнюсны вокліч чуе толькі ён.

Доўгія гады настаўнік кідаўся замазваць усемагчымыя расколіны. Зрошчваў цялесныя і грамадскія раны. Упарта сцягваў разрывы. “Як той галандскі юнак, што заткнуў пальцам цеч у плаціне”, — зазвычай казаў Пінэс сам сабе,

сустрэўшы чарговую пагрозу тварам да твару. Гэтаксама, як каларадскія жукі, як розыгрышы латарэі, каровіны кляшчы, трасцавае камар’ё, навала саранчы і ідэйна чужыя джаз-бэндзы разбіваліся ўдруз аб чорны хвалярэз ягонага сэрца, пакідаючы адно тонкую пену.

Пінэс усхапіўся з ложка. Выцер пальцы аб калматыя грудзі. Узлаваны. Уражаны. Чаму гэта вясковае жыццё працягваецца як нічога ніякага, калі гэткае буянства кідае голасны выклік грамадскаму парадку?

Усе да аднаго вяскоўцы спалі, як кажуць тут у Даліне, што жыта прадаўшы. Аслы — у загоне, дойныя каровы — у кароўніку, нясушкі — у куратніку, а “свядомыя змагары за ўраджай” — у сваіх сціплых ложках. Як у старой машыне, чые дэталі дасканала прыцерліся адна да адной, працягвалі жыхары вёскі сваю начную руціну.

Вымі напаўняліся малаком, грэйпфруты брынялі сокам. На плячах вялікіх быкоў, якіх мусілі неўзабаве выправіць на разніцу, нарасталая першарадная плоць. Працавітыя бактэрыі, “нашы аднаклеткавыя сябры”, як удзячна называў іх Пінэс на занятках біялогіі, рупіліся забяспечыць вугляродам карэнне раслін.

Аднак стары настаўнік, чалавек хоць і паблажлівы, але педагог да шпіку косткі, і ў дадатак вядомы сваёй педантычнасцю, не дазволіў бы нікому, пагатоў сабе, спачыць на лаўрах здзяйсненняў і дасягненняў.

“Я злаўлю цябе, поскудзь!” — прамармытаў ён раз’юшана і з цяжкасцю ўскруціўся з панцырнага ложка. Дрыготкімі рукамі зашпіліў старыя штаны колеру хакі. Абуў працоўныя чобаты — яны падвысілі ўзровень ягонай абароненасці да лытак — і вырушыў на бітву. Праз цемру і спешку не знайшоў акулераў. Але месяцовае святло, што ўварвалася ўсярэдзіну дому праз шчыліны ў вушаку, асвятляла дарогу.

Знадворку ногі спатыкнуліся аб грудок, вырыты кратом, што веў у садзе сваю падкопную дзейнасць. Пасля падзення

настаўнік падняўся. Абтрэсіўшыся ад пылу, загукаў: “Хто тут? Хто тут?” — і наструніў слых. Блізарукія вочы шнапарылі па цямрэчы. Вялікая галава вагалася з боку ў бок як мазгаўня начнога птаха, якая балансуе, каб захаваць раўнавагу.

Паскудны вокрык не паўтарыўся.

“Як заўсёды, — прамармытаў самому сабе. — Піскнуў раз і — шась у норку”.

Пінэс устурбаваўся. Грубы крык быў яскравым сведчаннем, што нехта пацёгся крывой дарожкай нікчэмнага геданіста, паставіў асабістыя інтарэсы па-над грамадскімі. Адным словам, яўны падрыў статутаў. Стары настаўнік, які “выхоўваў у сваіх гадаванцах замілаванне да працы і любасць да побытавай сціпласці”, мімаволі ўспомніў Вялікае Выкраданне Чакаляты, учыненае некалькімі яго вучнямі ў вясковай краме. Прыгадаў таксама куфар Рывы Маргуліс, які колісь прыехаў з Украіны і поўніўся збыткоўнасцямі, спакусамі ды ўсякімі “раскошнымі цацкамі-пецкамі”, якія да дна душы скаланулі ўсіх сяброў сельскагаспадарчага таварыства. Таксама на думку настаўніку прыйшоў шатанскі смех гіены, які колісь разносіўся па кібуцных палях, гэты “трыумф здзеку і пыхі”.

Паколькі настаўнік прыгадаў гіену менавіта ў момант, калі акуляры на носе адсутнічалі і вочы шнарылі невідуща, дык яго збянтэжанасць ператварылася ў вусціш.

Ён амаль што сшэrx ад раптоўнае жуды.

Тая гіена раз-пораз адведвала вёску. Мярзотная пасланніца краёў, якія разлягліся па-за жытнімі палеткамі і Сіняй Гарой. Цягам доўгіх гадоў, што мінулі з часу заснавання вёскі, чуў настаўнік колькі разоў яе здзеклівы брэх, які падымаўся з цясніны: ясны, востры, шчымлівы.

Шкода ад гіены была вялікая. З’явіліся пакусаныя, навука якіх азам сельскай гаспадаркі пайшла сабаку пад хвост. Сеялі афрыканскае проса ўвосень і абціналі вінаграднік улетку. Іншых праз крык гіены пачалі тачыць сумненні, пыха,

адчай. І яны пакінулі працу на зямлі: ўцяклі ў горад, сышлі ў магілу, выехалі за мяжу.

Ад хвалявання Пінэс не знаходзіў сабе месца. Ён ужо бачыў у сваім жыцці людзей, якія збочылі з простага дарогі, — згорбленыя постаці ўцекачоў у порце, кашчаватыя самагубцы, якія знерухомеліся ў магілах. Бачыў ён невяртанцаў і вычварэнцаў. “Ерусалімскіх дармаедаў з ешывы, якія жывуць на ласкавым хлебце амерыканскіх габрэяў-мільянераў”. Цфацкіх кабалістаў, што бавяць жыццё ў арыфметычным вылічэнні прыходу Месіі. Прыдуркаватых камуністаў: мічурынцаў і ленінцаў, якія разрываюць на часткі “наш Працоўны батальён”*. Доўгія гады развагаў і ацэнкі чужых здольнасцяў навучылі Пінэса, наколькі лёгка можа змарнавацца чалавек, пазбаўлены гарту і маральнага стрыжня.

— Асабліва гэты крык паражае дзяцей, бо іх светагляд яшчэ не ўфармаваўся, — папярэдыў ён вяскоўцаў, як толькі ля хат з’явіліся сляды пачвары. І настаяў, каб арганізавалі варту. Уначы ён сам далучаўся да ўзброеных мужчын, сваіх былых вучняў, якія выходзілі ў поле знішчыць падбухторшчыцу. Але гіена блытала сляды — злавіць сябе не давала.

— Гэтаксама, як кожны вядомы навуцы шкоднік, — пракаментаваш яе паводзіны на вясковым сходзе Пінэс.

Адной ночы, выйшаўшы лавіць землярыек і драўнінных квакш для жывога кутка ў школе, Пінэс убачыў гіену, якая перабягала пасевы праз канал і стала набліжацца тым уласцівым дзікім жывёлам лёгкім трушком, які, здавалася, жор адлегласць.

Пінэс спыніўся. Звяруга кінула на яго позірк іскрыстых аранжавых вачэй і інтымна гыркнула. Пінэс убачыў магутную шыю, што пераходзіла ў шырокія плечы, а таксама жаўлакі сківічных цягліц. Паласатую поўсць, якая зіхцела, стаўшы дыбам на канцы хрыбціны.

* Працоўны батальён — рабочыя арцелі скаральнікаў Зямлі Ізраіля сацыялістычнай скіраванасці.

Гіена паскорыла хаду, растаптаўшы далікатныя парасткі мышынага гароху. Перад адступленнем, перш як знікнуць у жываплоце з арапкі, гіена зноў глянула на настаўніка і, здзекліва ўсміхнуўшыся, ашчэрыла іклы. Пінэс спярша не зразумеў сэнсу “гэтага паскуднага смяшочка”, пакуль урэшце да яго не дайшло, што ён забыў стрэльбу дома.

“Пінэс заўсёды забывае стрэльбу дома”, — загаварылі вяскоўцы, калі стала вядома пра гэтую начную сустрэчу. І прыгадалі, як шмат гадоў таму, калі бацькі-заснавальнікі заклалі вёску, памерла ад трасцы ягоная жонка Лея. Жонка і дзве дачкі-блізнючкі ва ўлонні. Пінэс уцёк ад цела каханай жонкі, якая працягвала вылучаць зялёны пот нават пасля таго, як спруцянела і схаладнела. І прыпусціў да вярбовага гаю, дзе ў тыя дні звычайна канчалі жыццё самагабствам. Некалькі сяброў пабеглі ратаваць. Знайшлі яго ляжачым паміж хмызамі сунарыі, аблітага слязьмі. “Тады ён таксама забыў стрэльбу дома”.

Цяпер, калі плямістая звяруга ўзвярэдзіла памяць, а таксама прыйшла да думкі мёртвай жонка і сіняватая бязгрэшныя дочачкі-народкі, Пінэс спыніў свае “хтотуты”. Вярнуўся ў пакой, намацаў акуляры і паспяшаўся да майго дзеда.

Пінэс ведаў, што дзед амаль ніколі не спіць. Пастукаў у дзверы і, не чакаючы адказу, зайшоў. Ляпанне драцяных дзвярэй па вушаку разбудзіла мяне. Я глянуў на дзедаў ложак. Як заўсёды, ён стаяў пусты, а пах ягонай папярсы цягнуўся з кухні.

Было мне тады пятнаццаць. Большасць гэтых гадоў прайшла ў дзедавым бараку. Яго рукі, рукі садоўніка, выгадавалі мяне. Яго вочы ацэньвалі рост і гарт. Яго вусны спавівалі мяне ў пальмавае мачула гісторый. “Міркінскі сіротка” — менавалі мяне ў вёсцы, але ж ён, мой літасцівы, раўнівы і помслівы дзед, клікаў мяне “маё малятка”.

Быў стары і змрочны. Нібыта акунуўся ў бялілы, якімі мазаў увесну камлі ў садзе. Камлюкаваты, жылісты, вусаты і лысы.

Гады ўтрамбавалі вочы назад у чэрап, згасіўшы зіхценне. У зрэнках клубіліся дзве лужыны шызага туману.

Летнімі нача́мі дзед зазвычай сядзеў пры кухонным сталё, у выцвілай спячоўцы і сініх шортах, вывяргаючы дым і салодкія пахі дрэваў ды малака. Варушачы перакручанымі — як вінаградная лаза — спрацаванымі нагамі, дзед гартаў успаміны і падлічваў грахі. Заўсёды пісаў сам сабе кароценькія сказы на паперках, і тыя пасля луналі ў пакоі, нібы чародкі бяляноў-капуснікаў. Штохвіліны чакаў вяртаньня ўсіх адсутных.

“Хай стануць-паўстануць напроці маіх вачэй”, — знайшоў я напісанае на цыдулцы, якая прыляцела проста мне ў рукі.

Шмат разоў, стуль як я настаяў і да дня яго смерці, я пытаўся ў яго:

— Дзед, пра што ты ўвесь час думаеш?

І ён адказваў заўсёды:

— Пра сябе і пра цябе, маё малятка.

Жылі мы ў старым бараку. Казуарынавая хваіны пакрылі яго дах шорсткімі дыванамі з ігліцы. І двойчы на год, на загад дзеда, я залазіў на верхатуру і зграбаў назапашаны слой. Падлога барака была трохі вышэйшая за ровень зямлі, каб вільгаць і прусакі не жэрлі масніц. З прымглёнага і вузкага пралазу я заўсёды чуў гукі вайны вожыкаў са змеямі ды мяккі шоргат лускавак мядзянкі. Аднойчы гіганцкая станожка, ускараскаўшыся праз парог, залезла ў адтуліну. Узяўшы цагліны, дзед з усіх бакоў замураваў пралаз. Перадсмяротныя ўздыхі і ўмольнае румзанне, якія пачуліся адтуль, прымусіліся яго ўзламаць цэглу і больш ніколі сваіх эксперыментаў не паўтараць.

Наш барак — ці ж не апошні ў вёсцы. Калі бацькі-заснавальнікі прыпалі да роднай зямлі, дык першыя свае капіталы ўклалі ў будаўніцтва бетонных кароўнікаў, бо каровы менш прызвычаеныя да перападаў надвор’я — прыручаныя безліч пакаленняў таму, яны не мелі ніякай ахвоты вяртацца ў дзікую прыроду. Самі першапраходцы жылі ў намётах з матэры,

потым — у драўляных бараках. Мінула ладна часу, перш чым яны пераехалі ў цагляныя дамы. У пабудаваным на нашай га-спадарцы доме жыў дзядзька Аўрагам, яго жонка Рыўка ды іх сыны — мае стрыечныя браты, блізняты Ёсі і Уры.

Дзед пастанавіў застацца ў драўляным бараку. Садаўнічы, ён меў любасць да дрэва.

“Драўляны дом рухаецца і хістаецца, пацее і дышае. Кожны, хто ступае па ім, набывае свой адметны рып”, — сказаў ён мне і з гонарам паказаў масіўную крокву па-над ягоным ложкам, якая штовясну выпускала зялёны парастак.

Было ў бараку два пакоі і кухня. У першым я спаў з дзедам на панцырных ложках і калючых сенніках, якія называліся “матрацы з водарасцяў”. Тутсама стаяла простая вялікая шафа, а поруч камода, у якой мармуровая патрэсканая пліта была нашлёпнутая на шуфлядкі. У верхняй шуфлядцы дзед пакінуў вяроўкі з пальмавага мачула і ліпучую стужку. На цвіку па-за дзвярыма вісела скураная папруга, у ёй — сядовыя нажніцы з чырвонымі ручкамі. Складанчыкі і цюбік самаробнай “чорнай мазі” для лекавання абрубкаў галін. Рэшта прыладаў — секатар, парашкі, лекі і атруты, рондалі, у якіх замешваў сваю “бурду” — пякельную мяшанку мыш’яковай суспензіі, нікаціны і пірэтру, — захоўваў за замком у сумежнай з кароўнікам прыбудове. У ёй запіраўся мой дзядзька Эфраім. Яшчэ да таго, як уцёк і бяследна знік.

У другім пакоі шыхтаваліся кнігі, якія тады можна было знайсці ў любым вясковым доме. “Прусачыная кніга для селяніна” Будгаймера і Кляйна, брашуры “Гонь” і “Садоўнік” ў блакітных вокладках, “Яўгеній Анегін” у светлым пераплёце з ільну, чорная Біблія, кнігі серыі “Маяк” і “Штысель” і, бадай, улюбёная яго кніга — два зеленаватыя тамы “Жніво майго жыцця”, кніга амерыканскага садоўніка-чарадзея Лютэра Бэрбанка.

“Кату па пяту, худы, крыху згорблены, калені і суставы скарлючаныя ад цяжкай фізічнай працы” — гэтак апісваюць

Бэрбанка сучаснікі. Рыхтык дзед. Хіба ў Бэрбанка вочы сінія, а ў дзеда — шызыя.

Поплеч з Бэрбанкам цясніўся шэраг мемуараў, якія напісалі дзедавы сябры. Некаторыя назвы я па-ранейшаму памятаю: “Ростані жыцця”, “Ад Дона да Ярдана”, “На пуцявінах Айчыны”, “Мая зямля”.

Гэтыя сябры былі героямі майго дзяцінства. Усе яны (гэтак апавядаў дзед) нарадзіліся ў далёкім еўрапейскім краі, “прарваўшыся праз межы і кардоны”, рэпатрыяваліся ў Ізраіль шмат гадоў назад. Некаторыя ў запламбаваных сталыпінскіх (я тады не ведаў значэння гэтага слова) вагонах. Ехалі спасярод снягоў і дзікіх яблынь, уздоўж скалістых берагоў, салёна-нішчымных азярын, сярод голых грудоў і між пясчаных віхур. Некаторыя — вярхом на паўночных гусях, седзячы на белых крылах шырынёю “як ад сіласнай ямы да майстэрні”, слізгаючы і віскочучы ад шчырай асалоды па-над бязмежнымі нівамі і Чорным морам. Іншыя казалі чароўнае слова, ды іх — зачараваных, з заплюшчанымі вачыма, — “перанесла з напірыстым вятрыскам на Няблізкі Усход”. А яшчэ быў Шыфрыс.

— Калі мы стаялі на вакзале горада Макараў, кандуктар засвістаў. Мы палезлі ў вагоны, але Шыфрыс знянацку абвясціў, што не едзе... Даеш памідорку, Барух.

Я разявіў рот, і дзед увапхнуў туды таматны скрылік, пасыпаны соллю грубага памолу.

— Шыфрыс сказаў нам: “Сябры! У Зямлю Ізраіля трэба рэпатрыявацца сваімі нагамі!” Тамсама, на вакзале, ён з усімі намі развітаўся, напакаваў хатуль, памахаў рукой і знік у аблачыне паравознае пары. Аж да сённяшніх дзён ён крочыць у Зямлю Ізраіля: цярэбіць свой шлях і некалі зробіцца апошнім першапраходцам.

Дзед апавёў мне пра Шыфрыса, каб на зямлі застаўся прынамсі адзін чалавек, які чакае і рыхтуецца сустрэцаць яго. Я стаў чакаць Шыфрыса нават пасля таго, як усе яго сяб-

ры зняверыліся і, не ўбачыўшы ягонага прыходу, плюнулі ды перасяліліся ў лепшы свет. Мне хацелася стаць менавіта тым чалавекам, які пабяжыць Шыфрысу напярэймы, калі ён урэшце дойдзе да вёскі. У кожнай фігурцы на хрыбціне далёкай гары я бачыў постаць Шыфрыса, што набліжаўся. Купкі прыску, знойдзеныя мной на мяжы поля, падаваліся астылым вогнішчам, на якім ён гатаваў гарбату. Ваўняныя ніткі на шыпах глогу — павыдзіранымі з ягоных анучаў. Чужыя сляды на пыльных дарогах — адбіткамі ягоных ступакоў.

Я папрасіў дзеда, каб ён на мапе паказаў мне маршрут прасоўвання Шыфрыса, межы і кардоны, праз якія ён прарываецца, рэкі, які ён фарсіруе. Толькі калі мне споўнілася чатырнаццаць, дзед асадзіў мяне: “Завязвай з Шыфрысам!”

— Ён сапраўды абвясціў, што прыйдзе пехатой, — дадаў ён. — Але пэўна, выбіўся з сілы і застаўся там. Або нешта здарылася па дарозе — ён захварэў, закахайся, аступіўся ці ўступіў у камуністычную партыю... Хто яго ведае, маё малютка... Шмат што можа прыкуць чалавека да месца.

На адной з цыдулак, дробнымі літаркамі, знайшоў я такую фразу: “Квецень, а не плод. Шпацыр, а не рух наперад”.

Кнігі прыціскаліся да вялікага радыёпрыймача “Філько”, якія падпісчыкі “Гоні” куплялі, разбіўшы, як тады казалі, “на зручныя ўнёскі”. Насупраць стаяла канапа і два фатэлі, якія мой дзядзька Аўрагам з жонкай Рыўкай перанеслі ў барак пасля таго, як купілі ў дом новую мэблю. Гэты пакой называў дзед гасцёўняй, але сваіх гасцей заўсёды прымаў на кухні, ля вялікага стала.

Зайшоў Пінэс. Я адразу ж пазнаў ягоны голас, гучны голас, які выкладаў мне геаграфію і Біблію.

— Міркін! — сказаў ён. — Ён зноў крычаў.

— З кім на гэты раз?

— Я пярдолюся з унучкай Ліберзона! — выгукнуў Пінэс моцным голасам, націскаючы на кожнае слова, і адразу ж сумеўся. Зачыніўшы акно, дадаў:

— У сэнсе, не я, а той, што крычаў...

— Выдатна, выдатна, — прамовіў дзед. — Хлопец яўна шматстаночнік. Запарыць табе гарбаты?

Я ўвесь ператварыўся ў слых. Мяне ўжо колькі разоў лавілі за падслухованнем пад адчыненымі вокнамі — я стаяў развесіўшы вушы паміж пладовых дрэваў і сціртаў. Зазвычай я цярэбіўся з рук, да якіх трапіўся ў хапку, і даваў драпака. Выпрастаўшы тулава, рукі па швах, напятае плечы, у поўнай моўкнасці. Пасля людзі прыходзілі паскардзіцца дзеду, але чужым ушчуваннем ён веры не даваў.

Я пачуў, як старыя ногі ціснуць драўляную падлогу, пошум вады, якую наліваюць, і блямканне лыжачак па тонкім шкле, а пасля — голаснае сёрбанне. Здоўнасьць дзядоў трымаць у руках распаленыя шклянкі і спакойненька хлябтаць вар мяне ўжо больш не здзіўляла.

— От жа нахабства! Крычыць і крычыць... — гарачыўся Пінэс. — Брыдкаслоў! Мацяршчыннік! Самасуй!

— Напэўна, нехта жартуе, — сказаў дзед.

— Што ж гэта робіцца! Што ж гэта.... — выдыхнуў настаўнік са стажам, убачыўшы ў інцыдэнце асабісты недагляд. — Як цяпер людзям у вочы глядзець?

Ён падняўся і стаў няўрымсліва совацца. Я пачуў, як збянтэжана і распачна ён храбусціць фалангамі пальцаў.

— Ды проста гармон грае, — сказаў дзед. — Дарэмна ты сэрца ад'ядаеш.

Усмешка, што пратачылася ў дзедавы голас, раз'ятрыла Пінэса. Той загаласіў:

— Крычаць такое? На ўсюю ваколіцу? Каб усе чулі?!

— Паслухай, Якаў, — дзед намагаўся супакоіць настаўніка. — Мы жывём у вёсцы. Калі некага панесла па ўхабе, яго ж урэшце зловяць вартаўнікі... Да справы далучыцца Камітэт... Дык нашто так ад'ядаць сэрца?

— Я настаўнік, Міркін, настаўнік! — гарачыўся Пінэс. — Настаўнік, педагог! З прэтэнзіямі прыйдуць да мяне.

Да збору дакументаў Мешулама Цыркаіна прышытая вядомая заява Пінэса падчас канферэнцыі 5689 (1932) года:

“Біялагічная здатнасць нараджаць дзяцей не дае бацькам здольнасцяў іх выхоўваць”.

— Ніхто табе нічога не скажа праз нейкага юрлівага абэлтуха! — рэзануў дзед. — Ты выгадаваў для вёскі і для кібуцнага руха ўзорнае пакаленне.

— Гляджу я на іх, — растаяў Пінэс, — як яны прыходзяць у школу, у першую камуну, далікатныя, як веснавыя ручайкі, як кветачкі, якія я ўпляту ў грамадскі вянок.

Пінэс ніколі не казаў “клас”, а толькі “група”. Я пасмінуўся ў цемры, бо ведаў, што будзе пасля. Пінэс любіў параўноўваць выхаванне з сельскай гаспадаркай. Апісваючы сваю працу, паслугоўваўся выразамі “некранутая глеба”, “маладыя лозы”, “насычэнне крыніц”. Вучні прыпадабняліся да пасеваў, а “камуні” — да градаў.

— Міркін! — працягваў узрушаны Пінэс. — Я селянін, як вы. Я сею і жну. Яны — яны! — мой вінаграднік, мой сад. І адзін вырадак... — ён ужо амаль задыхаўся, бо распач караскалася ўверх па горле. — Адзін такі... “Я спадзяваўся, што ён уродзіць добрыя гронкі, а ён урадзіў ваўчыныя ягады...” Бач ты, пярдоліцца ён! “Стручок да неба, а дурань як трэба!”

Як і рэшта ягоных вучняў, я прызвычаіўся да біблейных цытат, якія выляталі з рота настаўніка, але ж апошні выраз прагучаў упершыню. Я ціха-ціхенька вярнуўся ў ложак і стаіўся. Маснічыны пад вагой майго цела рыпелі, і дзяды на хвілю перапынілі гутарку. У тыя дні, калі мне споўнілася трынаццаць, я ўжо важыў за сто. Мог схопіць цяля за рогі і прыціснуць яму галаву да зямлі. У вёсцы мае габарыты і канстытуцыя рабілі моцнае ўражанне, ажно пракідваліся вяскоўцы, якія, пакепліваючы, казалі, маўляў, дзед поіць мяне калострумам, першаковым малаком, што гартуе і мацуе цяля-пярэзімка.

— Не падымай голасу, — сказаў дзед. — Малятка прачнецца.

Гэтак называў мяне да самай смерці — “маё малытка” і “маё малытка-немаўлятка”. Нават пасля таго, як чорныя валасы пакрылі ўсё цела, плечы абцягнулася тоўстым слоём плоці, а голас паламаўся. Калі нашы галасы пачалі ламацца, стрыечны брат Уры прыснуў ад смеху, заўважыўшы, што я, відаць, адзінае немаўлятка ў Ізраілі, чый голас памяняўся з фальцэту на бас.

Пінэс працадзіў колькі сказаў па-славянску, на мове, на якую пераходзілі ўсе бацькі-заснавальнікі кожны раз, калі паўставала патрэба ў абураных шушуканнях. Пасля паследаваў металічны скрыгат. Гэтак азвалася накрывка ад бочкі з душанымі алівамі, якую дзед адтыкнуў пры дапамозе адкруткі. Цяпер ён ставіў перапоўненыя алівамі сподак на стол. Пінэс, які меў моцны поцяг да вострага, кіслага і салёнага, стаў трушчыць на ўсе застаўкі. Ягоны настрой імгненна палепшыўся.

— Памятаеш, Міркін, калі мы прыехалі, неапераныя мес-тачкоўцы з Макарава, і елі гешмак маслінэс у яфскай карчме, дык прыгожая маладзіца, у сіняй хустцы, што ішла па вуліцы, памахала нам рукой?

Дзед не азваўся — выразы кшталту “а памятаеш?” заўсёды затыкалі яму рот. Акрамя таго, я ведаў, што ён не ў стане размаўляць, бо трымае ў роце аліву, якую паціху-патроху смоча ў прыкуску з гарбатай.

— Зоймемся або ядой, або ўспамінамі, — сказаў ён аднойчы. — Нельга адначасова перажоўваць і гэтае, і тое.

Меў накішталт завядзёнка: адсёрбваючы гарбату і трымаючы раздушаную аліву ў роце, далікатна адкусваў ад кубіка цукру, заціснутага ў кулаку. Цешыўся пяшчотнай мяшанкай слодычы і горычы. “Гарбата і алівы. Русь і Юдэя”.

— Добрыя алівы, — прамовіў Пінэс, чый голас трохі залагднеў. — Смаката! Як жа мала засталося радасцяў, Міркін, як мала! І як мала таго, што сапраўды хвалюе. Мне цяпер восемдзесят гадоў. “Ці спазнае твой раб смак у тым, што буду

есці, і ў тым, што буду піць? І ці змагу чуць голас спевакоў і спявачак?”

— Мне падалося, што калі ты забег сюды, дык быў усхваляваны, — заўважыў дзед.

— Гэткі нахаба! — сплюнуў Пінэс.

Я пачуў, як з ягонага рота выскачыла аліўная костка, блямкнулася аб стол і зляцела ў рукамыйнік. Запанавала маўчанне. Я ведаў, што новая аліва расціскаецца паміж зубнымі пратэзамі дзеда, душыцца і точыцца сваім горка-ладным сокам.

— А Эфраім? Ад Эфраіма нешта ёсць? — раптам запытаў Пінэс.

— Ні слыху ні прадыху, — адказаў дзед з заўсёдным халадком.

— Толькі ты і Барух, га?

— Я і малятка.

Толькі я і дзед.

Нас было двое. Ад дня, у які ён перацягнуў мяне на руках з дому маіх бацькоў, да дня, калі я нёс яго на руках і пахаваў у садзе.

Толькі ён і я.

ДРУГІ РАЗДЗЕЛ

Туга па дзеду бы пялёнка засціла вочы. Я падняўся з вялікага скуранага фатэля і стаў бадзяцца па пакоях дому. Вялікая віла, якую я купіў пасля таго, як, пахаваўшы ў садзе дзеду і ягоных сяброў, разбагацеў ды пакінуў вёску. Гэты сказ Пінэса — “Толькі ты і Барух”, — што выбраўся на паверхню, цяпер не надта спяшаўся схавацца назад у сваю шуфлядку. Пачуўся пошум хваляў. Я выйшаў на падстрыжаны газон і разваліўся на беражку.

Камяніцу з мэбляй і зямлёй я купіў у аднаго банкіра, які даваў драла з краіны. Не ведаю, з якой прычыны. Я ніколі не сустракаў падобных яму і ніколі не хадзіў у банк. Грошы, што плацілі мне сем’і нябожчыкаў, я пакідаў у кароўніку ў старых мяхах для рэштак хімікалій. Пад цыноўкай старога Зайцэра, для якога жыць побач з каровамі было справай прынцыпу.

— Нават у першых кібуцах я жыў у загончыку, — абвясціў ён.

Вялікія вушы Зайцэра вытыркаліся абапал старой кепкі. Ён мог варушыць імі і раз-пораз, калі перабываў у гуморы, адгукаючыся на просьбы дзятвы, дэманстраваў сваё ўмельства. У Зайцэра былі цвёрдыя прынцыпы і “праграма”, якая змянала рэальнасць, нібы тая была сцяблінкай канюшыны.

“Зайцэр, — занатаваў дзед, — гэта адзіная працоўная партыя, якая не зведала расколу, бо ў яе шэрагах усяго адзін чалец”.

Бускіла, наглядчык маіх могілак Дом Вечнасці для Першапраходцаў, прыехаў да майго новага дому ў пікапе, на якім

перавозіў дамавіны з аэрапорта і дамоў састарэлых, а таксама транспартаваў помнікі ад старых каменяроў з Галілеі.

Гэта была прасторная белая віла, аточаная жываплотам са смоланасённяка. Перш чым націснуць на кнопку электрычнага замка ля брамы, Бускіла задаволена агледзеўся. Калі я паведаміў яму, што першапасажніцы памерлі ўсе да апошняга, поле цалкам запоўнілася помнікамі, а я закрываю басту і з'язджаю з вёскі, дык Бускіла выправіўся на пошукі і знайшоў для мяне новае жылло. Ён заняўся пакупкай: таргаваўся з пасярэднікамі, ад'ядаючы адвакатам сэрца сваёй атрутнай прыязнасцю.

Стоячы з Бускілам перад гіганцкай брамай, я думаў, што мне ніколі не даводзілася жыць у сапраўдным доме. Дагэтуль я туліўся ў дзедавай хаце, старым драўляным бараку, які большасць гаспадароў даўно ператварылі ў камору або свіран.

Я прыйшоў у сіняй спяцоўцы. Бускіла — у светлым ільняным гарнітуры, несучы ў руцэ мех. Банкір, таўсмаценькі і ўвішны, кінуўся яму напярэймы. Мяккія цягліцы неслі яго цела па паліраваных гранітных плітках.

— А-а! — гукнуў ён. — Вось і далакопы.

Бускіла не адгукнуўся. Гады заўзятая барацьбы з вясковым інстанцыямі і кібуцнымі ўстановамі навучылі яго, што нашы могілкі гадуюць у сэрцах пагарду і зайздрасць усіх за вылікам пахаваных на іх нябожчыкаў.

Ён развязаў горла меха. Вытрас запыленыя банкноты на дыван. Задушлівая аблачына сульфату выпырхнула са стога. Бускіла падышоў да банкіра, які закашляўся. Моцна ляпнуўшы па спіне адной рукой, працягнуў для поціску другую.

— Бускіла Мардэхай, наглядчык. Усё ў далярах, як дамаўлялася, калі ласка палічыце.

Бускіла — мая правая рука. Старэйшы за мяне на цэлае пакаленне і мой добры сябра. Нізенькі, востры на язык, з вытанчаным станам і станчэлымі валасамі. Ад яго заўсёды прыемна патыхае хвойным мылам.

Банкір лічыў купюры, а Бускіла тымчасам павёў мяне на агледзіны: паміж дарагімі крышталёвымі сервізамі і калекцыяй срэбных кубкаў, па роўнядзі тоўстых дываноў. Са сцен здзіўлена і дакорліва на мяне глядзелі персанажы карцін і фотапартрэты.

Вызірнуўшы з пакоя-шатні, у якім віселі доўгія шэрагі гарнітураў, Бускіла жэстам знаўцы і ацэньшчыка памацаў тканіны.

— Навошта табе гэта? — запытаўся. — На цябе ж нічога не налезе.

Я сказаў Бускілу, каб браў сабе колькі душы заманецца. Ён паставіў кружэлку, і раскаты голасу опернай прымадонны скаланулі белую прастору. Банкір злосна кінуўся да нас:

— Можа, адкладзяце пагулянку да майго ад'езду?

— Хутчэй палічыш, хутчэй паедзеш, — усміхнуўся яму Бускіла. — Табе ж яно так лепш.

Ён абвіў рукой укармленыя сцёгны банкіра, у танцавальным руху развярнуў яго тулава і асцярожненька пхнуў у кірунку стоса з грашыма.

Праз каторы час прыйшлі адвакаты і прынеслі паперы на подпіс. Банкір напакаваў валізы і паспяшаўся да выхаду, а Бускіла, у чыёй руцэ бліснуў кілішак, выйшаўшы на гаўбец, загукаў услед блаславенні на шчаслівую дарогу. Вярнуўшыся ў пакой, убачыў маю прыгнечанасць.

— Можа, я тады паеду?

— Заставайся, — сказаў я яму, — пераначуеш, разам паснедаем, і тады ўжо...

Прасторны ложка банкіра быў першым ложкам, з якога не вытыркаліся мае ногі. Маё цела было не гатовае да пакорлівага матраца, да чорных дотыкаў ядвабу, які напойваў паветра духмянасцю і бязвольем у памяць пра ўсіх тых распластаных жанчын, што пакінулі барозны асалоды на ягоных плашчынях. Але абарончыя мury, што ўзвялі вакол мяне Пінэс і дзед, стаялі непакісна. Загрубелая скура

ступакі выдзірала валокны з тканіны, а пахі натуральнай абіўкі і дрэва, бляск крышталю і хрому да мяне не ліплі.

Заснуў я за чвэртку гадзіны да світанку на якія лічаныя хвіліны. Дзядоўскі расклад дня ўсё яшчэ смее ў ва мне, як вытутаваны на скуры гадзіннік. Дзед заўсёды ўскручваў першы. Пакінуўшы сняданак на стала, даваў мне адзін востры штурхель ды выпраўляўся на працу ў сад.

— Грушы добра збіраць да таго, як яны прачнуліся, — тлумачыў ён мне.

Бускіла яшчэ спаў. Я адсунуў вялікія шклянныя дзверы і выйшаў на двор. Як на мяне, банкіраў сад быў надта пахнучы, напоўнены знарочыста-дэкаратыўнымі кветкамі, якіх я раней і не бачыў. Пінэс зрабіў з нас знаўцаў выключна палювых кветак і карысных, гаспадарчых раслін.

— Вяргіні і фрэзы — гэта буржуазная флора, — абвясціў ён. — Наскія дэкаратыўныя кветкі — гэта зяновец і нарцыс. Нашы культурныя расліны — канюшына і вінаградная лаза. “Твой Бэрбанк заняўся хрызантэмамі”, — цвяліўся ён з дзеда ў старасці.

Я паглядзеў — і ўпершыню ў жыцці ўбачыў мора. Яно заўсёды хавалася па-за гарой, і з ім я таксама пазнаёміўся за вочна, з аповедаў.

Менавіта на яго хвалях прыбылі дзед і бацька ў Зямлю Ізраіля. Мора сыпала свае аскабалкі на прыгожы твар майго зніклага дзядзькі Эфраіма, калі ён адплываў на вайну.

Праз паўгадзіны на газоне паявіўся Бускіла, абгорнуты ў халат, ён несе паднос, устаўлены падсмажанымі скібамі булкі-пляцёнкі і высокімі кубкамі з сокам.

Мы паселі на краі кветніка. Мае вочы, блукаючы між хмызамі, адразу ж згледзелі павучыныя карункі. У гэтую пару сетка яшчэ зіхцела ад расы. Калі я падпоўз і стаў шукаць самога павука, ашчэр на твары Бускілы пашырыўся. Павук стаіўся ў малюпасенькім намёціку, звязаным з ссохлай лістоты ніткамі павуты. Замаскаваны, у чаканні ахвяры.

Упершыню павука паказаў мне Пінэс у дзедавым садзе. На пачатку лета ён почасту браў мяне ў “Акадэмію матухны-прыроды” шукаць казурак і павукоў.

Яго старэчая рука надзіва спрытна тарганулася. Злавіла муху, што замарудзілася была на адным з лісткаў, і шпурнула яе ў павуту.

— Бач! — загадаў Пінэс.

Павук падбегам выскачыў на павуту. Спавіў ахвяру ў бёлы саван. Абгарнуў і абкруціў маленькую мумію паміж сваіх валахатых ножаў. Потым далікатна даў атрутную буську і спрытна пацягнуў здабычу ў хованку.

Падняўшыся на ногі, я павярнуўся да Бускілы.

— Ну, ты шчаслівенькі? — запытаўся, узвяселены ён. — Віла — нармуль? Маім абавязковым патрабаваннем было, каб у тваім новым садзе корпалася прусаччо і чарвяччо.

Калі мне было пяць, дзед і Пінэс узялі мяне ў мігдаловы гай Эліэзэра Ліберзона. Дзед падышоў да аднаго дрэва, пакарпаўся ля карэння і паказаў мне сляды — нехта тачыў і грыз, паглыбіўшыся ад кары да сарцавіны. Ён паклаў пальцы на камель. Асцярожна шнарыў, пакуль не знайшоў што хацеў. І тады дастаў складанчык і выразаў у кары роўны квадрат. Інсекта, якую мы знайшлі, была даўжэзная, сантыметраў дзесяць, блякла-жоўтая, з цёмнай галоўкай, шырокая і цвёрдая. Калі да яе дакрануліся сонечныя промні, інсекта стала шалёна звяцца і голасна брыдкасловіць.

— Златка, — сказаў дзед. — Вораг мігдаля, абрыкоса, слівы. Любога плода з косткай.

— “У цемры чыняць свае злачынствы”, — дадаў Пінэс.

Кончыкамі ляза дзед выкалупаў паўзуна з чарвяточны і шпурнуў на зямлю. Я адчуў, як поўнюся агідай і гневам. Пінэс сказаў:

— Прывялі мы цябе сюды, бо ў дзедавым садзе ты вусеняў златкі не знойдзеш. Маман-златка ніколі не атакуе моцнае і дагледжанае дрэва. Яна будзе шукаць кволую авечку ў стат-

ку і менавіта ў ёй адкладзе свае яйкі. Ubачыўшы пад зямлёй прышчэпленае дрэва, чые сокі бруяцца і шумяць, яна хутчэй скіруецца да зняверанага і засмучанага сухастою. У яго закіне сумненні свае, а шчупальцы раздзяруць кволую душу.

Дзед адварнуўся, каб не было відаць усмешкі. Пінэс спыніў мяне — не даў мне растаптаць вусеня.

— Кінь дурное, — сказаў ён. — Сойкі выбавяць яго ад пакутаў. “Калі хто застане злодзея, які падкопваецца, і ўдарыць яго так, што той памрэ, дык кроў не залічыцца на тым чалавеку”.

Мы вярнуліся дадому. Адна мая рука была заціснутая ў дзедавай, а другая — у настаўніцкай. Абодвух клікалі Якаў. Якаў Міркін і Якаў Пінэс.

Падчас адной выправы паказаў мне Пінэс самую маман, жучка златкі, што гойсала па галінах дрэва.

— Жучок маскуецца пад мігдаловы арэх, які нібыта пацарнеў, — прашптаў ён.

Калі я працягнуў да яго руку, ён падціснуў лапкі і бязвольна паваліўся на дол. Настаўнік нахінуўся і паклаў яго ў вядро.

— Такая цвёрдая, — патлумачыў ён. — Каб загнаць у яе шпілку, патрабуецца маленечкі малаточак.

Дзяды на дваіх выпілі тузін шклянак гарбаты і струшчылі паўкіло аліваў, і а трэцяй ранку Пінэс сказаў, што пойдзе дадому. І дадаў, што калі зловіць пералюбніка, дык таго чакае “незайздросны лёс і сумны фінал”.

Ён адчыніў дзверы, спыніўся насупраць цямрэчы, абярнуўшыся, і сказаў дзеду, што яму ніякавата, бо прыгадаў гіену.

— Гіена ўжо здохла, Якаў, — сказаў дзед. — І ты гэта ведаеш найлепш. Можаш быць спакойны.

— Кожнае пакаленне гадуе сваіх драпежнікаў, — змрочна адказаў Пінэс і выйшаў.

У гарачай тоўсці ночы, па-над “тонкай плёнкай, з якой паўстала наша жыццё”, пацёгся дадому, разважаючы, а я ведаў напэўна, пра матывы шкодніцтва і пагроз. Яны нараджаліся штохвіліны і пырхалі вакол, распускаліся ў цемры, як жахлівыя пухіры каламутнай і здзічэлай мінуўшчыцы.

Пінэс пачуў ціхусенечкія корпанні мангуста, убачыў ашчэраны твар дзікага ката, які ступіў сваімі шоўкавымі падушачкамі на крывую сцежку забойцы і рабаўніка. На нівах палявыя мышкі ніштожылі плады сялянскае працы. Пад мазаічным слоём — ужатай нівай і галерэямі садовых барознаў — драмала найвялікшая тутэйшая легенда — Балота. Яго колісь утаймавалі бацькі-заснавальнікі. Цяпер яно стоена чакала іх першых прыкмет слабізны. Калі твар настаўніка звярнуўся на захад, дык бліснула аранжавае сяйво, як мора Мілавіц, — то былі агні вялікага горада, што разлёгся па-за Сіняй Гарой. Спакуслівы бляск эксплуатацтарства і маральнага гніцця. Зіхценне лёгкай нажывы, юрлівай плоці і пажадлівых падміргванняў.

Яшчэ колькі хвілін дзед прыбіраў кухонныя прылады, потым патушыў святло і зайшоў у спальню. Перш чым ён улёгся на сваё месца і прытуліўся да мяне, я заплюшчыў вочы, нібыта сплю.

— Маё малютка-немаўлятка... — прашаптаў ён, а яго губы шнарылі па маёй шчацэ і роце.

Было мне пятнаццаць гадоў. Сто дваццаць кілаграмаў мясістых цягліц і калючых чорных валасоў. Але кожную ноч дзед рупіўся нахінуць мяне. Так, як зрабіў і ў тую ноч, калі занёс мяне ў дом. Гэтаксама зрабіў сёння. Потым падышоў да свайго ложка і са скрыні з прасцінамі дастаў піжаму. Я назіраў за ім, калі ён раздзяваўся. Гады не ссушылі і не заплямілі ягонай плоці. Нават калі я хаваў цела ў цемры ночы і зняў з дзеда новую піжаму — паводле ягонай просьбы перад самай смерцю, — дык цела працягвала зіхцець таямнічай беллю, якая ахутвала яго пры жыцці. Усе яго сябры былі зага-

рэлья: іх скура абвуглілася і патрэскалася ад шматгадовага смажання на сонцы і працоўных дзесяцігоддзяў. Але ж дзед, абаронены даўгімі рукавамі, заўсёды пахаджваў па сваім садзе ў саламяным брылі. Яго твар не праціналі промні сонца, і ён застаўся бледны нібы палатно.

Дзед адчыніў акно і, уздыхнуўшы, лёг у пасцель.

Мешулам Цыркін вагаў галавой пры канцы кожнага сказа, а чупрына сівых валасоў цягнулася следам, нібы шлейф. Горкія зморшчыны на шчоках сабраліся ў столкі. Змалку не любіў я гэтага гультая, што жыве на другім канцы вёскі. Заўсёды ён ляпаў мяне па плячы і вымаўляў:

— Вырас да неба, а дурань як трэба!

І тонка хіхікаў.

Мешулам быў сынам Цыркіна па мянушцы Мандаліна, які разам з дзедам, бабуляй Фэйгай і Эліэзэрам Ліберзонам заснаваў Працоўную Сябрыну імя Фэйгі. Цыркін-Мандаліна — руплівы селянін, першарадны музыка, і сёння ён пахаваны ў мяне.

Песя Цыркіна, мама Мешулама, грамадская дзяячка, дома была рэдкім госцем. Мешулам пад'ядаўся ў літасцівых суседак, сам праў сваю і бацькаву бялізну. Аднак багоміў маму і ганарыўся яе ўнёскам у росквіт працоўнага руху. Яна адведвала Мешулама раз-два на месяц, прыбываючы са сваімі вялікімі грудзмі і важнымі гасцямі, “калегамі з Тэль-Авіва”. Толькі нам, дзецям, якія гойсалі па вёсцы без справы, выпадала іх бачыць. Заўважыўшы шэры “кайзер”, які паркуецца ля дзялкі Цыркіна, мой стрыечны брат Уры паведамляў, што “тэль-авіўскія дармаеды прыехалі зноў: панюхаць гной і пафоткацца з цялятамі і пучком радзіскі”.

У свеце, дзе мама — сыходзячая натура, Мешулам шукаў печкі-лавачкі ў іншых месцах. Звычайным дзіцячым мроям не аддаваўся. Паколькі валодаў учэпістай памяццю і магутнай прагай ведаў, дык старыя першапраходцы аплялі яго павутай успамінаў, якая адрознівалася ад той, якой

яны спавілі мяне. Мешулам прыпаў да даследаванняў, збору артэфактаў і дакументаў. Вывучаў старыя кібуцныя статуты, расшыфроўваў лісты. Гартаў паперы, што былі нагэтулькі старыя, ажно рассыпаліся падчас гартання, — і гэтак суцяшаўся.

Ужо ў юнацтве ў яго атрымалася назбіраць колькі экспанатаў. Да кожнага наляпіў напісаную ад рукі цыдулку.

“Цяпка Ліберзона”, “Малочны бітон эпохі першых гадоў брытанскага панавання”, “Першы плуг — выраб кузні братоў Гольдман” і вядома ж — “Першая мандаліна майго бацькі”.

Калі вырас, дастаў з колішняга барака іржавыя дыскі культыватара і старыя бацькоўскія апырсквальнікі. Паправіў страху і запоўніў два малыя пакоікі дзіравым посудам і спархнелай мэбляй. Гэта паўстаў “Барак Першых”. Мешулам зрабіў рэвізію на падворках і па хатах, сабраў паедзеныя шашалем рэштаты для мукі, пральныя дошкі, медзяныя рондалі, якія ўжо пазелянелі. Нават адкапаў санкі, які ездзілі па балотнай твані.

— Трэба, каб людзі ведалі, што тут было, — казаў ён. — Каб ведалі, што колісь, да таго, як сюды праклалі дарогу, тут узімку топлі вазы. А вяскоўцы везлі малако на малачарню балотнымі санкамі.

Асабліва ён ганарыўся нехлямяжым пудзілам Хагіт, каровай Эліэзэра Ліберзона. Быўшы бейруцка-галандскіх крывей, Хагіт у свой час зрабілася чэмпіёнкай краіны па надоях і працэнце тлушчу. Калі Хагіт састарылася і Даніэль, сын Ліберзона, надумаў здаць яе на кляйстар, дык Мешулам выскачыў як Піліп з канпель. Запатрабаваў тэрміновага сходу вясковага Камітэта, на якім выказаў думку, што “нашу працавітую рагатую сябру нельга пускаць на кілбасу і жэлацін”.

— Хагіт не ёсць феноменам выключна сельскагаспадарчым — яна колісь паслужыла вымоўным доказам кіраўніцтву габрэйскага паселішча, што ва ўмовах Блізкага

Усходу не варта рабіць стаўку толькі на чыстакроўных гальдштэйнаўскіх кароў.

Камітэт кампенсаваў Ліберзону перадачу старой каровы Мешуламу і нават паабяцаў узяць на сябе частку выдаткаў па яе ўтрыманні. Але Мешулам неўзабаве ўмярцвіў “працавітую сябру” ладнай дозай мыш’яку і пры дапамозе ветэрынара набіў з вялізнага трупы пудзіла.

Цяпер Хагіт — з чыйго рота вытыркаліся сцябліны люцэрны — каторы год стаяла набіткаваная смярдзючымі сродкамі муміфікавання на пярэдняй верандзе дома Цыrkіна. Са смочкаў яе пакрытага славай вымя тачыўся фармалін. Мешулам паліраваў ёй поўсць, у якой мышыная атрута пакінула след у выглядзе вялікіх пралысін. Чысціў яе здзіўленыя вочы-шкельцы і зашываў разрывы ў скуры, бо верабі для пабудовы гнёздаў цягнулі адтуль саломінкі і вату.

Пудзіла наганяла жуду на ўсё паселішча, а асабліва засмучала старога Зайцэра, які колісь вельмі сябраваў з Хагіт і бачыў у аб’ёмах яе малака “сімвал узварушэння духу народнага”. Каб пабачыць яе, ён калі-нікалі прабіраўся з нашага падворка. Штараз, як ён апынаўся перад ёй, дык, паводле ягоных словаў, у ім “агіда мяшалася са спагадаю”.

— Горкая гарота наша Хагіт! — мармытаў ён сабе пад нос. — Пасля смерці ў Мешулама Цыrkіна ёй давялося праглынуць сена больш, чым пры жыцці ёй адшкадоўваў яе гаспадар Ліберзон.

Але мой стрыечны брат Уры, які пляваць хацеў на ўсіх з высокай вежы і паглядаў на ўсё паселішча з птушынага палёту кпіны, высунуў версію, маўляў, у гісторыі з музеяфікаванай каровай калекцыянерства і даследаванні Мешулама тут ні пры чым.

— Хоць вы рэжце мяне — смочкі Хагіт нагадалі Мешуламу матулю, — пастанавіў ён.

І стуль я глядзеў на яго гэтаксама, як гляджу і сёння — з зайздрасцю і замілаваннем.

У нашу вёску прыязджае шмат наведнікаў. Набіткаваныя турыстамі і школьнікамі аўтобусы — усе хочуць пабачыць справу рук бацькоў-заснавальнікаў. Расчуленыя, турысты паволі едуць па вясковых вулках. Захапляюцца кожнай ігрушкай і курыцай. Удыхаюць пахі зямлі і малака. Экскурсію яны заўсёды заканцоўваюць у гаспадарцы Міркіна, на маіх могілках.

Мешулам высунуў патрабаванне, каб аўтобусам забаранілі заязджаць у Дом Вечнасці для Першапраходцаў, пакуль тыя не наведваюць Барак Першых і карову-рэкардсменку, а таксама пакуль не пабачаць на напакаванай сенам шыі медаля, якім уганараваў Хагіт брытанскі каланіяльны генерал-губернатар.

Дом Вечнасці для Першапраходцаў калоў вочы вёсцы і яе ўстановам, але асабліва ненавідзеў мае могілкі Мешулам Цыркін. Аўтобусы прыбывалі ў гаспадарку Міркіна, дзеці з шырока раскрытымі вачыма, уражаныя турысты як зачараваныя блукалі паміж памытымі помнікамі і ружавымі кустамі, шэптам чытаючы па бронзавых літарах легендарныя імёны і п'ючы халодны сок, які малодшы брат Бускілы прадаваў наведнікам ля брамы — усе гэта рабіла Мешулама злосці поўныя косці.

Мешулам Цыркін ненавідзеў мае могілкі, бо я адмовіўся хаваць побач з ягоным бацькам яго матку, актывістку-ветэранку кібуцнага руху Песю Цыркіну. Я хаваў тут толькі дзедавых сяброў, прадстаўнікоў другой аліі. Песя Цыркіна была з трэцяй.

— На жаль, — сказаў я Мешуламу, які махаў перад маім носам прафсаюзным штогоднікам, у якім пісалася пра справу ўсяго жыцця ягонай маці — узаемнага крэдыту сеткі агульнаізраільскіх універсамаў. — Твая матка — не з другой аліі.

— Нябожчыца не адпавядае ўмовам прыёму ў замахільны калектыў, — патлумачыў яму Бускіла.

Мешулам стаў пагражаць, што будзе скардзіцца ў вышэйшыя інстанцыі. Я нагадаў пра ягоную колішнюю скаргу,

калі стары Ліберзон укладаў “Альбом першапраходцаў”. Дык вось, Ліберзон не пагадзіўся надрукаваць у ім Песін здымак з тае самае прычыны.

— І акрамя таго... — дадаў Бускіла. — Твой тата яшчэ пры жыцці адмовіўся класціся поплец з Песяй.

Найбольш злавалі Мешулама цынкавыя дамавіны, якія я прывозіў з аэрапорта. Ён ведаў — кожная труна, якая прыбывала з Амерыкі, прыносіла мне дзясяткі тысяч даляраў.

— Якім правам ты хаваеш тут гэтых здраднікаў-капіталаюг, а маю маці — не?! — з’ехаўся на крык Мешулам.

— Кожны, хто прыбыў сюды з другой аліёй, мае права купіць у нас магілу, — адказаў я.

— Кожнага старпёра, які колісь прыцёгся сюды з Усходняй Еўропы, два тыдні памахаў матыкай і даў драпака ў Амерыку, цяпер хаваюць у нас як героя?!

— ...Калі ласка — Роза Мунькіна! — загаласіў Мешулам і паказаў на адзін з помнікаў. — Матка ўсіх грахоў!

Роза Мунькіна, якая ведала дзеда яшчэ з Макарава, была маім першым гешэфтам.

— Я апавяду табе пра Розу Мунькіну, — прамовіў Мешулам з пагардай у голасе, убачыўшы ружовы помнік, сумежны з дзедавай магілай.

— Роза Мунькіна рэпатрыявалася з Макарава. Пазавіхалася які тыдзень на мігдалавых плантацыях у ваколіцах Рэховата і ўбачыла, што тыя ўвіханні дрэнна адбіваюцца на скуры яе далікатных пальчыкаў. Тады Роза закідала ўвесь свет сваімі крамзолямі, маўляў, вызваліце мяне з гэтай катаргі. У яе быў брат, ювелір, які яшчэ раней эміграваў у Амерыку. Дык вось, гэты брат зрабіўся габрэйскім першапраходцам па крымінальнай лініі. Іншымі словамі, стаў бруклінскім гангстарам. Ён і даслаў Розе квіток да Нью-Ёрка.

Мешулам з пагардай і пачуццём маральнай вышэйшасці паставіў бот на ружовую пліту.

— У часе Першай сусветнай вайны, калі твой дзед і бабуля, мой бацька і Эліезэр Ліберзон малай драбніцай не

памерлі ад голаду, а Зайцэра гвалтоўна мабілізавалі ў войска султана, Роза Мунькіна ўжо набывала чацвёртую крзму гарсэтаў у Бронксе. Калі Працоўная Сябрына імя Фэйгі Левінай атабарылася на землях нашай вёскі, Роза Мунькіна наварнулася ў рэлігію, узяла ў Балтыморы шлюб з тамтэйшым галоўным рабінам і стала друкаваць за свой рахунак антысіянісцкія пашквілі. У часе Другой сусветнай, калі твайго гаротнага дзядзьку Эфраіма паранілі немцы падчас службы ў брытанскіх камандас, Роза Мунькіна аўдавела, пасялілася ў люксе маямскага гатэля і адтуль стала кіраваць некалькімі казіно свайго брата. Да сёння ў тэчках ФБР яна фігуруе як “Чырвовая краля”.

— І цяпер во яна пахаваная ў цябе! — зноў збіўся на крык Мешулам. — У зямлі легендарнай Даліны! Як першапраходніца, будаўніца, як маці-заснавальніца!

— Хай ёй зямля будзе пухам, — адгукнуўся Бускіла. Падшоўшы да помніка, ён ветліва спіхнуў нагу Мешулама. Дастаў фланелевую хустачку з кішэні і працёр літару А на імені “Роза”.

— Забі ты зяпу, Бускіла! — пабалеў Мешулам. — Гаўнюк! Стаяць на зважай, калі размаўляеш пра заснавальнікаў!!

— Нябожчыца, між іншага, заплаціла сто тысяч, — сказаў Бускіла, якога падобныя абразы даўно ўжо не краналі.

— Даляры мафіі!

— Чаго ты хочаш, Мешулам? Яна таксама рэпатрыявалася падчас другой аліі, — заўважыў я.

— А Саламея? Хіба яна таксама прыехала падчас другой аліі?!

— Э-э, не пераходзь край! — узлаваўся я. — Саламея — наша сямейная справа.

Калі прыйшоў ліст ад Розы Мунькінай з Амерыкі, дзед і Саламея — каханне яго старасці, што рэпатрыявалася пяцьдзясят гадоў пасля яго (“крымская шлэндра”, як менавала яе Фаня Ліберзон), — былі адзіныя, каго я пахаваў у садзе.

Бускіла, які тады рабіў вясковым лістаношам, галопам прыскакаў на Зісе, паштовым асле, і загарлаў яшчэ з дарогі:

— Аэраграма, аэраграма, ліст з Амерыкі!

Я паліваў ружы “бэрбанка”, што квітнеюць круглы год. Я пасадзіў іх вакол магілы дзеда і Саламеі.

Лютэр Бэрбанк таксама пакінуў дом праз засмучанае каханне. Дзед заўсёды апавядаў мне пра пладовыя дрэвы Бэрбанка, ягонныя кактусы без калючак і рудую бульбу, але ўрыўкі, прысвечаныя каханцы Бэрбанка, дзед прачытаў чамусьці Уры і Ёсі, блізнякам дзядзькі Аўрагама. Маё сэрца тады напоўнілася страшэннай рэўнасцю — я малай драбніцай не плакаў. Я пляснуў з сілай дзверы барака, выскачыў на двор і праз акно пабачыў і пачуў, як дзед працягвае чытаць, нібыта ігнаруючы мае пакуты:

“У тых дні я з усёй юнацкай палкасцю закахаўся ў адную гожую асобу, якая выявілася не такой узрушанай на пачуцці. Наяўнасць упартай козачкі і козліка, што ўзяліся ў рожкі, сваркі, узмоцненай парай-тройкай крыўдных фраз, сказаных у любоўнай гарачцы, было дастаткова, каб пераканаць мяне, што маё сэрца разбітае ўшчэнт. Выдае на тое, я шмат каму ўжо казаў, маўляў, гісторыя гэтага кахання спрычынілася да маіх блуканняў і перасялення на Заходняе ўзбярэжжа Штатаў”.

— Не крычы! — загырчаў я. — Тут крычаць няможна.

Бускіла перадаў канверт і застаўся стаяць попалеч.

Бускіла праехаў у паселішча на пачатку пяцідзясятых. Дзед быў яшчэ жывы, а я яшчэ хадзіў у “ягонных малятках-немаўлятках”. Бускіла зайшоў у вясковую краму і спыніўся ля касы, за якой сядзеў Шлёма Левін.

Абуты ў паўботы, на галаве — смешны блакітны берэт, Бускіла зазірнуў у рахункі і з голаснай асалодай сёрбнуў грэйпфрутавы сок. Левін, мармычучы і лічачы ў думках, пісаў на цыдулцы спіс пакупак кліенткі, што стаяла ля касы.

— Дзве ліры і пяцьдзясят грашэй, — прамовіў Бускіла цераз плячо, яшчэ датуль, як Шлёма Левін ужыў аловак для напісання першых лічбаў.

Асабістая гісторыя рэпатрыяцыі зрабіла Левіна чулівым да заўваг. Асабліва не любіў ён, калі ягоным дзеянням давалі ацэнку. Ён павярнуўся назад, упіўшыся ў някліканага госціка лютым зіркам. Ліберзон адразу згледзеў, што гэты чалавек прыйшоў з намётавага лагера, пабудаванага на пагорку паза эўкаліптавым лесам для новых рэпатрыянтаў з арабскіх краін. Лагер, які ўзняў у вёсцы, населенай ашкеназамі, хвалю пагарды і спагады. Вяскоўцы выклікаліся апекавацца новымі рэпатрыянтамі: давалі ім збыткі і дапамагалі з прыладамі. Аднак па павароце дадому апавядалі, што нізкарослыя людзі ў сініх берэтах піячаць дзень навывёт, гуляюць у карты і нарды, “сумуюць па сваіх пячорах і выціраюць дупу камянямі”.

Ад нечуванай нахабства ў Левіна растуліўся рот, але як нічога нікага звярнуўся да наступнага пакупніка.

— Ліра сямнаццаць, — сказаў Бускіла, калі Левін занатаваў цэны прадуктаў, але яшчэ не паспеў падвесці рысу.

Шлёма Левін, які трымаў прадуктовую краму дваццаць гадоў, падняўся, зняў коркавы шалом і выказаў жаданне дазнацца, з кім ён мае гонар.

— Бускіла Мардэхай, — прадставіўся нягеглы чужаніца. Шумна высмактаўшы рэшткі соку, ён дадаў:

— Новы рэпатрыянт з Марока. Шукаю працу.

— Гэта я бачу, — сказаў Шлёма Левін. — Тлумачыць не трэба.

У мараканскім Мекнэсе Бускіла быў настаўнікам арыфметыкі і пісаў лісты на трох мовах у суды ды іншыя інстанцыі. Цяпер шукаў працу ў бухгалтэрыі, школе або ў інкубатары.

— Я заўсёды любіў куранят, грошы і дзетак, — сказаў ён.

Левін раз’юшыўся, але апавёў Ліберзону — ён быў бухгалтарам машава — пра гэтага рэпатрыянта. “Нахаба, але лічыць умее”.

Просьбу Бускілы ўзважылі з найвялікшай зычлівасцю, хоць грошалюбства большасць сяброў Камітэта палічыла безумоўнай заганаю. “І гэта не кажучы пра берэтку, — кажа Уры. — Толькі людзі без каштоўнасцяў носяць шапкі без брыля”.

— Мы абмеркавалі ягоную кандыдатуру, выходзячы з нашых прынцыпаў, увагі да патрэбаў новай аліі ўвогуле і да здольнасцяў Бускілы ў прыватнасці, — апавядаў потым Ліберзон.

— І ўрэшце паставілі хлопца на ўборку ссохлай цыбулі.

Два гады пасля гэтага Бускіла вучыўся шанаваць гістарычную радзіму пры дапамозе самых утомных прац: апырсквання, праполкі, сяўбы і збору ўраджаю — пакуль вязковы паштар не пачуў рогат гіены ў палях і не з’ехаў з глузду. Купіў чорную туш і пачаў цэнзураваць усю пошту, якая выходзіла з вёскі. Камітэт адхіліў вар’ята ад працы. Гэтак Бускіла ўспадкаваў паштаровую пасаду і асла.

Па абводзе паштовага аддзялення Бускіла пасадзіў хмызы з бліскучымі лістамі. Стаў гатаваць гарбату — яе водар даводзіў да шалу ўсіх, хто набліжаўся, — і ўбіўся ў ласку жыхароў тым, што стаў збіраць лісты проста з іхняга дому, вызваліўшы іх ад патрэбы цягацца да будынка пошты.

Я адляпіў канверт. Стуль, як з Савецкага Саюза рэпатрыявалася Саламея, з замежжа да нас лісты не прыходзілі.

— Што пішуць, Барух? — лагодна запытаўся Бускіла.

— Гэта асабістае, — адказаў я.

Бускіла адышоўся на колькі крокаў назад і прыхінуўся да помніка Саламеі. Чакаў, калі я папрашу перакласці мне ліст з англійскай.

— Гэта старая кабета з Амерыкі, — сказаў ён, глянуўшы напісанае. — Клічуць яе Роза Мунькіна. Яна гэтаксама, як твой дзед з Макарава, жыла тут шмат гадоў назад, працавала з ім у Рышон-ле-Цыёне і Рэховаце. Багоміла яго. Ёй напісалі

з Ізраіля, што ты пахаваў дзеда ўдома, і яна хоча, калі памрэ, каб ты пахаваў яе тут, побач з дзедам.

Ён працягнуў мне канверт.

— Тут яшчэ сёе-тое ўкладзена, — дадаў ён.

Унутры ляжаў чэк на маё імя. На чатырохзначную суму ў далярах.

— Гэта задатак, — сказаў Бускіла. — Вельмі хворая жанчына. Ёй тры чвэрткі да смерткі. І тады адвакат прывязе яе цела разам з рэштай грошай.

— І што мне з гэтым рабіць? — збянтэжаны перапытаўся я. — Гэта ж не грошы.

— Табе спатрэбіцца дапамога, Барух, — паволі вымавіў Бускіла. — Гэта справы з вялікімі грашыма, з іншаземцамі. Гэта англійская мова, гэта юрыспрудэнцыя, гэта хаджэнні да вясковага Камітэта і падаткавай інспекцыі. Адзін ты не здужаеш.

За дзясяткі тысяч даляраў, падумаў я, можна пасадзіць прыгожыя дрэвы на магіле дзеда — каралеўскі дэлонікс, юдава дрэва, алеандр. Я змагу выправіцца на пошук майго зніклага дзядзькі Эфраіма, вылекаваць бруха старога Зайцэра.

— Нікому нічога не расказвай, Барух, — сказаў мне Бускіла. — Нікому! Нават стрыечнаму брату.

Увечары Бускіла прыйшоў у барак, несучы друкарскую машынку, і напісаў мне ліст па-англійску. Роза Мунькіна даслала адказ і праз тры месяцы, адной ноччу, прыехала сама. У бліскучай дамавіне, якую суправаджаў пэтлаты адвакат, што насіў гарнітур з адлівам, выліўшы на сябе нечуваныя для нашых мясцін аб'ёмы ласьёну пасля галення. Калі я капаў яміну, адвакат стаяў наводдаль, выпраменьваючы самавітасць і агіду.

— Глянй на яго! — прамовіў Бускіла. — Ведаю я гэтых. Яўна не першы раз, што ён хавае чалавека сярод ночы.

Адвакат сеў на магіле дзеда, нашмараваныя штыблеты боўталіся па-над пылам. Ён жаваў саломінку. З пагардай

ветрыў вясковыя пахі, які заляталі праз гарачае паветра ночы з кароўнікаў і куратнікаў. Мы спусцілі Розу Мунькіну ў зямлю Ізрээльскай даліны.

Амерыканец дастаў з кішэні цыдулку і ярмолку. Узнёс куртатую малітву на нечытальным іўрыце. Пасля даў распараджэнне выліць на магіле бетонны куб. З задніх дзвярэй гіганцкага “стэйшэна” выцягнуў чорны кейс.

Бускіла палічыў купюры намочаным спрытным пальцам і паставіў подпіс пад квітанцыяй.

Праз колькі дзён адвакат вярнуўся, з ім — крыху цацачны такі помнік, ружовы і глянцаваны. Дагэтуль сярод помнікаў, вычасаных з белых і шэрых мясцовых камянёў, вылучаецца помнік Розы Мунькінай, які нагадвае каробку цукерак.

Купюры я схаваў у кароўніку. Зайцэр спаў сном праведніка, нахінуты вайскавай коўдрай, якая засталася ад часоў Першай сусветнай, таму мяне і маіх маніпуляцый не чуў. Я пайшоў з Бускілам у барак. Мы паселі пры кухонным стале дзеда, папілі гарбаты і паелі хлеб з алівамі.

— Ты, ясная рэч, захочаш пагаварыць пра гэта з дзядзькам Аўрагамам і Пінэсам. Не размаўляй пакуль што, крыху счакай — і ўжо тады, — параіў ён.

Назаўтра Бускіла звольніўся з пошты і прыйшоў да мяне.

— Я буду весці твае справы, і ты будзеш плаціць мне, колькі палічыш належным, — сказаў ён.

Так пачалася дзедава помста вёсцы. Прыспела помста, якую дзед напарочыў з усёй грунтоўнасцю і скрупулёзнасцю, уласцівымі добраму садоўніку. Набіткоўваючы свае мяхі грашыма, я раніў вёску ва ўсе яе чуллівыя кропкі.

— Яны выгналі майго сына Эфраіма! — паўтараў ён мне і Пінэсу перад смерцю. — А я нанясу ўдар ім па самым балючым. Па зямлі.

Але тады мы не разумелі, што ён мае на ўвазе.

Вясковы Камітэт узважыў кандыдатуры на замену Бускілу, і ўрэшце выбар быў зроблены на карысць самога Зіса.

Асёл жа як след вывучыў усе адрасы, і калі пазбудзеца цяжару паклажы, дык зможа несці пасылкі назад. Зіс быў унукам легендарнага Качке, які рэпатрыяваўся разам з бацькамі-заснавальнікамі і насіў ваду з крыніцы, пакуль яго не звёў у магілу ўкус змяі.

Пасля двух месяцаў працы Зіса звольнілі.

— Сябры з Камітэта выявілі, што Зіс злізвае маркі з канвертаў, — кажа Уры, мой здзеклівы кузэн.

Камітэт звярнуўся да Бускілы, каб той павяртаўся на пошту. Аднак, надрукаваўшы сабе візітоўкі па-габрэйску і па-англійску, на якіх красавалася “Дом Вечнасці для Першапраходцаў, наглядчык”, мараканец “ужо пасвіў статак у сто нябожчыцкіх галоваў” (як любіў сказаць з пагардай Ліберзон) — ажно пакуль каханне ўсяго жыцця Ліберзона, жонка Фаня, не выправілася ў лепшы свет і не зрабілася сто першай кліенткай Бускілы.

У вёсцы гаспадарка Міркіных лічылася мо самай уда-
лай. Гэтак шапталі ўсе з прыдыханнем, калі пладовыя дрэ-
вы ўздымалі пялёсткавыя завеі. Гэтак казалі, калі з вымяў
дзядзька-Аўрагамавых кароваў выцякалі малочныя рэкі.
І гэтаксама шапталі, уражана і зайздрасліва, калі кароўнік
напаўняўся запыленымі панцырамі жукоў і пульхнымі гра-
шовымі мяхамі, пакуль сад заняхайваўся і брыняў косткамі
ды магіламі.

Помнікі, шэраг за шэрагам. Чырвоныя і белыя сцежкі са
жвіру. Зацененыя ў зацішку куточки. Зялёныя лавы, дрэвы
і кветкі. І раптам у прасвеце — белая магіла дзеда. Уся грама-
да сплялася з лёсам гэтай зямлі. Тая мусіла выгадаваць гной
і плады, але ператварылася ў ніву жудаснай помсты.

“Гісторыя ясная, — кажу я сабе самому, блукаючы цэлую
гадзіну па вялікіх пакоях свайго новага дому. — Гісторыя
простая як венок. Дык чаму ты корпаешся ў ёй і ладзіш пе-
ратрус? З якое прычыны падслухоўваеш, цікуеш і патрабуеш
адказаў на пытанні?”

Але менавіта дзеля гэтай мэты і гадаваў мяне дзед. Ад
прыроды — вялікі і дужы, як бык. Адданы і агрэсіўны, як са-
бака-пастух. Абыякавы і таўстаскуры. Цяпер ён пакоіцца
ў магіле, аточаны памерлымі сябрамі. Сочыць за нажаханай
вёскай і тае ад асалоды.

— Ат, не дурыце мне галавы! Гэты хлапчук — папросту
мех, напакаваны здубавеццамі і трызненнямі, — адмахнуўся
Пінэс, калі яму паведамілі, што я не маю намеру з’явіцца на
разбіральніцтвы перад вясковым Камітэтам.

Але хлапчукоўства маё мінулася. Багаты і нязграбны, я проста быў напампаваны мамонай і плоццю. Аднак Пінэс упарта павышаў планку дзяцінства ўсіх сваіх вучняў да непрыстойных лічбаў, працягваючы лашчыць іх па ссівелых і аблыселых галовах.

— Колькі ўспамінаў тоіцца ў гэтым вялікім целе, аж пакуль яно не напакуецца дашчэнт, лопне і яго жоўць не пральцеца на зямлю, — казаў ён пра мяне.

Калі б дзед быў жывы, ён бы адказаў на гэта выказваннем кшталту таго, што “ў Пінэса заўсёды назапашаная прыгожая гісторыя з мараллю, але настаўнік часта забываецца, у чым мараль”.

Я зазвычай адказваў усім тым, хто патрабаваў, каб я спыніў магільны бізнес, што гэтага хацеў дзед. На разбор справы ў вясковым Камітэце я даслаў Бускілу і нанятага мною адваката. Яны людзі з звонку — у іх далікатная скура і чэрствае сэрца. Каменяпад гісторый не прыціскае іх плеч да зямлі. Падэшвы служаць перагародкай паміж іх целам ды тонкім пылам шляхоў Даліны.

У сваім уяўленні я намаляваў простыя рыпучыя крэслы ў актавай залі Камітэта. Рукі з паламанымі пазногцямі, што барабанняць па сталю як падковамі. Гэтыя двое кіруюць позіркі на бяспрашныя вочы, на важкія пальцы, якія завісаюць у паветры. Дык я ж усяго толькі яго малятка-немаўлятка, якое робіць, што скажа дзед. Сваё я ўжо сказаў.

У Адэсе дзед і ягоны брат Ёсэф уступілі на палубу “Эфратаса”, бруднага карабельчыка, “набіткаванага ліхімі людзьмі”, які гойсаў паміж Чорным і Міжземным морамі. Як два бакі манеты, глядзелі Якаў і Ёсэф Міркіны на два розныя кантыненты.

— Брат быў запальчывы, ва ўзбураных пачуццях. Безупынку лётаў на нос карабля і паглядаў наперад.

Ёсэф песціў мроі пра фермы ў біблійнай зямлі Галаад, белых аслянят і габрэйскі дух. Дзед жа думаў пра Саламею, якая

падманам і рэўнасцю застрэмілася ў ягонай плоці, засталася там. А таксама пра Зямлю Ізраіля, якая зробіцца не чым іншым, як часовым прытулкам для пасвараных каханкаў, далёкай краінай, якая адпудзіць успаміны. Месцам, дзе можна ачуняць, нажывіць на раны новую скуру.

Дзед сядзеў на карме, перыўся на ваду і ў адкрытым сэрцы размотваў капіляры, якія ў пене валачыліся за караблём.

Дзед занатаваў у цыдулцы, шмат гадоў пасля:

“Зірні ж на нашае гарачае сэрца, разблытанае і разматанае, як нітка!”

Падчас усяго плавання Якаў і Ёсэф Міркіны, спажываючы адно хлеб і сушаныя фігі, безупынку ванітавалі.

— Мы прыехалі да берагоў бацькаўшчыны і выправіліся ў Галілею. А ўлетку мы ўжо сядзелі з братам Ёсэфам на беразе Кінэрэта, Галілейскага мора.

Яго рука бегае сюд-туд, наладаўвае мой рот пюрэ, замяшанае на свойскай смятане і падсмажанай цыбулі.

— Ноч навывёт мы вартавалі нівы, а на досвітку сядалі паглядзець, як устае сонца над Зямлёй Ізраіля. Сонца падымалася а палове на пятую. А пятай з чвэрткай яно ўжо цягнулася, каб нас спапяліць. Тады Ёсэф забедаваў і заплакаў плачма. Далібог, не так ён уяўляў Абяцаную Зямлю!

Цяпер лыжка напоўнілася салатай з гародніны.

— Нас было тры сябры. Цыркін-Мандаліна, Эліэзэр Ліберзон і я. Мой брат Ёсэф, у хваробе і скрусе, даў драла ў Амерыку і больш не вярнуўся.

Цела дзеда — гарачае, сярдзітае і кволае. Трасцавыя курчы змяняліся прыпадкамі злосці ды настальгіі.

— У Амерыцы Ёсэф дамогся поспеху. Калі ўзімку, дзеля таго каб сагрэцца, мы апраналі праз галаву мяхі і хадзілі па гразюцы ў абгорнутых газетамі шкарпэтках, Ёсэф дапамагаў амерыканскім буржуям прымяраць гарнітуры.

Калі баба Фэйга яшчэ была жывая, за некалькі месяцаў да яе смерці ў вёску правялі электрычнасць. Дык Ёсэф даслаў

ёй у лісце грошы, каб купіла на іх лядоўню. Дзед выкінуў ліст у сцёкавую канаву кароўніка і сказаў бабулі, што аніколі не возьме грошы ад здрадніка-капіталюгі.

Тады Ёсэф паехаў ва ўлюбёны куток селекцыянера Лютэра Бэрбанка, на маленькае ранча Санта-Роза, куды з усяго свету зляталіся госці, карэспандэнцыя і жукі, і даслаў адтуль дзеду фотаздымак з аўтографам гэтага вялікага садоўніка. Я бачыў той здымак у куфары, што быў пад ложкам. У саламяным капелюшы, гальштук у гаршак, з мясістымі вушнымі храсточкамі.

“Але нават гэты прымірэнчы жэст не змякчыў сэрца Міркіна”.

Фаня Ліберзон была найлепшай сяброўкай бабулі.

— Фэйга, ужо калі была хвора я і кволая ды пакутавала на дыхавіцу і адсутнасць кахання, прыйшла да нас з мокрымі вачыма. Але нават мы не здолелі пераканаць твайго дзеда. І Фэйга вымушаная была па-ранейшаму цягаць для прадуктаў лядовыя камлыгі... — апавяла яна мне, пасля таго як я дакучаў некалькі гадзін, завітаўшы да яе і кідаючы на заахвочвальныя позіркi.

— Твой дружбак Міркін быў ейнай найвялікшай лядовай камлыгай, — сказала Фаня мужу. Смерць і пакуты бабы Фэйгі па-ранейшаму мулялі і распальвалі злосць.

Ад Ліберзона адказу я так і не дачакаўся. Схаваўшыся за рагом іх дома, прыціснуўся тварам да адтулін у вільготных аканіцах і ўбачыў яго губы, што варушыліся, а таксама зіхценне Фанінай старой прыгожай галавы, якая ляжала на ягоным плячы.

Дзед так і не дараваў брату здрады — больш яны не бачыліся. Толькі пасля смерці я дазволіў рэпатрыяваць у нашу даліну з Каліфорніі парэшткі Ёсэфа. Яго сыны, абодва дырэктары лос-анджэлескага гандлёвага дома па вытворчасці тканін “Міркін энд Міркін”, былі вымушаныя даслаць мне чэк на дзевяноста тысяч даляраў.

“Ваш бацька — здраднік-капіталюга, — напісаў Бускіла ў афіцыйным лісце пад «шапкай» Дома Вечнасці для Першапраходцаў. — Але вы атрымаеце дзесяць тысяч зніжкі — і толькі таму, што вы — сваякі”.

Нябожчыкі прыбывалі ў вымытых мотаблоках, на прычэпах, якія цягнуў трактар, у багажных аддзяленнях самалёта, у драўляных дамавінах і цынкавых трунах.

Раз-пораз на маіх могілках ладзіліся пышныя пахаванні. Жалобная працэсія: журналісты, полчышчы важных персон і грамадскіх дзеячаў. На пахаваннях рэй веў Бускіла. Ён слаўся перад імі лістом — выдаваў рухі, якія мяне брыдзілі. Яны назіралі, як я капаю яміну. Падаваліся назад ад фантана камячкоў, што ўзлятаў са дна, і прасілі Бускілу закругляцца.

Некаторыя нябожчыкі прыбывалі самі-адны — іх суправаджалі толькі транспартныя квітанцыі і цыдулкі са словамі, якія яны прасілі напісаць на помніку. На некаторых пахаваннях прысутнічалі толькі заплаканы сын або ўзлаванае дачка. Іншыя прыходзілі яшчэ жывыя. Паўзлі па палёх, на апошнім здыханні, — толькі каб пахавацца ў Доме Вечнасці для Першапраходцаў.

— З сябрамі... побач з Міркіным... — напамілы Бог прасілі яны. — У зямлі Даліны.

Перад пахаваннем у каморы побач з офісам Бускілы я адчыняў дамавіны і ўглядаўся ім у твар. Я рабіў гэта, асцерагаючыся, што мяне хочуць ашукаць і пранесці ў магілу “левага” нябожчыка.

Нябожчыкі, якія прыбывалі з Амерыкі, “здраднікі-капіталюгі”, ужо трохі пагнілыя, ужо стрэслі з сябе абалонку задаволенасці і бесклапотнасці, зазіралі ў вочы з нямым прабачэннем. У процівагу ім працаўнікі з Даліны былі вельмі супакойныя, выглядалі, нібыта ляжаць-спачываюць пад дрэвам у полі. Я шмат каго з іх ведаў, тых, што хадзілі да дзеда і Зайцэра. Калі я быў хлопчыкам, яны прыходзілі пагаманіць і параіцца, трымаючы ў руках паедзеныя галінкі, пажухлы

або паточаны чарвяком ліст. Іншых я ведаў з аповедаў. З таго, што пачуў, і з таго, што дамалявалася ва ўяўленні і сплялося ў гатовы партрэт.

Калі мне было два гады, дзед прынёс мяне ў дом, ухутонага ў коўдру. Адмыў да куроцыму і дастаў са скуры шклянныя і драўляныя стрэмкі. Ён гадаваў мяне, карміў, утаямнічаў у садовыя і лясныя сакрэты.

Ён апавядаў мне гісторыі. Падчас яды, падчас праполкі, падчас абцінання ад камяля гранатавага дрэва пустазельных галінак, перад сном.

— У майго сына Эфраіма было малое цялятка, якога клікалі Жан Вальжан. Эфраім падымаўся ранкам, браў Жана Вальжана на плечы і выходзіў на шпацыр, а вяртаўся папаўдні. Рабіў гэтак штодня. Я сказаў яму:

— Эфраім, даражэнькі, так не робіцца! Цялятка прызвычаіцца і не захоча хадзіць нагамі.

Але Эфраім нібы не чуў. Жан Вальжан рос і рос ды зрабіўся вялізманым быком. Эфраім гнуў на свой капыл — толькі на плячах... Бо такі ён быў, мой Эфраім.

— А дзе цяпер Эфраім?

— Ніхто не ведае, маё малятка.

На вочы дзедзі ніколі не нагортваліся слёзы, але краёчкі вуснаў амаль неўпрыкмет торкаліся. Шматкроць, калі дрэвы пачалі распускаяцца і ў Даліну прыйшоў надзвычай празрысты дзень, ён апавядаў мне пра прагажосць майго дзядзькі Эфраіма.

— Ты быў яшчэ горкім дзіцем. Птушкі збіраліся ў купкі і спявалі за акном, падцікоўваючы за тым, як ён працнецца.

— Зараз я апавяду табе пра тваю маму. Калі ласка, адкрыў рот, Барух... Яна была адметная. Аднойчы, калі твая мама была малой дзяўчынкай, сядзела яна, значыцца, на ходніку і шмаравала абутак для ўсёй сям'і. Мой, бабы Фэйгі, і дзядзькі Аўрагама, і дзядзькі Эфраіма, пакуль той быў

дома. І знянацку... Адкрыў рот, маё малятка... Знянацку мама ўбачыла змяю, вялікую гадзюку, якая паволі паўзла па ходніку. Набліжалася да яе.

— Ну?..

— І тады... Яшчэ кавалак. І што тады?

— Што?

— Мама ўцякла?

Я ведаў гісторыю на памяць.

— Не!

— Заплакала?

— Не!

— Страціла прытомнасць?

— Не!!

— Барух, маё малятка, даядай што ў роце. Глытай. Мама не страціла прытомнасці. Што яна зрабіла? Што зрабіла мама?!

— Сядзела і не варушылася!

— Ага, і гадзюка падпаўзла, паволі, папаўзла па ходніку, сычучы і свішчучы... пш.... пш... Падпаўзла да мамінай босай нагі. І тады... Мама падняла вялікую шчотку для абутку і...

— ...чвяк!..

— ...гадзюцы па галаве!

— Дзе зараз мама?

— Цяпер ты ў дзеда.

— А змяя?

— Змяя падохла.

Дзед падняўся і палашчыў маю галаву.

— Ты будзеш высокі, як мама, і дужы, як татка.

Ён паказаў мне кветкі, які рассыпаліся ў цяруху. Іх сушыла мама, калі была вучаніцай Пінэса. Дзед апавёў мне пра шырокія рэкі, чыё рэчышча “ў стакроць большае за нашу вуженькую цясніну”, пра цыганой-канакрадаў, пра гаротных немцаў-евангелістаў, што пасяліліся ў Даліне перад намі і чые дзеткі “жоўценькія і трапяткія, нібы кураняткі” ўсе да апошняга памерлі ад нільскай трасцы.

Яго пальцы, прызвычаеныя да завязвання пальмавага мачула да воза, да праполкі пустазелля і мацання садавіны, далікатна пачапляюць мне на шыю заплямлены слінячок. Дзед падымае мяне і прыціскае да сябе. Выдыхае і казыча, яго вусы корпаюцца ў маёй шыі.

— Маё малятка...

— А адкуль прыйшла баба Фэйга?

Баба Фэйга таксама прыбыла з далёкай краіны, але была значна маладзейшая за дзеда, які ўжо зрабіўся працаўніком са стажам, загартаваным ад любой хваробы. Яго страўнік быў здольны перастрававаць усё, любую мясцовую страву, якой бы яго ні пачаставалі. Ён па-ранейшаму шмат думаў пра Саламею, якая насыціла яго горыччу, засталася ў Крыму і дасылала адтуль лісты. Раз на паўгода прыходзілі блакітныя канверты — разам з турэцкай поштай, з паўночным ветрам, або ў дзюбах пеліканаў, якія спыняліся на Зямлі Ізраіля, “па дарозе ў цёплы вырай”.

Дзед і бабуля сустрэліся ў Зямлі Ізраіля. Гэта здарылася, калі ён, Эліезэр Ліберзон і Цыркін-Мандаліна паехалі працаваць на бераг Міжземнага мора, у Зіхрон-Якаў.

У час, калі дзікая тройца спявала ўкраінскія песні, “каб пазлаваць дармаедаў барона Ротшыльда”*.

Фэйга і яе брат Шлёма Левіны сядзелі побач. Пустыя страўнікі скручваліся ў барані рог. Хлопцы разам прыбылі ў краіну. Выпхнутыя рукамі арабскіх маракоў на брудны пірс, усталі на ногі і пачалі блуканні — агаломшаныя дызентэрыяй, спёкай і голадам. Іх шляхетная знешнасць перакрэсліла ўсе шанцы знайсці працу. Шлёма Левін схаваў акуляры, каб не выглядаць для кібуцнікаў распешчаным інтэлігентам. Калі ён урэшце атрымаў працу ў вінаградніку, дык не здолеў адрозніць абрэзку вінаградніку на тры вочкі ад абрэзкі на чатыры. Праз свае слабыя вочы Шлёма сапсаваў колькі лозаў і быў звольнены.

Яны харчаваліся з выварак, у якіх дабрадзеі гатавалі для жабракоў. Сачавіцай у спаленым кунжутным алеі. Егіпецкай цыбуляй, апельсінамі “барара” і рудымі палоскамі камардыну.

Камардын быў цукрам бедных. Гэтая расчаўленая, расплясканая і высушаная плоць абрыкосаў. Я вымаўляю гэтае слова зноў і зноў і адчуваю паміж складамі яго ліпучы, саладжавы смак. Шлёма Левін прызнаўся, што камардыну ён гідзіўся.

* У канцы XIX — пачатку XX ст габрэйскае паселішча ў Зямлі Ізраіля вельмі разна падзялялася на дзве часткі: старое, рэлігійнае, якое з большага жыло з ласкавага хлеба габрэйскіх магнатаў Еўропы і Амерыкі, і новае, сіянісцкае, складзенае з першапраходцаў, выхаваных у Еўропе ў ідэях прадукцыйнай, фізічнай працы на зямлі.

— Але ён быў танны, — сказаў ён. — А ў нас не было грошай: ні ў мяне, ні ў маёй гаротнай сястрычкі.

— Бедным людзям трэба нейкі ласунак. Слодыч — самае блізкае, што стаіць да смаку суцяшэння, — патлумачыў ён і стаў злавацца, бо прыгадаў вясковых юнакоў, якія спустошылі сельскую краму падчас Вялікага Выкрадання Чакаляты.

— Яны ж маглі спакойна той шакалад купіць, гэтыя вялікія геройцы!

У Рэховаце Фэйга атрымала часовую працу швачкі. Калі яна сядзела на пустой скрыні з-пад апельсінаў і ставіла латы на вопратку, ля яе спынілася колькі вершнікаў. Худая станістая жанчына, зіркнуўшы з суровасцю прарочыцы з вышыні сядла, папінкула Фэйгу:

— Ты чаму не працуеш на зямлі?

Фэйга адклала ўбок іголку і нітку, залілася слязьмі і ўцякала. Шлёма пабег за ёй.

— Ведаеш, хто гэта была? Рахэль Янайт!*

Праз дзесяць гадоў бабуля Фэйга купіла ў суседняй чаркескай вёсцы сваю першую курыцу. Назвала яе Рахэль Янайт і цешылася тым, што кожны божа дзень папікала яе, маўляў, тая нясе надта дробныя яйкі.

Галодныя спазмы пратачыліся ў нутро Фэйгі. Яна адчувала, як тыя бруаюць у яе сэрцы і струменяцца адтуль да рэшты вантробаў. У той жа дзень яна працавала з братам — чысціла бочкі ў вінарні Зіхрон-Якава. Паравінне браджэння ўдарыла па страўніку — Фэйга малай драбніцай не замлела.

Калі тры нейкія хлопцы скончылі працу і падаставалі са сваіх хатулёў ляпёхі, алівы, яйкі ўкрутую, скрылікі сыру і пляшку брэндзі, якую яны скралі на складзе, — яе позірк канчаткова затуманіўся і паплыў. Хлопцы спляснулі далонямі і прыняліся за ежу, і тады Цыркін-Мандаліна адчуў

* Рахэль Янайт (1886–1979) — пісьменніца, аграномка, актывістка кібуц-нага руху і габрэйскай узброенай абароны, жонка другога прэзідэнта Дзяржавы Ізраіля Іцхака Бэн-Цві.

позірк юначкі, скіраваны на драбкі, якія засталіся ў яго на губах.

Цыркін умеў чытаць голад у вачох іншых людзей. Грыфам мандаліны ён запрасіў Фэйгу падысці.

— Яна выглядала як змораная птушачка. Я ўсміхнуўся ёй вачыма, як усміхаюцца дзіцяці.

Фэйга адпусціла рукаво брата і падышла да сябрыны.

— “Іхні хлеб яна ела, і з іхняй чары піла, і на грудзях у іх спала, і была ім, як дачка...” — трохі перайначыўшы біблійны тэкст, сказаў Пінэс на свежай магіле бабулі.

Шлёма Левін ставіўся з падазронасцю да гэтай шумлівай тройцы, пабойваўся яе.

— Яны працавалі і елі, як арабскія фелахі, спявалі блажныя песні, як сібірскія уркаганы, — апавёў ён мне ў канторы вясковай крамы. — У час, калі мы ўсе разрываліся паміж тысячай прывязанасцяў, іхнія твары ні на імгненне не азмрочылася сумневам і ваганнем.

Вочы Левіна блукалі па падлозе. Мы сядзелі ў пустой канторы крамы, і сонца асвятляла дзясяткі тысяч пылінак, якія луналі ля акна.

Пазногцем адзінца Левін пацёр капірку квітанцыйнай кніжкі кааператыўнага таварыства. Я быў малым хлопчыкам, усяго не разумеў, але дзеля тлумачэнняў аповеду не перапыняў. Левін, нібыта кветка пустэльні, якую можна пабачыць у гербарыях Пінэса, адкрываўся толькі раз на некалькі гадоў, і яму нізавошта нельга было замянаць.

— Яна адразу ж да іх прыхінулася! — прашаптаў, і яго блакітныя пальцы задрыжэлі. — Як дурненькі матылёк, што ляціць на смертаноснае полымя.

Левіну тады зрабілася млосна, калі ён убачыў, як бруднымі пальцамі яны адрываюць ад ляпёхі і сыру шматкі ды кладуць іх у перасохлы рот ягонай сястры. Ён запатрабаваў, каб яны з ёй не вадзіліся. Аднак той жа ноччу Ліберзон, Міркін і Цыркін-Мандаліна, прыкончыўшы пляшку свайго

“гарладзёра”, у прыліве імпэту заснавалі Працоўную Сябрыну імя Фэйгі Левінай, “каб пацешыць тваю маркотную бабулю”.

Яны склалі статут, падрыхтавалі бюджэт і ўзгаднілі палітычную платформу.

— Гісторыкі не паставіліся да Працоўнай Сябрыны імя Фэйгі Левінай сур’ёзна, — заявіў мне Мешулам Цыркін.

— Магчыма, загваздка ў назве. Самавітыя даследчыкі асцерагаліся кідацца сумнеўнымі тытуламі кшталту Працоўная Сябрына імя Фэйгі Левінай, — выскаліўся ён. — Аднак сярод першапасаўленцаў Працоўная Сябрына зрабілася легендай. Гэта была першая сапраўдная камуна. Адзіная камуна, якая ставілася да свайго сябра-жанчыны як да роўнай у правах. Ад іх статута, можа, і патыхала легкадумнасцю, але ён меў некалькі сур’ёзных рэвалюцыйных пастулатаў.

У бараку, пад дзедавым ложкам, высілася вялікая драўляная скрыня.

Я зашморгнуў фіранку і адчыніў вечка. Паміж белай жаночай вышыванкай, кепкай і пажаўцелай маскітнай сеткай хаваліся паперы. Спаміж паперамі — фотакартка.

Бабуля мне ўсміхалася. Дзве чорныя касы і дзіцячыя далонькі. Яна выглядала так, нібыта зараз з разбегу выскачыць са здымка. Я абярнуўся і ўбачыў дзеда, які ўзвышаўся за маімі плячыма. Яго бледны твар пазмрачнеў. Ён нахіліўся і адляпіў, адзін за адным, усе мае пальцы ад фотакарткі. Потым вярнуў яе на месца і ўзяў капэрту з іншымі здымкамі.

— Гэта Рылаў, славуты ваяка, — сказаў ён са ноткай здзеку ў голасе, якую я чуў раней. Дзядуля не надта любіў габрэйскай ваенізаванай арганізацыі “Ахоўнік”.

— Ягоная абая* хавае два маўзеры і французскі мінамёт. За яго спінай — гультайка Роза Мунькіна. А тыя двое, што ляжаць на першым плане, — Пінэс і Будзёнкін.

* Традыцыйны мужчынскі арабскі халат, які зазвычай ідзе ў камплекце з хусткай на галаву, кафіёй. Першыя габрэйскія пасяленцы, асабліва

Ён стаў паходжваць па пакоі.

— На даўнейшых фотакартках першапраходцаў заўсёды ёсць тыя, што стаяць, тыя, што сядзяць. Ёсць таксама двое, што ляжаць на першым плане, абапёршыся далонямі на скронь і датыкаючыся міжсобку макаўкамі. Як найменей адзін са стаячых і адзін з ляжачых абавязкова далі драпка з Ізраіля. А адзін з сядзячых абавязкова памёр у росквіце гадоў.

Ён нагнуўся, выцягнуў са скрыні стары журнал і рассмяўся.

— Вось, — сказаў. — Статут Працоўнай Сябрыны імя Фэйгі Левінай.

Ён падняўся і стаў чытаць урачыстым голасам: “Параграф першы: Працоўная Сябрына імя Фэйгі зрачэцца гарадскіх марнасцяў і пустых спакус. Параграф другі: Сябра Левіна будзе гатаваць. Сябра Цыркін будзе мыць посуд. Сябра Цыркін будзе шукаць працу. Сябра Ліберзон будзе праць бялізну і весяліць грамаду размовамі. Параграф трэці: Сябры Цыркін, Ліберзон і Міркін не будуць строіць залётаў да сябра Левінай. Параграф чацвёрты: Сябра Левіна не будзе...”

Дзверы барака шырока адчыніліся, і ўсярэдзіну шуснуў Мешулам Цыркін, імпатна вагаючы галавой.

— Дай мне гэта! — закрычаў ён. — Дай мне гэта! Міркін, прашу цябе, гэты дакумент мусіць апынуцца ў маім архіве!

— Ідзі-ідзі, дапамажы свайму старому бацьку, сёння вязуць салому, — сказаў яму дзед. — Хутчэй, пакуль Барух не падняў на цябе руку.

— З усімі агаворкамі што да манер і выбрыкаў, у кібуцным руху яго багомлілі, — сказаў мне Мешулам Цыркін пасля смерці дзёда. — Таму няма дзіва, што ўсе гэтыя гультаі га-

ўдзельнікі самаабароны і сябры арганізацыі “Та-шамэр”, “Вартаўнік”, вельмі часта хадзілі ў арабскіх і бедуінскіх апранахах, а таксама ездзілі на арабскіх скакунах — каб падкрэсліць сваю тутэйшасць, прыналежнасць да блізкаўсходніх традыцый і краявідаў.

товыя плаціць грошай дзежку, адно каб узлегчы побач з ім. Неблагі ж тэстамент ён сабе адляскаў.

Адразу пасля таго як яны падпісалі Статут, тройца з паклонам уклечыла перад Фэйгай, просячы далучыцца. Калі яна дадала свой подпіс, Ліберзон запытаў:

— А што наконт твайго брата?

Але хітрун Левін прамямліў, маўляў, пакуль што не надумаў, “якому грамадскаму руху падставіць плячо”.

— Ну, калі не надумаў, — прамовіў яму дзед, — калі табе так цяжка, дык з гэтай нагоды табе варта зганяць на сіянісцкі кангрэс у Швейцарыю і выступіць там на гэты конт з палымянай прамовай.

— Ты, Левін, заўсёды зможаш далучыцца да Арцелі Калькулянтаў, — дадаў Цыркін.

Выразам “Арцель Калькулянтаў” Цыркін паслугаваўся да самае труны дзеля выражэння свайго пагардлівага стаўлення да кагосьці.

Шлёма Левін ад абурэння падскочыў і прыпусціў у бок рабочага інтэрната. Аднак назаўтра ўранку сцяміў, што рызыкуе застацца сам-адзін. Яму давялося пацегчыся следам за працоўнай сябрынай на поўдзень, ажно да вінаграднікаў Юдзі.

— Яшчэ не праклалі дарог, не было аўтамабіляў, нават каня ў нас не вялося, — апавядаў дзед. — Мы ўвесь час ішлі пехатою, і калі дайшлі да балот, дык нам сцежку крумканнем паказвалі жабы.

Левін валачыўся за імі колькі дзён. Яны падаваліся яму трохгалавым цмокам. Цыркін безупынку музыкаваў, і гукі ягоных мелодый пагражалі “ўтварыць дзюрку ў чэрапе”. Міркін гадзінамі вывучаў павольныя рухі балотных чапляў, затрымліваючы ўсіх. Але найгоршы быў Ліберзон. Лежачы на пастоі, ён вырыгваў з глыткі доўгія нізкія зыкі і не заціхаў, ажно пакуль яго цела не ўсейвалі полчышчы рыпых, які спаўзаліся з усіх аколiц.

“Для перадачы разведдадзеных”, — патлумачыў ён.

— Пустапарожнія блазны, клінічны выпадак, — сказаў Левін Фейзе. — Яны ўсіх і ўсё маюць за нішто.

Нязменна, апавядаючы мне пра сваю сястру-нябожчыцу, ён раз-пораз здымаў акуляры, каб працерці лінзы, якія вечна пацелі, бо былі вельмі тоўстыя.

— Наш бацька папрасіў мяне сцерагчы цябе, — урачыста абвясціў ён. Цягам жыцця, у рэчаіснасці і ў думках, ён вымаўляў гэты сказ шмат разоў. — Кінь ты іх, хадзем за мной!

— Мне ўжо сямнаццаць, Шлёма! — адказала Фэйга. — І я знайшла мужчыну, з якім звязу сваё жыццё.

— Як прозвішча? — Левін з падазронасцю абгледзеў маладзёнаў. Усе тры, у выцвілых апранахах, спрытна ўвіхаліся з матыкамі ля каранёў вінаградніку.

— Я пакуль што не вырашыла, — прызналася Фэйга. — Але нам трэба будзе вырашыць. Ім будзе адзін з гэтых трох.

— Фэйгале, яны — эксцэнтрыш! Яны прымусяць цябе гатаваць для іх, цыраваць шкарпэткі і прасці бялізну.

— У нас ёсць Статут, — адказала Фэйга.

— Яны ператвораць цябе ў сваю служанку! Не ты першая, не ты апошняя сіяністка, якая прыехала сюды араць і сеяць, а яе запхнулі кухарыць у імя калектыву.

— Але яны смешныя, — прагаварыла баба Фэйга. — І пазнаёмяць мяне з роднай зямлёй.

— Анягож, — сказаў мне Шлёма Левін, і яго голас здуша на перасекся. — Анягож! Якаў Міркін сапраўды пазнаёміў яе з роднай зямлёй.

Цяперака, шмат гадоў пасля яе смерці, ён ужо прабачыў дзеду, дапамагаў яму па гаспадарцы і гуляў з ім у шашкі. Але двойчы на год, у дзень рэпатрыяцыі ў Ізраіль і гадавіну смерці сястры, ён прыходзіў на магілу “пасядзець гадзінку ці дзве і моўчкі паненавідзець усіх гэтых клоўнаў”.

Ён валачыўся за імі праз паселішчы Юдэі, праз працоўныя фермы, Ярданскую даліну і Ніжнюю Галілею. Дзед апавядаў, як яны танчылі і галадалі, асушалі балоты, калолі валуны. А таксама аралі, вандравалі па Галілеі і зямлі Хуран.

— Тады яшчэ не было Бускілы і Зіса, каб прыносіць нам пошту. Ведаеш, як мы атрымлівалі лісты з Макарава?

— Ну?

— У Ліберзона былі знаёмыя пеліканы. Яны і прыносілі.

Я з недаверам адкрыў рот, і дзед увапхнуў туды шорткую зубную шчотку, намазаную пякучай пастай, і стаў шчабліць дзясны.

— Бачыў, якая дзюба ў пелікана?!

— Га? — зглынуў я.

— Дзюба з мехам... Цяпер прапалашчы рот. У гэты мех пеліканы бралі пошту. Па дарозе ў Афрыку. Спыніўшыся, прыносілі нам лісты і прывітанні.

Гісторыю пра пеліканаў Пінэс адпрэчыў і зняпраўдзіў.

— Ізрээльская даліна, раўніна Шфела і прыморская палоска Ізраіля не пазначаныя на маршрутах палёту еўрапейскіх пеліканаў у афрыканскі вырай, — сказаў Пінэс дзеду.

— Нашто ты шпігуеш хлопчыка гэтай лухтой?

Але дзед, Ліберзон і Цыркін не падпарадкоўваліся Пінэсавым законам прыроды. Верхам на матыках яны пераскоквалі дрыгву, унікнуўшы смертаноснага дакранання. Церабілі сцэжку ва ўдушальным покрыве сцяблін і націння пырніку. Фэйгіна сукня, як пухкая духмяная аблачынка, пакрыла іх твары тонкім абарончым балдахінам. Я бачыў іх — белыя плямы на пустэльнай глебе. Лятуць, як насенне старасценю. Левін бег па зямлі і крычаў сястры, каб тая спускалася.

— Ніхто не адважыўся распусцаць рук з тваёй бабуляй. Адно бясконца фліртавалі, верзучы, што на рот лезе. І смяшылі, смяшылі яе! А іх салодкая кроў абараняла яе ад балотнай ліхаманкі і прыгнечанасці, — апавёў мне Пінэс.

Яны шпурлялі з прашчы камяні ў пастушкоў, спявалі паславянску вадаплаўным птушкам, якія ўвосень прыляцелі з Дона і ваколіц. Мыліся толькі раз на два тыдні. Ночы навывёл танчылі басанож. Калі ж пачынала дзень, дык выпраўляліся пешкі абгледзець родную зямлю ад краю да краю.

— Яны маглі працаваць тыдзень і сілкавацца пяццю апельсінамі, — сказаў я стрыечнаму брату Уры.

Але Ёсі і Уры, Аўрагамавыя блізнікі, не надта ўразіліся.

— Гэта яшчэ што, — адказаў Уры. — Табе забыліся апавесці, як голы Ліберзон бег Фэйзе насустрач па водах Кінэрэта. І як на беразе кібуца Цэмах Цыркін ноч навылёт граў на мандаліне, а на світанку тры гіганцкія рыбы святога Пятра, нібы зачараваныя цяляты, выскачылі з вады наўпрост да бабуліных ног. І пакульгальі наперад, абапіраючыся на калючыя плаўнікі. Дзед мог пусціць каменьчык па паверхні Кінэрэта, і той пераскокваў ад берага да берага, ад Карэха да Бейт-Цайды.

Дзеля большае пэўнасці я запытаў Мешулама, што ён думае пра аповеды Уры. Той адказаў, у ягонай напэўнасці няма ніякіх крыніц, якія могуць спраўдзіць або зняўпраўдзіць гэтыя фантастычныя майсы аб Працоўнай Сябрыне.

Мешулам ніколі не адрозніваў сутнасці ад другарадных дэталей. Пінэс патлумачыў, што гэтак здараецца з тымі, якія памятаюць успаміны іншых людзей. Ягоныя падзеленыя на шуфлядкі мазгі не стварылі іерархіі прыярытэтаў. Ён сцвярджае, што хаджэнне Эліэзэра Ліберзона па вадзе — гэта ўсяго толькі пакупка балотных зямляў у Ярданскай даліне. Але я бачыў на свае вочы састарэлага Ліберзона, які ўначы хадзіў па паверхні вод вясковага басейна. З дыхавіцай, але дэманстраваў жонцы Фані, маўляў, схаваныя сілы яшчэ пульсуюць у яго плоці. А ў Цыркіна вырасла пенсілярыя, самая высокая і сакавітая ў вёсцы, бо па начох стары пахаджваў па зялёнай ніве — яго сівая галава бялела ў цемры — і граў для сваіх далікатных саджанцаў на мандаліне. Але аповедам пра дзеда я веры не даў. Бо ўсе гэтыя доўгія гады дзед быў закаханы ў Саламею, крымскую шлёндру, якая яму здрадзіла, скруціла яго ў барані рог, “пераспала з кожным царскім афіцэрам”, усе гэтыя гады застаючыся ў Савецкім Саюзе.

— Але ён ажаніўся з бабуляй Фэйгай, — сказаў мне Уры, чые каваныя доўгія вейкі трымцелі, толькі калі ён казаў пра жанчын і каханне.

Уры я любіў ужо тады, калі мы былі малыя. Мы сядзелі на вялікім полі канюшыны, чакаючы Аўрагама і Ёсі, якія збіралі ўраджай люцэрны, вярхом на скрыготкай касілцы, запрэжанай у каня. Дзед з Зайцэрам палолі пустазелле ў садзе.

— Пры чым тут гэта?! — сказаў я Уры. Я ведаў, што ён ажаніўся тады, бо так паставіла Працоўная Сябрына на агульным сходзе. — У Савецкім Саюзе дзед мае жанчыну, аднойчы яна прыедзе сюды.

— Не прыедзе, — адказаў Уры. — Яна састарылася і цяпер спіць з адстаўнымі генераламі савецкай арміі.

Тады бабуля Фэйга ўжо даўно памерла, і я, што быў з ім з двухгадовага веку, бачыў яго па начах, як адчыняе скрынку, дзе ляжаць блакітныя канверты, якія прыбылі з далёкай краіны, краіны злыдня Мічурына, нячэсаных мужыкоў і здрадніцы Саламеі. Потым садзіўся і павольна пісаў, без выпраўленняў, лісты ў адказ, якія ён часам не дасылаў. Аднойчы, калі ён выйшаў зранку ў сад, я знайшоў на падлозе, у папярковым ураджаі мінулай ночы, пачаты ліст.

Я не ведаў ніводнай літаркі. Тое быў не іўрыцкі альфабэт, і нават не літары, напісаныя на пярэдняй панэлі нашага вялікага радыёпрыёмача. Я перапісаў з дакладнасцю некалькі словаў на жмут паперы і панёс яго ў школу.

На пераменцы я пайшоў да Пінэса, які пайшоў піць гарбату ў настаўніцкі пакой.

— Якаў, ты ведаеш гэтыя літары? — запытаўся я.

Пінэс глянуў на паперу, пахмурнеў, пачырванеў, узяў мяне за руку і павёў з настаўніцкага пакоя ды парваў паперку на кавалкі.

— Ты зрабіў кепскі ўчынак, Барух. Ніколі больш не корпайся ў дзедавых паперах.

Гэта быў адзіны раз, што я несумленна паводзіўся з дзедам. Больш я ніколі не корпаўся ў ягоных паперах — хіба пасля ягонай смерці.

Прыгадваю, як брат бабулі Фэйгі пахаджвае па вясковых вулках. Акуляры і галава зіхцяць на сонцы. Яе пахілыя плечы. Закарэлыя драбкі камардыну жаўцеюць між зубоў.

У вёсцы Левіну павагі не давалі. А яшчэ тут не шанавалі чыноўнікаў. Бо яны — і гэты, і гэныя — не працавалі на зямлі. Аднак, калі паўставала патрэба ў справядлівым суддзі ці ў нейкай незалежнай фінансавай праверцы, ішлі па Шлёму. Бо Левін быў айн крэс, просты як лінія, ды вялікі педант.

Пасля абеду сядзеў з жонкай, еменкай Рахэллю, пад белым тутавым дрэвам на падворку свайго дому. Вытанчанымі рукамі з блакітнымі прожылкамі Левін адшчыкваў кавалкі ляпёхі з сырам і клаў ёй у рот. Я ж — у тоўшчы жываплота. Скурчаны, скарлючаны, падслухоўваў іхнія размовы.

— Паеш! — загадвае ён ёй, трымаючы нападатове наступны кавалак.

— Мне не трэба пхаць у рот! — абураецца, смеючыся, Рахэль. — Я не малое дзяўчо, я ўжо бабулька.

— Маё ты дзяўчо, мая малая сястрычка! — чую, як выдыхае Левін.

Раз-пораз, калі дзяды прыгадвалі бабулю, мне выпадала ўчуць колькі слоў пра яе брата. І гэтак, паціху-патроху, я дастасоўваю і далучаю тыя словы да ўсіх папярэдніх звестак. Гэтаксама, як я рабіў з многімі іншым вяскоўцамі, каб потым іх усіх пахаваць у сябе. Шмат гадоў, рызыкуючы сабой, я цікаваў за ахоўнікам Рылавым. Праз тое, што ў мяне тлела старая сварка з ягоным унукам, а ў майго таты — звада з ягоным сынам, але збольшага праз тое, што дні навывлёт Рылаў

хаваўся ў выграбной яме з каровінай мачой, назапашваючы там зброю. Таму кожны, хто туды залазіў, рызыкаваў атрымаць кулю ў лоб. Рылаў паглядаў на ўсіх сваім знакамітым “чатырохкутным позіркам” — параю раскосых вачэй і парай вітовачных руляў, — прыгаворваючы:

— Калі хочаш памерці ў сваёй пасцелі, сюды не ходзь!

Я ніколі не гутарыў з Рылавым, але распытваў Левіна. Левін мяне любіў і пазіраў на мяне з сумнай весялосцю, цікачыся, як так сталася, што ў нашай сям’і выгадваўся такі дзівакаваты асілак, “такі сабе хеўронскі волат”.

— Каб жа мне такую моц і такую наіўнасць, — казаў ён з усмешкай.

Колькі тыдняў Левін цягаўся з Працоўнай Сябрынай імя Фэйгі і ўрэшце надумаў пайсці сваёй дарогай. Цыркін-Мандаліна, дзед і Ліберзон стараліся не абыходзіцца з ім груба. Але хапала аднаго іх зірку ў момант, калі ён калі паціраў свае напрацаваныя далоні, або яго ўдару матыкай пад не тым вуглом, каб увагнаць Левіна ў распач і прабіць на слязу. Шлёма Левін не разумеў іхніх жартаў. У яго ніколі не атрымлівалася далучыцца да іхняга хору, бо штовечар яны прыдумвалі новыя песні.

Іх агідныя звычкі, як то: чухаць паміж пальцамі ног падчас абеду, грызці зубамі жытнюю сцябліну, а таксама весці гутарку з муламі ды асламі, — палохалі і засмучалі яго. Нават сястра Фэйга, так Левіну падалося, перастала яго шанаваць.

— Наш бацька паслаў мяне апекавацца ёй, і вось калі ласка — я выявіўся нейкім папсуём ды нікчэмным братам!

Трое дзялілі з ім і Фэйгай ежу, дбалі аб працы ў сялян з кібуцаў. Калі ў ваколіцах Пэтах-Тыквы на кампанію напалі чацвёрта пагоншчыкаў вярблюдаў, што паквапіліся на іх хатулі, дык хлопцы абаранілі іх.

— Ты ўцякай з Фэйгай! — крыкнуў яму Цыркін. — І захапі маю мандаліну!

Шлёма і бабуля, якія схаваліся за насыпам, уражаныя назіралі, як “тры шэльмы” змагаліся з нападнікамі і ўрэшце прымусілі іх даць драпака. Ліберзон вярнуўся з рассечанай губой, штомоцы махаючы пісталетам сістэмы “вербель”. Фэйга прамыла яму рану і пад улюлюканне сяброў пшчотна яго пацалавала.

Пасля Левін папікаў яе за гэтую павольку.

— Я кахаю іх, — пачуўся ў цемры ейны адказ.

Ноч навывёт Левін не звёў вачэй, а ўранку ўрачыста-жалобным голасам абвясціў, што надумаў пайсці сваёй дарогай.

— Першыя дні на бацькаўшчыне нам таксама было паскудна, — сказаў яму Цыркін. — Але праз які месяц табе па-лепшае.

Аднак Левін быў няўхільны: хай там што, але церабіць свой шлях ён мусіць сам.

Ліберзон з дзедом купілі яму квіток на ерусалімскі цягнік і сунулі ў кішэню некалькі турэцкіх манет. Калі брат пхнуўся ў цягнік, Фэйга плакала.

У дрыготкім вагоне ён ехаў пахмурны. Запхнуў рукі ў кішэні, спрабуючы іх сагрэць. Сцёгны, наколькі я дапускаю, былі сціснутыя і пацешна хадзілі ходырам, злева направа, аж да неверагоднага левінскага вугла, бо гэтак ён сядзіць і сёння, за касай сельскай крамы. Проці яго на лаўках уладкавалася група артадоксаў з жонкамі. Яны пагардліва глядзелі на Левіна, апавядаючы адно аднаму пра нейкага праведніка, які на раскручаным капелюшы ўзляцеў з яфскага порта і паляцеў да Сцяны Плачу. Ля Шлёмы сядзеў згорблены крамар, які ўсю дарогу нашэптваў лічбы, нібыта чалавек, які вымольвае сабе адзінаслушную пуцявіну па юдолі здаровага сэнсу.

Левін, які толькі што выслабаніўся ад гнятлівай прысутнасці паштовых пеліканаў і пуцяводных жаб, прыйшоў да высновы, што ад ізраільскай зямлі точацца выпарэнні

шаленства. І што кожны яе жыхар — ад малога да старога, кожнага роду і пароду — тых выпарэнняў наглыталіся.

Левін узіраўся ў нішчымны краявід і грыз скарынку хлеба, якую паклала яму ў хатуль Фэйга. Драбкі сажы і попелу, што выляталі з коміна паравоза і праз адчыненае акно заляталі ў вагон, смакавалі, нібы прагорклы ячмень. У параўнанні з бяскрайнімі ляснымі абшарамі, да якіх Левін вяртаўся ў думках, а таксама з берагамі ракі дзяцінства гэтыя шэрыя даліны, гэтая ашчэраная хмызняком мясцовасць, а таксама адхоны пакрышаных гор выглядалі мёртвымі і бяздушнымі.

Паравоз абагнуў гару ды перад вачыма ўстаў Ерусалім. Мой стрыечны дзед схапіў хатуль, падняўся на застылы млын Мантэф’еры, спусціўся да гіганцкага Басейна султана, закінутага рэзервуара вады, з чых запаскуджаных вод хлябтала скаціна, і ўвайшоў у гарадскую браму. Ён прайшоўся па горадзе, і той сваёй нікчэмнасцю і зацмыганасцю выклікаў у яго агіду і жах. Арабскі юнак прадаў яму руды, брыдкі на смак напой з фінікаў, які зачмурыў галаву. На досвітку Левін убачыў двух сіяністаў, пайшоў услед за шлейфам славянскіх словаў, які слаўся за імі, і набрыў на месца для начлегу. Але яго настрой не палепшыўся.

“Тут артадоксы глядзяць на нас нядобрым позіркам. Арабы адлупцавалі мяне ўжо двойчы, — напісаў ён сястры. — Гэты горад сваім каменнем і гаркотай зруйнае мяне. Ён — адна вялікая дэкарацыя прамінулых часоў, патухлы бурштын. Яго сапраўдныя жыхары — валуны. Людзям тут месца няма”.

Каторы час спрабаваў вучыцца прафесіі каменяра. Арабскія каменяры ўразілі яго сваім позіркамі — вачыма раздзявалі камень і ўглядаліся ў ягоную натуру. “Памятаю гэтае іхняе слова, месамсам*, — яны абыходзіліся з каменем лёгка, нібыта гэта было цеста”.

* “Месамсам” (араб.) Кунжутны камень. Камень-пясчаннік, аброслы чорным жвірам, выглядае нібыта абсмажаны падгарэлы кунжут.

Але цягам доўгіх гадзін пасля таго, як Левін апусціў мала-ток, яго пальцы дрыгацелі і торгаліся. Ён вырашыў спусціцца з Ерусалімскіх гор і пераехаць да мора, у Яфа. “Горад без камянюк, — сказаў ён мне, — гладкае места”.

Яго рука працівіліся купляць квіток на цягнік, і таму ён далучыўся да двух хлопцаў і адной дзяўчыны з Менска, якія ішлі з Ерусаліма ў Яфа пехатой. Гэтая ўтомная вандроўка, якая доўжылася два дні, як ні дзіўна, прыйшлася яму да душы. “Каб пазбегнуць рабаўнікоў з Абу-Гоша”, менчукі павялі яго па горнай сцежцы, усеянай калючым хмызняком, абломкамі скал і брэхам шакалаў. Нязнаныя чорныя птушкі ціўкалі наўкола, разяўляючы аранжавыя дзюбы. Яшчаркі-гардуны, якіх яшчэ называюць “уладарамі пустэльні”, цешылі яго сэрца малітоўнымі ківамі галавы. Спадарожнікі-менчукі абыходзіліся з ім прыязна. Дапамагалі несці транты і давалі разумныя парады на будучыню. Вышэйшы з дваіх, на імя Хаім Маргуліс, параіў, каб той нават у час гарачыні падпярэзваўся ватным паясам, і прызнаўся, што хоча стаць пчаляром і “здабываць дзікі мёд з кубла на ўцёсах”.

— Але пчолы — гэта не толькі мёд, — весела абвясціў Маргуліс. — Без пчолак мы не аживім Зямлі Ізраіля. Без іх няма садавіны, канюшыны і гародніны, няма нічагусенькі! На мясцовых вос і мух спадзявацца нельга.

Падчас стаянкі Маргуліс прадэманстравваў, якім чынам ён шукае вулі дзікіх пчол.

— Так робяць казакі, — патлумачыў ён.

Дастаў маленькую скрыначку. Наблізіўся да заквітнелага зарасніку чабару, вакол светлых красак якога кружлялі палывыя пчолы.

— Зараз яна п’яная дурніца, — прашаптаў, паказваючы на пчалу, якая, занураная ў адну з кветак, ласавалася нектарам.

Бязгучным рухам ён падсунуў да яе ўсутыч скрынку і зачыніў з трэскам вечка. Гэтаксама Маргуліс злавіў яшчэ некалькі пчолак.

— Яны заўсёды вяртаюцца ў латок, — патлумачыў ён. Вываліў адну пчалу і прыпусціў з паднятай галавой, а яго ногі блыталіся ў камяках і камянях. Левін паследаваў за ім. Праз метраў дваццаць-трыццаць пчала знікла з вачэй, Маргуліс аслабаніў са скрыні яшчэ адну пчалу і пабег далей.

Шостая пчала прывялі іх да свайго дому, схаванага ў расшчэпленым камлі ражковага дрэва. Левін спыніўся на бяспечнай адлегласці, уражана назіраючы, як Маргуліс, нашмараваўшы рукі і твар пялёсткамі хмызняковых кветак, наблізіўся да вулля. Спыніўся і дазволіў пчолам прыязмліцца і поўзаць па яго голай скуры. Ён зачэргаваў мёд прыгаршчамі. І калі яны вярнуліся да сяброў, працягнуў руку, з якой капаў мёд. Менчучка злізала мёд проста з пальцаў — ды так спрытна, нібыта рабіла гэта пастаянна.

— Саладзенькі Маргуліс! — засмяялася яна.

Яе звалі Тоня, і яна не спускала з вулля вачэй.

Яны ўбачылі караван вярблюдаў. “Турэцкі паязд”, — патлумачыў Маргуліс. Левін адчуў, як яго працяла далікатна-прыемная дрыготка. Хаім Маргуліс быў першы чалавек на Зямлі Ізраіля, які не абражаў яго. Левін адчуў моцную прыязнасць, што прачыналася ў ім да гэтага духмянага хлопца. У сваіх думках, употай, ён ужо наважыўся клікаць яго “Хаімке” і нават песціў надзею, што Маргуліс запрасіць далучыцца да яго і да яго каханай менчучкі, каб бавіцца з імі да канца сваіх дзён.

“Разам яны накінуцца на працу ды скорачь зямлю і Тоню”, — мроіў ён.

“Разам успадкуем бацькаўшчыну, — мроіў ён, — і гэтак засеём-збудуем краіну сваю!” На якое імгненне будучыня саткалася па-над галавой Левіна цёплай коўдрай надзеі. Гэтая думка прашмыгнула настолькі бліскавічна, ажно патыліца ад неверагоднай прыемнасці захісталася і размякла. Але па прыходзе ў Яфа Маргуліс узяў руку Тоні, і разам з другім хлопцам яны распусціліся па-за “Гатэль-Паркам”, махаючы

на развітанне рукой. Левін прасачыў за спінамі, якія аддаляліся, і знерухомеў. Колькі гадзін сядзеў на лаве ў гатэльным парку, паглядаючы на вежу нямецкай кірхі і на вогненнае дрэва з тых, што чырванелі наўкола, пакуль не выйшаў кельнер і не выгнаў яго вон. Проці ночы Левін уладкаваўся на пясках на паўночнай ускраіне Яфа. Халодныя яшчаркі гойсалі па жываце, а насы гіен абнюхвалі яго пяtkі. Да ранку ён не звёў вачэй, а на досвітку пацёгся ў Тэль-Авіў* уладкоўвацца на будоўлю.

“Дзяўчаты тут — грубыя і суровыя, — пісаў ён сястры, якая капала цяпер арашальныя каналы на плантацыях Хадэры, — і перад такімі, як я, дзяруць нос. У мяне няма песень, каб ім праспяваць, і няма мёду, каб пасаладзіць ім вусны. Яны хіляцца да дужых хлапцоў, якія працуючы спяваюць, а я, кволы і замаркочаны, ім не даспадобы. Смуткую па чыстай і далікатнай далоні, па духмянай сукні з ільну, па філіжанцы кавы і булачцы на сталe. Па белым абрусе, па рачных берагах, утравелых і зарослых лесам”.

Левін капаў яміны і цягаў у пясках драўляныя тачкі, аж покі не сарваў спіны.

“На лядашчых далонях я імгненна намуляў мазалі, што неўзабаве лопнулі. Скура злушчылася, цяпер з ранаў точыцца кроў. Пасля працоўнага дня навальваецца бяссонная ноч. Смylee ў спіне і каленях, а таксама ў галаве — ад абрыдлівых думак. Ці застанецца ў мяне імпат? Ці хопіць мне фізічнае моцы і гарту вытрымаць іспыт? А мо мне варта вярнуцца ў Еўропу ці з’ехаць у Амерыку?” — пытаўся ён у Фэйгі, якая тымчасам у акаліцах Тыберыі спявала і, каб атрымаць жвір, калола валуны.

Левін неяк паказваў мне бабулін ліст у адказ.

“Тут яшчэ ёсць працаўніцы, і яны мыюць і гатуюць да радасці мужчын, як ты і асцерагаўся за сваю малую сястрыч-

* Цяпер некалькітысячагадовы Яфа і стагадовы Тэль-Авіў зліліся ў адзін горад-кангламерат — Тэль-Авіў-Яфа.

ку. Але я такая шчаслівая! Я — працаўніца. Цыркін, Міркін і Ліберзон — іх я клічу па прозвішчах, а яны мянуюць мяне «сябра Левіна» — адвешваюць ахвіцэрскія паклоны і дапамагаюць мне па хатняй (тут правільней усё ж напісаць — па намётавай) гаспадарцы. Цыркін касуе ўсіх кулінарнымі вышукамі. Дай яму качан капусты, цытрыну, часнок і цукар, і ён згламэздае першарадны боршч. З гарбуза, мукі і двух яек ён зварыць наедку на тыдзень. Учора Міркін быў дзяжурны па пранні. Ці дасі ты веры: мужчына праў бялізну тваёй сястры ў адным катле з хлапечымі майткамі?!”

Чытаючы гэтыя радкі, Левін поўніўся гідлівасцю і рэўнасцю. Апанаваны агідаю, ён тым не менш паспешна апісаў свае пачуцці.

“Ці памятаеш ты тую песню, што я спявала дома? Учора я вучыла ёй іншых дзяўчат. Цыркін акампанаваў нам і ноч да світанку, пакуль не пачаўся новы працоўны дзень”.

Левін засунуў свой просты аловак за вуха, падняўся і выйшаў з-за стала канторы ды пачаў пакрысе танчыць. Зацягнуў песню тонкім дрыготкім голасам, з пяшчотнасцю і болей вальсуючы вакол сваіх пакутаў.

Спытаю ў цябе, сястра, такое:

Што будзеш рабіць у Зямлі Ізраіля?

— Заараю, і засею, і сажну з братамі.

Галоўнае — быць у Зямлі Ізраіля!

Апрану палатняную сукню і назавуся габрэйкай.

Галоўнае — быць у Зямлі Ізраіля!

З’ем нішчымны хлеб, але нікому не пакланюся.

Галоўнае — трапіць у Зямлю Ізраіля!

І адразу ж вярнуўся і аблёг на крэсле.

— На Зямлі Ізраіля, — сказаў мне, — куды ні кінь камень, абавязкова трапіш або ў святое месца, або ў вар’ята.

Ён зірнуў на першыя дамы Тэль-Авіва, на габрэйскіх рабочых, на арабскіх фурманаў, на гараджан.

— Я раптам скеміў, што на гэтай зямлі ніхто не нараджаўся. Палова пазвальвалася сюды з неба, а другая палова павыпаўзала з-пад зямлі, — паведаміў ён мне.

З храбусткага стоса, што ляжаў у шуфлядцы, Левін асцярожна злушчыў яшчэ пару аркушаў. Вялікі і круглы почырк бабулі са зграбным нахілам ішоў трошачкі наўскасяк. Выкшталцона і палахліва.

“Я была хворая, але ўсё роўна вырашыла купацца, — напісала Фэйга брату. — Надвячоркам мы пайшлі на Кінэрэт. Хлопцы былі галяком і гарэзілі што дзеці малыя. Я зайшла захутаная ў прасціну і шпурнула яе на бераг, толькі калі вада дайшла да шыі. Потым яны спаборнічалі. Ліберзон сказаў, што пройдзе па вадзе, як Ісус Хрыстос, і малай драбніцай не патануў. Міркін віртуозна пускаў камяні, што заложна пераскоквалі хвалі. А Цыркін граў на мандаліне для рыб, каб у нас была вячэра. Аднак тры дні харч не прыйшоў нам у рот, за выняткам фінікаў”.

Левіна, які ніколі не бачыў сястры голай, апанаваў сорам і гнеў. Ён перарваў свой кароткі перапынак на абед. Па запыленай вуліцы соваліся такія ж, як ён, хлопцы ў выцвілых спяцоўках. Бляклія і спатнелыя дзяўчыны, у чыіх вачох дрыжэлі голад і хвароба. А яшчэ — гаспадары жыцця ў белых гарнітурах і элегантных туфлях, што не тонуць у пяску. Адзін з іх упіўся доўгім непрыемным позіркам. Левін падскочыў з каменя-пясчанніка, на якім сядзеў, і вярнуўся да працы.

— Усе надвячоркавыя гадзіны я думаў толькі пра адно — як я пайду ўвечары да платана, які расце на пагорку, сяду ў цемры ля яго і змагу паразважаць.

Але ўвечары, калі Левін, з цяжкасцю ўскараскаўшыся на пясчаны пагорак, дабраўся да платана, дзе збіраўся быў паваліцца ля карэння і перавесці дых, дык згледзеў там хлопца і дзяўчыну, якія “качаліся як парсюкі”. Іхнія позіркы прагналі распачнага Левіна на бераг мора.

Назаўтра ён пайшоў у банк і папрасіў працы. Яму пашчасціла. Ён валодаў надзвычай прыгожым почыркам,

ведамі ў бухгалтэрыі, а таксама прыязнай і шчырай усмешкай. Яго ўзялі на выпрабавальны тэрмін памочнікам нейкага клерка, а праз год ён ужо зрабіўся касірам. Апануты ў белы гарнітур, Левін насіў капялюш з лазы. Яго рукі загаіліся і зноўку сталі мяккія і гладкія. Левін пахаджаў па тэль-авіўскай набярэжнай у лёгкіх сандалях. Чуў начныя спевы і першапраходніцкія шэпты, якія віліся па-над пясчанымі грудамі. Ветрыў востры пах гарбаты, што пілася з бляшаных конавак, а яго сэрца скаланалі канвульсіі.

Тут, калі, здавалася, зазірнула сонца ў яго аконца, выбухнула чарговая вайна. Турэцкія ўлады выгналі з Тэль-Авіва бабулінага брата з рэштай жыхароў Тэль-Авіва.

— Падчас вайны, — паведаміў дзед, — нам зрабілі падробную васіку*.

Я занатаваў сабе слова “васіка”. Я ніколі не пытаўся значэння розных словаў, бо тлумачэнні парушалі і блыталі ніткі гісторыі.

“Васіка”, “кулак”, “мужыкі”, “экспрапрыяцыя”, “шарава-ры” — словы, якія я памятаю да сённяшніх дзён толькі таму, што не ведаю іхняга значэння. Гэтаксама, як да сёння Левін не ведае, што значыць “мэсамсам”.

— Мы харчаваліся алівамі ды цыбуляй і малай драбніцай не акалелі ад голаду, — апавядае дзед.

Штолета Левін чавіў і марынаваў алівы. Я сядзеў на бетоннай дарожцы побач, назіраючы, як ён абірае часночыны, рэжа цытрыны і мые сцяблінкі кропу. Прыемны пах, бялася-зялёны, ішоў ад яго рук. Тронкам нажа ён як бы лупцаваў зубчыкі часнаку — гладкая плоць вызвалялася з шалупаек адным пяшчотным рухам. Дзед навучыў мяне, як трэба за-паўняць бочку вадою, каб зрабіць лёк.

— Ідзі прынясі з курніка свежае яйка, маё малятка, і я пакажу табе фокус.

* Васіка (тур.) — тут: “белы білет” у турэцкім войску.

Яйка, пакладзенае ў салёную ваду, калі давала нырца да паловы глыбіні бочкі, далей не танула. Але на паверхню таксама не выплывала. Завісала, устаткаваўшыся на нябачнай нітцы даверу і ўпэўненасці. У гэты момант рабілася ясна: лёк для марынавання — гатовы.

Завіслае ў тоўшчы марынаду яйка падавалася мне сапраўдным чарадзеям. Усё роўна як тыя вычварныя дрэвы з мудрагелістымі пладамі, што раслі на падворку. Усё роўна як хаджэнне Эліезэра Ліберзона па паверхні Галілейскага мора.

Падчас вайны Левін хаваўся ў лагеры ўцекачоў у Пэтах-Тыкве. Гэтыя дні ці то выпетрыліся з яго памяці, ці то ён не надта прагнуў пра іх размаўляць. Ён памятаў толькі адну ноч, калі на кібуцныя палеткі прызямлілася зграя саранчы і стала трушчыць усё запар. Наўкола стаяла храбусценне — пяшчотнае, цягнучае, гразлівае.

— “Калі мы прачнуліся ўранні, усе галіны дрэва былі белыя і мёртвыя, ачышчаныя ад кары”.

Ляпанне крылаў і ляскат жуючых сківіц запоўніла галаву надакучлівымі каліўцамі пясчанніка, дробнымі і важкімі.

Калі пачуліся брытанскія гарматы*, грукат якіх бліжаў з паўднёвага кірунку, Левін вярнуўся ў Тэль-Авіў.

Паволі прайшоў чырванаватым спясочаным шляхамі, якія чым больш на захад, тым больш жаўцелі. У горадзе з фасада крамаў гандляры паздымалі прыбітыя цвікамі дошкі. Аўстралійскія жаўнеры, якія бадзяліся па вуліцах, усміхаліся ім ды поўнілі сэрца надзеяй і ўпэўненасцю.

У банк Левін не вярнуўся. Цяпер ён рабіў у краме канцылярскіх прылад. Левін адкрыў сакрэт працякання самапісак і цяпер з багавейнасцю разбіраў асадкі літаратараў, ідэолагаў сіянісцкага руху — Брэнера, Зіскінда і Этынгера. Мы ў дэталі

* Гаворка, пэўна, пра вайсковую выправу генерала Эдмунда Аленбі 1917 г. На Блізкім Усходзе Брытанская імперыя ішла наўзамен Асманскай.

ў рошчыне на драўляных гузах, якія ён зразаў з платанаў. Глянцаваў пёркі і правіў помпавыя механізмы.

— Лёс габрэйскага паселішча на Блізкім Усходзе ўклалі ў твае рукі, — часту іранізаваў уладальнік крамы, назіраючы, як Левін ладзіць чорны “ўотэрмэн” Артура Рупіна. І тады хваля шчасця ахінала хлопца.

Уладальнік крамы любіў яго, знаёміў з дзяўчатамі, дочкамі сваіх сяброў. Але ж Левін сумаваў па паху саломы і дыму, па запаленых ступнях. Хацеў нахінуцца зоркамі і травамі, паляжаць у свірне або на пясчаным пагорку. Ён прапанаваў свайму шэфу, каб той паслаў яго прадаваць канцылярскія прылады ў сельскагаспадарчыя паселішчы пад Тэль-Авівам. Стуль раз на тыдзень ён выязджаў вярхом на асле ў Пэтах-Тыкву, Рышон-ле-Цыён, Рэховат і Гадэру.

“Гэтыя выправы грэлі мне душу”.

Ягоньня лёгка прыстасаваліся да пылу, старанная хада мула рухавіла і гартавала цела. Дарога бегла паміж жываплотам лімонных і апельсінавых плантацый, калючых прысад гарошкавага дрэва, што зіхацелі агнёвымі шарыкамі. Мінала паўз закратаваную браму паселішча Міквэ-Ісраэль і збочвала да прыморскіх вінаграднікаў Рышон-ле-Цыёна. Левін ехаў вярхом і ўяўляў, што бароздзіць мора квецені. Зыкі работніцкіх песень абкружалі яго. Калі Левін бачыў групу людзей, якая садзілася перакусіць, Левін спыняўся як бы ў нерашучасці. Стаяў і здаля назіраў, пакуль яго не запрашалі далучыцца. Ён прагна глытаў дробныя апельсіні гатунку “барара”, а таксама падсмажаны ў алеі хлеб, што ўсё яшчэ апякаў паднябенне. Ды рабіў унёсак да стала: усходнія ласункі і салодкія булачкі, якія адмыслова з гэтае нагоды купляў у Яфа.

— І камардын таксама? — запытаў я.

Збіты з панталыку, Левін смутна пасміхнуўся.

— Ды не, — зрэшты адказаў ён. — Тады ў мяне ўжо назапасілася крыху грошай.

“Саладзенькім Левінам” назвала яго аднойчы прыгожая русавалоска, першапраходніца з аблупленым носам. Яна засмяялася і дала Левіну буську пасля таго, як ён раптам набраўся адвагі і паклаў ёй у рот ліпнючы, абцукраны драбок.

“Маё сэрца амаль што спынілася”. Уначы ён мроіў пра русавалоску і вясковую хату, якую ён пабудуе для яе ды іхніх дзетак. Мроіў пра квітнеючыя грады з зелянінай, увішніх курэй, карову і простую працу.

— Аж да сёння я чытаю сельскагаспадарчыя часопісы гэтаксама, як жанчыны вывучаюць кулінарныя кнігі, — сказаў мне Левін з горкай усмешкай.

— Цяпер, выходзячы на дарогу, я шукаў паміж дрэваў і лозаў пляму блакітнай хусткі залатавалоскі.

Праз месяц Левін набраўся смеласці дазнацца пра дзяўчыну. Яму адказалі, што тая памерла ад тыфуснай ліхаманкі. Левіна зноў агарнула чорная маркота.

“Нават імя русавалоскі я даведаўся пасля ейнай смерці”, — напісаў ён сястры, якая ў той час навучылася кіраваць парай валоў, а таксама араць.

“Мая першая баразна ў Зямлі Ізраіля, — напісала яна яму. — Спярга я была не ў стане нават абаперціся на плуг. Не магла трымацца разам за абедзве лейцы. Дзеля мяне трымаў быкоў за аброць Ліберзон. Але цяпер я здольная заараць баразну простую, як страла”.

Яе таксама хапіла ліхаманка. “Але салодкая кроў хлопцаў vyrатавала мяне”, — паведаміла яна брату.

На сцёгнах асла вёз Шлёма Левін самапіскі і каламары, пісчую паперу, пёры, гандлёвыя бланкі і алоўкі. Двойчы яго рабавалі і вязалі вяроўкамі. Аднак Левін веў справы найлепшым чынам і хутка зрабіўся ў краме кампаньёнам.

У той год Зямельны Фонд Ізраіля выкупіў у арабскіх землеўласнікаў землі Даліны, а Працоўная Сябрына паставіла, што сябра Міркін і сябра Левіна пабяруцца шлюбам.

У адзін час з пчаларом Хаімам Маргулісам і ягонай менскай дзяўчынай, што мелася ў будучым закахацца ў ахоўніка Рылава.

Якава Пінэса, які меўся стаць настаўнікам, яго цяжарную жонку Лею, што мелася памерці яшчэ ў тым самым годзе, залічылі ў першы атрад. Атрад прыбыла на агледзіны дзялкі, “разведаць абстаноўку”. Тыя прыбылі ў Даліну і зрабіліся бацькам-заснавальнікамі вёскі-машава.

“У нас быў асёл па мянушцы Качке. Удзень прыносіў Качке ваду са студні, а ўначы, калі ўсе спалі, Качке апранаў фрак, шмараваў капаты. Праціраў акулёры, распростаў вушы і ляцеў у Лондан”.

...Англійскі кароль трушчыць сняданак, і тут трах-бах — прызямляецца Качке і стукае ў палацавай браму падковай. Кароль адразу ж упускае яго ўсярэдзіну, прапануе яйка ў падставачцы і сітнага хлеба. Качке прымаецца апавядаць Яго Вялікасці пра вёску. А кароль загадвае сваім служкам адмяніць усе наступныя сустрэчы.

— Але, Ваша Каралеўская Мосць, балгарскі цар Барыс чакае ў прыёмнай залі!

— Няхай пачакае, — адказвае англійскі кароль.

— Бельгійская каралева збудзілася ў садзе.

— Хай нудзіцца! — адразае кароль. — Сёння я гутару з Качке, габрэйскім аслom з Зямлі Ізраіля.

— Бабуля Фэйга хадзіла ў сукні па нарцысавым полі ўсё роўна як украінская сялянка, без майткоў, — сказаў Уры, і яго вочы затуманіліся. — Яна зацяжарала ад дотыку тычынак. Ажно дагэтуль, калі нарцысы пачынаюць квітнець ля крыніцы, мой тата плача і кашляе.

Вясковыя інстанцыі зрабілі падлік і прыйшлі да высновы, што бабуля народзіць на Шавуот, “і сваім пасільным унёскам — першынцам — зробіць гэтае Свята першых пладоў адметным”.

— Цяжарнасць бабулі вельмі ўзрушыла Цыркiна і Ліберзона, — апавёў дзед умеркаваным тонам, які не выклікаў у мяне ніякіх падазрэнняў. — Абодва выправіліся на небяспечныя вылазкі і прынеслі ёй цытрын з Хамат-Гадэра, парасткі каперцаў з Самары і куранятак курапатвы з Кармэльскіх гор. З Ярданскай даліны прывезлі дзвюх адданных сябровак, якія меліся карміць бабулю на апошніх, найскладанейшых, месяцах цяжарнасці. Яны таксама меліся чытаць ёй выбраныя раманы і “мысленчы наробак працоўнага і сіянісцкага рухаў”.

— Культ першынца ў вёсцы першапасаенцаў, якім бы ён сёння ні падаваўся дзіўнаватым, ужо зрабіўся фактам гісторыі, — абвясціў Мешулам Цыркiн, які не прабачыў тату Мандаліне і маме Песі, што сам у машаве нарадзіўся толькі другім.

— Жывот бабулі Фэйгі горача абмяркоўвала ўся вёска.

Фэйга ішла паміж намётаў, па гразкіх вясковых сцяжынках, а яе твар зіхцеў. Голас зрабіўся ўмеркаваным ды глыбокім і займеў чароўны ўплыў на скаціну і чалавека.

— Нават Міркін, які ўмеў любіць яе толькі тады, калі яна знаходзілася разам з Эліэзэрам Ліберзонам і Цыркіным-Мандалінай, нават у прысутнасці гаротнай Фэйгі ў сваім на-мёце, летуценячы пра сваю “крымскую шлёндру”, глядзеў цяперака на жонку з пяшчотай і абажаннем.

— Ён расціраў яе живот зялёным алеем, — Уры дадае свае падрабязнасці.

Калі Фэйга адчула, што вось-вось народзіць, яе хуценька пагрузілі на фурманку і павезлі да чыгуначнай станцыі — з вёскі дарога на колькі кіламетраў, — але, толькі выехаўшы, здаля ўбачылі, што цягнік паспеў адбегчыся ад хрыбта Сіняй Гары і ўжо прыбывае на станцыю.

Гісторыя пра народзіны Аўрагама карысталася ў Даліне гучнай папулярнасцю. Падчас пяцідзясятых угодак нашага машава тую гісторыю нават інсцэніраваў рэжысёр з Тэль-Авіва, якога адмыслова прывезлі ў Даліну. Рэжысёр уразіў вяскоўцаў фіялетавымі штанамі і энергічнымі спробамі пераспаць пагалоўна з усімі дзяўчатамі.

Цыркін-Мандаліна і Рылаў-ахоўнік залезлі на коней і пусцілася наўскач — “як двое казакаў”, “як пошуг маланкі” — і дагналі цягнік. Машыніст спрабаваў пратэставаць — нават пагрозліва замахнуўся шуфлем, але Рылаў на жарабцы заскочыў у рубку. Тыцнуў у машыніста цяжкім пальцам, утарыпіў у яго грозны позірк ды рвануў стоп-кран.

— Мы табе не прыблуды, мы з Камітэта! — пракрычаў ён машыністу ды яго мурзатаму качагару. Пагрозлівая фраза і раптоўнае спыненне цягніка адкінула чыгуначнікаў на купу вугалю.

— Калі хочаш памерці ў сваёй пасцелі, шлімазл, падымайся — і стырно ў рукі! — закрычаў Рылаў. — Поўны ход!

Цягнік, чмыхнуўшы, ссунуўся з месца, пакідаючы за сабою неймаверны шлейф з яскарак, клубоў дыму, двух асядланых коней, бабулю Фэйгу ды ўсіх яе спадарожнікаў, што з лямантам беглі да чыгуначных шляхоў.

Бабуля вось-вось мусіла нарадзіць пасярод поля. Праз якую гадзінку прыйшоў у свет мой дзядзька Аўрагам, першынец дзеда і бабулі, а таксама першае дзіця вёскі. “Ён нарадзіўся на нашым полі, на нашай зямлі, пад нашым сонцам. Дакладна на тым самым месца, дзе цяпер вытыркаецца той масіўны вентыль Маргуліса”.

Уначы гулі бясконцым рокатам цыкады, а першапраходцы сядзелі і спявалі. Уранні прыдыбалі Рылаў і Цыркін, якія ўсю дарогу назад адолелі бегма.

Рылаў нават не прабачыўся. Ён папіў трохі вады і папрасіў склікаць агульны сход, каб выбраць для немаўляці імя. Яму казалі, што парадзіха ўжо назвала дзіця Аўрагамам, у гонар бацькі. Эліезэр Ліберзон прамармытаў нешта, маўляў, зусім ужо страх страцілі, і ў вясковай насценгазеце пазначыў, што “хлопчык — найперш дзіцятка ўсіхняе, і толькі пасля гэтага — матчынае”. Але зрэшты змірыўся.

Фаня Ліберзон, якую пару тыдняў таму звялі з суседняга кібуца, ведала, што пасля нараджэння першынца мужчыну хапае адчуванне будучай смерці, і таму дзеда з намёта адсяліла.

— Яна сядзела з Леяй, гаротнай маёй жоначкай, яны разам шылі малому Аўрагаму пялюшкі з лапікаў тканіны, а таксама плялі калыску са зрэзанай ля крыніцы лазы.

Праз тыдзень з горада, які знаходзіцца за Сіняй Гарой, прывезлі магэля*.

Сябры машава апрануліся ў белае, прычасаліся і пачысцілі пазногці. Селі паўколам паміж гумном і намётам Міркіна. Дзед вынес сына і падняў на рукі. Пачуліся рэзкія зыкі цырыманняльнага рога.

— Твой дзядзька Аўрагам быў нашым першым ураджаем. Ён нарадзіўся яшчэ да таго, як пасаджаныя намі дрэвы далі першыя плады.

* Адмысловец, які праводзіць рытуал абразання.

Аж да сённяшніх дзён на Шавуот мы падымаем перад грамадой усіх дзетак, што нарадзіліся ў гэты год. У памяць пра святы, калі ў нас нарадзіўся першынец.

Грамаду на каторы час асляпіла бель тварыку немаўляці, які ўсміхаўся прысутным “такім бліскучым ратком, ажно хачелася прысягнуць, што там ужо выгадаваліся зубкі”. Хлопчык у сваіх пялюшковых прылістках “падобны быў да вялікага нарцыса”. Аўрагам прыйшоў у свет без дзвюх глыбокіх барознаў, што цяпер рассякаюць яго лоб, ды з пакуль яшчэ прыязным выразам твару. З скурай гладзенькай, як лупіна вялікага яблыка.

— Адразу ўсе пашыхтаваліся ў шэраг, — працягваў Пі-нэс. — Рукі ляглі на плечы і стан, а ногі пусціліся ў скокі.

У тое імгненне ўсе адчулі, што вёску агарнула мілота і ёсць той, “хто пяройме паходню ў эстафеце пакаленняў”. І што нават пасля іх прышлага сыходу ў зямлю справа іх жыцця ўзбуе і будзе каласіцца.

Усмешка Пінэса была пяхчотная, і ўвесь яго твар выразна казаў, што згадкі яго цешаць.

— Гэты хлопчык на векі вечныя звязаў нас непарыўнымі путамі! — сказаў ён, і словы павысыпаліся з рота, усё роўна як плады старой слівы-дзічкі, што расла на дзялцы Маргуліса, — дробныя, ахайныя, салодкія.

— Мы перадавалі яго з рук у рукі, даўшы патрымаць кожнаму сябру і кожнай сяброўцы нашага працоўнага задзіночання. На адно трапяткое імгненне мы, напоўненыя багавейнасцю і асалодай, адчулі абяцанні, якія з радасцю выпраменьвае яго плоць, і нават удыхалі на поўныя грудзі той прыемны водар. Адно з адным, нібыта перадаючы найсвяцейшую рэліквію, мы бралі яго і адно за адным бласлаўлялі: хто — на поўны голас, хто — ціхусенечкім уздыхам. У кожнага з нас была з першынцам агульная доля і дзялянка.

— Я калісьці пакажу табе пратакол цырымоніі абразання, — паабяцаў Мешулам. — Ліберзон пажадаў немаўляці, каб

яно ў будучыні заарала першую баразну ў пустэльні Нэгеў. Рылаў запатрабаваў, каб немаўля вызваліла ад арабаў-захопнікаў землі Заярдання, а мой тата прысягнуў, што навучыць дзіцятка граць на мандаліне. Яны ўяўлялі, як яно арэ і сее, прыводзіць забытыя Богам габрэйскія калены з Уральскіх гор і Арабійскай пустэльні ды распрацоўвае ўстойлівыя гатункі кампосту. І што з гэтага ўсяго атрымалася? Твой дзядзька Аўрагам!

Тое была бласлаўлёная часіна. Яе мілата і шчасце сілкавалі людзей — каб яны змаглі перанесці доўгія тыдні гароты і гаркоты. Усе хадзілі адухоўленыя і ціхмяныя, акрамя Шлёмы Левіна, брата маёй бабулі, які прыбыў на цырымонію абразання з Тэль-Авіва на цягніку. Ён утрымаўся ад таго, каб прыехаць у сваім белым гарадскім гарнітуры. І таму апрануў грубую працоўную світку, якая намуляла на целе чырвоныя плямы, і начапіў на галаву шэрую кепку.

Левін ішоў ад чыгуначнай станцыі, абсаджанай пальмамі. Здзівіўся і ўразіўся насычанаму паху зямлі і булькатання, якое ад яе чулася. Фэйга абвіла яго шыю тонкімі супакойнымі рукамі. Тоня і Маргуліс, якія памяталі Шлёму ад часоў іх супольнай вандроўкі з Ерусаліма ў Яфа, пасміхнуліся, як старыя прыяцелі. Але сярод расчуленых першапраходцаў, якія абдымалі і цалавалі яго, Левін чуўся чужым і недарэчным. Перахапіў немаўлятка “неяк няўключна”, і тое ўпілася ў ягоную руку сваімі вострымі дзяснамі.

Потым пайшлі шукаць магэля, які прагульваўся па вёсцы: ветрыў пах зямлі і ціхенька ўзносіў узрушаныя малітвы. Той узяў Аўрагама на рукі. Ubачыўшы прыгожы стручок, маэль паважліва прыцмокнуўшы губамі, адчыкнуў скрайнюю плоць. Запанавала мёртвая ціша. Нават Ліберзон, які лічыў абразанне варварскім рытуалам, адчуў, што цяперака не час для палемікі. І калі над палямі ўрэшце разнёсся лямант першынца, “то плачма-плакалі першапраходцы і не саромеліся”.

Эфраім, мой зніклы дзядзька для дзеда, як для Госпада Бога Ізраілева калена Ахрэма, быў самым дарагім дзіцем.

Быў Эфраім і з стану, і з твару. Ветрам падшыты. Дзед не спыняўся апавядаць, як Эфраім пайшоў на вайну. Як насіў цяля на плячах. Ды як знік з вёскі. Эфраім нарадзіўся праз год пасля Давіда. А Эстэр — тая, што стала маёй маткай, — праз год пасля Эфраіма. “Дзеці, якія сталі гойсаць па вёсцы і дапамагаць у працы, поўнілі сэрцы шчасцем”.

У Маргулісавай Тоні таксама нарадзілася дачка — хіба ад ахоўніка Рылава.

Апынуўшыся ў вёсцы, Тоня паддалася салдафонскім чарам Рылава: схацела памерці ў яго пасцелі і моцна ўзрушылася, калі ён папрасіў употай пранесці для яго ў станіку некалькі патронаў для стрэльбы.

Рылаў спусціўся разам з Тоняй у вялікую хованку для зброі, зробленую ў выграбной яме. Калі пальцы Рылава выцягвалі патроны спамяж яе грудзей, іх і без таго трапяткія абрысы, дзякуючы лучыне, моцна задрыгацелі. Але пасля таго як Рылаў скончыў лічыць боепрыпасы, ён адно дапамог ёй апрануцца. Калі сцягнуў і звязаў ружовыя матузкі ў яе за спінай, дык ёй заняло мову. Рылаў пасміхнуўся вачыма, якія раптам зрабіліся летуценнымі, і сказаў, што ўначы ён мроіць пра Песю Цыркіну і пра аб’ёмы боепрыпасаў, якія яна магла б хаваць у сябе для яго.

— У Песі ёсць усё, што мне трэба: аўтамабіль, карысныя сувязі і гіганцкі станік, — патлумачыў Рылаў.

Тоня пакрыўдзілася, але адчаю не паддалася.

Рылаў знайшоў у Тоні надзейную хаўрусніцу, якая ўмела захоўваць таямніцы. Па начах ён выпраўляў яе

сустрэцца са шпегамі сярод цяснінаў, раскласці гранаты па хованках і ліквідаваць калабарантаў. Яны, абсыпаныя белымі шматкамі рэчыва для выбухоўкі, любіліся на скрынях для проціпахотных мін. Калі Рылаў — чый набор метафар быў вельмі абмежаваны — у прыліве пяшчоты назваў Тоню “мой ты кулямёцік Шварцлозэ!”, яна зноў не пакрыўдзілася.

Яна выйшла за яго замуж употай. Шлюбная пара была абкружаная сцяной сяброў-падпольшчыкаў, якія прыцягнулі ім паднашэнні — татарскае сядло, шляхетную жаробку, чья скура безупынку трымцела, а таксама зарумзанага і звязанага па руках і нагах тыберыйскага рабіна, які сяк-так адслужыў цырымонію з завязанымі чорнай павязкай вачыма.

Недзе праз год Тоня нарадзіла дзяўчынку, нават не ведаючы, што зацяжарала, бо Рылаў адмахнуўся, калі пачуў яе ранішнія скаргі. Маўляў, ваніты і млоснасць — прафесійныя немачы збройнікаў. Маўляў, мяшаючы складнікі, удыхаеш пары дынамітнага жэлаціна.

Саладзенькі Маргуліс — як зазвычай у гуморы, пазбаўлены недарэчнай рэўнасці, зацятасці і помслівасці — схадзіў да Рылавых у адведкі. У левіцы — слоік з мёдам, на правіцу абাপіралася яго новая дзяўчына, Рыўка Бейліна. Яна была першапраходніцай з Працоўнага Палка, яе ён сустрэў у цягніку на Цэмах.

Тоня, усё яшчэ спакутаваная, паглядала на былога каханка і яго абранніцу, і ў яе венах запульсавала рэўнасць. У той самы тыдзень выбухнула яе першая сварка з мужам. Бо Рылаў, адданы доўгай падпольшчыцкай традыцыі, папрасіў захоўваць у таямніцы таксама нараджэнне першай дачкі. Але тут Тоня ўжо абразілася — ажно дайшло да слёз і знявагаў.

Даніэль, сын Фані і Эліэзэра Ліберзонаў, аднагодак маёй мамы. Ён прыляпіўся да яе ад моманту, калі ім споўнілася па тры тыдні ды іх паклалі на полі ў адну коўдру.

Дзед, Ліберзон і Фаня пайшлі разам з немаўляткамі ў пладовы сад. Там дзед навучаў усіх, як трэба абцінаць маладыя ігрушкі, каб плод атрымаўся ў форме перакуленай чары. Садоўніцкія нажніцы чыкалі ў яго руках, і пры нагодзе ён пакпіў з савецкіх тэорый Мічурына, якія цвердзяць, маўляў, набытыя якасці пладовых дрэваў, каторым зрабілі прышчэпку, перадаюцца ў спадчыну.

Фэйга, кволая бледная, разляглася на зямлі. Аблягла патыліцай на Фаніным сцягне і адно магла сачыць вачыма, каб немаўлят не пакусалі кузуркі або змеі. Даніэль падняў лысую галоўку, якая боўталася з боку ў бок, ды з натугай павярнуўся тварам да Эстэр. Яго мама пляснула рукамі — яму ж споўнілася толькі тры тыдні! Ёй і да галавы не заходзіла, што сын заўважыў Эстэр і захацеў да яе наблізіцца. Але бабуля адразу сцяміла, што адбываецца, і адзначыла, што, нягледзячы на сказанае мужам, Мічурын усё ж меў рацыю.

У той вечар Даніэль ужо пачаў поўзаць, і калі бабуля Фэйга паведаміла, што забірае дачку дадому, усе пачулі са здзіўленнем, як хлопчык паўзе, як спрытная і ўпартая яшчарка, і, дапяўшы да вушака дзвярэй, усчынае неўтаймоўны лямант. Бацькі перажылі бяссонныя тыдні, перш чым сцямілі, што той не плача ад голаду або зубнога болю, а патрабуе дачку Міркіных.

— Лухта непадсяваная! — сказаў мне Уры. — Я скажу табе, чаму ён крычаў. Калі пасля абразання ў цябе пастаянная эрэкцыя два тыдні, гэта вельмі бо-бо.

Фаня пасярод ночы прыносіла сына да дзеда і бабулі — ссінелага і задыханага ад крыку, — прасіла прабачэння за турботы. Яшчэ да таго як навучыўся хадзіць, мог Даніэль усё роўна як малпа караскацца на калыску сваёй каханай. Нібыта цыкада да сакавітай галінкі, чапляўся ён да Эстэр рукамі і нагамі. Тады замаўкаў і адразу ж правальваўся ў сон.

Цэлымі днямі Даніэль знаходзіўся пад апекай бабулі Фэйгі. Калі Эстэр забіралі спаць або купацца, выбухаў плачам,

які чулі за Сіняй Гарой. Калі яму споўнілася дзевяць месяцаў, Даніэль сам навучыўся хадзіць і бегаць, каб паўсюль суправджаць каханую, а яе імя вымавіў яшчэ да таго, як сказаў “мама” і “тата”.

Бабуля Фэйга з прыязнасцю назірала за двума немаўлятамі. Яна заўсёды верыла, што пары творацца на нябёсах і што ў кожнага чалавека знойдзецца свая палоўка.

— Але заўсёды знойдзецца той, хто парупіцца, каб гэтыя двое нарадзіліся на процілеглых канцах свету, — паведаміла яна Фані. — І вось жа — цэлае жыццё мінецца ў плачы, прычыны якога застануцца ім абаім невядомыя. З волі выпадку мая дачка і твой сын нарадзіліся ў адной вёсцы.

— Як Адам і Ева ў Эдэмскім садзе, — сказаў Якаў Пінэс, малады ўдавец з разбітым сэрцам, якога немаўлячае каханне Даніэля Ліберзона і Эстэр Міркінай расчуліла да слёз. Ён з нецярпеннем чакаў, калі яны падрастуць і пойдучь да яго ў першую “групу”.

— Сапраўдная навука эдэмскай гісторыі палягае не ў маральнай плашчыні, а ў любоўнай, — кінуў аднойчы Пінэс на шумна-заўзятым пасяджанні сельскага гуртка па вывучэнні Бібліі.

— Адам і Ева былі адна-адзіненькая пара на свеце.

Але тут падняўся Эліезэр Ліберзон:

— Я ўражаны не тым, што Адам, першы чалавек, быў у Творцы адзіны, а тым, што Адам быў адзіны ў Евы.

Сябры ўсміхнуліся і заківалі галовамі. Пра ваяўнічы атэізм Ліберзона ды ягонае каханне да Фані ведалі ва ўсёй Даліне. Зазвычай Ліберзон шукаў у Бібліі толькі зямныя сэнсы і факталогію аб прыродзе роднага краю. Бібліісты, прапаведнікі і тэалагічныя камбінатары, што знаходзілі ў тэксце палітычныя высновы ды інструкцыі да дзеяння, Ліберзона брыдзілі.

— Толькі чалавечае сэрца і Абяцаная Зямля, якія абліваюцца крывёй аж да сённяшніх дзён, засталіся нязменнымі, — казаў ён.

Удзельнікі біблійнага гуртка выйшлі з намёта настаўніка, трымаючы ў руках запаленыя каганцы з нафтай, а іх ногі доўга мясілі жудасную гразюку.

— У кожным Эдэмскім садзе заўсёды знойдзецца змей, — сказала бабуля Фані. — І раней ці пазней ён пакажацца з зарасніку.

— Яе змяюка жыве ў Крыме, — шапнула потым Фаня Ліберзону. — Плод з Дрэва Веды прыходзіць адтуль у блакітных канвертах.

Фэйга назірала за малым Даніэлем, які ляжаў на спіне. Смактаў палец сваёй каханай, а вочы зіхцелі ад шчасця.

— Ён ніколі не паглядзіць на іншую жанчыну, — заўважыла Фэйга.

Фэйга памерла, калі Даніэль і Эстэр былі кату па пяту. Яна не пабачыла, як мая мама паказала каханку спіну. Бабулін партрэт, павялічаная копія здымка, знойдзены ў скрыні, з тымі самымі чорнымі косамі і спрытнымі маленькімі ручкамі ды ў той жа белай ільняной вышыванцы, шмат год прастаяў на тумбачцы ў Фанінай кухні. Фэйгіны вочы нібыта слізгаюць па лінзе фотаапарата. Я змалку ведаў, што так пазірае жанчына, якая “пакутуе на нястачу кахання”.

“Фані, маёй сябровачцы”, — падпісаны здымак.

У тыя часы вёскі як такой не было. Адно шыхтаваліся два шэрагі белых намётаў, якія наўрад ці было відаць праз атрутную заслону балотных выпарэнняў і мільгаценне камарыных крыльцаў. Ужо стаяла пару паветак, вялікая паілка для скаціны. Ужо гойсалі і корпаліся ў пыле куры.

Па каторым часе за сто метраў ад намётаў дзед пасадзіў некалькі дрэваў. Гранат, аліву, фінікавае дрэва і два шэрагі вінаграднай лазы гатунку Шасла і Пярліна. Да камлёў прыбіў цытаты з Бібліі і Талмуда: “Лаза дасць свае плады”, “Алівы будуць ва ўсіх межах Тваіх”, “Хто пасадзіў смакоўніцу, пакаштуе яе пладоў”, “Я спусціўся ў арэхавы сад паглядзець

на ўсходы ў даліне, паглядзець, ці лаза зелянее, гранаты ці зацвілі?”

Гранат хутка састарэўся. Слёзы жоўтай смалы аздобілі гнілы камель і толькі гады ў рады дрэва выдавала муміяфікаваны плод. Спачатку дзед яшчэ ўпырскваў лекі і прэпараты супраць жываедаў. Калі нічога не дапамагло, Пінэс абвясціў, што “дрэва точыць смертаносны чарвяк сумненняў”. Першыя лозы звялі ад удара філаксеры, і дзед быў вымушаны прышчапіць свае лозы на каліфарнійскія парасткі. Каліфорнія таму выклікала ў ім змешаныя пачуцці — яна з аднаго боку была домам яго брата-капіталюгі Ёсэфа, з іншага — селекцыянера Лютэра Бэрбанка.

Але смоква і аліва, абкружаныя надмагіллямі, лужкамі і дэкаратыўнымі дрэвамі, нават сёння, у моц сваіх магчымасцяў, даюць ураджай. Смоква, якой апекаваліся залатыя рукі дзеда, дагэтуль такая неўтаймаваная і дзёрзкая, што на зямлі красуецца лужына з пругкіх і пікантных пладоў. Аліўнае дрэва гадуе прыгожыя зеленаватыя ягады, якія на баках зіхцяць прыемнай алейнай жоўцю.

Дзед у гадаванні дрэваў меў нюх. Садоўнікі з усёй краіны раіліся з ім. Дасылалі яму ў канвертах пабітыя хваробамі лісты і яйкі шкодных матылькоў. Пры выглядзе дрэваў, якія раслі на дзедавым падворку, пагалоўна ўсе спецыялісты толькі адкрывалі рот. Круглы год пілігрымы — верабі і аграномы — зляталіся ў вёску, каб пабачыць і пакаштаваць міркінскія плады. Я сам памятаю, як прыходзілі ўвосень паглядзець, як дзед чавіць алівы.

— Хадзі сюды, маё малютка, — казаў ён і загадваў мне прыціснуцца аберуч да аліўнага дрэва, гэтаксама, як зрабіў ён. Ён не латашыў галіны палкай, як гэта вялося, а абдымаў камель, прыціскаў да яго твар і плаўна калываўся разам з ім. Напачатку нічога не адбывалася, але праз колькі хвілін я чуў, як разгайданае магутнае дрэва пачынала енчыць. І пад захоплення выдыхі публікі дрэва паддавалася, праліваючыся

на галаву і плечы ціхмяным дажджом. Барабанны пошчак аліваў, якія грукаюць па скуры, усё яшчэ гучыць у маёй галаве.

Калі нарадзіўся Аўрагам, дзед пасадзіў алею казуарынавых хваін. “Сыноч-свісток”, “расчаравашка” — клікаў яго Мешулам Цыркін, які нарадзіўся год пасля і спрытненька выгадаваў усёахопную тэорыю: маўляў, падчас нараджэння сына дзед наўмысна садзіў непладовыя дрэвы.

Калі бабуля Фэйга нарадзіла другое дзіця, майго дзядзьку Эфраіма, дзед гэтак усцешыўся, ажно прышчапіў да флянца хушхаша парасткі апельсіна і грэйпфрута, цытрыны і мандарына. Дрэва Чатырох Пладоў назваў яго. Калі гэты цытрус пачаў даваць плён, дзед працягнуў свае эксперыменты, напоўніўшы вёску макабрычнымі дрэвамі, якія па хуткім часе пачалі апладняць адно адно. Мускатны вінаград гніў на недасяжных вершалінах кіпарысаў. Ірацкія фінікі, пажаўцелыя, марнелі на слівах. Дзед ужо і спалохаўся гэтага тутэйшага трыумфу мічурынскага вучэння, але дрэвы пладаносілі безупынку.

Праз год бабуля нарадзіла Эстэр, маю маці, і больш не радзіла. Згэтуль і надалей яе цела перастала прыносіць плады і пачало ўпотаі рыхтавацца да смерці. Калі так палічыць, дык гэтыя падзеі адбыліся ўсяго некалькі дзесяцігоддзяў таму, але ўжо паспелі спавіцца сівым саванам часу, запячатацца чорным воскам таямніцы. Так, нібыта яны выйшлі з пінэсаўскіх лекцый па Бібліі, у якіх пышна квітнела пальма прарочыцы Дэворы і тамарыск прабацькі Аўрагама, пасаджаныя на прытоках ракі мінуўшчыны. Выйшлі з гісторый блуканняў, зямлі і намётаў. З казак студні, дрэва і няплоднага ўлоння.

Бабуля паспела пажыць у бараку, што пабудаваў ля намёта, у бараку у якім я пасля жыву з дзедам. Яна глянцавала падлогу да бляску, і да сёння захаваліся на паверхні лёгкія вышчарбіны — памятки яе калень. У адным акне нават усталявалі шыбу, і бабуля пашыла для яго фіранкі са старой

тканіны. Ля смоквы пабудавалі земляную печку, якая назапашвала прыемныя пахі печанага хлеба і гарбузоў. Дзве дамаскія каровы-мяшанкі стаялі звязаныя ў кароўніку, і малы Аўрагам кожны адвяхорак пасвіў іх на ўскрайку дзялкі. Парачка стракатых курачак, якіх купілі ў чаркесаў, што жылі за пагоркамі, далучыліся да Рахэль Янаіт і аралі дзюбамі падворак.

Птушнытак, якія толькі вылупіліся, пераносілі ў драўляную скрыню, у якой гарэла газніца, каб абаграваць іх цельцы. Іх прысутнасць прымусіла дзікага ката змяніць сваю прапіску з Сіняй Гары і перасяліцца да крыніцы, што на нашым полі.

— Варылі ў табу́не*, кармілі курэй агародным партулкам, гойсалі басанож і ваду цягалі ў меху. Ну рыхтык арабская вёска! — кажа Ёсі, блізнюк Уры.

На месцы, дзе сёння раскінуўся Дом Вечнасці для Першапраходцаў, пасадзіў дзед свой вялікі сад. Паміж шэрагамі вырыў канавы для абваднення і, каб не катаваць дрэвы, паліваў іх толькі ўначы. Калі быў стомлены, клаў трубу на пачатку канавы і клаўся спаць у яе канцы. Вада пакрысе цякла і, дабраўшыся да дзеда, будзіла яго: ён падымаўся, пераносіў трубу ў наступную канаву — і тут ён таксама засынаў. У вёсцы гэты метад нарадзіў шмат жартаў. “Міркін робіць усё, каб не начаваць дома”, — абурана бубніла Фаня Ліберзону. Але былі сяляне, якія верылі, што, калі — барані Божа — Міркін не прачнецца, сад залье вадой — і Балота вернецца.

Дзед не зважаў на вяскоўцаў ды іхнія словы. Шторанку вяртаўся дадому, дрыжачы ад холаду і радасці. Пахі вільготнай зямлі выпараліся з яго скуры, і дзякуючы яго рукам сад даў вялікі ўраджай ужо на другі год.

У той жа год з Ярданскай даліны ў адведкі прыйшоў Зайцэр, дружбак дзеда. Ніколі не наракаў уголас, але “лёгка бы-

* Гліняная печка, вядомая са старажытных часоў, якая сёння цалкам захавалася хіба што на арабскім сельскім падворку.

ло здагадацца, што жыццё ў кібуцнай камуне яму не пасавала". Дзед прапанаваў Зайцэру застацца тут, у машаве, якому ўласцівы большы індывідуалізм.

Зайцэр пагадзіўся, але пры ўмове, што старое сяброўства не будзе азначаць палёгкі ў працы. Ён паважаў сябе працаўніком і такім прагнуў застацца.

Ён быў нагэтулькі сціплы, ажно адмовіўся жыць у хаце.

"Чаму ён жыве ў кароўніку? — пытаўся я дзеда. — З якой прычыны стары Зайцэр жыве з каровамі?"

— Зайцэр упарты як асёл, — усміхаўся дзед. — Так ён прызвычаіўся, і так ён хоча.

Зайцэр быў вегетарыянкам і толькі зрэдка пагаджаўся прыняць з рук бабулі — яна яго вельмі любіла — кавалак пірага. Пасля, праўда, ён пакутаваў ад раскаяння і рэзьяў.

Зайцэр застаўся ў нас да самай сваёй жудаснай смерці. Яго адметнае ўмельства — араць па прастай як лінарка лініі — выклікала ўсеагульнае захапленне. Ён браўся за любую цяжкую працу. І толькі па суботах сам-адзін выходзіў у палі на шматгадзінныя праходкі, "каб удыхнуць кветкавага пылку і паразважыць".

— Вазьмі мяне з сабой! — гукаў я, басанож прыпусціўшы за ім. — Зайцэр, вазьмі мяне з сабой!

Я ведаў: шмат гадоў назад, калі бабуля ўжо памерла, Зайцэр апекаваўся маім дзядзькам Аўрагамам. Гуляўся з ім, насіў яго на спіне па палявых сцежках. Але са мной і маімі стрыечнымі братамі ён ужо не бавіўся, бо пастарэў. Цёр дзянькі ў самаадрачэнні і самабічаванні. Цягаў на спіне адно груз за гадзіну і высноўваў.

— Пакінь ты яго ў спакоі, Барух, — сказаў дзед. — Гэта яго выхадны дзень, і кожны мае права калі-нікалі застацца адзін.

Шырокае тулава Зайцэра, аддаляючыся, пакрысе знікала. Спыраша ён знік паміж дрэваў саду, потым выглядаў мухай на далёкім жоўтым іржышчы. Урэшце горны хрыбет паглынуў яго постаць цалкам.

— Прыгожыя цяжкія дні, — пачаў аповед Пінэс на кухні сваёй маленькай хаткі. — Мы хадзілі басанож і ў лахманах, як гавааніты. Нашы сэрцы прыпадобніліся да кветкавых падвяночкаў: голая і куцыя, але поўныя да краёў.

Улетку малацілі жыта разам. Васямнаццаць сялян завялі вялікую малатарку. Калі барабан захрасаў, раўлі што шалёныя адно на аднаго. Жанчыны прыносілі ў свіран пясочныя піражкі і свойскае віно. Штоночы вялізныя скірды сена вабілі спеўныя сябрыны, змей і закаханыя парачкі.

— Зламаныя саломінка ў валасах — самая прыгожая аздоба жанчыны, — кажа Уры.

— Кожная радзіска, што пачырванела на градах, кожнае народжанае дзіцятка або цялятка поўніла сэрцы надзеяй. Тлустасць малака ірванула да чатырох адсоткаў. “Ажно трыста шэсцьдзясят як паклалі ў новы газавы інкубатар!” — апавядаў Пінэс на школьных уроках гісторыі.

Рылаў пачаў знікаць на доўгі час. Усе палічылі, што ён выпраўляўся ў Сірыю, на таемныя закупы і віжаванне, пакуль аднойчы не высветлілася, што гіганцкая выграбная яма, якую ён выкапаў ля кароўніка, была не чым іншым, як удасканаленай хованкай. Рылаў даваў у яе нырца. Там ён “рыхтаваўся да найгоршага сцэнарыя” і вылазіў на паверхню, толькі “каб хапянуць глыток паветра”.

Працоўная Сябрына імя Фэйгі на той момант перастала існаваць. Нібы светач, які знік за аблокамі.

— Цяжкавата назваць гэта расколам, — сказаў Мешулам, — можа, лепей самароспускам — скажам так, бо самі супольнікі гуляюць у маўчанку. Гэта здарылася, на маю думку, ужо пасля нараджэння Аўрагама.

— Але карані трэба шукаць глыбей, — высоўвае сваю тэорыю Мешулам. — У тым, што гэтая тройка старанна ўтойвае.

Штосуботы Цыркін-Мандаліна прыходзіў да дзеда, каб пажаваць з ім аліваў і селядцоў. Часам прыводзіў з сабой малага Мешулама, каб той пагуляўся з Аўрагамам. Цыркін і яго сын заўсёды выглядалі бруднымі і заняхаенымі. Мешу-

лам, у якога на шчацэ блішчэў цурок ссохлых смаркаў, з захапленнем назіраў за шклянымі талеркамі на стале, і Мандаліна глядзеў на бабулю Фэйгу дзіўным позіркам, сэнс якога я зразумеў толькі праз шмат гадоў, калі знерухомела ляжаў у ложку, а двое старых у кухні малай драбніцай не палаяліся ўшчэнт. А гарбата і алівы не маглі залагодзіць іхняй гняўлівасці.

— Мы перадалі яе табе з рук у рукі! — гарачыўся Цыркін-Мандаліна.

— Я не хачу пра гэта размаўляць, — бурчэў дзед.

Ціша. Алівы. Далікатнае пахрупванне цукровых кубікаў.

— Калі вы двое так ужо яе кахалі, — выбухнуў дзед, — дык нашто тады была гэтая недарэчная латарэя?!

— Мы цябе ў ёй удзел браць не прымушалі, — выдыхнуў Цыркін.

— Я не толькі вас вінавачу, — яшчэ цішэй сказаў дзед.

— Мы хацелі вылекаваць цябе, — прашамаў Цыркін, — выбавіць цябе ад Саламеі.

— Фэйга Левіна! — выгукнуў дзед са зласмешнай тэатральнасцю. — Сваёй пакорлівай рахманасцю, сваім непадзеленым каханнем увасабляе сабой ачышчальную даніну! Ахвярнае ягня!

Таксама ў адведкі прыходзіў Ліберзон. Але стуль як ажаніўся, яго візіты рабіліся радзейшыя. Адчуў, як дзед ставіцца да яго. Акрамя гэтага, “скарыстоўваў любую хвілінку, каб адвесіць сваёй Фанечцы пацалуйчыка”.

Усе адчулі тонкі водар варожасці, што тачыўся з міркінскіх вачэй на колішніх дружбакоў, але дзед быў чалавек выхаваны і нікому шкоды не чыніў. З упартай далікатнасцю адмаўляўся сядзець з імі разам і ажыўляць успаміны аб Працоўнай Сябрыне і пра іх агульны побыт з яго жонкай.

— Калі табе было чатыры гадоўкі, прыйшлі з радыё зрабіць аб Працоўнай Сябрыне перадачу, дык твой дзед адмовіўся даваць інтэрв’ю.

— Працоўная Сябрына імя Фэйгі — асабістая справа.

Дзед адштурхнуў мікрафон, які паднеслі яму да губ:

— Калі Ліберзон і Цыркін хочуць распусціць языка пратое, як танчылі ля вогнішчаў, асушалі балоты і азелянялі пустэльню, — хай сабе.

Толькі адзін раз на год, у дзень сваёй рэпатрыяцыі ў Ізраіль, Працоўная Сябрына збіралася разам. Людзі з усяе Даліны прыходзілі пешкі праз палі, падымаліся і гуртаваліся на іржышчы, як чорныя блямбачкі, і сядалі на зямлю. Трое мужчын і адна жанчына падымаліся на сцэну, складзеную з цюкоў саломы, і гэтак стаялі перад сябрамі. Усё роўна як раскідзістае покрыва, ападала ціша на галовы публікі. Цыркін граў на мандаліне, Ліберзон і Міркін спявалі разам з ім на сцэне, і Фэйга біла ў вялікі рондаль і смяялася — кволая і хворая.

Гэта заканчваліся яе апошнія дні. Фаня Ліберзон была яе найлепшая сяброўка, і ёй Фэйга разгарнула душу.

“Раз на паўгода прылятаюць брыдкія птушкі з блакітным канвертамі”.

— Раз на паўгода прыходзіў ліст адтуль, — сказала Фаня Ліберзону, лашчачы яму рукой брыво. — Раз на паўгода яна памірала кожны раз нанова.

Праз закураную шыбу бачыў я ейныя рухавыя рукі. На іх ужо праступілі старэчыя плямы, але дотыкі і гнеў засталіся па-ранейшаму маладыя.

Ліберзон няўцямна буркнуў.

— Ваш жарт пра гэтую вашу Працоўную Сябрыну заканцаваўся кепска, — дадала яна.

— Было ясна, што яна мусіць ажаніцца з кімсьці з нас, гэта было рашэнне паводле Статута, — ухіліўся Ліберзон.

— Чаму ты не ажаніўся з ёй? — запыталася Фаня.

— Я яе не выйграў, — пасмінуўся стары, павярнуўся да жонкі і прыціснуў яе да сябе. — А калі б я атрымаў яе, што б тады сталася з намі? Ты б да сённяшніх дзён працавала ў кібуцным вінаградніку або, барані Бог, Міркін, а не я, скраў бы цябе адтуль.

— Толькі Міркіна мне не ставала.

“Бабуля тры гады запар хадзіла цяжарная, даіла кароваў, цягала камлыгі ільду, гатавала, шыла, прыбіралася і кахала дзеда да самое труны”, — сказаў у рэдкія хвіліну расчуленасці мне стрыечны брат Уры.

— Дзед — невінаваты! — адказаў я.

— О, ён не дазволіць сказаць ніводнага кепскага слова пра ягонага цудоўнага дзядулю! — выдыхнула жонка Аўрагама, цётка Рыва. — От, чаго здзіўляцца, што ён такі выйшаў? Усё жыццё бавіўся са здурнелымі дзядамі, якія вярзлі яму, што сліна да губ прынесла. Ягоны дзед быў яму маткай, зануда Пінэс — сябруком, а з Зайцэрам ён балбатаў гадзіны на вылет, дарма што тая здыхляціна яму нават не адказвала! Нават дзяўчыны ў яго няма, і далібог — не будзе!

Яна павярнула да мяне цяжкае прысадзістае тулава:

— Цябе мусілі паслаць у прытулак для сірот!

Мне споўнілася тады сямнаццаць гадоў, я быў узлаваны і смутны. Самота, плоць, што чарсцвела на амаль што дарослым целе, пакручастая хада маіх думак, якая прагнула разблытаць кожны вузельчык дзяцінства. Усё гэта танула ў маёй гняўлівасці, муляла пясчынкамі ў целе, бальзамавала цёмнай ятрай.

Тады ў Ізраіль прыбыла Саламея. Мой дзед пакінуў мяне і разам з ёй пераехаў у дом састарэлых. Я праз дзень хадзіў пехам да яго ў даведкі. Прыносіў бітончык малака.

Я вяртаўся дадому, матляючы пустым бітонам, і зазвычай цёгся да Пінэса. Настаўнік валачыў маленькі столік у сад. Паміж хмызоў ён гадаваў лейкавых павукоў для навуковых назіранняў і процьму суставаногіх істот, гатовыя зрабіць са сваіх хацінак з лістоты бліскавічны выпадак і хапануць ахвяру. Пінэс зусім састарэўся, але яшчэ мог злавіць рукой муху ўлет, не пашкодзіўшы ёй цельца, — каб потым шпурнуць яе ў павуту.

— Усе гэтыя гады твой дзед кахаў Саламею, і яна цяпер прыехала да яго ў Ізраіль. А я ўсе гэтыя гады памятаю сваю жонку-нябожчыцу Лею. Мы ўладкаваныя інакш, чым вы. Цярпенне цэлага народа, двухтысячагадовае цярпенне, лопнула ў нашым целе і ўзбаламуціла кроў.

Пінэс уздыхнуў:

— Я вам зайздросчу. У нас таксама былі раманы, і мы таксама, юныя цнатліўцы і цнатлівіцы, танчылі голымі ў вінаградніку, ціскаліся на сенавале. Але ці мог хто з нас вось так во крыкнуць: “Я пярдолюся з дачкой такога і такога, або ўнучкай такога і такога, ці жонкай такога і такога?!” Во-о-х!.. “Хто адпусціў анагра на волю? Хто развязаў лейцы дзікаму аслу?”

— Ён, ну, той, што крычыць, крычаў яшчэ раз?

— Раз на месяц-два, падлюк! Пасля гэтых крыкаў не магу спаць усю ноч. Калі я пачуў упершыню, дык мне карцела злавіць яго, прыдушыць, забіць. Цяпер я адно хачу ведаць, хто гэта робіць. Толькі паглядзець яму ў вочы і зразу мець прычыну.

Адсёрбваючы гарбату, я схпіў у рот аліву. Пінэс прызна паляпаў мяне па галаве.

— Усё роўна як дзед, ага? Добра, што пераймаеш яго. Якаў Міркін — чалавек адметны. Нават сярод нас ён вылучаўся. Ён не ездзіў на сіянісцкія кангрэсы і перад уладай не паддобрываўся. Не скакаў на жаробцы з патранташам напярэс і чорнай кафіёй на галаве, але ўсе яго моцна любілі. Калі Міркін дакранаўся да пладовага дрэва, усе разумелі, з якое прычыны і дзеля якое патрэбы ён гэта робіць. Вялікі гонар, што такі чалавек, як ён, цябе выгадаваў. Як ён маецца?

— Жыве там з ёй, шмат стаіць на верандзе.

— Стаіць і што робіць?

— Углядаецца. Чакае.

— Усё яшчэ чакае?

— Напэўна, чакае Эфраіма. Жана Вальжана. Можа быць, Шыфрыса.

Аж да сёння мне не ўдалося перанесці парэшткі бабулі з вясковых складаў на маё могілкі. Дзежку грошай я прапаноўваў сакратарыяту вёскі, каб яны задаволілі маю просьбу. Я нават падумваў парушыць магілу і сцягнуць косткі адтуль. Нават Пінэс, які быў катэгарычна супраць Дома Вечнасці для Першапраходцаў, падаў у Камітэт просьбу і апублікаваў адпаведны заклік у вясковай насценгазеце.

Фаню Ліберзон гэта раз'юшыла. Тая ўляцела ў зялёныя веснічкі, што вялі ў кветнік настаўніка, усунуўшы ў квадрат аконнага святла старэчую хараשמяную галоўку.

— Дайце ёй урэшце спакою! — закрычала Фаня і, не чакаючы адказу, сышла. Я пракраўся за ёй следам, падбегам, адценю да ценю, бясшумны ў моц маіх магчымасцяў.

— Міркін яе забіў, а ўнук-далакоп цяпер апаганьвае памяць. Чаго яшчэ яму трэба? Каб ягоны дзед ляжаў як галушка ў масле? З жонкай па адну руку і з крымскай шлёндрай — па другую?!

Я прытуліўся да сценкі дома Ліберзона і з усяе змогі сціснуў сваё вялікае цела ў камяк. Працягу гутаркі недачуў. Звонку дзьмуў вецер, а губы Фані прытуліліся да азызлай шыі мужа.

Аўрагам, якому было пяць, калі памерла мама, па-ранейшаму памятае яе, яе пахаванне, дотык пальцаў у яго на руцэ. Шоры сіроцтва па-ранейшаму засцяць яму позірк, датыкаюцца да яго жажлівых зморшчын на лбе, але ён пра яе размаўляць не ў стане.

— Аўрагам быў першым сынам, і цяпер — першы сірата, — сказаў Пінэс па-над адкрытай магілай.

Гіганцкія кіпарысы на вясковых кладах былі тады далікатнымі саджанцамі. Тады на могілках стаяла толькі дзесяць помнікаў. Шэсць першапраходцаў, чые целы зруйнаваліся або чые душы вытрасліся вонкі. Старэнькая матка пчаляра Маргуліса, якая прыехала з Беларусі ў кампаніі рою першарадных каўказскіх пчол ды памерла ад збытку шчасця тры дні пасля. Двое дзетак, якія не выцерпелі сцюжы, што панавала ў намётах, і таемная дачка Рылава і Тоні, якая ў веку аднаго года вылезла з барака, запаўзла на падворак, дзе яе раздушыла капытамі карова.

— Малая гаротніца таксама памерла не ў сваёй пасцелі, — падсумаваў Пінэс. Гэта быў ці не адзіны раз, што я чуў у яго голасе саркастычныя ноткі.

— Тады мне прыйшло на думку, што мы заснавалі два паселішчы: вёску і могілкі. І што абодва будуць толькі расці, — дадаў ён.

Непадалёк ад магіл пасвіўся статак авечак. Бомканне званочкаў, пах фарбы на воўне і свіст пастухоў накочваліся на жалобнікаў. Ціхуткія і выразныя гучалі ў хрумсткім, сшэрхлым паветры. З вёскі даносіўся смутны плач Даніэля Ліберзона, які застаўся дома і гойсаў туд-сюд. Паваліўся ў паветцы, шукаючы Эстэр. Шлёма Левін румзаў над ямай, якую выкапалі для сястры.

Цыркін і Ліберзон стаялі ля дзеда. Іх рукі — на яго плячах: ці то па-сяброўску ляпаюць, ці то бароняць дзеда. Працоўная Сябрына маўчала. Стаяў веснавы дзень. Клін пеліканаў слізгануў па-над вёскай. Знізіўшыся, птушкі па дарозе ў вырай закрумалі. Фаня, што стаяла наводдаль ад мужа і яго сяброў, узносіла праклёны і плакала.

“Скажыце гэтай шлёнды, што Фэйга памерла!” — прашаптала, падняўшы твар у неба.

Я ўявіў, як Шлёма Левін атрымлівае тэлеграму, якую паслаў яму дзед: раняе чарнільную самапіску, траціць прытомнасць і валіцца на падлогу крамы.

— Не! — запярэчыў Шлёма. — Калі я запытаў яго, ці так усё выглядала... Я толькі глядзеў на словы і на паперу і паўтараў самому сабе: “Злыдні, злыдні, злыдні!” Гэтак я сказаў: “Злыдні”. Некалькі разоў запар.

Ён сеў на крэсла і ўявіў, як рэмень яго бацькі апускаецца на яго скуру.

— У руках я трымаў самапіску, якую я ладзіў, а праз пашкоджаную помпу атрамант ліўся мне на штаны.

...Аднак Левін не звяртаў увагі. Зачыніў краму, даслаў ліст сваякам у Савецкі Саюз і паехаў на цягніку ў Хайфу. Ля вакзала яго ўбачыў Рылаў, які ехаў у вёску, транспартуючы ў вёску воз, гружаны мяхамі з цэментам, начынены паляўнічымі стрэльбамі ў разабраным выглядзе.

— Я цябе аднекуль ведаю, — прамовіў Рылаў з падазронасцю.

— Я швагер Міркіна, — сказаў ён.

— Сядай.

— Дык што здарылася? — запытаўся Левін. Ён сядзеў ля Рылава, адчуваючы жылістае сцягнута і напругу жалезных жаўлакоў, што выпіналіся з плоці.

Але Рылаў прамовіў толькі: “Яна была хвора”.

Яго цяжкія рукі, нізкі мускулісты лоб, які хаваў планы па заснаванні ваенізаваных паселішч у Зајрданні, яго гутаркі на сакрэтнай мове з дзвюма асліцамі вярнулі Левіна да першых дзён у Ізраілі. Пасля гадзіны маўчання і ўсебаковага ўзважання Рылаў вырашыў выдаць яшчэ адзін факт:

— З ёй было нешта не тое — марнавала патроны, — выціснуў з сябе ён. — За месяц да смерці двойчы выбягала на падворак і смыляла са стрэльбы па птушках у небе.

Калі Левін убачыў майго дзеда, які вёў па левую руку Эфраіма і па правую — Эстэр, а таксама цягнуў маленькага Аўрагама, што трымаўся дзеду за нагу, нянавісць і страх перад Цыркіным, Міркіным і Ліберзонам перамянілася на літасць. Левін абняў швагра і заплакаў. Аб памерлай сястры, аб сваім

жыцці, якое ўсе ніяк не магло ўстаткавацца. Усе памяталі яго з цырымоніі абразання Аўрагама, і Хаім Маргуліс палашчыў яго па спіне.

— У маім вуллі новая каралева, — прашаптаў ён. — Яе клічуць Рыва.

Левін не адказаў.

— Прыходзь потым паесці кветкавы пылок, салодкую муку вясны, — прапанаваў Маргуліс. — Дасць табе моцы.

Але пасля пахавання Левін падышоў да дзеда.

— Якаў! — наважыўся ён — Я застануся тут на шбіве*.

Ён застаўся, прыбіраўся, гатаваў, мыў Аўрагама і мяняў падгузнікі Эфраіму і Эстэр. Ён выпалаў бярозку палявую, якая разраслася на Фэйгіных градах з зелянінай, і ўпершыню ад часу рэпатрыяцыі ў Ізраіль адчуў, што прыносіць хоць камусьці карысць. Адчуў, што тут сонца не смажыць яго скуры. Чарназём Даліны ліп да рук, а пах лубіну і кропу, які мяшаўся з пахам таматных кустоў, наладаваў яго шчасцем. Фаня Ліберзон, што таксама дапамагала дзеду, дужа здзівілася.

— Выключны мужчына, — сказала яна мужу. — Ведаю, ты і твае дружбакі яго на дух не пераносіце, але ж ён — залаты чалавек.

У канцы жалобнага тыдня Левін вярнуўся ў краму пісьмовых прылад, але да кліентаў не выйшаў. “Я сядзеў і прымаў рашэнне”. Калі вярнуўся на трыццявіны, дык звярнуўся да вясковага Камітэта з просьбай быць залічаным у грамадскія службоўцы. Ён быў неблагі рахункавод, а таксама прадавец са стажам, і сяляне, сябры машава, з радасцю задаволілі яго просьбу.

Левін прадаў сваю долю ў краме. Атрымаў у машаве барак і дзялку зямлі. Пачаў працаваць у вясковай краме, адначасова дапамагаючы дзеду.

* Шыва — тыдзень жалобы па нябожчыку, падчас якога сямейнікам памерлага прынята сядзець у хаце на падлозе і ў рытуальна падранай вопратцы прымаць спачувальнікаў.

— Кожную вольную хвілінку Шлёма прыходзіў да дзеда. Мыў дзяцей, гатаваў вячэру і цягаў ім невялічкія гасцінцы.

Ён таксама папрасіўся працаваць у гаспадарцы. Тут упершыню сутыкнуўся з Зайцэрам. Ад першае хвіліны знаёмства гэтыя двое адзін аднаго не залюбілі. Зайцэр у прысутнасці Левіна чыннага супраціву не выказваў, аднак у працы ніякае дапамогі не даваў — “і ўвогуле ставіўся да мяне як да пустога месца”.

Быў Левін мужчынкам кволым. Калі паспрабаваў далучыцца да брыгады малацьбітаў, дык мякіна патрапіла ў лёгкія — ён кашляў доўгія гады. Пасля гэтага Левін працаваў толькі на падворку.

— Укараніўся ў жаночай працы, — зазначыў мой кузэн Ёсі падчас чарговай сямейнай гутаркі.

Левін раскідваў корм для курэй. Збіраў яйкі, трос і згортваў пустыя мяхі з-пад кампосту. Мыў бітены з-пад малака. Варыў першараднае сочыва з пладоў дзядоўскага саду. І пакрысе абзаводзіўся сябрамі. Яго органы пачуццяў, якія ад піетэту і няўдач цягам гадоў абвастрыліся, як інстынкты польнага звера, нарэшце паведамлілі яму, што стаўленне дзеда да двух яго сяброў не такое добрае, як даўней. Цешыўся што-разу, як чуў, што Міркін аддае перавагу ягонаму маўкліваму таварыству перад закарэлым звяззеннем рахункаў, на якія правакавалі Цыркін-Мандаліна і Эліэзэр Ліберзон.

— Твой дзед, які пасля смерці жонкі ад’ядаў сабе сэрца, пачаў мець любасць да швагра і цаніць яго паблажлівасць і далікатныя манеры. Прамінулі тыя першыя геройскія дзянькі. Мы ўжо жылі спакойна на сваё зямлі, “кожны пад сваім вінаграднікам і смоквай”. Зведалі сямейнае кола... Танчылі мы менш, спявалі менш. Ненавідзелі менш.

Зімовымі вечарамі муж з братам сядзелі і гуляліся ў шашкі. Зайцэр стаяў у дзеда за спінай і нашэптваў хады.

— Гэта не дапамагала. Я заўсёды цярпеў паразу, — апавёў мне дзед. — Але гэта дапамагло Левіну — у нас яго прынялі.

Дзед навучыў яго, як прышчапляць дрэвы, як накіроўваць рост дрэва пры дапамозе правільнага абцінання і як, пакалупаўшыся ў заражаным камлі, дастаць самую паскудную лічынку — леапардавую чарвіцу, што нішчыла пад карань па ўсёй Даліне яблычных сады. Але дрэвы брыдзіліся дотыкаў Левіна. Сліва гатунку Санта-Роза, калі Левін стаў разразаць яе кару, адным махам скінула ўсюю лістоту.

— Трэба знайсці яму жонку, — казалі ў вёсцы, і ў думках сталі абіраць пасоўныя кандыдатуры сярод удоваў, а таксама сіяністак-сацыялістак, якія заседзеліся ў дзеўках.

Аднак Левін здзівіў усіх. Употаі ён ліставаўся з нанятымі зводнікамі і аднойчы паехаў у Тыберыю на каламажцы рэлігійнага цырульніка, які гайсаў паміж паселішчамі Даліны, і вярнуўся адтуль з Рахэль, ураджэнкай Емена, нашмат маладзейшай за сябе.

Рахэль мела стос бранзалетаў, поўны рот зубоў, полчышчы сваякоў, якія прыехалі на аслах ды на час вяселля ўсталявалі на вясковых палях намёты з цыновак. Яна размаўляла на іўрыце так, што яе ніхто не разумеў, і ўмела ступаць абсалютна бясшумна. Яна выклікала неверагоднае здзіўленне ў вёсцы, калі пасмажыла цвыркуноў на распаленай блясе, а потым гэтых вялізных хрумсткіх казурак струшчыла. Левін не зводзіў з жонкі вачэй, з радасцю бласлаўляючы ў душы. Зрэшты, упершыню стуль, як ён прыехаў на Зямлю Ізраіля, усцешыўся, што сонца заглянула і ў яго аконца.

“Рахэль аддала мой квітаны доўг крыльцамі саранчы, якая асланіла блакіт нябёс”.

Пасля смерці Левіна да мяне прыйшла Рахэль і сказала:

— Ведаю, ён хацеў пахавацца ў цябе! Можна, як першапраходзец ён — невялікае што, усё адно — ён прыехаў з другой аліёй! Дык прашу цябе, зрабі гэта! А мяне — от, няхай хаваюць у іншым месцы.

Эфраіму, майму знікламу без вестак дзядзьку, было пяць, калі Левін узяў шлюб з Рахэллю. Яе супакойны смугля-

вы твар, яе бразгатлівыя ўпрыгожанні і бясшумная хада зачаравалі яго. У шлюбную ноч ён прыціснуўся да ног сваёй новай цёткі, не даючы ёй пасунуцца ў яе новы дом, чым выклікаў смех усёй вёскі. Калі ён трохі вырас, тая навучыла яго гатаваць ляпёхі на распаленай да беласці блясе, узносіць малітвы Госпаду Богу і ступаць бясшумна, як кот па пяску. Гэтыя ўмельствы ўвагналі вяскоўцаў у роспач, а шматлікіх італьянскіх і нямецкіх салдат — у магілу.

Эфраім і ягоны бык пароды шарале, Жан Вальжан, сышлі з дому, калі мне было два гады. Не памятаючы дзядзькі, я ўсё роўна зайздросчу яго ціхмянай хадзе. Цела маё, цела вялікае і цяжкое, заўсёды ўздымае шмат шуму — гэтак мяне ўжо не раз лавілі людзі, да чыіх дамоў я падкрадаўся і чые размовы падслуховаў. Пакрысе я падымаўся і даваў дра-ла, не вымавіўшы ні слова пад перунамі ўзлаваных позіркаў. Але мяне ніколі не крыўдзілі. Я ж быў маляткам, “міркінскім сіроткам”.

— Удыхні пабольш паветра. Падымі калені высока. Выдыхні паветра. І апусці на зямлю стопню, выпрастаную і разняволеную, — настаўляла Рахэль Эфраіма.

Яны разам ступалі па ссохлым восеньскім дзядоўніку, як чэмпіёны па ціхаходстве. Калі яму стукнула восем, мой дзядзька мог бязгучна ступаць па рысавым полі і пракрадацца па дыване з калючак. У дадатак дзядзька пачаў услед за еменкай размаўляць глыбокімі дыхавічнымі гукамі, уласцівымі арабскай мове. І Пінэс прыклаў шмат намаганняў, каб выдраць гэтыя гукі з Эфраімавага горла.

Мая мама, Эстэр, тады была толькі малой дзяўчынкай. Фаня Ліберзон і Шлёма Левін дапамагалі дзеду гадаваць яе. Зайцэр парадзіраваў жывёлаў і птушак, Пінэс клікаў яе “Філі-пок”, а Цыркін граў маме калыханкі.

Нават Рылаў забаўляў яе сцябаннем сваёй знакамітай пугі-“корвача”, якая раскаціста трэскала ў паветры. Рылаў быў настолькі спрактыкаваны ў хвастанні, ажно мог збіраць

яблыкі дрыготкім кончыкам пугі, які дакранаўся да яблычнага хвостка.

— Ты палохаеш дрэвы, вяртайся ў сваю яму! — крычаў на яго дзед, але пазабавіць дачку дазваляў.

Эстэр і Даніэль выраслі. Цяпер нават дзяўчынка ўгледзе-ла каханне, што лезла з хлопца. Умытая промнямі ягоных позіркаў, атуленая пешчамі і пацалункамі, яна не вымала сваю руку з ягонай. Дзед, Ліберзон і Фаня цешыліся карцінай двух дзетак, якія бавяцца дні навывлёт, бадзяюцца па палёх і ганяюцца па падворку за курамі.

— З кім ты ажэнішся? — пыталіся былі Даніэля. Тады ён падыходзіў да Эстэр, абдымаў за сцёгны і клаў ёй галаву на плячо.

Ліберзон пачаў казаць пра заручыны, сыплючы жартамі пра калым. Аднак дзед раптам напоўніўся заўзяттай раз’юшанасцю і нечакана знайшоў аднадумца ў асобе Фані.

— Як заўсёды, вы ўжо ўсім усё вызначылі наперад, — заявіла яна.

Увосень, калі выходзілі араць або на сяўбу, дзяцей бралі на поле з сабой. Аўрагам ужо ўмеў запрэгчы мулаў у воз, на які клалі плуг, насенне, харч і пітво для чалавека і скаціны. У полудзень дадому не вярталіся. Сяляне, у якіх былі сумежныя палі, збіраліся на супольны абед ля нейкага аднаго воза. Эстэр і Даніэль гуляліся ў цені воза або ляжалі абняўшыся на дзяружцы. Трохі падросшы, у час сяўбы ім ужо дазволілі сядзець на пасяўным корабе. Мая маці была жвавейшая ад Даніэля. Няўрымслівая, почасту падбухторвала на небяспечныя выбрыкі. Напаўжывых, з зялёнымі ліпнючымі ад набраклай травы і каровінай сліны валасамі, іх выцягнулі з паілкі для кароў, куды яны залезлі падчас гульні. Іншым разам яны зніклі на паўдню і былі знойдзеныя ўсе ў слязах на воданарпорнай вежы, якую пабудаваў якраз у той год.

“Насамрэч з тваёй мамай быў толькі адзін клопат — яна была драпежніца”.

Калі маме споўнілася паўгодзіка, бабуля кінула ёй па-смактаць звараную курыную костку, бо мама плакала ад зубнога болю. Малая ўтрэскалася ў смак мяса з першага хрусьця і стуль нічога іншага ў рот больш не ўзяла.

Бабуля Фэйга пакінула пасля сябе малую сірату, якая не ела ані садавіны, ані сыру, ані яек. Жывілася Эстэр адно мясам: на сняданак, абед і вячэру.

Калі ёй было два з паловай, Левін забыў ля рукамыніка талерку свежага фаршу, прысыпанага пятрушкай.

— Твая мама ела фарш лыжкай, і калі ён скончыўся, дык са злосці расквэцала талерку. На прыкладзе гэтай дзяўчыны ўсе тэорыі фельчаркі Соні пра патрэбы ў гемаглабіне, неабходных вітамінах і абавязковых мінералах патрапілі ў сметнік. Бо Эстэр з цягам часу выгадалася ў стрункую і гошую маладзіцу. Яна расла як куст памідораў, які паліваюць крывёй. З цудоўнай скурай, зычным смехам і ў заўсёдным гоморы.

Каторы час да таго, як ён прагнаў з дому Тоню, Маргуліс-пчаляр ужо ведаў, што нешта не так. Голас і пах менчучкі змяніліся. Яе скура загрубела, сказы пакарацелі. Уначы яна знікала. А калі заставалася дома, праз сон ужо не гаманіла.

Быў Маргуліс чалавек добры і зычлівы. Не дапытваўся, не высвятляў адносін. Не стаў сачыць. Праўда, калі сярод бочкі з воскам знайшоў смярдзуючую звязку дынамітных шашак, ціхім голасам папрасіў, каб Тоня сышла.

— Гэта мае пальцы, а тое — ягоныя, — з сумам пажартаваў ён.

Каторы час жыў самотна і маркотна, аддаўшыся ўдасканаленню пчалярнай галіны. Быў Маргуліс адзіны пчаляр на бацькаўшчыне, які пасвіў пчолы ў полі, дрэсіруючы іх садзіцца на пэўны від кветак. Гэткім парадкам яму ўдалося атрымаць новыя гатункі мёду і пажаданыя гібрыды кветак. Гэтую тэхніку ён пераняў з савецкай кнігі па пчалярстве аўтарства нейкага Хліменкі, гарачага прыхільніка Мічурына. Метад спадабаўся яму, чаго не скажаш пра ідэю, якая стала за тым метадам. Камуністы меркавалі, што вывучаныя навыкі пчол — усё роўна што якасці пладовых дрэваў — можна таксама прышчапіць, а рэвалюцыйнае пачуццё перадаецца ў спадчыну. Маўляў, можна стварыць расу пчол, які апыляюць толькі пэўныя кветкі.

— ...Ясная рэч, з чырвонымі пялёсткамі, — кпіў дзед.

— Яны памыляюцца, — сказаў Маргуліс. — Якім чынам выхаванне рабочых пчол пераходзіць у спадчыну? Вось жа, гаспадыняй вулля ёсць каралева, але ж яна ў поле ніколі не лётала і, адпаведна, нічому не вучылася.

Дзед усцешыўся, калі Маргуліс паведаміў, што ўсё пакаленне рабочых пчол давялося вучыць нанова. На палях Даліны Мічурын зазнаў лютую паразу.

— Пры чым тут ленінізм да пчол? — працягваў кпіць дзед. — З якой такой нагоды камуністы пачалі цікавіцца ладам жыцця манархічных грамадстваў?

Два першапраходцы сядзелі на зямлі, іх смех ляцеў праз маладыя грушкі і рухавіў пчолак, што атабарыліся на кветках.

— Камуністы ўразіліся працоўнымі пчоламі, гэтымі стыханаўкамі ў асобна ўзятай борці. Бальшавікам спадабаліся работніцы, якія палічылі за лепшае забыцца на тое, што пралетарыят мусіць найперш займацца рэвалюцыяй і скідаць з трона каралеву, — сказаў Маргуліс.

— Аднойчы, — апавёў мне дзед, — Хаім Маргуліс прыгнаў свой крылаты пралетарыят да станцыі — паказаць ім архідэі і канюшыну, якія раслі на адхонах чыгуначных пуцявін.

Неўзаветкі падкраўся цягнік, і праз акно Маргуліс згледзеў профіль Рывы Бейлінай. Маргуліс штомоцы прыпусціў за ёю ўслед — разложыстая хмара з пчол сунулася за ім — ды стаў караскацца ў салон вагона. Настрашаныя пасажыры як абвараныя адскоквалі, бо Маргуліс трымаў у руцэ гліняны вулей. Калі ён наблізіўся да Рывы, лаўка, на якой яна сядзела, вызвалілася цалкам.

— Не бойся! — сказаў ён ёй. — Яны не джаляць.

Рыва Бейліна была з вельмі багатай кіеўскай сям'і. Яе бацькі былі цукразаводчыкамі, а таксама гандлявалі насеннем. Не хацелі, каб яна пераехала жыць на гістарычную радзіму. Пасылалі яе сюды неахвотна. Абранулі ў дарагую вопратку, якая выклікала сярод сяброў-сіяністаў здзіўленне і кпіны.

Рыва з падазрэннем зірнула на Маргуліса, чые боты абляпіла гразюка. Але Маргуліс голаруч палез у вулей. Дастаў пакрыты мёдам палец і працягнуў яго Рыве. Спытана тая

збянтэжылася, але Маргуліс стаяў і глядзеў на яе, як добры дурань, і гэта пераканала яе. Трымаючы яго руку, нясмела палізала ягоны палец. Твар Рывы аквеціўся ўсмяшкай. Яна ніколі не каштавала пальца Маргуліса або кветкавага мёду Даліны.

Усцешаны і салодкі, Маргуліс саскочыў з вагона, каб вярнуцца да сваіх вуллёў. Цягам бліжэйшых месяцаў двойчы на тыдзень заскокваў у цягнік, каб пабачыцца з новай каханкай.

Штосуботы Маргуліс прыносіў цудадзеіны слоік, у якім чараваў над асаблівым харчам для першынца вёскі.

Усе вяскоўцы стаіўшы дых сачылі за Аўрагамам. Яго рост, вага, першыя словы і выказванні стала публікаваліся ў вясковай насценгазеце. Кожны сустрэчны абдымаў і лашчыў яго. Сяляне цягалі яму свежую гародніну або малако ад кароў-рэкардсменак. Жанчыны кроілі яму вопратку. Аднак дзед ніяк не хацеў прымаць, што яго першынец — набытак усеагульны.

— Гэта пачалося, яшчэ калі была жывая Фэйга. Людзі прыводзілі з сабой гасцей вёскі, каб паказаў першынца. Некаторыя нават патрабавалі, каб Міркін разбудзіў хлопчыка.

Мешулам называў мяне “арыгіналам копіі, які выпісалі на Закая Акермана, першынца суседняга кібуца”.

— Першае дзіця было ўсё роўна як грамадскі набытак, для ўсеагульнага карыстання. Хто хацеў будзіў і прыносіў яго ў ядальню нават ноччу. Не раз здаралася, што сярэдначы ўсе сябры садзіліся ля стала і цешыліся з хлопчыка.

— Пакіньце дзіцятка ў спакоі! — гырчэў дзед на людзей, якія няспынным струменем пракрадаліся ў намёт паглядзець на Аўрагама. Сярэдначы адгортвалі крыло намёта і цікавалі звонку, нават запаўзалі ўсярэдзіну, каб пабачыць, ці праўда, як кажуць, першынец свеціцца ў цемры.

Дзед быў злосці поўныя косці:

— Усё — запала мне клямка!

Ён узяў хлопчыка, узброіўшыся дручком і сеткай супраць камароў. З крыкам “Гэта не ваша дзіця!” пайшоў спаць у хмызы ля крыніцы. Пайсці за ім ніхто не наважыўся. Колісь вакол крыніцы жылі нямецкія пасяленцы. Усе яны памерлі ад трасцы, і тоненькі перадсмяротны плач жоўтавалосых дзяцей яшчэ лунаў там, скаланаючы гнёзды і астры.

Гэтак спыніліся дакучанні з боку сяброў, бо кожны, хто падняўся ў тую ноч на дазорную вежу і глянуў на поўдзень, убачыў залацістую Мілавіцу, якая пратачалася паміж чорнымі плямамі малінніку, нібыта важкі светляк выскаквае між хмызоў. Колькі гадоў пасля памерла бабуля, і ўжо аніхто не наважыўся патурбаваць сірату. Алергія Аўрагама на нарцысы і балотныя краскі — адзіны ўспамін з тае ночы.

Але глыбока ў сэрцы сялян Аўрагам закінуў непазбыўную трывогу і смутак. Закай Акерман, першынец суседняга кібуца, па іншы бок цясніны ўжо гадаваў грады агуркоў, якія дасягалі вышыні сорак пяць сантыметраў. Пасаджанае ім дрэва мушмулы ўжо прыносіла плады памерам з яблык “гранд”. Першынец Авішая, іншага машава, з’явіўся на пасаджанні Камітэта “з палымянай прамовай”, у якой з усёй дакладнасцю напарочыў раскол у працоўным руху, — а таму хлопчыку было “ўсяго толькі тры з паловай гадоўкі”. Першынец паселішча Бэйт-Эліяга ў веку шасці гадоў аддаўся даследаванню коксідыёзу, які паражаў птушанят, хлопчыка далучылі да даследчай групы прафесара Адлера, што змешваў лекі супраць эпідэміі выкідкаў, якія каровы-гalandкі прынеслі ў кароўнікі цягам 1920-х. Першынец атрымаў знак пашаны з рук брытанскага генерал-губернатора і ганаровую грамату ад інстанцый габрэйскага руху. Аўрагам жа Міркін, які не спяшаўся ўвабрацца ў пер’е, прымушаў усю вёску хвалявацца і, коротка кажучы, расчароўваў.

— Мы былі б спакойненькія, калі б гаворка ішла пра звычайнага хлопчыка. Але ўсім здавалася, што ў тваім дзядзьку закладзена нешта адметнае.

Аўрагам мог утаймаваць любую свавольную скаціну позіркам вачэй. У сезон камароў-дзергунцоў, калі мул або сялянін з'язджалі з глузду ад набрыдлівага безупыннага зумкання, яго раз-пораз экстранна выклікалі на поле. У ім таксама вядомыя дзіўноты, якія спараджалі надзею, такія, як у пяцігадовым веку ён почасту гойсаў па начах і шукаў нешта невядомае, перагортаў бакі і ператрэхваў купы старых мяхоў, адсоўваў фіранкі, паглядаў паміж задрамалых бычкоў і палохаў свойскую птушку на курасадні, нібы спрабуючы нешта знайсці.

Шмат хто прыпісваў гэта ягонаму сіроцтву. “Шукае маму, нябогу Фэйгу”, — казалі.

“Ды чаго здзіўляцца?” — казалі Фаня праз шмат гадоў. У мужавых абдымках, агорнутая парамі бясконцага ліберзнавага кахання, Фаня не магла дапусціць думкі, што нехта можа стаяць за сцяной і падслухоўваць.

— Чаго здзіўляцца? — сказала яна пра майго дзядзьку. — Ён хлопчык, які нарадзіўся ў доме без кахання.

Заакеанскіх ахвярадаўцаў прывезла ў вёску на адведкі, ясная рэч, Песя Цыркiна. І такім чынам далучыла свой вульгарны марскі вузел да ланцуга сямейнай гісторыі.

Дзед ніколі не ганіў яе, але я мог расшыфраваць кропельку поту на кожнай баразне і зморшчынцы ягонага твару. Ён, як і Песін муж, Песі гідзіўся.

Мандаліна сустрэў Песю на адной з канферэнцый. Калі яна палымяна прамаўляла пра кáсу ўзаемнай дапамогі, у прарочай апантанасці скакалі ейныя грудзі. У Цыркiна, якога эканамічныя аспекты сіянісцкага руху раней не цікавілі, ад пажады закруцілася галава. Ад гэтага моманту адлік пайшоў на гадзіны — Песя неўзабаве патрапіла ў сіло, сплеценае са струн ягонай мандаліны. Пасля таго як Песя зацяжарыла, яны ажаніліся.

Неўзабаве Песя высветліла, што сельскаму жыццю не стае ўзрушэнняў і маральнага катарсісу, да якіх яна прызывалася ў калідорах сіянісцкіх устаноў, а таксама атмасферы ахвярнасці і паважнасці замежных камандзіровак. Гэта было жыццё, якое не азаралі ні бляск задум, ні бляск чаравікаў партыйных скарбнікаў, ідэолагаў і прафесійных гаварыльцаў.

Напачатку Песя цешылася тым, што выходзіла на падворак і ціп-ціпала курам, пякла хлеб. Гадавала для ўласнага ўжытку бручку, памідоры “каралева рынку” і егіпецкую цыбулю. Але ж неўзабаве закапалася па шыю ў цяжкай зямлі і пякучым птушыным памёце. Калі Мешуламу споўнілася два гады, Песя выправілася ў Тэль-Авіў. А праз колькі дзён, пайшоўшы насустрач просьбам “сяброў руху з цэнтра”, цалкам вярнулася да грамадскай працы.

Песя Цыркiна ўздымалася па кар’ернай лесвіцы, жанглявала бюджэтамі і пасадамі. А Цыркiн ужо праз пару месяцаў зразумеў, што пачуццё няёмкасці, якое нараджалася ў ім кожны раз, калі жонка прыязджала з візітам, ёсць не чым іншым, як банальнай нянавісцю. Адночы пасля адной выправы з дыпламатычнай місіяй у Лондан Песя вярнулася дадому ў аблачыне замежнай парфумы, якая выклікала запамароку і пакашліванне ў пагалоўя быдла на кожным вясковым падворку. Песя зайшла дахаты, дала буську малому Мешуламу, які сядзеў на падлозе і гуляўся з куранятамі. З невядомым дагэтуль выразам твару ўзяла за руку свайго мужа і паспрабавала зацягнуць яго ў спальню. Цыркiн, якога водар парфумы паразіў у самае сэрца яго перакананняў, ухіліўся ад пажадлівых абдымкаў жонухны. Пашнарыўшы ў яе валізе, знайшоў там флакончык “О-дэ-парфюм”, туфлі на вострых абцасах і чорную сукню. Пры нацельным вобшукі, які ён зладзіў тадысама, Цыркiн выявіў пеньюар.

— Ты купіла гэтае паскудства за грошы сіяніскага руху! — прыпятатаў ён, калоцячыся ад гневу.

— Ты галавой думаеш? — засмяялася Песя і раскінула рукі. — Паміж пасяджэннямі я з Этынгерам збегала ў казіно, і я выйграла на ўсё гэта там.

Цыркiн убачыў яе паголеныя падпахі, і яго сэрца налілося страхам і гневаам.

Ён шпурнуў вопратку і туфлі ў бочку, у якой зазвычай паліў здохлых курэй і патручаных мышэй. Выліўшы на шмуткі парфуму, дадаў жару. Ужо ў тую ж суботу ён перанёс свой ложак пад вялікую смакоўніцу, што расла на падворку, і больш не спаў з жанчынай, якая зганьбіла сіянісцкі рух, вёску і сям’ю. Усяя вёска ведала, што, калі жонка прыязджала ў адведкі на выхадныя, Мандаліна пераходзіў спаць на падворак, бо ён зазвычай музыкаваў там далёка знач. А яго святочная суботняя кашуля была заўсёды запаскуджана чорнымі і фіялетавымі плямамі спелых смокваў, якія валіліся на яго ў сне.

Раз-пораз чуўся ягоны крык, бо Цыркін стаўся яго адной з першых ахвярай сцішанай хады Эфраіма, які ўнаравіў пракрасціся да ложка Цыркіна і запхнуць яму ў ноздры вострае асцё пшаніцы.

Праз сорак гадоў Песя атрымала ад Агульнага прафсаюза Ганаровую Прэмію Работніка.

Заўзяты цэлібат яе мужа стаўся прычынай таго, што “жыццё сябра Цыркінай цалкам было прысвечанае грамадству і народу”, як было напісана на ганаровай грамаце, якая вісіць сёння на сценцы Барака Першых. З гэтае самае прычыны Мешулам застаўся адзіным сынам.

Гасцямі, якіх прывезлі ў машаў гэтым разам, былі амерыканскія дабрадзеі, якія ахвяравалі грошы на зямлю для габрэйскай вёскі і цяпер папрасілі паказаць ім расквітнелую пустэлю. Тры лімузіны маркі “Форд”, якія прымчалі іх сюды, зрабіліся першымі ўбачанымі намі амерыканскімі аўто.

Доўгі час багацеі пахаджвалі між падворкаў, усміхаліся і здымаліся на картачку.

— Ад сукна іхняй вопраткі моцна тхнула мяшчанствам і геданізмам, перабіваючы пах жудасных таямніц багацця. Але што мы маглі зрабіць? Яны давалі нам грошы!

— Аднаго з іх суправаджала паглядная дагледжаная маладзіца. Характава такога ў нашай вёсцы яшчэ не бачылі. “Яна была прыгожая, бы цэгла з чыстага сапфіру, што пад нагой у Бога Ізраілевага!” Высокая і харашмяная, ад смеху звузіліся яе шэрыя вочы аліўнага дрэва, і ў краёчках вуснаў таілася веселасць.

Госці глянулі на новую лядоўню малачарні, на Авігдора Якубі, які моцнай рукой упрагаў у воз бычка-вытворцу, каб прывезці з поля зеляніну. Бачылі Якава Міркіна, які прышчапляе лозы на новыя камлі-саджанцы, якія яны прывезлі з сабой. Рылава, які роўна дыхаючы, страляў па мішэні з трох пазіцый — лежачы, з калена і стоячы.

Але тут паднялася Песя і запатрабавала паказаць ім першынца.

Дзед адмовіўся.

— Гэта хлопчык, а не актор.

Песя з усмешкай падышла да яго, вагаючы сваімі цыцкамі, каб дадаць сваім словам важкасці.

— Тут табе не лонданскае казіно! — сказаў дзед, які ведаў, што хавалася за плямамі на суботніх кашулях Мандаліны.

— Рукі прэч ад хлопчыка!

Але ў гэты момант раптам вярнуўся з поля Аўрагам вярхом на спіне Зайцэра ў позе “мех мукі”. Дзед загадаў у гэтую ж хвілю завесці яго дахаты, але позірк першынца, які абглядаў усіх прысутных, загіпнатызаваў яго.

Амерыканскія дабрадзеі проста ашалелі ад радасці, убачыўшы такога сур’ёзнага хлопчыка, сірату па маме, чыё зіхценне скуры дало адчуць ім усю важнасць кібуцнага пачыну. Той ім пасміхнуўся. Пасля — хоць ніхто нават не прасіў аб гэтым — уклечыў. Выкапаў маленькую ямку ў глебе, закінуў насеніну рыса і закапаў.

“Гэты ўчынак, які на сімвалічным узроўні прадэманстраваў сутнасць нашага жыцця, усіх моцна ўзрушыў”.

Два дабрадзеі адразу на месцы папрасілі ўзяць хлопчыка ў Амерыку, узорна адукаваць яго ў школе і вярнуць на Зямлю Ізраіля — выкшталцонага і кругом дасканалага. Але тут умяшаўся Пінэс і далікатна заўважыў, што духоўныя сілы першынца ідуць найперш з роднай ізраільскай зямлі, і “калі яго адлучаць ад яе, дык ссякне магута, і зробіцца хлопчык чалавекам шэрым, шараговым”.

Госці папрасілі, каб хлопчык сказаў колькі словаў пра вяртанне на родную глебу, пра сувязь з зямлёй і да таго падобныя рэчы.

Далей на далей, тут прыйшла вясёлая паглядная дзяўчына, якая ўбачыла позірк першынца, узяла руку і безуважна палашчыла яму галаву. Аўрагам знямеў, выпрастаўся панад градамі і абтрос каленкі і рукі ад пылу.

Адчуванне катастрофы залунала па-над галовамі. Дастаткова датклівыя персоны адчулі, што зараз здарыцца нешта кепскае.

Першынец накіраваў гіпнатычны позірк на прыгожую дзяўчыну і сказаў ёй так:

Прыспеў час пылу струменіць са столі.
Памяць майго цела ў табе заб'ецца.
Што скажаш душы тваёй з полымя агню,
Гэтай цёплай і пругкай кветцы?

Твой каханак, замкнуты за плотам,
Забарыкадаваны, заціхлы.
Што скажаш у сне, калі яго рука на тваёй патыліцы
Ляжа мяккай далонню крэдытора?

Будан кахання, што над тваёй галавой,
Адмаўляецца даваць ураджай.
У тыя дні дазнаешся пра драпежны сухавей
І падступнасць пясчынак.

Твая памяць, здушаная і сціснутая,
Паднялася з глыбіняў, з ліпкіх глыбіняў.
Канец смутку лепіцца да нашых галоў.

Гэтак сказаў Аўрагам, і вакол усчаўся вялікі вэрхал. Дзяўчо, якое ахапіла незагаснае полымя ва ўсіх частках яе да-сканалага цела, стала перапытвацца, маўляў, што ён сказаў, што ён сказаў? Карэспандэнт тэль-авіўскай газеты, які суправаджаў дабрадзеяў падчас іх паездак па бацькаўшчыне, страчыў што шалёны.

Мешулам Цыркін паказаў нам заметку, якая потым пабачыла свет:

“Першынец вёскі Аўрагам Міркін прадэкламаваў завумны верш, што пазбаўлены ўсякае сувязі з нашым ізраільскім жыццём і нашай місіяй”.

Сябры абурыліся. Фаня Ліберзон схавала твар у шыю свайго мужа, рухам, які застанеца ўсе гэтыя гады ажно дагэтуль, і сказала яму, што смага кахання павандравала са спакутаванага цела Фэйгі-гаротніцы да зародка, які быў у яе ва ўлонні, узбаламуціўшы розум дзіцяці.

— І вось ваш плод паспеў! — злосна прашаптала яна. — Ніякая гэта ні кроў, і ні кропелькі не салодкая. Гэта была атрута! Яд, які ніколі не згусне! І нават не спрабуй тут утнуць свой жарцік, цыц!

Пінэс, які адчуў літасць да Аўрагама і яго бацькі, паспрабаваў намякнуць, што хлопчык давёў “зграбны асацыятыўны ўжытак вядомых цытат з «Кнігі прарока Ёны»”, але Рылаў з’едліва папрасіў забіць зяпу, інакш яго пакалечаць і ён памрэ — і наўрад ці ў сваім ложку.

Аўрагам — адзіны, хто не выказаўся стасоўна вэрхалу. Ён глядзеў і глядзеў на красуню. Тую пранялі дрыжкі, бо позірк хлопчыка працяў яе плоць. Моцны пах банальнага ўзбуджэння — кожны селянін ведае ягоную прыроду і значэнне — пратачыўся праз балдахін парфумы, якім дзяўчына была пакрытая з ног да галавы. І ўсе прысутныя пачулі напаўвыразны рык галандскага быка, які стаў кідацца на агароджу.

Дзяўчо прытопнула нагой, збянтэжана пасміхнулася і падышла да Аўрагама, сцёгны і азадак збоўтвалі паветра. Дастала з кашалька зіхоткую манету і памахала ёй перад яго вачыма.

— Бач, грошы яна дала яму... — сказаў дзед Пінэсу ў адной з начных гутарак. — Грошы!! Песя навучыла выбаўляць бацькаўшчыну і душу грашымі!

Замежная жанчына паклала манету ў кішэню кашулі Аўрагама так, нібыта гэта быў абярэг ад сурокаў. Ступіла крок назад і знерухомела ў трывожным чаканні.

Твар першынца збляднеў у адначасе, дзве старэчыя барозны прарэзалі яго лоб, ад пераносся да лініі валасоў, так, нібыта яго трэснулі матыкай.

Я ляжу ў нарцысах, вочы ўгору. Высока-высока ў небе кружляюць чароды пералётных буслоў. Усё роўна як дробненькія жукі-пływунцы на паверхні гладкага і празрыстага возера.

На коміне макараўскай хаты дзед таксама віла гняздо пара буслоў. “Я ведаў: яны штогод гасцюць у Зямлі Ізраіля і вяртаюцца з набіткаваным ханаанскімі жабамі страўнікам”, — казаў мне дзед.

Дык, можа, нашчадкі тых буслоў цяперака лётаюць панада мною?

Увесну і ўвосень выходзіў дзед з барака ды глядзеў з-пад далоні на буслоў і пеліканаў, поўнячыся тугой па шырокіх рэках, неабдымных палетках, аснежаных стэпах і бярозавых гаях.

“Вось ён я, у зарасніку малінаў, — напісаў ён у цыдулцы. — У краіне саранчы і шакала, смакоўніцы і алівы”.

Я падумаў пра Шыфрыса. Ці жывы? Ці змог згледзець сцежку, якую яго сябры з цягам часу апранулі ў шаты бетону й цэменту? Дзе ён цяпер? Можа, забілі яго памежнікі? Ляжыць, напэўна, Шыфрыс, пахаваны пад снягамі ці пяскамі... Ці, можа, яго абгарэлае цела спаўзло з калючага дроту пад токам? Ці паведамлілі яму, што балоты тут асушылі, а пустэльнію — ажывілі? Што дзед сышоў у дом састарэлых і жыве там з Саламейя?

...Прыйдзе Шыфрыс, і я пакладу яго на ложка дзеда. Шыфрыс стане марынаваць алівы, курыць начамі на кухні. Пасадзіць дрэвы: смакоўніцу, аліву, вінаградную лазу ці гранат. Ён — пахілы старац, з выцвілым картузам на галаве. Кавенька з мігдаловага дрэва ў руцэ, хатуль — на плячы.

У хатулі — хлеб з ямачкамі на скарынцы, біклага, алівы, сыр, Біблія і пара апельсінаў. Ідзе сабе. Ціхенька спявае або грае на дудачцы, якую выразаў па дарозе з нейкай сцябліны. Соваецца паціху. Па гарах і пустэльных. Уздоўж скалістай і крывой берагавой лініі. З атопкаў вызіраюць пальцы ног.

— Для Шыфрыса трэба выкапаць якое-небудзь балота, каб яму было што тут асушыць, — прапанаваў мой стрыечны брат Уры. — Пасеяць крыху пырніку, каб яму было што палоць. І знайсці старэнькую першапраходніцу з сівымі коскамі, каб ночы навывёт у свірне яна скакала на ім вярхом.

Вочы Уры зіхцяць. Ён — хлопчык, што палюе на эмоцыі, здзекуецца з успамінаў. А з усіх аповедаў яго цешаць адно меладрамы.

Нібы маленькая кропачка, што адлучылася ад Сіняй Гары, — гэтак будзе падыходзіць Шыфрыс усё бліжэй і бліжэй. Падыдзе да дзедавага барака і скажа: “Ідзі, маё малютка, схадзі і скажы дзеду, што я прыйшоў”. Здарожаны паваліцца на дзедавы ложак і папросіць толькі вады. Я буду несці яго цела праз палі Даліны, каб паказаць дзеду. Які ж лягенькі гэты Шыфрыс, скура ды косткі!

...Іду паляжаць у хмызах, туды, да крыніцы. Па дарозе дахаты паблукую па палях маёй сям’і. Палях, на якіх колісь пасвіліся дзікія буйвалы, каласіліся зялёныя сцябліны, а ў паплавых водах множыліся лічынкі златкі. Потым тыя воды асушылі і зааралі. Дзед на іх пасадзіў квітнеючыя дрэвы. Аўрагам пасвіў паміж камлямі каровы. А я цяпер сею дэкаратыўныя расліны і садовыя кветкі. А таксама — мерцвякоў.

“Дзіцяці Міркіна” ў процівагу ад “сыночка Цыркіна” дапамагалі сваім бацькам ва ўсіх гаспадарчых работах. Працавітыя і спрытныя. У Аўрагама адкрыліся таленты ў гадоўлі жывёлы. У дванаццаць гадоў ён ужо распрацаваў план па ўкараненні ў кароўніку штучнага апладнення. Аднак ветэрынар сказаў, што ў Зямлі Ізраіля пакуль што не стае пры-

датнай спермы. Аўрагам, за шмат гадоў да навукоўцаў, ужо круціў глудзмі, забаўлены навуковым развязваннем праблемы.

— Сперму можна замарозіць! — паведаміў раптам спасярод абеду, зморшчыны на яго чале склаліся ў складкі і засяроджана варушыліся.

— Замест таго каб валачыць карову да быка, можна замарозіць семя і потым прынесці яго ў кароўнік. Можна нават экспартаваць першараднае бычынае семя з-за мяжы. Гэта ашчадзіць шмат часу і працы.

Але пасля той гісторыі з амерыканскай красуняй да ягоных ідэй ставіліся падазрона. Юнак быў скрытны і засяроджаны. Некалькі разоў знікаў. Пару разоў прапаў на цэлы дзень. Выявілася, хадзіў на матчыну магілу апавесці пра ўсе свае прыгоды.

Эфраім, які аднойчы пракраўся за ім, чуў, як той размаўляе з помнікам.

— У нас цяпер ёсць для курэй падлога з жардзінак. Увесь памёт валіцца ўніз. Не памёт, а казка!

— Апавядзі ёй таксама пра марозіва, якое ты збіраешся зрабіць з бычыхных яйцаў! — выгукнуў з-за спіны брат. Аўрагам падскочыў і накінуўся на яго. Эфраім, спрытны і лёгка, паспеў ухіліцца і даць драпака. Паляцеў па-над нівай маўклівай зданню. Яго босыя ногі ўздымалі невялічкія аблачыны пылу. Аўрагам прыпусціў за ім, плачучы ўсе пяць кіламетраў, што яны беглі да вёскі. Раз-пораз нахіляўся і шпурляў у брата камякі зямлі і каменне.

Увечары дзед зазвычай апавядаў дзецям гісторыі са свайго дзяцінства. Напрыклад, пра Ёсэфа, брата і будучага здрадніка-капіталюгу, якога ў трохгадовым веку скралі цыганы.

— Жандары знайшлі яго на харкаўскім вакзале ў меху. Цыганы хацелі зрабіць з яго вандроўнага фокусніка і кішаньковага злодзея. Ёсэф пабыў у іх усяго толькі чатыры дні, але

калі яго вярнулі бацькам, дык Ёсэфа давялося вучыць нано-ва размаўляць. Ён забыў усе словы, што ведаў. Поўзаў на карачках і шнарыў па чужых кішэнях.

Дзед апавёў, як у дзесяцігадовым веку пабудаваў цяпліцу для ліманчэлаў.

— Напярэдадні Сукота я прадаваў хасідам рытуальныя міртавыя галінкі, і нават рэлігійныя педанты не заўважылі ў іх заганы*. У Макараве гэта была першая цяпліца, і мой бацька мной дужа ганарыўся.

— Раскажы мне пра маму, — папрасіў Аўрагам, і дзед апавёў, якім чынам Фэйга высветліла, што можна пасадзіць індыка выседжваць курыныя яйкі, бо вялікай грудкі і жывата хапае, каб за адзін засяд сагрэць пяцьдзясят яек.

Але ж індывідуальны час ад часу падываўся з курасадні і расціскаў яйкі. Тады бабуля напайла яго віном. П'яны індывіду, чые шматкі плоці пунсавелі на твары нібы полымя, цяпер пасміхаючыся, сядзеў на яйках нерухома.

— Усе вяскоўкі перанялі гэты “метад п'янага індыка”, — смяяўся дзед.

— Дарма што Ліберзон у насценгазеце апублікаваў артыкул з назвай “Сіянісцкі куратнік — не шынок!”

Я думаю пра тых дні з зайздрасцю. Яны падаюцца нейкім такім сном. Але Ёсі кажа, што насамрэч тое была цяжкая, жудасная часіна.

— Іх засталася трое сіротак і адзін бацька, які паняцця не меў, як весці гаспадарку, — кажа Ёсі. — Калі ўсе куплялі плуг Сака, дзед абдымаўся з аліўнымі дрэвамі. У сям'і не было грошай на зімовыя боты, даілі яны выключна рукамі, працоўнае быдла была агульная з суседзямі. Быдла — мала, людзей —

* На свята Сукот (Свята буданоў) у юдэяў цэніцца мірт як сімвал чалавечага жыцця. Галіны гэтай расліны, якія ўжываюць у некаторых святочных рытуалах, паводле сваіх формаў і колеру павінны адпавядаць некалькім фармальным крытэрам.

шмат. Сёння ў нас ёсць электрычны інкубатар, і хутка нават у індычак будзе штучнае апладненне.

Ёсі ганарыўся новым курнікам, які ён пабудоваў для індыкоў. Гэта было зацемненае, крытае рубіройдам памяшканне. Там жылі маладыя індычкі, што чакалі высокіх цэнаў на рынку. Блукалі там у цемры, шнарачы ў пошуках ежы. Цемра не давала ім думаць, гадаваць надзеі або ўзбуджацца. Калі прыходзіла паведамленне з рады індыкаводаў, мы хуценька выцягвалі іх на двор, да самцоў. Выходзілі яны з падазронасцю, спатыкаючыся на сваіх кволых ножках. У іх прымружаных вачах я бачыў вадзяністыя зрэнькі, якія пад сонечнымі промнямі імгненна шырока растульваліся. Праз пяць хвілін на сонечным святле індычкі пачыналі дурэць, пляскаючы па гарачым пыле дрыготкімі крыламі. Высокімі галасамі і чырвонымі кветкамі, якія распусціліся пад хвастом, надзілі да сябе індыкоў.

— Дурныя хачунькі! — каментаваў Ёсі. — Індычкі валіліся проста пасярод падворка. Падымалі ногі, і ў прыліве пажады не маглі ўзняцца, каб дайсці да куратніка для злучкі.

Ёсі і Аўрагам запіналі іх нагамі назад і асядлалі брызентавымі сёдламі, бо мажныя індыкі, намагаючыся ўскараскацца, маглі раздзерці індычкам скуру і мяса.

— Глян timer на іх! — сказаў мне Уры. — Паглядзі, што азначае закахвацца — цемра ўцякае ад іх нагонкі.

Ля юрлівых індычак біліся, адштурхоўваючы адзін аднаго, індыкі. Калі камусьці з іх удалося зрэшты выканаць абавязак, дык пасля ўсяго індычка з лёгкай дрыготкай у суставах падымалася, абтрэсваючы крылцы, ды з самавітым выглядам крочыла да сваіх каляжанак, якія ціхенька перамаўляліся.

— Хоча ўсім апавесці, што чакаць было варта, — заўважыў Уры.

— Два месяцы поркацца ў цемры, каб цябе ўрэшце пакрыў індык, — грэбліва вымавіў Ёсі.

Але я тымчасам думаў пра трох дзетак пад дзедавым выпрастаным крылейкам. Пра віхуры, што шалелі зімовымі вечарамі. Пра бульбу ў мундзірах, яйкі ўкрутую, якія падавалі разам з палітым алеем селядцом, цытрынавым сокам, колцамі цыбулі і бялёсымі скрыдлікамі рэдзкі. Думаў пра сваю маці-нябожчыцу. Пра яе доўгія косткі рук і ног, якія паглынае агонь, думаў пра Эфраіма. Аж да сёння часам я знянацку паварочваюся на сто восемдзесят градусаў. Быць можа, Эфраім тут, смяецца з майго перапуду? А Жан Вальжан, мажны бык пароды шарале, распластаўся на ягоных плячах?

— Ніхто не мог дапяць, якім чынам мой сын Эфраім ускідвае быка на плечы, — заўважыў дзед і пасміхнуўся.

Знакаў расшыфраваць ніхто не змог. Нават Пінэс не здолеў прадбачыць будучай катастрофы.

— Хлопчык-сірата, які гадаваўся ў дзеда, насамрэч ёсць напакаванай гісторыямі бочкай, — сказаў ён пра мяне за вочы.

Зноў мне няўцям: што я чуў ад іншых, а што — перажыў сам? Ці да магілы сваёй мамы бег Аўрагам або я? Ці, можа, ён бег да магілы ўжо маёй мамы? Ці ж сышоў Эфраім або тым, хто пакінуў вёску, стаўся я?

Масіўныя помнікі зіхцяць у Доме Вечнасці для Першапраходцаў. “Камяні, што завалілі вусце мроі”, — называў іх Пінэс. Уначы я блукаю па аграмаднай віле банкіра. Бык успамінаў аблёгся на маіх плячах і кругом цісне.

— Твая мама была тая яшчэ гацаца! Эмацыйная шаляніца, Том Соер у спадніцы. Але спагадлівая.

Маміна заўсёдная прага да мяса збівае Пінэса з панталыку.

— Яна ж добра вучылася. Дэкламавала на памяць Чэрніхоўскага і Лермантава. Аднак знянацку спасярод заняткаў магла выцягнуць з-пад парты кавалак мяса і ўпіцца ў яго зубамі.

Не толькі настаўнік Пінэс — усяя вёска абглядала другое пакаленне цікаўным, поўным спадзяванняў позіркам. Самі ж наступнікі, загартаваныя і спрытныя, як мулы, ужо працавалі з бацькамі поплич. Ізраільскае паветра не апаляла іхніх лёгкіх, а цэлы ўсмоктвалі сонца, як тое робяць крэйдавыя горы.

— Трое Міркінскіх сіротак працавалі на ўсіх працах.

На досвітку Аўрагам будзіў брата і сястру, якія да школы паспявалі дапамагчы падаіць. Адвяхоркам яны збіралі і загрузалі воз люцэрны і кіраваліся назад на падворак. У ніз хісткага стога зяленіва ўтыркаліся вілы, а мама і Эфраім караскаліся на гару. Аўрагам, які насамрэч веў гаспадарку ўжо тады, моўчкі трымаў лейцы. Па верхняй частцы яго чала глыбокія барозны гневу паўзлі што яшчаркі, ажно пакуль, расмактаўшыся, не знікалі ў густых валасах.

Брат і сястра, спрытныя і вёрткія, спляталіся ў адно цела, гнеўна і весела гукаючы. Колькі разоў яны валіліся з воза і гэтак заставаліся ляжаць на ўзбочыне ў абдымках адно аднаго. Праз галлё садовых дрэў паглядаў на іх бацька.

— Для курэй гэтае дзяўчо ўяўляе не меншую небяспеку за дзікага ката з крыніцы, — сказаў дзед Зайцэру.

— Калі яна і далей будзе есці столькі ж мяса, у нас не застанеца ніводнай курыцы.

Каб упалаваць шпакоў, мама пачала караскацца на дрэвы і стрэхі.

Яна прымусіла Даніэля Ліберзона далучыцца да іх паляўнічых выпраў. Утрэсканы па вушы юнак павалачыўся за ёй у палі. Назіраў, як яго каханая выцягвае птушак з цянтаў, якія сама і ўсталявала. Праз маму на нашыя палі перасталі садзіцца пералётныя бажаны, а зайцаў з градаў як ветрам здзьмула. Калі мама лашчыла цялятам шыі, дык тыя прущанелі ад вусцішы.

Аднойчы, каб зрабіць засаду галубам, яна ўскараскалася з Эфраімам на дах сіласнай вежы. Адна з даховак пад ёй трэснула. Мама саслізнула, але змагла зачапіцца за гзымс. Засталася на руках вісець на вышыні шасці метраў па-над бетоннай пляцоўкай. Эфраім паспрабаваў зацягнуць яе назад, але дзе там.

— Моцна трымайся! — закрычаў ён. — Я бягу клікаць Даніэля.

Ён знік. Мама сціснула зубы, трымаючыся кончыкамі пальцаў за гзымс, і тут знізу з’явіўся Беньямін Шніцэр, “дурненькі ёке*, які працаваў у Рылава”.

— Беньямін! — прасіпела юначка праз сціснутыя сківіцы.

Еке ўзняў вочы і адразу ж збянтэжана іх апусціў. “Бо твая мама апанула шырокую сукню і ў дадатак штомоцы матляла нагамі”, — апавёў Уры з усмешлівымі вачыма.

Небараку Беньяміна столькі разоў выстаўлялі на смех, што гэтым разам ён западозрыў каверзу.

— Не саромейся, Беньямін! — крыкнула мама. — Я дазваляю, ты можаш паглядзець.

Ён стаяў проста пад ёй. І калі зноў ўзняў вочы, то горла перасохла ад зграбнасці яе сцёгнаў, якія матляліся і дрыгаліся ў сукні, як у звоне б’еца ўсхваляваны язык.

* Еке (ідыш — лігяральна “сурдуд”) — мянушка нямецкіх габрэяў, якім прыпісваецца педантычнасць і стрыманасць.

“Твой бацька Беньямін рэпатрыяваўся сюды ў трыцца-
тыя. З групай юнакоў, якіх прывезлі з Мюнхена. Ён прыехаў
у нашу вёску для прафесійнай падрыхтоўкі, і яго паслалі
ў гаспадарку Рылава”.

Быў ён хлопец бялявы і прысадзісты. Я гляджу на фота-
здымак у раздзеле “Забітыя, але не забытыя” “Вясковай кнігі
памяці”.

У сініх працоўных нагавіцах, з добра адпрасаванай
стрэлкай, у белай суботняй саколцы стаіць мой тата ля бара-
ка, пад пальмай у гаспадарцы Рылава. Той самай пальмай,
пра якую Уры цвердзіць, маўляў, яе плады, упаўшы на зям-
лю, выбухаюць. Татаў твар, здзяцінелы і грубы, матляецца
паміж мускулістых плеч. Стуленыя ад сонца вочы. Яго рукі,
усё роўна як мае, вельмі пухлыя, пазбаўлены вытанчанасці.
Далонь, перадплечча і плячо разам глядзяцца як нейкае бер-
вяно. Грудзі колам і агромністы як дзежка.

“Ты будзеш высокі, як мама, і дужы, як тата”, — заўсёды
казалі мне. Калі я вырас, усе з радасцю заўважылі, што ёсць
прароцтвы, якія спраўджваюцца.

Беньямін развёў рукі.

— Кідаць, кідаць, хутка! — гугнявіў ён. Ён яшчэ не ведаў
іўрыту як след.

Дзяўчына завагалася.

— Шнэль, шнэль! — сказаў яшчэ Беньямін. — Я лавіць!

У нашай вёсцы ўмеюць сказаць вагу бычка з аднаго зірку,
вызначаць наперад кірунак ветру паводле колеру поўні і вы-
мераць колькасць азоту ў глебе, лізнуўшы цыбуліну. Мама
ацаніла спакойныя вочы і літыя плечы працаўніка і адра-
зу ж, адпусціўшы рукі, павалілася долу. Яе сукня ўзбілася
і асланіла твар, а страўнік узляцеў і апынуўся між рабрын.
Вочы моцна заплюшчыліся, і мама зрэшты адчула, як цела
завагалася на магутных руках.

Ад такога моцнага ўдару Беньямін гыркнуў. Мама была
высокая, таму прылічаць яе да пушынкi не выпадае. Рылаўскі

еке паваліўся на калені і ўвабраў вагу ейнага цела спінай і сцёгнамі. Мамаіна цела ўдарылася аб татавы грудзі, яе аголены жывот са страхам выдыхнула недзе ля яго шчок. Гэтак блізка, што нават я — па-за тым часам і гісторыяй — магу адчуць цяплосць, якая точыцца ад мамайнай скуры.

— Цяпер ты можаш мяне адпусціць, — сказала яна і ўсміхнулася. Яе дыханне ўжо вярнулася. Вочы шырока расплюшчыліся, але пазногці па-ранейшаму са страхам упіваліся ў плоць яго пляча.

— Ты быў героем на ўсе сто. — Мой тата збянтэжыўся. Ён ніколі не быў так блізка да дзявочага цела.

— Дзякуй вялікі, Беньямін! — засмяялася яна і саскочыла з рук, папраўляючы сукню акурат у той момант, калі з'явіліся Эфраім і Даніель, несучы высокія садаўнічыя драбіны.

— Гэй?! Ты што творыш, нямецкі поц?! — гучна загаласіў Эфраім.

Было яму пятнаццаць. Хударлявы і бязважкі, ён стаў кідацца на працаўніка-бамбізу. Даніэль, збянтэжаны, спруцянеў. Яго скура пайшла жаўтавата-белымі плямамі рэўнасці, незваротнай страты і бездапаможнасці. Губы скрывіліся.

— Ён выратаваў мяне, — сказала Эстэр. — Дурненькі рылаўскі еке выратаваў мяне!

Мой тата ізноў пачуў яе смех. Калі мама, Эфраім і Даніель сталі ўцякаць і зніклі за рагом, салодкі подых ударыў яму ў нос.

Тата прыехаў у вёску, калі яму было шаснаццаць, і яго паслалі жыць і працаваць у гаспадарку Рылава.

“Прыбыў з Нямеччыны наконадні вялікай вайны”, — напісана ў раздзеле “Забітыя, але не забытыя” “Вясковай кнігі памяці”.

“Уся яго сям'я згарэла ў канцлагерных печах, а ён напаткаў сваю смерць на бацькаўшчыне. Мы па сёння добрым словам прыгадваем яго працавітасць, далікатнасць, культурны ба-

гаж. Памятаем, як вечар пры вечары ён кіраваўся ў малачарню, высьвітваючы цэлыя сімфоніі і, промніста пасміхаючыся аднавяскоўцам, нёс на шасце чатыры вялікія бітоны з малаком”.

Дурны рылаўскі еке валачыў бітоны, бо не змог дамоўіцца з рылаўскімі муламi. Чатыры бітоны, трыццаць пяць кілаграмаў кожны, цугам звісалі з жалезнай аглоблі на плячы.

— Рылаўскія аслюкі прыйшлі падчас Першай сусветнай вайны разам з брытанскім войскам і вырашылі застацца, — апавядаў Мешулам. — Акрамя абрыдлівай завядзёнкі прасіць піва ва ўсіх, хто патрапіўся ім па дарозе, аслюкі паводзіліся ўзорна.

На скрынцы з надпісам “Браты нашы меншыя” Мешулам захоўваў пратакол пасяджання Камітэта, на якім Рылаў хадаінічаў, каб мулам вылучылі бюджэт на піва. І частку чытаў яго на вясковых урачыстасцях.

Сябра Рылаў: Аслюкі ядуць ячмень, а піва — то якраз вадкі ячмень.

Сябра Ліберзон: Рылаў кажа абы-што!

Сябра Рылаў: Сябры, а як наконт індыка, які піў віно?

Сябра Цыркін: Грамадскага віна на індычак ніхто не марнаваў. Гэта асабістая ініцыятыва Міркіна.

Сябра Рылаў: Пасля півапою аслюкі працуюць з запалам.

Сябра Ліберзон: Просьба адхіленая, мы не будзе прыўносіць у колазварот вытворчага і працоўнага жыцця алкаголь.

Сябра Рылаў: Працоўная Сябрына імя Фэйгі спажывала гарэлку вёдрамі!

Сябра Ліберзон: Мы дзякуем сябру Рылаву за экскурс у гісторыю, але працоўная сябрына аслюкоў мулаў не мела, а толькі чыстакроўных аслоў.

Сябра Рылаў: Я буду варыць піва сам!

Сябра Цыркін: Мы прыехалі на Зямлю Ізраіля не для таго, каб паіць быдла шампанскім.

Публіка смяялася і пляскала ў ладкі, але ўсе ведалі, што Рылаў пасеяў два шэрагі соладу і ягоныя мулы аралі тэрыторыю ўдвая большую, чым любая іншая пара аслякоў. Да сёння апавядаюць у вёсцы пра агромністыя пеністыя лужыны, якія яны пакідалі за сабою. Нават Зайцэр, які быў спяцом па асляках і ячменю, заўважыў, што “падобная распешчанасць яго гідзіць”.

Доўгія гады на вайскавай службе, у калектыве, у працоўных калоніях і ў вёсцы зрабілі мулаў цынічнымі. Калі яны ўбачылі перад сабой добрага дурня і яго збянтэжанасць, дык пачалі дурэць і не даваць сябе зацугляць. Наўмысна забытвалі лейцы, спаражняліся на аглоблю і безупынку забаўляліся брыдкай адрыжкай. Але тата быў упарты. Нават калі пацяшаў вяскоўцаў сваёй нягеглай бездапаможнасцю, усё ж заслужыў павагу сваёй руплівасцю і дбайнай упартасцю.

Да сённяшніх дзён апавядаюць, як ён пакінуў Рылава ў траншэі для смецця. Дэвора, свавольная кароўка, убрыкнула Рылава ў галаву — той страціў прытомнасць і паваліўся ў траншэю. А мой тата, які не любіў спазняцца на працу ў малачарню, убачыўшы непрытомнага Рылава, нават не дапамог тому выбрацца, пакінуўшы яго ляжаць у траншэі.

— Але я пакрыць яго мехам, каб ён не прастудзіцца! — апраўдваўся ён перад Тоняй.

У Нямецчыне тата скончыў тэхнікум і праз месяц пасля прыезду ўжо распрацаваў і будаваў у гаспадарцы Рылава аўтаматычную сістэму для паення бычкоў, якая выклікала ў Даліне ўсеагульнае захапленне. Ён чысціў кароўнік жорсткімі шчоткамі і парашком “Пірат”, а таксама перацягнуў туды трубу ад патэфона, які стаяў у ягоным бараку.

— Нават жонка Рылава Тоня прызнала, што Малер становіцца ўплывае на надой, — апавёў мне Аўрагам падчас адной з рэдкіх нашых гутарак.

— Аднойчы я ішоў вясковымі сцежкамі. Гукі бетховенскай музыкі нейкім магічным ласа заарканілі і пацягнулі мяне да

барака твайго бацькі. Я падышоў і зазірнуў у акно. Твой бацька ляжаў на ложку — пляма яго залатых валасоў рассыпаная на лбе, як жмут пшаніцы, — і слухаў музыку. У яго быў патэфон, які яму даслалі з Нямеччыны бацькі, незадоўга да таго, як іх усіх спапяліў Гітлер.

Пінэс пастукаўся і зайшоў. Беньямін устаў, шчыльна ссуноўшы ногі адна на адной, зрабіў паклон.

У той дзень здарыліся тры падзеі. Імя бацькі памянялася з Беньяміна Шніцэра на Беньяміна Шэнгара*, ён узяў свой першы рэпетытарскі занятак па іўрыце, а таксама пазычыў Пінэсу дзве грамафонныя кружэлкі.

— Твой тата быў руплівым вучнем. Так і не мог бегла размаўляць на іўрыце, але словы пісаў без аніводнае памылкі.

Тады на вёсцы шчыравала вясёлая хеўра маладзёнаў, якая клікалі сябе “Шайка-лейка”. Сыны першапраходцаў, якія сягнулі падлеткавага веку.

— Усе ў вёсцы даравалі ім іхнія выбрыкі. Бо гэта ўжо выраслі новыя габрэі, ураджэнцы гэтай зямлі: загартаваныя, загарэлыя, — апавядае Пінэс. — Уначы яны кралі з вясковай крамы ласункі і каву, а з прылеглага да вёскі брытанскага аэрадрома — зброю. Рылаў пасылаў іх у палі, узброеных пугамі, каб разагнаць арабскія статкі, якія ўбіліся ў нашыя парасткі збажыны. Штогод, падчас цырымоніі Падняцця Першынцаў і Немаўлят, здзяйснялі фантазіі бацькоў: гойсалі галопам, стаялі на страмёнах, як украінскія гайдамакі.

Пасля таго як тыя абчысцілі краму з шакаладам, Шлёма Левін прыйшоў да Пінэса. І запатрабаваў пагаманіць без сведак.

* Так званая іўрытызацыя імені. Некаторыя рэпатрыянты мянялі прозвішчы і імёны, каб тыя гучалі больш па-ізраільску (і, адпаведна, менш па-еўрапейску).

— Гэтыя рабаўнікі зрабілі тое паскудства мне на злосць! — гарачыўся ён. — Выказалі пагарду. Я ж, бач, не селянін, як іхнія бацькі.

— Яны зрабілі гэта, бо хацелі пачаставацца шакаладам. Прага да салодкага агульная амаль што для ўсіх жывых арганізмаў, — адказаў Пінэс.

— У селяніна яны б красці не наважыліся! — сказаў Левін. — У каго няма грошай на шакалад, хай жуе камардын.

— На мінулым тыдні ў Маргуліса з каморы сцягнулі два слоікі з мёдам, — зазначыў Пінэс.

— Гэтаксама абыходзіліся са мной, калі я сюды прыехаў, — працягваў аглухлы ад крыўды Левін.

— Вы ніколі не ўмелі шанаваць простаі і спакойнай працы! Усе вы гралі ў сваім месіянскім тэатрыку п'еску "Адраджэнне". Не, вы не "аралі зямлі", вы "вярталіся да каранёў"! Фу-ты ну-ты, "першы раз пасля двухтысячагадовага выгнання вольная габрэйская курыца знеслі яйка!" Простую бульбу, "картофелях", якую вы трушчылі ў Еўропе, тутака ператварылі ў "тапуах адама", "зямляны яблык", так бы мовіць, далі назву на зліццё з родным грунтам. Фоткаліся са стрэльбамі і матыкамі. Размаўлялі з жабамі і асламі. Пераапрааналіся ў бедуінаў. Думалі, што крочыце ў паветры.

— Так мы выжылі, — адказаў Пінэс.

Левін устаў, бледны ад нянавісці.

— Я таксама выжыў! — сказаў ён. — Мог з'ехаць, і не з'ехаў. Мог быць багатым камерсантам у горадзе, але прыехаў сюды. А ты навучыў іх грэбаваць мной. І не трэба тут тваіх спяваных песняў, маўляў, яны — мае градкі, мае саджанцы! Ты сам не селянін! Мы абодва службоўцы. Абодва мы ўяўлялі сябе, што служым ідэі, а аказалася, што заграбалі жар для куркулёў. Для кулакоў! З іхняй абяцанай зямлёй, што сцякае малаком і мёдам, ды іхнімі каровамі. Гордан і Брэнер пісалі працёклымі самапіскамі, якія чыніў я.

Пінэс таксама стаў злосці поўныя косці.

— Ты нам тут паслуг не робіш! — падняў ён голас. — Мне што, табе медальку даць за тое, што ты адмовіўся ад крамы ў горадзе?! Ты прыехаў сюды, бо меў патрэбу ў зямлі, усё роўна як усе мы. У яе дотыку, у яе паху, у спадзевах на яе. Меў у ёй патрэбу больш, чым яна ў табе.

Але пасля таго як Левін выйшаў з абражаным бразгатам дзвярэй, Пінэс паклікаў хлопцаў з “Шайкі-лейкі” і сур’ёзна з імі пагутарыў:

— Жыццё — гэта вам не крэм-бруле! Хто прагне труфялёў і цукатаў — марш у горад!

“Шайка-лейка” выйшла з раскаяннем і сама сабе прызначыла пакаранне — пабудаваць для дзіцячага садка вялізную пясочніцу, якая служыць дзеткам аж да сёння.

Мой дзядзька Эфраім быў адзін з той “Шайкі”. Хударлявы, паглядны, спрытны, як мангуст. Завадатар, аўтар усіх каверз і цкаванняў.

Аднойчы “Шайка-лейка” абрала аб’ектам сваіх здзекаў Беньяміна. Ён прыцягнуў іх увагу маруднай валюхастай хадою.

Эфраім, які спачатку пагарджаў ім, пасля выпадку з ратаваннем сястры запаважаў яго.

Беньямін ляжаў у бараку і цешыўся суботнім дзяньком, і падлеткі, закінуўшы ўсярэдзіну маленькую гадзюку, засталіся чакаць знадворку. Калі тата пачуў шоргат лускі паўзуна, у жаху залямантаваў і пад дружны рогат вылецеў навоныкі. Ён стаяў супраць іх, зразумеўшы, што ён стаў аб’ектам для здзекаў, яго светлыя вочы стуліліся ад зыркага сонца і гневу, што апанаваў ім. Ён наблізіўся да Эфраіма, схапіў яго за шырокі скураны рэмень і адным махам ускінуў цела ў паветра.

— Дзядзька Эфраім звіваўся, гарлаў і рагатаў, але твой тата левай рукою панёс яго на падворак і шпурнуў у паілку для кароў. Гэты ўчынак быў сустрэты сябрамі “Шайкі-лейкі” бурнымі апладысментамі. Яны адразу зайшлі да Беньяміна

ў барак. Эфраім раструшчыў вострым абцасам шыю змяі, што стаілася пад крэслам. Потым пасадзілі Беньяміна за стол і адзін за адным барукаліся з татам на руках. Пасля таго як той здужаў усіх, “Шайка-лейка” залічыла Беньяміна ў свае шэрагі.

Усмешлівы заклівы маруда, штопятніцы ён бачыўся з імі. Неўзабаве яны злаўчыліся эксплуатаваць яго тэхнічныя таленты. Для іх ён раз-пораз уломваўся ў аўто Песі Цыркнай, якое тады быў проста “шэры віліс” і належала Цэнтральнай Камісіі па эканоміцы. Беньямін заводзіў “віліс” без ключа. Быў перакананы, маўляў, транспарт выкарыстоўваецца для перавозкі зброі і разведзвестак. Але па дарозе яны заўсёды заязджалі ў Хайфу, у кінатэатр.

Эфраім прыляпіўся да Беньяміна больш ад усіх, забыўся на агіду пры выглядзе запыханай сястры, што ляжала ў Беньяміна на руках і смяялася. Колькі разоў на тыдзень заходзіў да яго ў барак паслухаць музыку, “ды іхнія душы перапляліся”. У куфры Беньяміна ляжала вопратка, якая рассмяшыла Эфраіма. Ён прымераў скураныя тырольскія нагавіцы, апрануў светлы парусінавы пінжак. Гэтак уцёк нагонкі, каб пацешыць іхнім выглядам сябрукоў. Пасля знайшоў на днішчы куфра доўгую карункавую сукенку.

— Што гэта? — запытаўся і дакрануўся рукой да мяккай тканіны. У вёсцы, пэўна, не знайшлося б ніводнай рэчы, якая магла нават блізка параўнацца з мяккасцю далікатнай тканіны. Нават аксамітныя носікі жарабкоў або венчыкавыя лісточкі на яблыках. Знянацку Эфраім згадаў маму, ды з вачэй паліліся слёзы.

— Для вяселля, — адказаў Беньямін. — Ад маёй мамы. Для майго вяселля.

Ён дастаў з капшука фотакартку.

— Тата, мама, Хана, Сара, — сказаў ён, паказваючы пальцам. — Сукню мама дала.

Мама Беньяміна — высокая, светлая — сядзела на крэсле, яе дзве дачкі ў аднолькавых сукнях — побач. Бацька, дробны

шмэндрык, коратка пастрыжаны з падрэзанымі вайсковымі вусікамі, маячыў ззаду.

Эфраім, сірата па маме, і Беньямін, што неўзабаве меўся застацца адзін, як вока, сталі неразлітая вада.

— Іхнія галасы стаяць мне ўвушшу. Галасы гэтых двух маіх вучняў. Хуткастрэльнае балбатанне Эфраіма і гугнявы басок Беньяміна. Твайго зніклага дзядзькі. І твайго памерлага бацькі.

Аднойчы, на згоне вясны, пракралася Тоня Рылава да дзялянкі з борцямі Хаіма Маргуліса. Пасля смерці дачкі-немаўляткі на каровіным падворку Тоня нарадзіла сына Дані.

Праз рылаўскую маўклівасць сын пачаў размаўляць толькі ў пяць гадоў, і нянавісць Тоні да мужа штодня расла як на дражджах. Цэлымі днямі Рылаў бавіўся на днішчы гіганцкай хованкі ў выграбной яме кароўніка, дзе назапасіў астранамічную колькасць зброі. Жыццесцвярджальны пах мачавіны і дынаміту ад яго цела сыходзіў нават пасля таго, як той паскробся жалезнай губкай. А Тоня сумавала па мядова-салодкіх пальцах Маргуліса.

Яна схавалася ў той частцы саду, што належала Авігдору Якубі і дзе раслі мандарыны “сацума”.

Тоня цікавала за каханым здаля. Ён паяўляўся ў перакручаным бортніцкім касцюме і падаваўся ёй сімпатычным мядзведзікам. Маргуліс пераносіў борці з аднаго саду ў іншы. Мяшаў водары і даты апылення. Старанна рыхтаваўся да вясны, сезона выпасу яго крылатых гадаванцаў. Пасля Тоня, прыгнуўшыся, паследавала за ім ажно да працоўнага барака. Ён яе не заўважаў, бо галаву яго па-ранейшаму пакрывала цяжкая маска, зробленая з сеткі і тканіны.

Маргуліс паставіў борць на адну з паліц. Адчыніў яе і абгледзеў соты. Тоня ўбачыла, як пасур’ёзнеў ды аквеціўся шчасцем ягоны твар. Маргуліс выцягнуў адну касету сотаў, на якой раіўся ўсхваляваны натоўп пчол-працаўніц. Патрос пчол у адкрытай руцэ — і яго твар заззяў. Пухкімі рукамі паклаў дзве з іх на стол. Тыя пчола былі злучаныя адна з адной у баі, і пчаляр расцягнуў іх па кутах пры дапамозе дзвюх

запалак. Пчолы зноў і зноў накідваліся адна на адну. А ён зноў адцягваў іх, аж пакуль яны не стаміліся.

Тады Маргуліс паклаў іх у адмысловае начынне, у якім была шкляная сценка, што падзяляла іх, падышоў, каб зняць вечка і пакласці на месцы начыння, і наткнуўся на моцныя абдымкі Тоні, што ўвесь час стаяла па-за спінай.

— Ой, Тоня... — прашаптаў ашаломлены Маргуліс. — Ты што, здурнела? Сярод белага дня... Твой муж мяне заб'е.

Ён рашуча адпіхнуў яе і пасадзіў на крэсла. І пачаставаў мёдам.

— Чаму лыжкай, Хаім? Чаму не так, як даўней? — какетнічала Тоня.

— Ты ўбачыла мой самы вялікі сакрэт, — ён праігнараваў Тоніну заўвагу ўсмешкай.

— Замірэнне дзвюх каралеў.

Тоня паспрабавала вярнуць у цэнтр увагі сваё замірэнне з Маргулісам, але той абдарыў яе нявінным блакітам сваіх вачэй і не спыніў аповеду.

— ...У кожнай борці можа быць толькі адна каралева, — вяшчаў ён. — Гэта аснова над асновамі. Менавіта каралева вызначае колькасць пчол. Напрадвесні ёй трэба як мага больш працаўніц.

— Ты кажаш як капіталіст, — скрозь слёзы рассмяялася Тоня.

Але Маргуліс не звярнуў увагі на яе жарцікі і засмучэнне.

— Я чакаю, пакуль вылупяцца новыя каралевы, — працягваў ён. — Калі яны накідваюцца адна на адну, я адваджаю іх пры дапамозе зубачысткі, паціху-патроху — я сама цярплівасць, — ажно пакуль ім не абрыдне варагаваць і яны не саспеюць да ідэі жыць і нараджаць разам, у адной борці. І гэтак я атрымліваю ўдвая больш пчол-працаўніц і ўдвая больш мёду... Ты аддала перавагу яму, Тоня, і таму еш што зварыла.

— Але пры чым тут гэта, Хаім? — прамармытала яна, далікатна закрыўшы вусны на гуку “м” у ягоным імені

і мімаходзь разважаючы пра яго мядовыя пальчыкі. — Навошта ты мне апавядаеш пра гэтых пчол?

Але Маргуліс ужо вярнуўся да сваіх каралеў ды з бязмежным цярпеннем расцягваў у бакі раз'ятраных саперніц, нашэптваючы словы міру і супакаення. Тоня выйшла з барака, пайшла абводнай сцежкай праз сад Авігдора Якубі, і пад небам колеру кованай бляхі з яе вуснай зляцелі толькі здушаныя румзанні. Чобаты, што захраслі ў гразюцы, вылузнулі з голасным хлюпаннем.

І тут, калі яна пайшла напрасткі пра сумежныя дзялкі, нападскаваная за частымі шэрагамі кампоснай капусты і першай квецені пладовых садоў, дык убачыла Эфраіма і Бен'яміна, якія на плантацыі апельсінаў “валенсія” танчылі вальс. Яна вярнулася дахаты і апавяла пра ўбачанае мужу.

Рылаў адразу ж пабег да дзеда. Ён быў устурбаваны не “адносінамі”, а буржуазнымі танцамі, якія маглі прашыцца ў “тканку нашага калектыву”. Пагалоска вылузнула нагонкі, і ў вёсцы пачалі гаварыць.

— Ён толькі вучыў мяне танцам... — тлумачыў Эфраім пры сямейным стале.

— Я дэкламаваў яму вершы Пушкіна і паказаў, як утаймоўваць шалёных рылаўскіх мулаў. А Бен'ямін вучыў мяне слухаць музыку.

— Гэта не той хлопец, што злавіў Эстэр, калі яна бразнулася з даху? — запытаўся дзед.

— Я не бразнулася, — адказала мая мама. — Я скокнула яму ў рукі.

— Ну вы проста Давід, Ёнафан і каралеўна Міхоль! — зазначыў дзед. — Чаму б табе пры нагодзе не прывесці да нас свайго сябрука, каб мы пазнаёміліся?

Пульхныя губы Рыўкі Пекер, дачкі рымара, якая тады толькі-толькі стала хадзіць з Аўрагамам, пырснулі са смеху. Аўрагам абазваў Эфраіма “Штраусам” і “Вальсуючай Мацільдай” — і адразу ж у яго кашулю паляцеў цэлы селядзец.

— Я запрасіў яго на суботнюю вячэру, — паведаміў Эфраім назаўтра. — Ён есць усё, што даюць.

За колькі хвілін да з'яўлення Беньяміна Аўрагам зайшоўся кашлем. Усе пасміхнуліся, бо скемілі, што рылаўскі еке нясе букет нарцысаў.

Маёй маме тады споўнілася васямнаццаць. Яна, сірата па маме, змалку гатавала сямейныя вячэры.

Яна з цікаўнасцю глянула на дурненькага рылаўскага еке, які нязмушана трымаў нож і відэлец, але ўраніў кветкі, якія сабраў у цясніне, на белыя шкарпэткі, якія яная звязала адмыслова для яго. Яе цела памятала моц ягоных рук і цёплае дыханне з яго рота на сваім дрыготкім жываце. Стуль як яна павалілася з даху ў яго абдымкі, то бачыла яго шмат разоў. Аднак штораду, згледзеўшы яе, той заўсёды апускаў вочы. Ад рэха яе ног, што вібравала спаміж крыса яе сукні, сохлі яго рот і паднябенне. Ён баяўся, што не зможа выдыхнуць з сасмяглага горла нават словаў вітання.

Беньямін, натуральна, быў у курсе, што Эстэр — дзяўчына Даніэля Ліберзона, найлепшага валеябаліста ў Даліне, яе пастаяннага партнёра ў гуртку народных танцаў. Сына Эліезэра Ліберзона, які раз на месяц збіраў усіх юнакоў, што праходзілі прафесійнае навучанне ў машаве, і ўдзёўбаў ім у галовы прынцыпы сіянісцкага руху.

Яго вочы ўтаропіліся ў талерку. Калі ён еў суп, аніводнага зыку чутно не было. Выдавала, што падчас вячэры ён разважае і вагаецца. Адраду пасля апошніх стравы ён падняўся так, нібыта раптоўна прыняў нейкае рашэнне, якое няможна адмяніць, ды папрасіў дзеда “выйсці з Эстэр на шпацыр”.

— У нас прынята пытаць дазвол у самой дзяўчыны, — адказаў дзед. Ён глянуў на Беньяміна і дачку. Заўсёды, калі ён бачыў новую пару, дык намагаўся дазнацца, дзе і з якое прычыны з'явіцца ў іх каханні чарвяточына.

Яны выйшлі ў поле, а Эфраім выслізнаў за імі, як куніца. Ён убачыў, як доўгі час яны крочаць моўчкі. Урэшце Беньямін падняў вочы ў неба і сказаў дзіўным басам:

— Шмат зорак.

— Процьма, — адгукнулася мама і паклала руку яму на плячук. Яна была нашмат вышэйшая за яго.

— Скажы, Беньямін, — прамовіла яна і зазірнула яму ў вочы, — гэта праўда, што ў вас кілбаскі любяць больш за мяса?..

— ...І твая мама папрасіла Эфраіма, каб той у наступны чацвер пралез на брытанскую вайсковую базу і сцягнуў са сталоўкі кілбасак, бо сёння ўвечары таксама прыйдзе Беньямін. І ты таксама давай зьдай іх, маё малютка, нічога ў талерцы не пакідай.

Дзед уздыхнуў.

— Так пачалася гісторыя кахання тваіх бацькоў, — сказаў ён. — Гісторыя басаногай дзяўчыны, дзікай Міркінскай козачкі.

Даўгакосай і даўгалыгай, чые карыя вочы зіхцелі зялёнымі і жоўтымі плямкамі, і нязграбнага хлапца, ветлага і заклівага баварца. Залатая галава майго таты даходзіла каханай да пляча. Яго важкая хада, калі попlech подскакам ляцела стрункае і смяшлівае дзяўчо, вяскоўцаў надта забавляла. Але чуліся таксама абгаворы, маўляў, яны не пара. Як у “фізічным плане”, так і ў “ідэалагічным”. Няроўны саюз дачкі легендарнага першапаясленца Міркіна з прастаком, які “не ўсмактаў сіянісцкіх кашоўнасцяў з малаком мацеры”.

Былі таксама больш практычныя размовы. Выпадак у кароўніку нагадаў сялянам пра спадчынны аспект кахання Даніэля да Эстэр, і шанц скрыжаваць дачку Міркіна з сынам Ліберзона цешыў іх.

Даніэль, які бачыў, як тата і мама безупынку ціскаюцца, упіўшы адно ў аднаго вочы, похапкам устаюць са стала і знікаюць на жарсны паслябедзенны сон, які нікому не даваў

заснуць, палохаючы птушыны двор і зніжаючы нясенне як, не жадаў або не мог расшыфраваць першыя азнакі знікнення каханья.

— З ім здарылася самае страшнае, што можа здарыцца з мужчынам, — сказаў мне Уры, калі мы гутарылі пра маю маму. — Ён згубіў розум і раўнавагу. Разам з іх знікненнем выпарылася рэшта ягоных чар.

Даніэля выкінула на пакутлівы шлях адрынутых каханкаў. Нібыта ў яго адрэзалі нагу ці руку. Калі ён ішоў дахаты, у яго бок кідалі спагадлівыя позіркi. Ягоны ж позірк стлеў. Напачатку Даніэль плакаў і ўшчуваў, пасля — змоўк. Уначы ляжаў у высокіх травах насупроць барака Міркіна. Яго галава вытыркалася спаміж сцяблінаў. Ён чакаў, калі каханы сілуэт спалахне ў праёме асветленага акна. Праз некалькі тыдняў дзед згледзеў, што на адным лапіку зямлі праз дарогу выгнала квітнеючую траву. Так, нібыта на тым месцы працякаў кран. Уначы ён падышоў туды і ўбачыў Даніэля, які пускаў маўклівыя слёзы.

“Гэтак яе ты нізавошта не вернеш”, — сказаў я яму.

Ліберзон і Цыркін намыслілі пайсці да Міркіна і пагама-ніць з ім. Аднак, яшчэ не выйшаўшы з хаты, сутыкнуліся з нечаканай перашкодай. Фаня стала перад дзвярыма і заявіла — досыць таго, што аднойчы Працоўная Сябрына імені Фэйгі ўжо развязала любоўнае пытанне.

— Я не дам вам паўтарыць гісторыю з Фэйгай! — паведаміла яна мужу і ягонаму сябру. — Дайце хлопчыкам паспаборнічаць, а дзяўчу — выбраць. Мы не арабы і не артадоксы, дзе бацькі выбіраюць, за каго выдаць замуж. Мінуліся вашыя дзянькі, калі дзяўчаты выходзілі замуж паводле кібуцнага статута, а грамадскае галасаванне разбівала сэрцы.

Ліберзон жа стаў злосці поўныя косці. Дурненькі рылаўскі еке не выдаваў на годнага канкурэнта ягонаму сыну.

— Навошта дурню дазволілі рэпатрыявацца? — абурыўся ён і далікатна адсунуў жонку ад выхаду, і трымаў яе, пакуль

Цыркін выходзіў. Але, прыйшоўшы да дзеда, пачулі з ягоных вуснаў нешта падобнае да Фаніных прамоваў.

— Мне вельмі падабаецца твой сын, — сказаў дзед Ліберзон, — аднак не бачу ніякае заганы ў Беньяміне. Ён руплівы і шчыры, на яго можна абаперціся, і мне падаецца, дзеўка таксама закаханая.

Ліберзон і Цыркін нагадалі дзеду, маўляў, Даніэль закахаўся ў Эстэр, калі яму было тры тыдні. Дзед раз'юшыўся і заявіў, што ў гэтыя бздуры не верыць.

“Каханне, — пісаў ён, — гэта вам не кібуц заснаваць, пагорак захапіць ці пусціць першую баразну”.

Датуль, як нарадзіўся Даніэль і купілі Хагіт, калі Эліезэр Ліберзон усё яшчэ хадзіў у кавалерах, меў ён вялікую карову дамаскай масці. Хударлявую, даўгашую і даўгарогую. Адносіны, якія склаліся паміж першапраходцам і яго скацінай, пацяшалі ўсю вёску. Малака тая карова давала не надта і ела ўдвая больш за любую іншую скаціну, таму нянавісьць Ліберзона да яе перасягала за той узровень, які прыняты ў іншых гаспадарках. “Ганьба рагатага пагалоўя”, — абзываў яе Ліберзон. Карова ж, у якой пад масіўнымі рабрынамі хава-лася далікатнае і крыўдлівае сэрца, адчула стаўленне гаспа-дара да сябе і адплаціла той жа манетай.

Аднойчы Ліберзон вярнуўся з поля ў свой нехлямажы ба-рак. Там ён убачыў скаціну, што разляглася ў ягоным пакоі ды “жавала прасціну і артыкул бацькі сацыялістычнага сія-нізму Борахава”. Стол Ліберзона, адзіны прадмет мэблі, які ён набыў і на якім еў, пісаў, чытаў, цяперака грувасціўся по-бач, расціснуты ўдруз. Калі карова заўважыла яго гнеў, дык скеміла, што перайшла тонкую мяжу паміж прыцягненнем увагі і чыненнем шкоды. Яна запанікавала і дала драпака на двор.

— Яна ўцякла разам з усёй сценкай! — наракае Ліберзон.

Назаўтра на шыю каровы Ліберзон навязаў вяроўку і па-вёў прадаваць у суседні кібуц. Там пасяліўся новы заатэхнік, які літаральна пару дзён таму вярнуўся з Утрэхта, з курсаў павышэння кваліфікацыі, і таму знаходзіўся пад уплывам хвалебных ацэнак галандскай пароды. Цяпер жа Ліберзон нажахаў яго да смерці падрабязнымі апісаннямі проблем акліматызацыі “галандак” у Ізраілі.

— Яны распешчаныя! — апавёў Ліберзон. — Заражаныя паразітамі ды ідэалагічнай разбэшчанасцю.

— Я такога рашэння сам прыняць не магу, — адказаў заа-тэхнік. — Трэба склікаць усеагульны сход сяброў кібуца.

— Ды на здароўечка! — пагадзіўся Ліберзон. Усеагульныя сходы былі для яго ўсё роўна гліна ў руках Творцы.

— Галандкам трэба ўліванне мясцовай крыві! — паведа-міў ён на сходзе ў кібуцнай сталоўцы.

— Галандкі дадуць пародзістасць, а мая цудоўная цялуш-ка прышчэпіць гарт.

Сябры кібуца сядзелі зачараваныя.

— Разам выведзем карову ізраільскай масці! — выгукнуў Ліберзон.

— Дык як ты цяпер? — пацікавіўся Цыркін, калі з кібуца вярнуўся ўсцешаны Ліберзон і яны разам елі яго есці кашу з лубіна.

— Штараз, як будзеш ісці ў поле, станеш пакідаць адных скаціну і птушак? Падворку без вока нельга. Вой, жаніцца табе трэба!

Датуль быў Ліберзон свядомым халасцяком. Цяпер Цыр-кін прапанаваў яму Песю і нават быў гатовы даць пасаг — дзве каровы, але Ліберзон адмовіўся.

— Бо разам стала б тры, — заўважыў Уры, пачуўшы тую гісторыю.

— Для аднаго халасцяка гэта ўжо занадта.

У вёсцы ніводнай вольнай дзяўчыны не засталася. Цыр-кін і Ліберзон прызналі гэтую нявыкрутку і пастанавілі ад-навіць старадаўні звычай выкрадання жанчын у вінаградніку.

Хлопцы вярнуліся ў кібуц. Стаяла восень, і кібуцны рас-парадчык паслаў у гэты дзень колькі дзяўчат у вінаграднік састрыгчы парэшткі ўраджаю і сабраць разынкі.

Тым жа часам, узброеныя мандалінай, ссабойкамі, лыж-камі і кубкамі, хлопцы выйшлі ў вінаграднікі, выглядаючы зборшчыц ураджаю.

Пасля назаланняў я выцягнуў з Фані канец гісторыі. Яе галава вагалася ў такт сказанаму, калываючы пекную бель валасоў.

— Я пачула, як нехта грае на ўскрайку вінаградніку. Пайшла туды. Ле апошняга шэрага дрэваў сядзелі два хлопцы. Першы, незнаёмы, граў, а другі, харашмяны такі, пару дзён назад чмурыў усім галаву сваёй каровай. Дык той, другі, ірваў садавіну на салату і запрасіў мяне на абед.

— Лепей бяжы адсюль, — сказала Фаня Ліберзону. — Кібуцнікі сказалі, што калі цябе зловяць, дык прывяжуць да рагоў тваёй жа каровы.

Ліберзон пагардліва ашчэрыўся. Ён паперчыў салату, накроіў хлеба і нарэзаў сыру, і ў час, калі яны з Фаняй елі, вакол іх увіхаўся Цыркін “усё роўна як певень”. З чырвонай, вырві вока, стужкай на шыі, і выцылінгваў “спакуслівыя і саладжавыя мелодыйкі”. Ліберзон апавядаў пра сваё жыццё, пра гаспадарку, Працоўную Сябрыну імя Фэйгі і бяду-гора з каровай.

У Фані заняло мову. Над Працоўнай Сябрынай ужо тады згусцілася шчыльная аблачына таямніцы і абагомлення. Пра Фэйгу Левіну жанчыны Даліны складалі легенды. “Першая габрэйка, якая працавала на мужчынскіх працах, а трое закаханых мужчын насілі яе на руках. Гартавалі яе сваёй крывёй і мылі бялізну”.

Ліберзон сціпла прызнаўся, што сапраўды ведае Фэйгу ды браў удзел у мыцці яе бялізны, гатаваў ёй, яна абдымала яго сваімі рукамі і лашчыла сваімі пальцамі. Ён паказаў Фані невялічкі пісяг на ніжняй губе і прызнаўся, што Фэйга Левіна пацалавала яго менавіта сюды. Фаня размякла. Яе рысы твару пакрыліся мройнай пялёнкай. Пабачыўшы гэта, Ліберзон употай даў знак Цыркіну і пачаў зумкаць вядомыя радкі:

Заараю, і засею, і сажну з братамі.

Галоўнае — быць у Зямлі Ізраіля.

Цыркін зайграў, і кібуцніца Фаня, не вытрымаўшы спакусы, далучылася да іх спеваў танклявым і прыемным галаском.

Сэрца Ліберзона ўсцешылася. Але пасля ён упароў жудасную памылку: апавёў пра слынную хасідскую дынастыю, да якой належаў там, ва Украіне, у часы юнацтва. Гэтая байка добра спрацоўвала на сялянскіх дачках з ферм Юдэі, але сацыялістка Фаня гідзілася ўсяго, што мела дачыненне да рытуалаў, малітваў і раблення цудаў. Калі яна пачула імёны славутых рабінаў і павадыроў хасідызму, яе гожа тварык скрывіўся.

Ліберзон раўнавагі не страціў. Нібыта качавы ястраб, хлопцы з Працоўнай Сябрыны імя Фэйгі ўмелі развярнуцца на месцы, не губляючы вышыні або хуткасці.

— Насамрэч я нашчадак Пражскага Голема, — на скорую руку паправіўся ён і заслужыў гучны смех Фані.

Ліберзон ведаў пра наўпроставую сувязь паміж смехам і каханнем. Ведаў, што смех распаляе, цвеліць і растапляе жаночую плоць. І ўдарыў па тонкім месцы зноў. Узвёў знішчальную крытыку на вялікі калектыў, малую групу і прынцып сацыяльнай роўнасці ўвогуле.

— Фанечка, зорачка! — сказаў ён. — Я хадзіў паглядзець ваш агульны душ у кібуцы. Там я на свае вочы пераканаўся, што людзі не родзяцца роўнымі!

Фаня пачырванела, зноў засмяялася, а яе цела, з макаўкі да пят, затрэслася ад асалоды. Неўпрыкмет Фаня паклала руку Ліберзону на калена.

— Рассмяшы мяне яшчэ раз, — вымавіла яна.

Цяпер Ліберзон ведаў, што прыгожая кібуцніца некалі скокне яму ў абоймы і што яго чакаюць гады выпрабаванняў і працяглых заляцанняў. Тамсама ён узяў яе руку і прапанаваў ёй ажаніцца. Проста з вінаградніку Фаня пайшла да яго ў машаў.

— Прыгожая гісторыя! Сапраўды, Эліезэр Ліберзон — геній у такіх штуках, — загарачыўся мой стрыечны брат Уры. — Але ўсё было не так!

— У вінаграднік пайшоў толькі Цыркін і зайграў там спаміж лоз. Фаня адчула, як яе неадольна цягне за гэтымі гукамі. Бо ёсць рэчы, якім ніводная жанчына не можа супрацьстаяць. Цыркін жа, са свайго боку, граў між шэрагаў і пакрысе аддаляўся, а пасля даў нырца ў высокі мурог, з'ехаў з адхону, і Фаня пакрочыла за ім. Гэтак ён прывабіў яе ажно да самага вялікага дуба. Калі яна датуль дапяла, дык убачыла Ліберзона з мандалінай у руках. Цыркін цішком схаваўся спасярод галін дрэва. Толькі пасля вяселля Фаня выявіла, што Ліберзон увогуле не трымае мандаліны ў руках.

— У той жа год Давід Бэн-Гурыён паведаміў, што ў параўнанні з кібуцам машаў — кааператыўная вёска — не дастаткова сіянісцкі, а Іцхак Табэнкін абвясціў, маўляў, машаўнікамі-адшчапенцамі кіруе грошалюбства. Не трэба быць геніям, каб скласці два і два.

Легкадумны ўчынак майго таты і Эліэзэра Ліберзона не паспрыяў паляпшэнню адносін паміж двума тыпамі габрэйскага паселішча.

Выкраданне Фані ўзняла хвалю непрыязі паміж суседнімі кібуцам і машавам. Імгненна спыніліся супольныя праекты па арашэнні. Былі выпадкі кідання камянёў. Здарыліся невялікія бойкі паміж намі ды імі ў цясніне, у перасохлым рэчышчы горнага ручая. У насценгазеце Фаню нараклі “Аленай Прыўкраснай”. Прагучалі меркаванне, што “не варта класці ўсеагульную справу адраджэння зямель Даліны на алтар пажадлівасці асобных індывідаў”.

Але Эліэзэр і Фаня Ліберзоны былі, мусіць, самая гарача закаханая парачка, якую бачылі на дзялках Ізраільскага Зямельнага фонду. Ліберзон не пераставаў заляцацца да сваёй жонкі і забаўляць яе. Ейны смех і здзіўлены віскат не пераставалі лунаць па-над вёскай. У тыя дні, калі людзі жылі ў намётах і толькі тонкі слой брызенту адасабляў іх ад грамады, усе ведалі, што робіцца ў кожнай сям'і, — не трэба было нават падкрадацца і прыціскаць вушэй да сценак.

— Спярша рассмяшы мяне, — сказаў цяпер Ліберзон мне. — Жанчыны любяць, калі іх рассмяшылі. Перад смехам яны не могуць устаяць.

— Смех, — сказаў Мандаліна, — гэта ерыхонская труба перад гарадскімі мурамі. Гэта чароўныя словы “Сім-сім, адчыніся!” перад пячорай са скарбамі. Гэта кропля, што патрапілі на рассохлыя камякі зямлі.

— Ты ў курсе, — здзівіўся Ліберзон і ўпіўся ў свайго дружбака здзіўленым позірам.

Але на той час Даніэль ужо быў далёка ад хоць якой магчымасці рассмяшыць. Смех быў першым інгрэдыентам, які знік са складу ягонага кахання.

— Кветкі, песні, музыка! — выгукнуў Цыркін.

— Досыць, Цыркін! — адрэзаў Ліберзон і адразу ж звярнуўся да сына.

— А што яна любіць?

— Мяса, — адказаў, сумеўшыся, Даніэль.

Ліберзон і Мандаліна прыняліся гатаваць. Нягледзячы на нястачу, якая панавала тады ў вёсцы, уначы Даніэль пракрадаўся, цягнучы да дома Міркіных поўныя падносы. Водар смажанай на агні кураціны, запечаных цялячых рабрын і ялавічнага стэйка гнаў сліну да рота ўзлаваных, абураных такім марнатраўстваў суседзяў, а таксама прывабліваў з усяе Даліны лясных каткоў і кракадзілаў. Эстэр пажадліва трушчыла ўсё, што давалі. Смяялася, абдымала Даніэля, але працягвала гуляць з Беньямінам.

Тата пабудаваў для каханкі нязграбны гамак, які быў не чым іншым, як старым панцырным ложкам, да якога ён прыварыў жалезныя ланцугі і папярочку. Гэты гамак ён прымацаваў паміж дзвюма казуарынавымі хваінамі за баракам. Іх мяккая ігліца церлася аб валасы Эстэр. У бараку добра чуліся ціхмяны пошвіст Беньяміна, здушаны смяшок Эстэр і ейнае прыдыханне, калі той сціскаў яе ў магутных абдымках.

Тоня Рылава, у якой адмова Маргуліса нарадзіла этычную чуласць да блізкага свайго, папікала дачкой і “новым рэпатрыянтам з Нямеччыны”, якія на людзях спасярод сельскай вуліцы трымаліся за рукі, і казала, што малыя дзеці прыходзяць уначы ў сад, каб падглядаць.

У той сезон дзедаў сад квітнеў-буяў надзвычайна. Дзед папрасіў Хаіма Маргуліса, каб той усталяваў некалькі борцяў спаміж пладовых дрэваў, і мёд з саду стаў амаль чырвоны, а на смак — пяхуча-салодкі. Большасць дзённых гадзін дзядуля завіхаўся спаміж шэрагаў дрэў, чыё квяцenne і духмянасць былі дакладна разлічаныя і прыпадалі роўненька ад пачатку месяца швата да канца месяца нісана. Дзед вяртаўся з саду ап’янелы і хісткі ад водару і набраклых пупышак. Аўрагам ужо займаўся кароўнікам, і дзед напоўніцу аддаўся свайму прыватнаму Эдэму. Нават пасадзіў шчыльны рад малых кіпарысаў — каб тыя выгадаваліся і абаранілі яго ад сіверных вятроў, якія скочваліся з адхонаў Сіняй Гары.

Белая квецень мігдала выперадзіла іншыя дрэвы, і слодыч ягоных кветак спаборнічала з пахам дажджу і гразюкі. Пасля мігдала палкай ружанню запаліўся персік. Колер яго пабегаў быў бляклы і насычаны, і кветкі, якія ўжо раскрыліся, выявіліся святлейшымі за гонкія тычынкі. Побач прыязнымі барвамі зіхцеў абрыкос, а яго водар калоў, нібыта жаночая парфума. Да купы далучыліся слівы, іх маленькія пялёсткі закрылі галіны шчыльным дываном белай квецені. Адразу пасля Пурыма чырванаватай беллю заквітнелі яблыні, з сакавітым і насычаным гэтаксама, як плод, пахам. У Пэсах да іх далучылася айва, з якой Рахэль і Шлёма Левіны варылі джэмы і сочыва, а таксама ігрушы, чые белыя пялёсткі і фіялетаваыя тычынкі тачыліся вінным духам. Калі зямля ўгрэлася і пад промнямі сонца пачалі набрыньваць завязі, шэраг цытрусавых дрэваў завяршыў кола квітнення ў дзедавым садзе моцным водарам, які па начах з галавой ахутваў гаспадарку.

У гэтым самым садзе, дзе пырхалі німфаліды і блакітніцы, па-над якім вісела спагадлівае зумканне пчол, а птушкі і жукі падалі без памяці з галін на зямлю, я пахаваў дзеда і ягоных сяброў. Але тады Эстэр пасеяла ляўконію, чые кветкі раскрываліся ўначы, і туды вяла з сабою Беньяміна па сухіх кілімах з пялёсткаў, што асыпаліся з дрэваў. Рана-ранкам мама пракрадалася ў барак: у руках — сандалі, але моцны і знаёмы пах вільготнай зямлі, ігрушы і ляўконіі тачыўся з яе гарачай скуру і будзіў дзеда.

— Ён быў на сёмым небе ад шчасця. Пах яго дачкі быў такі самы, як пах поля, якое блаславіў Вялікі Садаўнічы.

— Якая прыгожая гісторыя! — сказала Фаня Ліберзон. Яе валасы, напэўна, былі раскіданыя на мужавай грудзі, а спіна працягнулася ўздоўж яго жывата. — І хоць мне балюча за нашага гаротнага Даніэля, я рада я бачыць, што на двары Цыркана хоць нейкі мужчына шалее ад кахання.

Упершыню гаспадарка Міркіна напоўнілася любоўю. Гучнымі галасамі яны займаліся аднаўленнем падзей іх першай сустрэчы. Эстэр залазіла на пакункі сена ў свірне, трымаючыся за цэнтральную бэльку, а Беньямін ставаў знізу, гледзячы на яе, у той час калі яна церабілася нагамі.

— Хто не скажа “шнэль, шнэль!”, таго не адпусцім! — гарлала яна.

Аўрагам мыў кароўнік і глядзеў долу. Панурыя вочы і бляск столак на лбе.

Аднойчы, вярнуўшыся з начных бадзянняў па полі, я разуўся, праходзячы паўз акно Рыўкі і Аўрагама, і пачуў, як мая цётка гаворыць пра маму.

— Я памятаю яе ўсё роўна як сёння, — выдыхнула яна сваім голасам яшчаркі. — Вісіць пад страхой свірна. Ты вачэй не падняў, а я бачыла. На ёй не было майткаў!

Думаю, мая мама зайздросціла Рыўцы і Абрагаму. Мой тата ніколі не зазірнуў маме пад сукню і ніколі не спяваў для яе фальшывым баском цэлыя оперы.

У суседняй вёсцы здарылася страшнае. Адзін з кібуцнікаў немавед з якое прычыны наклаў на сябе рукі.

“Таямніца яго смерці пахаваная разам з ім самім”, — напісалі ў вясковай насценгазеце. Цела, пакрытае мёртвымі саджанцамі і паламанымі крыламі матылькоў-сатыраў, знайшлі ў дзедавым садзе. Макаўка чэрапа — раскrojаная — і вялікі палец нагі засталіся ў іржавай спускавой скабе старой “пяцёрачкі”. Мінула колькі дзён, перш чым высветлілі — магутны водар квітнення замаскаваў смурод трупа. Але дзед заўважыў зялёных мух, што лёталі па садзе. Яны і ўзбудзілі яго падазрэнні, бо мухі не трываюць кветкавага паху.

Самагубца пакінуў па сабе ўдаву і хлопчыка гадоў васьмі, а таксама стрэльбу, якая больш не магла трапна страляць, і Рылаў выкрасліў яе са зброяных актываў Даліны. Хлопчыку апавялі, што бацька выправіўся ў доўгую выправу і калі вернецца, дык прывязе яму падарункаў, але аднакласнікі апавялі яму тое, што чулі ў хатах уначы, калі бацькі ды іх сябры сядзелі на кухні пасля працоўнага дня і шапталіся за шклянкай гарбаты. Хлопчык захварэў на лунацызм, пачаў па начах бадзяцца, а на досвітку вяртаўся дадому, з параненымі на палетках каменнем і калючкамі нагамі.

— Я чую, як тата кліча мяне, — казаў ён.

Пінэс быў злосці поўныя косці. Дзеці з суседняга кібуца вучыліся ў нас. Шторанак прыязджалі ў нашу школу на возе, запражэным у пару коней, а іх абутак быў мокры ад вільготнай травы, што вышугала абапал дарогі.

— Як можна хлусіць дзецям?! — крычаў ён у настаўніцкім пакоі. — Як можна запаскудзіць гэтую чысцюткую квецень?

Пінэс імгненна прыйшоў да высновы, што віной таму гіена. Аднак настаў месяц нісан, і на настаўніцкія засцярогі ўвагі ніхто не звярнуў. Людзі і жывёлы паспяшаліся расхамячыцца на траўцы, песцячыся ў промнях сонца і гарачым пыле. Трусятнікі і кароўнікі напоўніліся галасам трусянят і цялят. Маладых цялушак ахапіў славуты веснавы трэмар. З выпрастанымі хвастамі сноўдаліся туд-сюд і ўбрыквалі паветра.

Наварыстая зімовая халепа высыхала. Зямля перастала быць багністай і ліпнучай, а зрабілася спружністай і мяккай на дотык нагі. Ля крыніцы пачуліся сапенне выпладкаў лясных катой — падчас іх гульняў і баруканняў, якія на зарасніку мурагу і рамонкаў трэніравалі сваё смертаноснае майстэрства. Пчолы Хаіма Маргуліся з ціхім рокатам сноўдаліся спамяж кветак, пераносячы салодкія грузы, і пчалаеды, якія вярнуліся з выраю ў свойскія гнёзды, капітальна прарэджвалі пчаліныя шэрагі. Па даху кароўніка трушком бегалі галубы-самцы. Іх бліскучыя валлякі драбнілі сонечнае святло на складнікі ўсё роўна як бліскучая зіхоткая прызма.

У небе праміналі вялікія ключы пеліканаў. Яны сунуліся на поўнач, туды, у край збажыны, ваўкоў і бяроз, спусціўшыся па-над домам Ліберзона і здзекліва гукаючы Фаню. Крыніца памножыла свае воды, і разлогі апошніх нарцысаў, якія засталіся ад зімы, нападлі паветра такім моцным амбрэ, ажно Аўрагама зноўку абляпілі камары і слёзы.

Пінэс, устурбаваны і настрашаны, павёў дзяцей на экскурсію ў палі — паказаць кветкі.

— Нісан — наш месяц! — прамовіў ён, а яго вочы працягвалі ўчэпіста абмацваць наваколле, шукаючы ворага.

— Прырода ўздымае чырвоныя сцягі як напамін аб выхадзе з няволі да свабоды. Мак, анемон, фіялка, прыгожнік, горны туліпан, французская лаванда...

“І тут, у момант калі я стаяў з імі ў полі, я чуў іх смех, адверзлася зялёная сцяна маладой кукурузы, адсунулася, бы заслона ў два бакі, рассунутая магутнымі плячыма гіены”.

Веснавою парою выпырхнулі з зімовых хованак шаршнёвыя каралевы. Зледзянелыя і змарнелыя, абглядалі адно месца, каб звіць на ім новае кубло. За лічаныя тыдні кожная з іх панапладзіла па цэлай бандзе разбойнікаў. Улетку шэршні насілі паўз вёску свае жоўта-чорныя цельцы, пагрозліва і моцна ракочучы, апускаліся на гронкі вінаграду, на бітоны з малаком і на квецень пладовых дрэваў, джалячы чалавека і скаціну, знішчаючы борці, трымаючы вёску ў жаху. Камітэт плаціў дзецям колькі дробных манет за кожнага забітага шэршня, і штовясну Пінэс прыводзіў дзяцей у палі і падворкі, каб тыя злавілі шаршнёвых каралеў, пакуль тыя не нарадзілі новае пакаленне “медыянскага іга”.

— З цяжкім сэрцам я прашу вас забіць каралеў, — сказаў Пінэс. — Не ў нашых гэта звычаях — ніштожыць живуноў. Але мыш-палёўка, усходняя аса, караеды і гадзюка ёсць нашымі ворагамі.

У той год гадзюкі павылазілі раней, чым зазвычай. Грэлі на пяколку тоўстыя целы і чакалі босай нагі, мышы, неасцярожнага капыта. Зранку знаходзілі іх мёртвыя бязвольныя целы, якія звісали з сеткі курніка, бо шырокія іх галовы захрасалі пры спробе праламацца ўсярэдзіну і сцягнуць яйка або птушанятка. Беньямін, які да смерці баяўся змеяў, не выходзіў на поле без доўгай матыкі на плячы і ў высокіх ботах на нагах.

— Мая дачка кпіла з яго, гойсала басанож па канюшыне, а ён крычаў “Хопіцы!”.

— Такі асілак, — прыгаворвала Эстэр. — І такі палахлівец! Яны сядзелі ў полі і глядзелі на брытанскі аэрадром.

— Я красці самалёт, каб глядзець з неба мой дом, — сказаў Беньямін.

— Калі мая мама была яшчэ жывая, — прызналася яму Эстэр, — у нас была маленькія асліца. Па начах яна распросцівала вушы і ляцела ў Канстанцінопаль на сустрэчу з турэцкім султанам.

Эстэр лягла на спіну, і Беньямін недаверліва глянуў на яе. Пасля з асцярогай памацаў пустазелле, скінуў кашулю і боты

ды з асалодай расцягнуўся попlech. Праз пару хвілін Эстэр, штурхнуўшы яго ў живот, паказала на вялікую гадзюку, утоўшкі з перадплечча чалавечай рукі, змяя паволі паўзла ў іхні бок. Эстэр адчула, як Беньямін абмяк і яго працялі дрыжыкі, а праз усе магчымыя поры стаў тачыцца пот.

— Не рухайся, — сказала яна. — Калі ўжо я цябе не з'ела, дык і ў яе не атрымаецца.

Але гадзіна набліжалася, шнарачы па глебе языком. Эстэр сціснула Беньяміна мацней, каб той не варушыўся. Калі гадзюка падпаўзла ўсутыч да босай нагі Эстэр, тая падняла адзін са сваіх цяжкіх працоўных чобатаў і луснула тую гадзюку па галаве. Магутны гад сцёпануўся і скарлючыўся, а Эстэр працягвала пляжыць зноў і зноў, пакуль змяіная галава не сплюшчылася да стану пчэўнкі.

— Ты такі дурны, — сказала яна Беньяміну. — Такі дурны і таўстаскуры. Забіць змяю — гэта ж плюнуць ды расцерці. Адночы Эфраім забіў гадзюку шчоткай для чысткі абутку.

На іншым канцы поля, далекавата ад вясковых сялібаў, убачылі Пінэса з дзецьмі для дзялянкі з кукурузай. Але пры гэтым гіены, чые плечы хаваліся ў шчыльнай кукурузе, не згледзелі.

Пінэс ведаў, што гіена не нападзе, бо яна за выняткам вельмі рэдкіх выпадкаў не нападае, а калі нападзе, то толькі на адну ахвяру, млявую і слабую.

— Але гэтую гіену я ведаў, — з цяжкасцю выдыхнуў Пінэс. — І ўва мне прачнулася прага забіць. Я хацеў накінуцца на яе, усмерціць, задушыць. Але і гіена мяне пазнала. І вогнамгенна падалася назад у зялёны гушчар, знікла, як цукар у вадзе растаў. Малыя яе нават не паспелі пабачыць.

Ён згуртаваў дзяцей вакол сябе, атуліў іх крылейкам, як квактуха, і гэтакім парадкам яны вярнуліся ў вёску. Устрыжаны і ўстурбаваны, падзяліўся сваімі падазрэннямі з сакратаром машава.

— Ат, хтосьці пакінуў падлу на дзялянцы, — адмахнуўся сакратар. — А смурод прывабіў нейкую гіену.

Пінэсавая апантанасць гіенай нагадала яму “наіўныя арабскія казкі”. Ён лічыў, гэта не можа быць тая самая гіена, якая кусала і спакушала яшчэ за панам-султанам.

Пінэс выскачыў ад сакратара ўзлаваны і стрывожаны. Яму карцела падзяліцца з настаўнікам суседняга кібуца. Ён стаў патрабаваць выставіць варту і пасткі, але ніхто ніякай гіены не чуў і слядоў не бачыў.

— Гэтаксама, як ніхто не чуў — праз шмат-шмат гадоў — гэты вульгарны крык уначы! — са злосцю кінуў мне Пінэс.

Лунацічны юнак знікаў па начах, хадзіў шукаць бацьку. У сне развязваў путы, якімі навязвалі яго да ложку, і — шась! Колькі разоў людзі спяшаліся за ім, але юнак знікаў з вачэй, нібыта распускаўся на шматочкі цемры. Адночы вартаўнікі бачылі яго шчуплую постаць, якая выткалася з імглы і сонна перасекла падворак, на якім трымалі каня для размнажэння, скакуна, самавітага і наравістага, які ўжо ўбрыкнуў да смерці свайго фурмана і яшчэ аднаго селяніна. Конь не толькі не напаў на змяюку, а, прыціснуўшыся да загарадкі стайні, заенчыў, як пакінутае на самоце жарабя.

— На сёму ноч гіена вярнулася. Яе кліч пранёсся па палях. Золатавалосаму малюку падалося, што бацька-нябожчык гукае яго. Прынадзіўся. Устаў з ложка сваёй мацеры і выбег у палі з заплюшчанымі вачыма. З вопраткі — толькі начная кашулька.

Праз трое сутак знайшлі яго маленькае цельца. З пераламанай шыяй. У цясніне, спасярод перасохлага рэчышча, побач з пальмай. Знайшоў яго стары Зайцэр падчас сваіх медытатыўных вандровак. Знайшоў мёртвае дзіця пад заўсёднай, клятай, зялёнай коўдрай трупных мух. Зайцэр адразу ж склікаў бацькоў-заснавальнікаў з усяе Даліны.

Пінэс, які ніколі не быў удзельнікам вайсковых акцый адплаты супраць арабаў ці героем вайны, стаяў перад адкрытай магілай, ля маленькай труны ахвяры, плакаў і бажыўся ад імені ўсіх нас адпомсціць.

— Яна свядома наносіць удар па самых слабых і маладых! Гіена — гэта адчай і ваганні, сумневы і запалохванне, — сказаў Пінэс.

— ...Але мы не ўпадзём на сілы! Узгартуем дух. Працягнем будаваць і садзіць, і сеяць, і арашаць — “пакуль араты не застане жняца, а збіральнік пладоў — сейбіта”.

Машавамі і кібуцамі апанавала жуда. Перабітая шыйка і разадраныя грудзі хлопчыка настрашылі людзей. Увечары дзеці больш не совалі носа, каб закруціць арашальныя краны. Іх больш не пасылалі спраўдзіць, ці зачынены кароўнік.

Тым часам вясна ўбіралася ў пер’е.

“Неўзабаве прыгады пра таго хлопчыка выпалі ў асадак болю і памяці жыхароў Даліны”. Разам з ахвярамі трасцы і дарожных разбойнікаў, самагубцамі і загібымі ў няшчасных выпадках, ён таксама стаў прыгадвацца ў вясковых кнігах, пасяліўся ў настаўніцкім пакоі, на здымках з чорнымі рамкамі. Я глядзеў на яго маленькі тварык і бязгучна пускаў кляцбонікі.

Веснавая зямля высахла і адверзла свае расколіны. Сцябліны злакаў пажайцелі. Умалот маркі “Маршал” зноў выпусцілі на нівы. Тое быў блаславенны год. “Нібыта зямля клікала нашы душы”. Бенямін прыйшоў нам дапамагчы пасля таго, як скончыў працу ў Рылава, і мама прыносіла яму абед на поле, строячы кпіны з яго чуллівай скуры, на якой ад сонца набрынялі пухіры, якія пакрылі яго твар і тулава.

У гаспадарцы Міркіна рыхтаваліся да падвойнага вяселля — Беняміна з Эстэр і Аўрагама з Рыўкай. Ніхто не зважаў на падступныя пасткі, якія рыхтаваў час, чые смуродлівыя клубні выпявалі ў хованках камякаватых глыбінь.

Смерць бацькоў, знікненне Эфраіма і Жана Вальжана, жудасная пагібель Зайцэра, Дом Вечнасці для Першапраходцаў — усе гэтыя падзеі былі як маленькая аблачынка на небе. Пінэс і Цыркін пісалі сімфонію “Кароткая гісторыя пуні” — ад часоў Боаза ды Рут з Маава і да нашых дзён. Жанчыны-сяб-

роўкі падахвоціліся накрыць пачастунак, а Камітэт вылучыў доўгія сталы і абрусы да іх.

Ля смакоўніцы і алівы Міркіна паўсталі два вясельныя балдахіны. Сябры дзеда і бабулі прыехалі з усяе краіны, усцешана абдымаючыся і ўпэўнена ступаючы на ўпакаранай глебе. Іх пальцы ўжо выкрывіліся ад корпаньня ў зямлі і даення. Шмат галоў палысела. З кішэняў беласнежных кашуляў вытыркаліся акуляры для чытання.

— Плечы, тыя плечы, на якія абাপіраўся ўвесь наш народ, ужо крыху пахіліліся, — прамовіў Эліезэр Ліберзон. — Аднак полымя яшчэ зіхцела ўваччу.

Прыехалі таксама палітычныя павадыры і функцыянеры.

— Калі Працоўная Сябрына імя Фэйгі ў адзін дзень жэніць сына і дачку, нават дармаеды і гультаі, якія замест працы гойсалі па сіянісцкіх кангрэсах, разумелі, што тутакж варта папрысутнічаць.

Першыны з усяе краіны прыехалі на вяселле Міркіна. Стаялі сабе асобна, і ўсе ўміляліся іх выглядам. Былі сярод іх афіцэры і настаўнікі, сакратары кібуцаў, вынаходнікі сельскагаспадарчых машын і людзі інтэлектуальнае працы.

— І ў кожнага-кажнюткага — арліны позірк і простая спіна, — заўважыў Пінэс.

Самавіты, задумлівы, моўкны стаяў мой дзядзька пад вясельным балдахінам. Абрануты ў сінія нагавіцы і белую кашулю. Усе пазіралі на яго, прыгадваючы словы Ліберзона:

— Гэтаксама, як костачка алівы, якая гадамі бавіцца ў сваёй абалонцы, аж пакуль не прарасце і не забуе.

Госці падвойнага вяселля глядзелі на Аўрагама, шукаючы абяцанні першынца, якія яшчэ пакуль не спраўдзіліся. Рыўка, дачка рымара Танхума Пекера, стаяла поплич. Аблачынка зайздрасці да вясельнай сукні Эстэр ахутала Рыўчын твар. Яе бацька ўліў у сябе ладную колькасць тунку і цяпер пахаджаў паміж прысутнымі, зіхочучы сваімі духмянымі ботамі, і прыгадваў шалёныя пагуляньні расійскіх кавалерыстаў,

кухарак і пакаёвак, з якімі бавіўся ў каморах, спаміж вэнджаных кумпякоў і бутляў у плеченых з саломы футаралах. Ягоныя сцёгны сагнуліся і прынялі паставу вершніка. Ён цыкаў языком баявым коням толькі яму памятнымі сігналамі, ад настальгіі і гонару яго твар пачырванее.

Пад другім балдахінам стаяла і смяялася Эстэр. Разпраз пачынала круціцца вакол уласнай восі, збіваючы баварскі вэлюм у беласнежныя вяршкі. Далёка адтуль, у эўкаліптавым лесе, паміж камлямі поўзаў прыбіты да зямлі горам Даніэль Ліберзон. Яго горла ўжо асіпла ад плачу і сковыту, адтуль вылятаў адно клёкат. Тыдзень таму ён атрымаў ад Камітэта працу па аранні ворыва, некалькі сотняў гектараў. Цыркін з Ліберзонам намыслілі выкарыстаць гэтую нагоду для апошняй адчайнай атакі. Паводле іх загаду Даніэль выехаў паравым трактарам і плугам на жатае поле і напісаў на зямлі літары імені сваёй каханай.

Імя “Эстэр” разляглося на раллі, нарысаванае насатым руда-барозным колерам на саламяна-жоўтым фоне квадратным шрыфтам памерам кіламетр на кіламетр. Аднак людзі не заўважылі крыкі адчаю, гэтыя любоўныя барозны Даніэля. Ніхто іх не згледзеў, за выняткам брытанскіх пілотаў, якія праляталі па-над полем, “але яны не ўмелі чытаць на іўрыце”.

— А тата?

— Беньямін усім пасміхаўся, але моўчкі. Бо яго тата і мама не дажылі да вяселля свайго сына.

— І пасля таго як скончыліся цырымоніі і выступы і аслабанілі прастору для танца дзвюх пар, тады Цыркін дакрануўся да струн, твой тата і мой сын Эфраім сталі па цэнтры ў абдымках і станчылі вальс. Тоня першая выбухнула смехам, а потым уся вёска ад рогату качалася па траве.

— А потым?

— А потым пачалася яшчэ адна вайна, маё малятка. І Эфраім сышоў.

Дзед адчуў, што катастрофа бліжае. Спадзяваючыся спакусіць сына тутэйшымі перспектывамі, зацягнуў Эфраіма ў сад.

— Большасць пладоў груш і яблык растуць на галінах з пэўнымі асаблівасцямі, — патлумачыў яму гэтаксама, як потым тлумачыў мне. — Па-першае, гэтыя галіны кароткія. Даюць плод кожны Божы год, іх абсякаць нельга.

— Побач з імі, — працягваў дэманстрацыю дзед, — растуць высокія і стромыя галіны, чый рост — хуткі, аднак іх плады — рэдкія. Садовыя даведнікі кажуць, што вердыкт для такіх галін — прарэджванне і абцінанне.

Аднак насуперак даведнікам дзед паказаў Эфраіму, як ён такія галіны згінае і выкручвае зверху ўніз. Потым матузкамі навязвае кончыкі да аснавання, пакуль галіны не прыпадабняюцца да напятага лука. У вёсцы ўсе здзівіліся, што гэтакія, навязаныя, галіны пачалі прыносіць багаты ўраджай.

— Ён выявіў гэта тут яшчэ ў першыя гады, — апавёў мне захоплена Пінэс. — Твой дзед выявіў, што зацугляць і запрэжчы можна не толькі коней, але таксама пладовыя дрэвы.

Некалькі гадоў пасля, калі на вёсцы з'явіўся захоплены інструктар з ведамства сельскай гаспадаркі і прадэманстраваў метады прыгінання галін, маўляў, гэта “амерыканская сістэма Колдўэла”, яго паправілі, маўляў, у нас гэтак робяць ужо доўгі час, але без дадавання “ўсялякіх траскучых тытулаў”. Больш за тое, паводле дзядоўскага метаду галінам належыць кароткі адпачынак — у выніку такое гуманнае абыходжанне таксама павялічвае ўраджайнасць.

Але Эфраім дрэвамі не зацікавіўся. Адно соваўся наструнена-напята — ягоная скура торгалася, як скура жаробкі. Штовечар адведваў барак Беняміна і Эстэр. Там вісела

вялікая мапа. На ёй ахайна прабітыя руплівай рукой шпількі сцяжкоў.

З вёскі сталі забіраць мабілізаваных мужчын. Першымі пайшлі два нашыя кавалі, браты Гольдманы. Ад часоў заснавання яны падкоўвалі працоўных коней, выраблялі матыкі і гартавалі лёзы плугоў — і тыя ніколі не ламаліся.

“Як калюмны ў Храме Саламонавым стаялі яны, як легендарныя Боаз і Яхін, узвышаліся над полымем. Пунсовае святло праменіцца на іхніх грудзях; і ў левіцы ў іх — абцугі, а ў правіцы — узнятыя для ўдару молаты”.

— Аднойчы мы з Зайцэрам прыйшлі ў кузню, — апавёў дзед. — Братоў-кавалёў няма. Астылае вуголле сшарэла. Мяхі маўчаць, дым рассяўся, і толькі па-над кавадлам вісяць у паветры два гіганцкія молаты.

Потым знік таксама Даніэль Ліберзон. Пасля вайны застаўся ў Еўропе з аддзеламі габрэйскіх мсціўцаў. Ён пісаў Эстэр сухія злосныя лісты, ніколі не прыгадваючы ў іх майго бацькі. Нянавісьць да бацькі і апантанасць у ліквідацыі бландзіністых мужчын чыталася між радкоў, праймала халадком.

Па начах Беньямін сядзеў з Рылавым і нейкімі людзьмі, якія, пераапанутыя ў спецыялістаў па ўгнаеннях ці ў разносчыкаў птушанят, прыехалі ў вёску. Разам ладзілі хованкі для зброі і мінныя механізмы з запаволеным дзеяннем. З трубак для паення адлівалі міны для мінамётаў і прыдумлялі для начной пераклічкі ўмоўныя сігналы, “якія ў Даліне зводзілі з розуму мясцовых соваў і цвыркуноў”.

Вёска трывожылася. Вайна, можа, варочалася далёка, але ўначы ціхмянымі восеньскімі поўднямі людзі замаўкалі, паглядаючы ў паўночны кут ды на заходні далягляд так, нібыта ўсё бачылі і маглі чуць на адлегласці. “Там кіпела і гукала кроў далёкіх братоў”.

Эфраім просам прасіўся ў войска, аднак дзед стаяў на сваім.

— Юнак у тваім веку можа браць удзел у змаганні і тут. Туды ты не паедзеш!

“Мой зграбны хлопчык пасвіцца на чужынскіх нівах”, — напісана на кавалку паперы, што адарваўся ад сшытка.

Эфраім працаваў у бацькі з падцятымі вуснамі і напружаным ілбом. Неахвотна і моўчкі навязваў галіны. Пінэс, які з лёгкасцю ўмеў чытаць прагу вольніцы ў вачох і рухах жыўёлы, папярэдзіў дзеда пра тое, што мае адбыцца.

— Вяроўкай яго не навязаш, — зрэагаваў дзед.

— Пільнуй хлопца! — настойваў Пінэс.

— Ці ж мог нас хтосьці спыніць? — запытаўся дзед. — Ці быў рады твой бацька, калі ты ўстаў і ўцёк з палескай хаты, і рэпатрыяваўся ў Ізраіль?

У час вячэры дзед уважліва глядзеў на сына, які трушчыў за абедзве шчакі салату з гародніны. Глядзеў на вытанчаныя дужыя рукі. На зялёныя вочы, які страцілі фокус. І ведаў, што ўнутры сынавага цела ўжо распрасталіся крылы.

Пасля вячэры Эфраім падскочыў з крэсла і заявіў, што ён пойдзе праверыць вентыль на полі.

— Бывай здаровы, Эфраім! — развітаўся дзед.

— Я зараз вярнуся, — адказаў Эфраім і знік.

Тыдзень пасля знайшоўся яго цяжкі ровар “Геркулес”, прыкуты да агароджы брытанскай вайскавай базы “Сарафэнд”. Тым жа часам сам Эфраім ужо стаяў на палубе вайсковага карабля, які адчальваў у Шатландыю. Эфраім не ванітаваў, але палоскі пены і цуркі пырскаў наліплі на твары. На бясшумныя ногі Эфраіма ўжо былі абутыя цяжэзныя вайсковыя чобаты. Калі ён пахаджваў і тупаў па дрыготкай жалезнай палубе, дык шум яго крокаў раставаў у гомане марскоў вады.

Уначы я чую, як мора шапоча і сычыць. Шуміць, нібы галіны “белага гібрыда”, ранняя гатунку вінаграду.

Мякка, я разважаю над усімі гэтымі шамацэннямі, якім няма канца і супыну. Гукамі, якія каб пачуць, трэба прыслухацца. Вецер у казуарынавых хваінах, пошчак дажджу, цуркатанне крыніцы, чвяканне каровінай жуйкі і рып шурпатах

маснічын, якія ходзяць ходырам пад падлогай бараку. Пінэс раскрыў мне таямніцу бязгучнай хады Эфраіма. “Ён не тое што ступаў ціха-ціхенька. Ён проста ўмеў выдаваць са сваіх ступакоў пошум, які зліваўся са штодзённымі гукамі навакольнага свету”.

— Ён быў ці не адзіны габрэй з Зямлі Ізраіля, які служыў у брытанскім камандас, — зазначыў Мешулам, калі Эфраім ператварыўся ва ўспамін, і ўжо не ўсім хацелася верыць у яго існаванне або трываць цяжар успамінаў аб ім.

Са скрыні з-пад апельсінаў, на якой было напісана “Нашы сыны на баявой варце”, Мешулам стаў даставаць дакументы і лісты.

— У брытанскае войска мабілізавалі сорак трох габрэйскіх сялян з Зямлі Ізраіля. Двое з іх — старэйшыя дзядзькі, трыццаць восем — з другога пакалення аліі, і трынаццаць дзяўчат. У дадатак мабілізавалі чатырох службоўцаў і дзвюх службовак. Шаснаццаць з іх не вярнуліся. У мяне тут колькі лістоў жаўнераў да сем’яў, але лістоў Эфраіма бракуе. Твая сям’я — з незразумелай мне прычыны — наадрэз адмаўляецца перадаць іх у Барак Першых.

Калі Мешулам прамаўляў “твая сям’я”, мая сям’я налічвала аднаго мяне. Дзед тады ўжо памёр, Ёсі ўзялі ў боты, Уры працаваў на трактары свайго дзядзькі ў Галілеі. Бурыў пылавя пагоркі і ўтрамбоўваў пясчаныя горы. Аўрагам з Рыўкай рыхтаваліся з’ехаць на Карыбскія выспы, зладзіць там ферму. Уся гаспадарка была цалкам на мне — квітнела і спарылася вакол дзедавага помніка.

— Я з гэтымі на адным полі ляжаць не жадаю! — заявіў дзед мне. — Яны выгналі Эфраіма з вёскі...

І зноў загадаў:

— Пахавай мяне на маёй зямлі!

“Мешуламу проста не стае нахабства запатрабаваць лісты Эфраіма для свайго ідыёцкага музея”, — тымчасам падумаў я.

— Я адпомшчу ім па самым балючым месцы! — паўтарыў дзед сказ, які ў яго апошнія гады ператварыўся ў жудасную мантру. — Па іх зямлі.

Маімі рукамі ягоная помста набыла форму. Цела старога садаўнічага-чараўніка атручвала глебу, перакуліўшы мрою дагары нагамі. Магілы ў гаспадарцы Міркіна смелелі, нібыта гнойны верад кпін і дакораў. На інавацыйнай стойцы даення Аўрагама павукі плялі густыя павуты. Сям-там бетонныя сцены імшэлі і шалудзівелі, знішчаючы апошнія сляды таго, што тут неяк захоўвалі збожжа. У шчылінах клеці восы набудавалі з паперы і вапны разложыстыя калоніі кублаў.

Заняпад панаваў паўсюль, але грошай было хоць сцены клей. У пустым кароўніку грувасціліся мяхі з купюрамі. Мая магільная ніва квітнела.

Дом Вечнасці для Першапраходцаў усё роўна як вялізны клін: спыніў хаду часу, захрасшы ў зямлі. Растрэшчый грамадскія нормы і звыклы лад жыцця. Парушыў севазварот і зняважыў сезонныя змены.

Праз два месяцы пасля ад'езду Эфраіма пачалі прыходзіць лісты. Ён суконнай мовай адбіваў кароткія тэлеграмы. Час ад часу я пераглядаю іх. Практыкаванні па скоках з парашутам пад абстрэлам. Карасканне па скалах. Новазеландскі хлопец, які “цікавіўся радаводам нашых кароў”, патануў падчас вучэнняў па фарсіраванні ракі ў лагеры “Ахна Кары” ля шатландскага горада, чья назва Інівэрнэс.

Я каўтаю гэтыя дзіўныя склады ў роце, каштуючы жыццё Эфраіма на язык. Марш-кідкі ў поўным рыштунку. Практыкаванні па сапёрнай справе ва Убане. Эфраім даслаў фотакартку са звальнення ў горад, дзе ён апрануты ў шатландскую спадніцу (напісаў — “у кілт”), смешны капялюш са скуры гепарда і трымае калматы посах у руцэ. У лісце ён дзячыць Рахэль Левінай за яе навучанні бясшумнай хадзе.

“Байцы камандас Яе Вялікасці не ведаюць, што такое бяшумная хада, — пісаў ён. — Яны тупаюць, як дзікабразы ў прыбярэжным чароце”.

Яго злавілі, як я даведаўся, за паляваннем з казённым нажом у запаведніку Ван-Крыпсдэйл. Прысудзілі два тыдні гаўптвахты і сорок фунтаў стэрлінгаў штрафу. Потым, пасля бітвы за Д’еп, Эфраім быў уганараваны Знакам Доблеснай Службы — там у рукапашным баі ён забіў нямецкі артылерыйскі разлік, які біў прамой наводкай па камандас лорда Ловета. Лісты я чытаю на поўны голас, бо гэтак, на слых, спасцігаю і назапашваю сямейныя суплёты.

— Д’еп, — смакую я. — Д’еп. Крыпсдэйл. Ловэт!

Чужыя словы неяк нязвыклым чынам вісяць у паветры, у парожніках рота і горла.

Мінуў каторы час. Сонца, што зіхцела ўсе ранкі, асвятліла спярша салдацкія траншэі на лініі фронту ў Савецкім Саюзе, твар Саламеі ў Крыму, выхапіла Шыфрыса недзе там па дарозе, потым асвятліла Даліну, магілу бабулі Фэйгі, саламяны брыль дзеда. Барозны на лбе Аўрагама, маю маці і бацьку, і толькі потым высветліла Эфраіма, на заходніх межах. Мінула і пайшло. Заканцаваўся яшчэ адзін месяц, і дзядуля атрымаў вестку, што яго сын паранены ў Тунісе, у бітве за хрыбет Эль-Гатар.

Шэсць доўгіх месяцаў ад Эфраіма не было ні слыху ні праслыху. Дзядуля стурбаваўся ўшчэнт. Адною ноччу выправіўся з Зайцэрам. Разам яны ўскараскаліся на Сінюю Гару, з якой можна было ўбачыць мора.

Як непарушны мур узвышаецца Сіняя Гара паміж намі і горадам, намі і морам, намі і спакуслівай марнасцю. Штогод вочы вёскі былі звернутыя да Гары, ацэньваючы аблогі, што праплывалі паміж яе хрыбцінамі, наладаваныя і назапашаныя перад сваім палётам па-над нашымі нівамі.

— Аблогі родзяцца перад Сіняй Гарой, — казаў мне дзед, калі я быў малым хлопчыкам. Мы ўдвух пахаджвалі па садзе,

чакаючы дажджу, я глядзеў на сонца з-пад далоні гэтаксама, як дзед. Ён расцёр камяк зямлі спаміж пальцаў, паглядаючы наперад, на Гару.

— Аднойчы, калі я быў у Цурацы, мы хадзілі спраўдзіць, што робіцца з аблокамі. Была ўся сябрына — Цыркін, Міркін, Ліберзон, бабуля Фэйга і я. Цэлы дзень караскаліся паміж калючак і скал, пакуль не ўзлезлі на верхатуру. Цэлую ноч бадзяліся і шукалі дажджавую пячору, пакуль не пачулі іхнія ўсхліпы і гупат. Кавалак вялікай скалы ляжаў на вусці пячоры, і тыя аблокі не маглі выйсці. Мы сталі выцягваць скалу. Эйнс-цвей, эйнс-цвей, адзін-два, з усяе змогі. Мы выцягвалі знадворку, а аблокі пхалі з сярэдзіны, ажно пакуль скала не вывалілася і ўсе аблокі не павыляталі навонкі. І Цыркін яшчэ паспеў ускочыць на адну аблачыну ды пракаціцца з ёй да сваёй хаты і саскочыць разам з дажджом.

Доўгі час мы пазіралі ўдалечыню, пакуль Зайцэр не раскашляўся, бо зветрыў далёкія клубы дыму і выбухоўкі, і дзед, які бачыў чырвань палёў бою і чуў крыкі, што скакалі па хвалях як пушчаны каменьчык, схаваў голаў спаміж каленяў.

Калі ўранку яны вярнуліся на падворак, у вёску заехала брытанскае аўто. Дзеці паляцелі да Рылава папярэдзіць, што едзе маёр Стобс і трэба хутка маскаваць уваход у выграбную яму. Стобс, высокі ангелец, кульгаў ад сцягна, бо яго таксама параніла ў Паўночнай Афрыцы, пасля чаго яго разам з чорнай тростачкай і ўніформай перавялі ў Зямлю Ізраіля.

Ён выйшаў з аўто, павалюхаўся ў бок задніх дзвярэй, адчыніў іх і адсалютаваў. Эфраім вярнуўся дадому.

У жоўтых зграбных берцах, прызначаных для выведнікаў у пустэльні, уганараваны такім сабе крылатым корцікам, з азнакамі доблесці і стужкамі брытанскага сяржанта, з пажыццёвая пенсіяй ад Яго Каралеўскай Вялікасці ў кішэні, выйшаў Эфраім з аўто і пасміхнуўся людзям, што сабраліся наўкола.

Вёска доўгія гады не забудзе той выкрык, што вылецеў пры выглядзе Эфраіма. Раты шырока растуліліся, і з іх

вырвалася выгук агіды і жуды. Людзі беглі з зялёных ніваў, з набрынялых пупышкамі садоў, з птушнікаў і кароўнікаў. Стаўшы перад Эфраімам, заліліся лямантам. Жонка ветэрынара, з якой Эфраім калі-нікалі спаў, лямантавала паўтары хвіліны, “не пускаючы паветра ў нутро”. Дзеці, якіх Эфраім вучыў запуская папяровага змея і валодаць нажом, енчылі тонкімі напалахонамі галаскамі. Са школы выскачыў Якаў Пінэс і прыпусціў цяжкім падбегам у бок свайго вучня. Наблізіўшыся, спатыкнуўся так, нібыта ўрэзаўся ў сцяну. Ён заплюшчыў вочы і захрыпеў не раўнуючы бык, якога рэжуць. Каровы, цяляты, коні і куры ўзнялі вэрхал у загонах і курніках. Фосфарная міна, выпушчаная “Баязлівай армадай” — гэтак абзываў італьянскае войска Уры, — ператварыла прыгожы твар Эфраіма ў падгарэлае месіва скуры і мяса, якое ільснілася — “як, як бы тую брыду апісаць, маё малятка? Усё роўна як расціснутая сарцавіна граната: усімі адценнямі чырвонага, фіялетавага і жоўтага. Як добра, што ты не памятаеш гэтага!”

Адно вока майго дзядзькі выбітае, нос скручаны, губы зніклі, змяісты пурпуровы шнар дзеліць твар наўскасяк, ад ілба да ямачкі на падбароддзі, і знікае ў каўняры яго кашулі. Апаленая і пашкуматаная кура звісае шматкамі са скул. Адно зялёнае вока — сведчанне доктарскіх высілкаў вярнуць яму чалавечы вобраз, — вызірае паміж брыдкімі столкамі скуры.

Эфраім, чыя прыгажосць вабіла цікаўных з усяе Даліны і прымушала ўражаных птушак зніжацца з нябёс, ператварыўся ў пачвару, на якую ніхто на наважыўся скіраваць позірк. Ад жаху людзі ціснуліся адно да аднаго. “Цэлая сціжма людзей стаяла і раўла роўма”.

Жудасная ўсмешка сцерлася з твару. Эфраім падаўся назад, нібы той, хто хоча праваліцца скрозь зямлю, і маёр Стоўбс, лаючыся на паўголаса, ужо вярнуўся і адчыніў дзверы аўто. Але натоўп расступіўся, бо сабе дарогу бы лемех плуга

баразну церабіў Беньямін. Ён пхаўся і дапяў швагера. Глянуў на яго не міргнуўшы. Потым абняў яго сваімі магутнымі ручышчамі. Пацалаваў яго ў расціснутае ільсністае мяса, якое раней было тварам.

Бацькавы іўрыт ужо значна палепшыўся.

— Ласкава запрашаем дадому, Эфраім! — сказаў ён і павёў швагера скрозь цішу, якая ахутала вуліцу.

На вячэру Эфраім папрасіў “родную салату з гародніны” і нават камандаваў Эстэр, як яе рабіць. Яго голас быў кволы і рыпучы, бо галасавыя звязкі таксама пацярпелі.

— Спярша парэж цыбулю, пасып на яе крыху солі. Пасля — памідоры, ды на іх солі таксама. У канцы зялёны перац і агуркі. Як след усё змяшай, дадай трохі чорнага перцу, цытрынавы сок і алей, зноў змяшай і дай салаце крыху падыхаць.

— Два гады! — гэтак сказаў. — Я мроіў пра гэтую нашу салату, якую нідзе больш на свеце не ўмеюць рабіць.

Насунуў да вачэй поўную, з горкай, лыжку і выдыхнуў з асалодаю. І калі яго жудасны твар пачаў рухацца жуючы, то плоць разбеглася на тысячу расціснутых шматочкаў. Аўрагам кінуўся ў слёзы і ўцёк з-за стала. Але Беньямін як нічога ніякага пракаментываў, маўляў, той забыўся закруціць венціль у люцэрне, і працягваў гаманіць з Эфраімам. Пра вайну, пра нямецкія аўтаматы, пра нямецкага генерала, чыё прозвішча Ромель. Пра манеўры камандас і брытанскія знакі адвагі.

— Я не мог вымавіць ні слова, — апавёў мне дзед. — Яны знішчылі маё прыгожае дзіцятка! Перад сном ён даў мне дабранач і адразу паказаў спіну, каб мне не давялося абдымаць яго ці цалаваць.

“Кожны пацалунак, якога я яму не дадаў, вяртаецца і кушае мяне ў сэрца”, — напісаў дзед на кавалку паперы.

Ноч навывёт пахаджваў Эфраім па падворку. Яго ціхмяныя ногі не перашкаджалі людзям спаць. Назаўтра прыйшоў

Беньямін, сеў пры стале, і яны разам на вялікіх аркушах паперы малявалі краслюнкі. Пасля Беньямін папрасіў Зайцэра, каб той прыйшоў на помач. На возе яны паехалі на палі да брытанскай вайскавай базы. Там іх чакаў кульгавы маёр Стоўбс, двое афіцэраў-шатландцаў з камандас, хударлявыя і ціхмяныя. Яны абнялі Эфраіма. А таксама індус-кватэрмайстар, чыё дыханне пачасцілася пры выглядзе іканастанаса з медалёў на грудзях майго дзядзькі. Па дарозе назад у вёску за імі ехаў вайсковы грузавік, да верху грузаны жалезнымі формамі для ліцця бетону, а таксама пяском, мяхамі з цэментам і жвірам. Два шатландцы, Беньямін і Эфраім паздымалі кашулі і ля кароўніка на падворку пачалі капаць для падмурка яміны. З цэглы яны пабудавалі аднапакаёвую прыбудову. Дзверы і вокны выходзілі не на падворак, а на палі і кароўнік.

Беньямін правёў у прыбудову электрычнасць і ваду, склаў першарадную печку, якая грэла сценкі і ваду. Усталяваў рудыя жалюзі з дрэва, якія мацаваліся да вокнаў медзянымі цвічкамі. Наступныя гады пафарбавалі іх у зялёны колер, і каламутныя цуркі сцякалі, застываючы на вапне.

— Гэтая прыбудова ператварыліся потым у камору, дзе я захоўваў свае прылады і хімікаліі.

Эфраім зайшоў у дамок і больш адтуль не выходзіў.

— Я хадзіў уздоўж сцен, што выпраменьвалі свежы і вільготны пах вапны і крэйды, і чакаў, пакуль з'явіцца мой сын. Твая мама пакідала ежу ля дзвярэй і просам прасіла, каб той выйшаў. Але Эфраім не паказаўся.

Прышоў Пінэс і пастукаў у дзверы, сказаўшы, што хоча бачыць свайго вучня.

— Пабачыўшы мяне, ты закрычаў, — прасіпеў праз дзверы Эфраім ды адмовіўся выходзіць.

“Я ўсяго толькі чалавек, — сказаў я яму, — ніхто не ведаў, што цябе так моцна параніла. Адчыні, Эфраім, адчыні старому настаўніку, які просіць прабачэння”.

Але Эфраім не адчыніў.

Дзед і Пінэс апавадалі мне пра Эфраіма дзясяткі гісторый так, нібыта прасілі прабачэння ў мяне за яго.

Штовечар яго адведваў Беньямін. Праз колькі тыдняў скажаў яму, што варта выходзіць уначы папрацаваць у кароўніку.

— Каровы таксама мяне жахаюцца, — прызнаўся Эфраім.

Але Беньямін сказаў, што, калі той не выйдзе працаваць, ён ізноў схопіць яго за пас і выкіне надвор.

— Выйду толькі ўначы, — пагадзіўся Эфраім. І выйшаў з пабудовы.

“У палове на дзясятую я бачыў палоску святла, што вырывалася з дзвярэй, якія адчыняліся, цень ног майго сына, якая рушыць у бок кароўніка. Ён прыбраў адкіды, памыў бітоны і ў стойле раздаў кармавую сумесь для ранішняга даення”.

Дзед сшэрх на барачным ложку, пачуўшы шум смеццевага кантэйнера, які слізгае на навесных жалезных рэйках, скрыгат рыдлёўкі па навознай канаве, прыцішаны рык каровак, якія згуртаваліся ў загоне, похапкам зіркаюць на сына і сумна перашэптваюцца. Ён пачуў, што “яго сэрца ў грудзях кроіцца на кавалкі”.

У чацвёртую ноч устаў Якаў Міркін са свайго ложка і пайшоў у кароўнік. Ён стаяў звонку ў цямрэчы і гукаў сына.

— Не заходзь, бацька! — здушана шаптаў Эфраім. — Не заходзь у кароўнік!

— Я заходжу.

Эфраім паспеў нахапіць на галаву пусты мех з-пад кампосту ды імгненна адчуў на плячы бацькаву руку. Міркін пацалаваў грубае радно і адчуў на зубах пыл сумесі, якая разбухла ў роце, распускаючыся ў ягонай сліне і слязах. Потым далікатным рухам зняў мех з галавы сына. З кута кароўніка сына і бацьку бачыў стары Зайцэр, але ўдаваў, што спіць.

“Назаўтра я пайшоў да Маргуліса, папрасіў у яго старую пчалярскую маску. Прынёс яе сыну, каб той змог выходзіць і бавіцца сярод жывых істот”.

Прыгажосць Эфраіма ператварылася ў паўзабыты цень. У частку краявіду, які расцілаўся адно перад нутраным зрокам ахвочых папрыгадаваць. Жыццё людзей зрабілася цяжэйшае — ім стала не да былых прыгажунёў.

— У вясковым жыцці, у жыцці, падпарадкаваным законам зямлі і клімату, капрызам перадачы спадчынных рысаў у быдла і вывучаным законам у людзей, — тлумачыў Пінэс, — пекнасць Эфраімава твару была як снежная прахалода падчас гарачага жніва. Як адпачынак для стомленага чала. Як возера ў пустэльні. Толькі цяперака ўцямілі вяскоўцы, чаго іх пазбавілі, і адчужанасць да Эфраіма толькі памацнела.

Раз на тыдзень мой дзядзька прасаваў штаны колеру хакі і сыходзіў да вайсковага аэрапорта, палялякаць з маёрам Стоўбсам і двума маламоўнымі шатландцамі. Папіць піва з артылерыстамі: ангельцамі ды індусамі, якія там служылі. Раз-пораз ішоў полем, і толькі калі мінаў плантацыю, дазваляў сабе зняць маску, да здзіўлення пчол, якія з цікаўнасцю суправаджалі яго. Калі-нікалі камандзір вайсковай базы пасылаў па Эфраіма аўтамабіль.

— Твой сын надта шмат бавіцца з брытанцамі, — заўважыла Рыўка.

— Вёска з ганьбай яго выкінула. А брытанцы ўмеюць даваць павагу героям, — аскірзнуўся дзед.

— Гэтыя індусы на сваёй бацькаўшчыне прывыклі да звыродлівых пачвар, — адгукнулася Рыўка.

У вайсковай сталоўцы, з якой колісь хлопчыкам цягаў мясныя кансервы, Эфраім піў піва, еў кілбаскі і купляў для кароў вафлі. Мой дзядзька Аўрагам употай наракаў, што гэткае харчаванне чмурыць страўнік. Аднак Эфраім зрабіўся ўлюбёнцам кароў.

У вёсцы працягвалася дыскусія стасоўна ягонай сябрыны з брытанцамі. Як на тое, Эфраім катэгарычна адмовіўся ўзяць удзел у захадах па бяспецы вёскі. Усе члены “Шайкі-лейкі”

служылі ў “Пальмаху”*, але Эфраім адмовіўся нават зладзіць аднавяскоўцам заняткі па падрыўной працы, снайперскім мастацтве і тапаграфіі, а таксама па іншых прафесіях, якім ён вучыўся ў войску.

— За каго ён сябе мае?! — абурыўся Рылаў, калі даведаўся, што Эфраім зрабіўся спецам у партызанскай вайне і падрыўной справе.

— Не хачу шакаваць касамозгіх парабкаў, — аскірзнуўся Эфраім.

Калі скончылася тая вайна і Уры, Ёсі і я знаходзіліся ў жыватах нашых мам, аднойчы прыехала ў нашу гаспадарку вайсковае аўто брытанцаў. Былі тут маёр Стоўбс, два стрункія шатландцы, якія гэтым разам апрануліся ў цывільнае, і рабаціністы сяржант, чые запяскі былі пакрытыя жоўтымі кудзеркамі ды які меў на форме азнакі прыналежнасці да камандас. У іхніх рухах прамянілася ціхая лагода начных людзей. Яны сцягнулі з “лэндравэра” звонкую скрыню з півам, бляшаныя скрыні з “Плэерз”, зайшлі да Эфраіма ў дамок і сядзелі ў яго ўсю ноч. Рылаў рапартваў у кібуцны камітэт па бяспецы, што зыкі гутаркі амаль што не даляталі адтуль, паколькі камандас маглі паразумецца па ўмоўленых ківах, падміргваннях і гуках. Калі яны выйшлі навонкі, дык былі п’яныя як бэлі. А сяржант крыкнуў:

— А карову ты атрымаеш праз два месяцы!

* “Пальмах” — падпольная арганізацыя габрэяў у Зямлі Ізраіля падчас брытанскага панавання, папярэдніца Войска Абароны Ізраіля.

Гэтаксама, як мой дзед, я п'ю гарбату, высмоктваючы з горкае алівы акавіту. Ссу сіламоц з заціснутага ў пальцах кубіка цукру. Гэтаксама, як ён, стаю я і гляджу з-пад далані. Выглядаю Эфраіма і Жана Вальжана, якія могуць вернуцца штохвіліны. І Шыфрыса. З даху свайго вялікага дома я назіраю аблічча мора і бачу белыя чаўны, якія скачуць на хвалях, грабянцы, запхнутыя за плаўкі на сцёгнах худых мужчын, мускулістых жанчын, што стаяць на дошках, кіруючы на адлегласці сцёгнамi ветразь, іх кароткія меліраваныя валасы тапырацца пад узвевамі ветру.

Аднойчы ўздыбленая хваля кінула адну з серфінгістак на ўзбярэжныя скалы. Я адклаў бінокль, пабег да яе. Узваліў яе на адно плячо, дошку і ветразь ухапіў у руку і вынес жанчыну на пясок. Там і пакінуў яе ляжаць. Па каторым часе з даху сваёй вілы я бачыў, як яна падымаецца, ашаломлена азіраецца, узіраецца на крывавыя плямы і ланцужок маіх слядоў, што застаўся на пяску.

Гэтаксама стаяў мой дзед на страсе пуні. Гэтак стаяў на верандзе дома састарэлых. Стаяў і пазіраў на Даліну. Чакаў вяртання сына.

Дом састарэлых знаходзіўся за васьмнаццаць кіламетраў ад вёскі. Навісаў над усімі ваколіцамі. Раз на два дні я хадзіў туды, шыбуючы напразткі праз палеткі, гнеўна праглынуўшы адлегласць за тры гадзіны, прыносячы дзядулі з кароўніка бітончык з малаком.

Дзядзька Аўрагам казаў:

— Пачакай, Барух, пару хвілін, каб было малако з-пад добрай каровы.

І я тымчасам цягнуў у куты цяжкія мяхі з кампостам. Падымаў і заліваў поўныя бітоны малака, пхаючы пакорлівых цялят у загоны перавозкі.

Мае кузэны, Ёсі і Уры, увіхаліся ля кароў. Ёсі, змрочны як бацька, умелы і спрытны ў працы. Ягоны стэпавы сокал-пустальга сядзеў на плячы або ашываўся вакол яго, як сабака. Уры, які ў апошні час знікаў па начох, падымаўся раніцай з цяжкасцю.

— Ён ходзіць да нейкай юрлівіцы, — абураўся Аўрагам, але запанібрацкі лашчыў сынаву патыліцу.

Уры, гэтак казаў дзед, падобны да Эфраіма, але далікатнейшы і большы дзівак. Падобны да яго са стану, а таксама рысамі твару — такі ж хударлявы. Неверагодна прыгожы авал с вострымі скуламі. Дзед пазіраў на ўнука, і ўваччу знешнасць мянялася, Уры рабіўся яго зніклым сынам, застыглым у кроплі бурштыну.

“Дзеці. Суплёт пярлін, доўгія пацеркі насення”, — напісаў на цыдулцы, якую я знайшоў пасля таго, як ён з’ехаў у дом састарэлых.

Перад вандроўкай я абгортваў алюмініевы бітончык у радно і апускаў яго ў ваду, каб малако не нагрэлася і не скісла, гэтаксама я рабіў па дарозе, мінаючы сістэмы аўтаматычнага палівання.

Калі я выйшаў, паветра было сцюдзёнае, біткое, а на лістоце яшчэ ляжала раса. У ярах разлілося тумановае мора, і Сіняя Гара вызірала па-над гэтай гладзізнай, нібыта блакітная выспа. Сонца, што пачала караскацца і ўздывацца, сонца Зямлі Ізраіля, якое хацела забіць дзеда і яго брата ў пяць пятнаццаць раніцы, церабіла шлях сярод белых пялюшак туману. Пялюшкі сцяліліся па-над нівамі, як коўдра, дыбіліся і выпараліся ад цяпліні. Пакрысе Даліна аслабанілася ад мяккіх шалупаек ночы. Па каторым часе нагрэўся нават пыл. Мокрыя ступакі высахлі.

Я заўсёды выпраўляўся басанож. Сандалі боўталіся на шыі. Пяткі тапталі дарожны грунт. Асалода ад далікатнай цяплосці пылу, які колы вазоў і каваныя падковы быдла перамалолі ў шэрую муку, змяілася паміж пальцамі ног. Здараецца, я выходжу на пляж, які насупраць маёй вілы. Выпраўляюся на шпацыр па пяску, але ягоныя пясчынкі вострыя і грубыя, зусім не такія, як лагодны парашок пуцявін майго юнацтва, калі я ішоў да дзеда.

Зелянюшкі скакалі на хмызовы жываплот, што цягнуўся абапал сцежкі. Пырхаючы ў паветры, пустальгі парамі песціліся і лашчыліся з пранізлівым ціўканнем. І пад берасцянкамі-самцамі выпуджаная стайка берасцяняк-саміц шыгала ў паветры, нібыта жоўтая аблачына, а іх здзіўленае ціўканне вырывалася з іх важкіх кароткіх дзюбак.

“Паводле дзюбы пазнаеш птушку. У берасцянке дзюба важкая і маленькая, прыстасаваная для лушчання зярнят. У сокала-пустальгі дзюба скрыўленая і вострая, прыстасаваная для раздзірвання плоці”.

Адным ранкам Пінэс павёў нас да эўкаліптавага ўзлеску. Там валялася мёртвая туша каровы. За дзень да гэтага яе прыцягнулі на ланцугу, прывязаную да трактара. Жывот надзьмуўся, а рогі аралі пыл.

— “Асліным пахаваннем карова гэтая будзе пахаваная: выцягнуць яе і кінуць далёка за брамы Ерусаліма”, — са скрухай працытаваў Пінэс, загадаўшы нам захоўваць маўчанне і назіраць. Вакол яе згрудзілася купка арлоў. Іх лысыя галовы, іх цяжкі позірк і маршчыністыя шыі былі знаёмыя мне і выклікалі прыязнасць. Сваімі прыстасаванымі для драння дзюбамі яны разарвалі живот каровы, і іх белыя бяспёрыя шыі залезлі ёй у лантух.

— Нездарма мы заклікалі сюды арла, — патлумачыў Пінэс і папярэдзіў нас, каб мы не блыталі арла з каршуном, як тое ўласціва невукам.

Пінэс апавёў нам пра дзюбы зяблікаў, якія даследаваў на Галапагосах Дарвін, “невялічкая адасобленая зграя пту-

шак, якіх эвалюцыя абдарыла разнастайнымі дзюбамі, прыстасаванымі для розных відаў харчу. Гэтак зяблікі падзяліліся на некалькі падвідаў. Прызвычаліся да новых крыніц ежы, а іх існаванне працягнулася”.

З гэтага месца настаўнік адчаліў у воды настаўленняў і маралі, вывеўшы з зяблікавых дзюб Дарвіна да пераваг фермы са змяшанай спецыялізацыяй.

— Сад і кароўнік, птушнік і гарод. “Трымайся за адно, але не адымай рукі ад другога”, — працываў ён Эклезіяста.

Раз-параз мае крокі выпуджвалі саміцу жаўрука з яек, і яна скакала перада мной і качалася, удаючы кульгавую, пэчкаючы сабе грудзі ў пыле, абы адцягнуць мяне і ад гнязда, і ад яек. Зялёная яшчарка корпаецца ў пыле, пакідаючы на ім дробныя клінапісныя нататкі. Высока лыпаючы крыламі, узлятае курапатва. Знянацку перабягае дарогу мангуст. Гэты даўгацелы зламыснік звіваецца ўсё роўна як паўзун. Часам падасца — змяя дый годзе.

— Нават калі ўхопіць птушанятка або яйка, вужака — сябар селяніна. Бо нішчыць мышэй. Як убачыш яго, адыдзіся са сцёжкі і дай яму дарогу.

Сяляне, якія ўжо выйшлі на палі, пазнавалі мяне паводле натуўжлівай хады і малочнага бітона, які я нёс. Усміхаліся мне, былі нават такія, хто прапаноўваў падвезці на возе.

З асцярогай я перайшоў пашу суседняга кібуца. З-за дрэва выйшаў мужчына з кошыкам у руках, мусіць, аднагодка Аўрагама. Я на імгненне сцяўся. Процьма гадоў мінула з часу, як Ліберзон скраў Фаню з кібуцнага вінаградніку, аднак напруга ў адносінах з кібуцнікамі не знікла. Наступныя пакаленні ўжо не ведалі першапачатковай гісторыі. Струмень часу і плаціна памяці, ідэалагічныя разыходжанні і чаргаванне сезонаў пафарбавалі залёты і жарты Ліберзона ў змрочныя тоны расколу. Непрыязь паміж кібуцам і машавам працягвала буяць. Пускала парасткі на ўсе бакі, чапляючыся за перголы варажнечы. Час ад часу бюджэты

блакаваліся, шпурляліся камяні, “ліхтары” на ўзлаваных тварах свяціліся, перуны смалялі туды і сюды, лунаючы па-над цяснінай.

Нейкі самотнік, памуляўшыся, падышоў да мяне, вочы долу, нібыта шукае паколатую падкову.

— Ты ідзеш у дом састарэлых? Ты ўнук Міркіна? Мой бацька шмат пра яго апавядаў.

Далікатным прысаромленным рухам ён перадаў мне кош.

— Вазьмі, прашу! Перадай гэта Зээву Акерману, з пятай палаты. Ён сябар твайго дзеда.

Усе былі сябрамі дзеда. Усіх іх я пахаваў побач з ім. Сёння, калі мая памяць не здраджвае, Зээў Акерман пахаваны ў шостым шэрагу, магіла нумар сямнаццаць.

У кашы былі загорнутыя пірог і плады японскай мушмулы неверагодных памераў, увелькі з каштэль.

— З нашага дрэва. Захочаш — вазьмі сабе адну мушмулу, але ж толькі адну!

У дзевяць дваццаць, ступіўшы на газон і абуўшы сандалі, я заходзіў у дом састарэлых.

— Прыйшоў унучык Міркіна! — паведамлялі дзяды, якія заўсёды сядзелі на ўваходзе, у распачы чакаючы наведнікаў.

— Малака свайму дзядулі прынёс. Добры ўнучак.

Яны лагодна пазіралі на мяне. Некаторыя падобныя да дзеда так, нібыта іх вылілі з адной формы. Іншыя пераехалі сюды з горада. Тыя былі шэрыя і празрыстыя, як скуркі яшчарак, якія я збіраў на палях. Кволя і самавітыя, як Шлёма Левін. Дзесяцігоддзі абы-якога харчавання, “ідэалагічная імпатэнцыя і адасабленне ад прыроды” пакінулі на іх свой адбітак.

Па першым часе, калі дом састарэлых толькі пабудаваў, ён прызначаўся выключна для нашых старых, з машава і кібуца. Яны прыехалі туды, сабралі сход, кінулі пруткі для вязання і дэталі для дзіцячага канструктара ў твар рэабілітацыйным тэрапеўткам. Потым выйшлі ў пекны сад

з дэкаратыўнымі раслінамі. Цяжкімі дрыготкімі рукамі выдралі кусты жоўтай ружы і блакіт вушкападобнага свінцоўніку. Пасля пасеялі там грады з бураком, перцамі, капустай і зялёнай цыбуляй. З песнямі асушылі басейн з залатымі рыбкамі, а ваду пусцілі на арашэнне.

— Для поўнага камплекта не ставала толькі двух першапраходцаў-самагубцаў, — сказаў дзед. — У нас яшчэ не навучыліся даглядаць дзядоў.

— Старасць першапраходцаў сталася сюрпрызам, — апавядаў колькі гадоў пасля Ліберзон, калі Фаня памерла, а яго самога, сляпога і ўзлаванага, прывезлі ў дом састарэлых.

— Калі скалы месіянства і здзяйсненняў разбіліся на друзачкі кальцынозу, катаракты і артрыту, усіх гэта проста агаломшыла.

Я зайшоў у сталоўку, дзе майго прыходу чакаў дзед. Стаў перад ім. Усе дзяды ўперылі ў мяне зайздрослівыя вочы. Дзед усцешана палашчыў маю буйнавалосую галаву.

— Дабрыдзень, Саламея! — павітаўся я з жанчынай, што сядзела попчеч.

Нездароўчая, мажняя і пахілая кабета. З сівымі валасамі і акулёрамі для чытання. Яна ўсміхнулася мне, а я апусціў вочы.

Аднойчы я прыйшоў, але дзед у сталоўцы не было. Я зайшоў праз сад, зазірнуць у акно ягонай палаты. На ложку ляжала Саламея. Сукенка задраная да самага азызлага жывата. Дзед уклечыў на дыване, яго лысая галава тыцкаецца ў плоць паміж яе ног. Саламея размаўляла тымі ж рыхлымі і голаснымі гукамі той мовы, якую Пінэс не схацеў перакладаць. Я пакінуў малако ля дзвярэй.

Урэшце дзед прыйшоў шукаць мяне на лужок. Калі ён даваў мне буську, з яго губ тхнула гнілым балотам.

Я паставіў збан на стол. Адчыніў накрыўку і наліў дзеду кубак малака. Азіраючыся па баках, з гонарам прамовіў:

— Проста з-пад каровы.

Медсястра Шашана выцерла чырвоныя рукі аб фартух і запляскала ў ладкі.

— Малайчынка, Міркін! Піце, Міркін. Гэта вельмі карысны прадукт.

“Гэтая медсястрыца думае, што кожнага, каму за шэсцьдзясят пяць, хапянуў Альцгеймер”, — прабуркатаў дзед і выпіў малако да дна. Чатыры кубкі запар. Саламея малака не палюбляла.

Пасля я выйшаў з дзедам са сталоўкі, калі вочы прысутных праводзілі нас позіркам, мы шпацыравалі крыху ў садзе або сядзелі на верандзе. Я апавядаў яму, накручваючы кола за колам, што адбывалася дома, навіны з саду і падворка. Пра вёску і вяскоўцаў.

— Як там Пінэс?

— Ён зноў уначы чуў енкі гэтага марцовага ката!

— І з кім гэтым разам?

— Штораз хтосьці новая.

— А Цыркін?

— Лаецца з Мешуламам. Папрасіў яго спаліць калючкі на падворку, але той заняты рамонтам камбайна.

— Вой, гэтай ламачыны?

Стары камбайн “Клейтан” з расколатай воссю і разламанымі крыламі выглядаў усё роўна як гіганцкі шкілет растурзанай птушкі. Мешулам знайшоў ля загона для быкоў. Я падняўся на ногі і паспрабаваў спыніць Мешулама:

— Гісторыю нельга разабраць на запчасткі!

Дзед засмяўся:

— Мешулам нават з бацькі зробіць пудзіла з мандалінай у руках!

Неўзабаве пасля таго, як дзед пераехаў у дом састарэлых, на парозе з’явіўся Мешулам. Запатрабаваў, каб дзед перадаў яму для Барака Першых усе свае паперы, лісты, асабістыя рэчы.

“Мемуары Якава Міркіна могуць праліць святло на стан грамадства ў Зямлі Ізраіля напярэдадні Першай сусветнай вайны”, — паведаміў ён мне.

— Дзед не пісаў мемуараў, — адказаў я.

— Лісты і цыдулкі — таксама гадзіцца, — аўтарытэтна ўдакладніў Мешулам.

— Дзед яшчэ ў жыцці. Мне трэба ахоўваць яго рэчы.

Калі я апавёў яму, як схапіў Мешулама за каўнер і паяс і вышпурнуў навонкі праз акно, дзед зарагатаў.

— З гэтым Мешуламам не срачка, дык дрыстачка, — прамовіў і адпусціў мяне дадому.

— Палівай сад і дапамагай у кароўніку. Не трэба чакаць, покуль Аўрагам папросіць.

Яшчэ немалы час стаяў на верандзе і позіркам праводзіў маю постаць, пакуль не я знік за паваротам. Адноўчы я схакаў там з паўгадзінкі. Пасля вярнуўся крадком і зазірнуў у дом. Дзед усё яшчэ стаяў там. Ад працы хіліцца. Ад настальгіі ўзіраецца. Ад помсты чакае. Чакае сына Эфраіма, каб вярнуўся да садовых кветак. Чакае Шыфрыса, апошняга першапраходца. Які, цярэбячы шлях у пясках і снягох, прыйдзе пешкі да Зямлі Ізраіля.

— Ёсць у мяне яго фотакартка, — прызнаўся мне Мешулам. Раз-пораз ён паддобрываўся. Гойсаў паміж магіламі, спрабуючы ўбіцца да мяне ў ласку.

Ён дастаў яе з кішэні кашулі. Гэтаксама, як на іншых здымках тых часоў, краі фота былі абрэзаныя пакручастай лініяй. Эфраім выглядае як пчалаяр. Твару пад маскай не відаць. Малады вытанчаны хлопец у шырокіх штанах колеру хакі і крэпавых чобатах. На здымку няма ані прыгажосці, ані звыродлівасці — адно струменіцца ціша. Яе можна адчуць праз тоўшчу ўсіх гэтых гадоў.

— Я дам табе яе за статут Працоўнай Сябрыны, — прапанаваў Мешулам.

Ніколі не падабаўся мне Мешулам. Калі я быў малы, ён часцяком завітваў да дзеда дапытаць яго наконт першых дзён на бацькаўшчыне.

— Дык скажы ты мне, Міркін, ты сустрэкаў на Галілейскім моры Фрумкіна?*

— Ага.

— Дзе заборнік вады на Іярдане?

— І там таксама.

— І чуў, як ён казаў, што трэба байкатаваць, пакуль Бэрман не сыдзе?

— Што ты дурыш мне галаву, Мешулам?! Бэрман не даў ім каня з возам, каб яны змаглі наведаць хворага сябра ў Тыберыі. Таму пасля таго, як той сябар памёр, яны ўзбунтаваліся. Ён трымаў іх у чорным целе! Як чыноўнікі ў Кфар-Ур'е ды на іншых фермах.

* Ізраэль Доў Фрумкін (1850–1914) — заснавальнік першай іўрыцкай газеты “Хавацэлет”, у якую прыняў на працу рэаніматара гутарковага іўрыта, ураджэнца Лужкоў, Эліэзера Бен-Егуду.

— Беркін напісаў у “Га-Поэль Га-Цаір”, што ў Кфар-Ур’е было чатыры чыноўнікі, і выявіў фінансавыя парушэнні.

— Ну і?..

— Вось я табе зараз і прыгадаю, што дакладна ён напісаў.

Мешулам заплюшчыў вочы і прыняўся цытаваць на памяць:

— “У Кфар-Ур’е адначасова ёсць чатыры чыноўнікі, і чым жа яны займаюцца? Адзін чыноўнік галоўны, які жыве ў Петах-Тыкве і на муле з’яўляецца наездамі. Апрача яго яшчэ трое. Адзін займаецца пашамамі і яшчэ адзін — саджанцамі”.

Мешулам адплюшчыў вочы:

— Ну, што скажаш?

— Прабач, Мешулам, у мяне шмат працы, — дзед сабраўся быў пайсці, спружыніста прастаючы плечы. Мешулам пабег за ім на падворак.

— Але, Міркін! Ты не зразумеў!! Ён сказаў — “ЧАТЫРЫ чыноўнікі”! І потым пералічыў — адзін з Пэтах-Тыквы, другі — спецыяліст па пашах, трэці — па саджанцах. Так? Дык вось, дзе ЧАЦВЁРТЫ? Што з ім? А Біліцкін кажа, што тры і было. Таму я вось шукаю, хто падасць адзіна правільную версію!

— Дык вось што цябе турбуе! Колькі чыноўнікаў было ў Кфар-Ур’е? Чаму б табе не схадзіць і не папытацца Зайцэра?

— Зайцэр, як табе добра вядома, са мной не размаўляе!

Калі яму было дзесяць, дні навывлёт Мешулам хадзіў за Зайцэрам і даймаў яго пытаннямі, аж пакуль той яго не ўбрыкнуў. Мешулам з плачам паляцеў да бацькі, і той сказаў, што калі Мешулам не спыніць сваіх дакучанняў, дык атрымае нагой таксама ад яго.

Іншыя бацькі-заснавальнікі таксама не маглі трываць Мешулама.

— Вэк адсюль, шлімазл! — распачна гукаў Ліберзон.

— Як гэта магчыма ўвогуле — прыгадаць, колькі грошай Хэнкін прасіў у Абрамзона, каб выкупіць у арабаў Эйн-Шэйху?

Пасля шасці гадзін на палоўцы Мешулама выраніў Ліберзон цяжкі сноп з рук і сеў на яго стомлены. Васьмідзесяцігадовым людзям не падабаюцца абрыдлівыя пытанні, якія пацвярджаюць, што моц іхняй памяці выпарылася.

— Успамінаць не трэба! Проста вазьмі і скажы.

— Дванаццаць франкаў за дунам*.

— Бачыш, Ліберзон, калі хочаш, дык успомніш! — сказаў Мешулам. — Але цяпер паўстала праблема, бо Абрамзон у сваім лісце да Цёмкіна ў канцы вайны адназначна піша пра пятнаццаць франкаў за дунам. Дзе астатнія грошы?

Нават мая цярэплівасць мае межы.

— Начорта мне гэта?! — выгукнуў я, кінуўшы фотаздымак на зямлю. — Хто дасць гарантыю, што гэта Эфраім?!

Карова была прэзентам франтавых сяброў Эфраіма з брытанскага войска, якія пасля вайны разляцеліся па ўсім свеце. Гэта была гібрыдная цялушка з пароды шарале, з шыкоўным радаводам. Асноўную частку грошай даў сяржант з яго звяза, які вярнуўся ў дыяментавыя капальні сям'і ў Радэзіі. Два шатландцы, былыя сакрэтныя агенты, перавялі грошы былому партызану “макі”, які цяпер займаўся рамонтам гоначных матацыклаў у Дыжоне, і менавіта ён купіў яе ў старой сялянкі ў былым графстве Шароль і перадаў ім. Шпіёны перавялі яе па горных сцежках да аднаго з партоў, і брытанскі флот перавёз яе ў Зямлю Ізраіля на эсмінцах, якія рыскалі па моры ў пошуках караблёў з незаконнымі габрэйскімі рэпатрыянтамі.

Эфраім апрануў уніформу і ўсе свае медалі і паехаў у порт. “Ён вярнуўся ў вайсковым грузавіку «рэдфард» з кульгавай сучкай і маёрам Стоўбсам. Карова, усё яшчэ зеленаватая ад доўгага плавання, млела ў скрыні”.

* Дунам — турэцкая мера зямлі, прыблізна роўная дзевяці соткам, прынятая таксама ў сучасным Ізраілі.

Каб пабачыць шарале, на дарогу высыпала ўся вёска. Гэта была першая шарале ў Зямлі Ізраіля. Разам з ёй у пляскатай арэхавай скрыні, абабітай зялёным лямцам, прыбылі ўзятыя ў рамкі сертыфікаты, выдадзеныя французскім міністэрствам сельскай гаспадаркі.

— Ніколі раней мы не бачылі такой каровы! Прыземістая, шырокая. Яе распірала ад гонару і галін радаводнага дрэва, якому пазаздросціў бы нават чалавек. Я толькі яе ўбачыў, дык упершыню зразумеў прарока Ярэму, калі той параўноўваў Егіпецкую Зямлю з “цудоўнай цялушкай”.

Паводле слоў Пінэса, Анава, дойнае карова Якубі, якая ў той год заваявала трэцяе месца на Хайфскай сельскагаспадарчай выставе, выглядала побач з ёй як “гаваонская абадранка”.

Ад французжанкі тачыўся далікатны водар пунсавай плоці. Мая дачка зірнула на яе прагавітым позірмам, які ўсёх рассяшыў.

Праз паўтара месяца пасля прыезду карова Эфраіма ацялілася цудоўным бычком шарале.

“Цуд нябесны на зямлі тутэйшай”.

Роды прымалі наш канавал, а таксама англійскі ветэрынар, які быў адказны за коней і сабак усёй акругі.

— Трымалася яна гераічна, — казалі яны, скінуўшы гумовыя пальчаткі, і памылі рукі ад крыві і выпаражненняў.

Карова-арыстакратка ацялілася ў далнім куце кароўніка. З яе губ ні вырвалася ні найменшага енка. Не роўня нашым рагулям-мяшанкам, якія падчас родаў лямантавалі так, нібыта іх валакуць на рэзніцу. Або ўсяляк заахвочвалі сваіх сябровак падысці бліжэй і паназіраць.

Эфраім назіраў за народкам, які ўпершыню стаў на чатыры нагі. Яго душа цешылася. Ад выгляду шырокай шыйкі і квадратнай лабацінкі, ад таўсматымі ножак і пшчотных бялых кудзерак у яго па скуры пайшлі дрыжыкі замілавання. Ён уклечыў. Паклаў руку на цяжкі закарар. Зняў з галавы

клятчастую сетку. Цялятка высалапіла ў яго бок шурпаты язык, аблізала абпаленыя шчокі і паспрабавала пасмактаць ягоны пакарабачаны нос і скручанае вуха. Потым яно зрабіла, хістаючыся, няпэўны крок. Поруч стаяла матка, узлавана пырхала і, каб схваць плацэнтэ, рыла капытом ямку ў зямлі.

— Гэта сталася пачаткам неверагоднага сяброўства, — заўважае Аўрагам, не апошні чалавек у жывёлагадоўлі.

— Эфраім абняў бычка, — апавядае Пінэс, — і ў прыліве раптоўнага і дзіўнага інстынctu падняў яго на рукі, як нянька немаўлятка, і вырушыў з ім на падворак, і пайшоў у поле. Выплыў з ім на падворак і адчаліў у палі.

— І гэтак пайшоў дзядзька Эфраім, несучы на плячах гэтыя салодкія сорак кілаграмаў. І ў думках ужо называў сваё французскае дзіцятка Жанам Вальжанам.

Дзед зняў у мяне фартух з шыі, сагнаў мяне з крэсла, падняў мяне на плечы і пачаў кружляць па пакоі. Бычок паклаў сваю цёплую замызганую галоўку ў запяціну паміж шыяй і плячом свайго гаспадара і ціхусенечка заенчыў. Дзед пашкабліў пальцамі ў мяне па патыліцы. Устрыжаны рык мацеры, які патрабаваў сына назад, пачуўся з падворка. Эфраім паскочыў спасярод поля і ўсцешана і спачувальна прыпусціў, пакуль у паветры не павеяла прахалодай, і вярнуў Жана Вальжана да яго мацеры, каб яна яго пакарміла.

У вёсцы цялятка выклікала ўзрушэнне. Праз два дні брытанскі ветэрынар вярнуўся ў адведкі і дэзынфікаваў пупавіну. Ён і наш канавал далі карысныя парады па гадоўлі.

З цягам дзён Эфраім стаў хадзіць з цяляткам на шпатыр па падворку і садзе. Штоночы вяртаўся да яго ад чысткі кароўніка, аглядаў, ці ж саламяная посцілка дастаткова мяккая і сухая і ці ж ніхто з драпежнікаў на яго не квапіцца. Пасля клаўся на ложак. Яго адзінае вока блішчала ў цемры, і сэрца поўнілася шчасцем. Бенямін строіў кпіны і называў яго Мінатаўрам, але Эфраім не абражаўся, а казаў, што гэтае харашняе цяля не бачыла яго да ранення, а знакам тым прымае яго такім, які ён ёсць.

Калі Жану Вальжану споўніўся месяц, мой дзядзька ўзваліў яго на плечы і выйшаў, упершыню пасля вяртання, на вуліцу.

— Іду паказаць яму вёску, — паведаміў ён сваім сіпатым голасам.

Да яго прыляцела колькі цікаўных позіркаў, але Эфраім пад прыкрыццём маскі на твары запархекаў і сказаў, што ўсё роўна пакажа цяляці месца, дзе яно будзе гадавацца. “Нашу вёску”. Людзі, збянтэжана пасміхаючыся, пайшлі за ім. Лашчылі Жана Вальжана і мацалі яго зграбныя часткі цела. Некаторыя з іх прыязна заўсміхаліся Эфраіму і далі добры дзень, і ў яго сэрцы прачнулася надзея. Ён вырашыў, што яго адносіны пачнуцца з новага аркуша. І калі да яго прыйшоў Хаім Маргуліс і папрасіў яго дапамогі ў знішчэнні Булгакава, Эфраім з ахвотай пагадзіўся.

Булгакаў быў улюбёным катом Рывы Маргуліс, які здзічэў і ператварыўся ў заўзятага забойцу, біча-жываглота нашых палёў.

— Кот Маргуліса быў адным-адзіным зверам, які забіваў дзеля асалоды, а не дзеля наедка, — вяшчаў Пінэс, які ўвечыў згадкі пра Булгакава ў якасці асобнай тэмы на занятках па прыродазнаўстве.

— І ў гэтым выявіўся тлятворны ўплыў чалавека!

Пінэс патлумачыў, што гэтак здарылася, бо тое быў свойскі кот, які пераняў чалавечыя звычкі, “і лясная мараль яму была чужая”.

Быў Булгакаў “персам”. З даўгою срэбнай поўсцю, якая цешыла вока. Аднойчы з аўтобуса, які заязджаў у вёску раз на дзень, проста выскачыў гэты кот. І напразткі пашыбаваў да гаспадаркі Маргуліса так, нібыта тут нарадзіўся і пражыў усё жыццё. Раскошны, увайшоў у хату і стаў церціся спаміж Рывіных лытак, і абое прымружылі вочы ад асалоды. Ніколі раней Рыва не бачыла такой прыгожай жывёліны. Булгакаў

без напругі заскочыў на стол, палізаў малако і ўважліва абгледзеў шэраг місаў, які вышнураваўся на стале. Потым Рыва клялася, што той уголас прачытаў налепленыя на іх цэтлікі: “Люцэрнавы мёд”, “Лугавы мёд”, “Памелавы мёд”.

Адшліфаваным кіпцюром госцік бомкнуў па місе “Сенакосны мёд”, маўляў, адчыніце. Калі кот скончыў мыць вусікі, то звіўся клубком у Рывы на каленях. Тая прыгадала пра куфар са сваім пасагам, які даслалі ёй бацькі з Кіева. Пра таўсматыя кілімы, якія забараніў слаць вясковы Камітэт і якія абмянялі на галандскіх кароў і кулямёты. Пра ліможскую парцеляну і штубенскія філіжанкі, якія разбіліся на жытніх палях ды чые аскабалкі паблісквалі кожную восень, калі падвойныя нажы плуга вынырвалі з-пад зямлі.

Дваццаць гадоў пасля таго, як разбіўся апошні кубачак, у дом да Маргулісаў завітаў персідскі кот. “Адзіны кот у Даліне, які адмовіўся піць малако з пенкай”. Рыва адчула, што яго таксама даслалі бацькі. Яна назвала яго Булгакаў, у гонар аднаго расійца, аматара катой, з якім яна пазнаёмілася на літаратурнай вечарыне ў Кіеве.

— Ты можаш намазаць на мяне цэлы вулей, — сказала яна мужу. — Але гэты кот — мой. НЕ грамадскі! Ён не будзе араць і валачыць вазкоў. Ніхто яго даіць не будзе!

Яна аздобіла шыю Булгакава фіялетавымі стужачкамі, насыпала ў драўляную скрыню белага пясочку. Абед зграбная жывёла ўжо ела з усімі сямейнікамі за адным сталом.

Назаўтра Рыва Маргуліс узяла ката з сабой у вясковую краму.

— Рыва, ты робіш памылку! — сказала ёй Фаня Ліберзон, якая згледзела на кацінай пысе выраз агіды, што строіла жывёліна, пазіраючы на нішчымны асартымент крамных паліц.

— Гэты кот не з нашых. Або яму будзе кепска, або нам.

Але Рыва палашчыла Булгакава і адчула, як мяккая поўсць пяшчотна кладзецца ў звільны яе далоні і як ператвараецца

запыленая пуня яе мужа ва ўкраінскі хутар, аплецены зала-
тым плюшчом.

Маргуліс не пярэчыў. Скажаў:

— Адно хай не набліжаецца да вуллёў! І не палюе на маіх
італьянак.

Рыва мела пункцік наконт чысціні, але Булгакаў зрабіўся
адзіным сямейнікам, якому Рыва дазволіла пахаджваць па
зачыненых пакоях і лазіць па зачахлёнай мэблі. Калі кот ка-
чаўся ў покрывах для канапы, драбкі пылу асядалі або зні-
калі, а ў паветры разліваўся далікатны водар змяшаных са
смятанай лясных ягад і чулася нетаропкае сованне служа-
нак і пакаёвак.

Ён не набліжаўся да вуллёў. Ніколі не хадзіў у свіран,
каб паляваць на мышэй. Не лазіў на дрэвы. Калі на яго на-
падаў адзін з рылаўскіх сабак, не ўцякаў, а падымаў магут-
ную лапу на свайго ворага так, нібыта вывучаў яго. Зрэшты,
выстрэльваў наточанымі кіпцюрамі, адзін за адным, як вост-
рымі перунамі.

Гэтак жывіў ён гады тры, пакуль адной ноччу, падчас шпа-
цыру па нівах з заўсёдным панскім выразам на пысе, не
апынуўся ў зарасніку ля крыніцы і не сустрэў там чарота-
вых катой, пугачой і мангустаў. Ніхто не ведае, што там да-
кладна адбылося, але стуль булгакаўскі лад жыцця і мане-
ры змяніліся дазвання. Спяраша ён набыў сіпата-грымотны
тэмбр завугольных хуліганаў. Пасля страціў прыстойныя
манеры, зрабіўся агрэсіўным нецярпякам.

Змены бачылі ўсе, але ніхто не прадбачыў далейшых па-
дзеяў. Як зазвычай у нашай вёсцы, слухна расшыфраваць схаваных
знакаў не змаглі. Праўда, у нас ужо бачылі сабак, што
скавыталі на пару з шакаламi. Вяскоўцаў, якія перабраліся
ў вялікі горад. Уцёклых цялят, што спрабавалі далучыцца да
статка дзікіх буйвалаў.

— Канец канцоў паштовая галубка Рылава звiла гняздо
ля звычайных шызых галубоў на схiле гары. Там ёй i раскры-
лася ўся праўда жыцця, — кажа Уры.

Аднак ніхто не чакаў, што тое самае прылучыцца з Булгакавым.

Яго поўсць скарацілася да кароткай фрызуры бандзюка. Ён адгадаваў чорныя кутасікі на вушах нахштальт рысіных. Зрэшты, даў з дому драпака. Стаў жыць у палях, пакінуўшы збянтэжанага Маргуліса і раз'ятраную Рыву. Тая пайшла Булгакава шукаць, рассыпала ў палях “кіеўскія смакоткі”, яго ўлюбёныя ірыскі, а таксама купкі чыстага пяску — але дзе там! Час ад часу Рыва бачыла свайго гадаванца — мінае як цень спаміж дрэваў пладовага саду. Адноўчы яна пабегла за ім, упрошваючы вярнуцца. Але Булгакаў павярнуўся да гаспадыні, пагрозліва выцягнуў губкі і фыркнуў. Смурод страўнікавых кіслот і гнілога мяса, што вырываўся з ягонай глыткі, агаломшыў Рыву. Яна вярнулася дадому ў слязах і ноч навывёт паліравала дзвярныя клямкі пастай для бляску і цытрынавай рошчынай.

Ад прагі наўмыснага забойства пакінуў Булгакаў у вясковых куратніках сотні трупікаў з перарэзаным горлам і заплямленых у крыві. Як усе неафіты, кот усімі лапамі трымаўся за новыя законы свайго жыцця. Наганяў такі страх, ажно куры, якія пры любой самай нязначнай небяспецы падымалі моцны гвалт, цяперака — калі Булгакаў паказваў сваю зграбную пыску праз сетку куратніка — дранцвелі ад жуды.

Булгакаў знішчаў анконскіх цыпак цэлымі дварамі. А ў гаспадарцы былых гаспадароў ён забіваў больш, чым у якіх іншых гаспадарках. Без сумневу, наўмысна.

Вяскоўцы ставілі яму пасткі і ладзілі засады. Дзе там! Нават запрасілі паляўнічага-друзі з Сіняй Гары. Аднак д'ябал у абліччы ката скочыў тому на шыю і парваў шапачку і кашулю. Друзі вярнуўся дадому-дахаты змрочны і забожканы.

У роспачы пастанавіў Маргуліс звярнуцца да Рылава. Той выпісаў з Галілеі двух старых байцоў габрэйскай самаабароны. Але кот не ўразіўся іх бедуінскім накідкам, ботам са шпорами, маўзерам і сакрэтнымі пазыўнымі, якія тыя сталі

перакідвацца ў яго прысутнасці. Быў ён спрытны і кемны. Ведаючы людскія звычкі, не паквапіўся на атручанае мяса. Прашмыгнуў праз пастку бязгучны, як аблачына.

— Я проста ўпэўнены, што адна з курэй ад перапуду сама адчыняе яму дзверы ў куратнік! — сказаў Маргуліс дзеду і Эфраіму.

Эфраім прынёс ад брытанцаў вінтоўку і адну кулю. На захадзе сонца пайшоў і стаіўся ў стоце ў свірне Маргуліса. У маіх уяўленнях я бачу адзінае вока Эфраіма, што цікае паміж шчылін бортніцкай сеткі і асця.

Калі заявіўся Булгакаў, то Эфраім выскачыў з хованкі і пакрочыў на сваіх бясшумных нагах шчыльна за заднімі лапамі ката, усміхаючыся пад пчалярскай маскай сам сабе.

Маргуліс і дзед схаваліся ў майстэрні. “Вызірнулі з акна і ўбачылі драпежніка і паляўнічага на яго, што ішоў следам, як два моўкныя цені”. Тры зялёныя кропкі, дзве нізкія і адна высокая, зіхцелі ў цемры. Перад парогам у інкубатар Эфраім загадаў кату: “Hands up!”

Булгакаў застыў.

“Не ад страху, а ад здзіўлення”, — тлумачыць дзед.

Кутасікі на яго вушах сталі дубарам, і ён павярнуўся паглядзець, хто гэта такі спрытны, які здолеў загнаць яго ў кут. Эфраім зняў маску з твару, і каціны рот раскрыўся ад гідлівасці. У гэты разяўлены рот Эфраім і смальнуў свінцовую кулю, з якой яшчэ раней зрэзаў медную абалонку. У чэрапе Булгакава вастрадзюбая куля расшчапілася і размятала мазгі на драбнюткія шматкі, якія на зямлі і сценках яшчэ клекаталі ад назапашанай зламыснасці і паскудніцтва.

— Цяпер мы зраўняліся ў выродлівасці, — прамовіў Эфраім раструшчанай паскудзі, чыё цельца безупынку дрыгала і сцякала згуслымі атрутамі. Сказаўшы, ён вярнуўся ў свой пакой.

Час ад часу ў мяне спыняецца нехта з вёскі. Галодны салдат па дарозе дамоў, у Даліну. Бухгалтар або загадчык аддзела, якога прывялі ў приморскія гарады пільныя справы.

Яны пахаджваюць па вялікімі доме. Ашаломленыя, выходзяць на газон глянуць на пляж і купальшчыц. Хто маладзейшы, сарамліва просіць пазычыць плаўкі, якіх у мяне няма, а хто старэйшы, застывае перад даляглядам, пераводзіць вочы на жываплот або апускае іх на зямлю, прагнучы даць вачам адпачынак сузіраннем слупоў і агароджаў, сярод якіх ён рос.

Маё сэрца ўжо не адгукаецца на мора. Я больш не чую марскога гадзінніка, толькі зрэдку, калі адмыслова хачу яго пачуць. Выгляд хваль таксама перастаў гіпнатызаваць мяне. Ад такое блізіні мора страціла свой стоены вусціш. Выглядае далікатным і ляготным, песціцца і перакочваецца на сонцы, нават зімовымі днямі, калі робіцца попелным і ўсхваляваным, а дождж выдзёўбае на ім дробныя ранкі, падаецца, што яно гарэзіць. Я ў ім плаваю, і яно мяне не страшыць.

— Як сам? — пытаюцца яны.

— Ды добра.

Я намагаюся іх гасцінна, у моц майго разумення, прыняць. Абгрунтаваныя легенды пра маё багацце прырабілі крылы, мусіць, яны чакаюць вячэру з мармуровага мяса і шпікавай косткі. Аднак я па-ранейшаму нашу старую вопратку і па-ранейшаму ем вясковую ежу. Хіба каровінага калоструму я больш не п'ю, бо дастаткова выгадаваўся, і ўзмужнеў, і здзейсніў усе дзедавы планы.

На задворку, ля броўкі газона, я перамяшаў сем кубоў дзёрну з вёскі з садовым пяском. Бускіла на чорным пікапе

прывёз зямлі, і цяпер я гадую некалькі кустоў памідораў. Пер'е цыбулі, гуркі і перцы. Курэй, якія там гойсалі, я запёр у клетках, бо тутэйшыя дзеці шпурлялі ў іх камяні, а я баяўся, што выскачу і саб'ю падшыванцаў на горкі яблык.

— Выдатна, выдатна, — кажуць госці. Яны блукаюць па пакоях, ступаючы гэтаксама асцярожліва, як колісь ступалі паміж маімі помнікамі. Моўкныя, не ў сваёй талерцы, уражаныя, у пошуках таямніц і тлумачэнняў.

Я прымаю іх на кухні. Гатую салату, крутыя яйкі, таўку бульбу са смятанай і смажанай цыбуляй, крою селядзец.

— Што чуваць на вёсцы?

Яны апавядаюць мне пра Рахель Левіну, якую не бяруць гадзі, пра жонку Якава-сакратара, якая адкрыла ў вёсцы драматычны гурток, пра спрэчкі стасоўна арцельнай структуры, пра сына Маргуліса, які строс з сябе яро кааператыўнай адказнасці, адкрыў на шашы прыватную крамку па продажы прылад для пчалярства і гэтым узняў на сяброўскім сходзе цэлую буру.

— Гэта збольшага твая віна! — кіўнуў мне Узі, унук Рылава, які знянацку намалёваўся ў маім доме за колькі месяцаў да таго, як яго забілі ў адной з войнаў, так, нібыта забыў, што скокаў на маёй спіне і тузаў за вушы. Так, нібыта яго бацька Дані не абзываў Эфраіма крыўднымі мянушкамі. Я не вінавачу яго ў кароткай памяці — бо цяперака разумею, што ёсць людзі, чыя памяць слабейшая за маю, — і не бянтэжуся. Мяне, гэтаксама як Мешулама, трэніравалі на бегавых дарожках чужых успамінаў.

— Збольшага ты вінаваты! — настойвае Узі. — Ты зламаў у нашым жыцці нешта істотнае.

— Так хацеў дзед, — стомлена адмахваюся я.

Узі адно ўсміхаецца:

— Дружбаку ты можаш адкрыцца, — кажа ён з саркастычнай хітрынкай. — Хопіць строіць дурня! Усе даўно пабачылі, ты разумнейшы за свой выгляд.

Аднойчы, калі я адчыніў дзверы, перада мной стаяў Даніэль Ліберзон.

— Я выпадкова апынуўся паблізу і падумаў, што варта завітаць, — злосна прамовіў ён.

— Запрашаю, — адказаў я.

Даніэль быў першым, хто не стаў пераступаць кітайскі дыван у гасцявым пакоі. Ён пратопаў па ім у сваіх працоўных чобатах наўпрост да кухні, адчыніў лядоўню і зазірнуў усярэдзіну.

— У цябе што, няма халоднай вады?

Я, нібыта апраўдваючыся, паказаў яму маленькую нішу ў дзверцы лядоўні, якая вывяргала кубікі лёду.

— Які прагрэс! — усміхнуўся ён. — Колькі гадоў мінула, як твая бабка плакала ў нас па амерыканскай лядоўні твайго стрыечнага дзеда.

Нават цяпер мне проста прыгадаць і ўявіць яго, як ён паўзе ў пялюшках да калыскі маёй мамы. Прывязанасць і любасць яшчэ не пакінулі яго твару, і забойства яшчэ не пасялілася на яго пальцах.

Ён зірнуў праз акно і набраў паветра поўныя грудзі.

— Паветра тут такое іншае, — прамовіў. — Хадзем, Барух, пройдземся па пляжы.

Даніэль паціху соваўся, і адлегласці паміж яго крокамі былі нагэтулькі размераныя і роўныя, нібыта нехта іх мераў сантыметрам. Здаля я памахаў Давіду, старому, які дае на пракат шэзлонгі.

— Дык чым ты заняты цэлымі днямі? — папытаўся Даніэль.

— Нічым асабліва.

— Я калі-нікалі хаджу на ваш участак, у гадавіну па дзеду і па маме. Уры выдатна ў нас працуецца. Спраўны работнік. Сур'ёзны. Твой стрыечны брат моцна змяніўся. У лепшы бок.

Даніэль не падобны ані да таты, ані да мамы. У Эліэзэра Ліберзона да самай смерці была кучаравая галава. Даніэль ужо амаль што лысы, дужэйшы за бацьку, спакайнейшы.

— І часам я падымаюся на пагорак, да магілы тваёй маткі.

“Калі ён хоча пра гэта гаварыць, хай пагаварыць, — кажу я сабе. — Замінаць не стану. Я гэтаксама, як ён, прыкуты і ўкрыжаваны. Клін успамінаў, і зямля тыцкаецца ў ноздры ўсіх нас”.

— Сёння я не злуюся, — працягваў ён. — Я ў выніку прыйшоў да высновы, што закахаўся ў яе ў слухным веку і што гісторыя скончылася своєчасова.

За нашай спінай чуваць магутны гуд, хлопец з дзяўчынай на блакітным матацыкле едуць па броўцы вады, падымаючы пырскі і вільготны пясок, маланкі залацістых крылаў і вострыя малюнкi шын.

— Аж да сёння, нават пасля таго як я ажаніўся з іншай, нарадзіў дзетак, дагэтуль ёсць людзі, якія глядзяць на мяне, і ў іх вачох я бачу Эстэр.

Жонку Даніэля я ведаю шапачна. Маленькая і прысадзістая жанчынка, нагадвае асліцу. Вельмі руплівая. Ён прывёў яе, спалоханую і ўзрушаную, з паселішча новых рэпатрыянтаў, у якім быў ваяватар. У нашай вёсцы яна заслужыла званне “румынка-румынка, а нармальная”.

— Дагэтуль памятаюць Эстэр і мяне, калі мы былі дзецьмі. Мешулам кажа, што наша каханне расцанілі па вёсцы як магчымасць, як прароцтва, якое вылецела наўпрост з лекцыі Пінэса. Сын Ліберзона з дачкой Міркіна. Каб не мая мама і не твой дзед, тое прароцтва спраўдзілася б.

— Як там Мешулам?

Яго голас перасекся.

— Ты... мог быць маім сынам, — прашаптаў ён. — Але тады, ясна рэч, выглядаў і паводзіўся бы інакш.

— Або ўвогуле не нарадзіўся б, — кажу я.

— Гэта было дзіцячае каханне! — заўважыў Даніэль. — У васьмігадовым веку, калі ўсе хлопчыкі ненавідзяць дзяўчатак, Пінэс паставіў нас побач у школьным хоры, і стуль я ў яе закахаўся.

“У кожнага здарэння, якое адбылося ў Даліне, ёсць больш версій, чым удзельнікаў”, — аднойчы сказаў мне Мешулам.

— Калі мы былі ў трэцім класе, яна пацягнула мяне на Гару. “Там ёсць курапатвы, — сказала яна мне, — я хачу, каб мы налавілі курапатваў і сарвалі кветкі для гербарыя”. Мы гойсалі там цэлы дзень, і перад заходам сонца яна сказала: “Давай застанёмся начаваць паміж скаламі”. Яна нічога не ба-ялася, але ўжо тады ўмела даць пачуць, што чакае ад мяне, каб я яе абараняў, можаш сабе ўявіць? Дзевяцігадовае дзяўчо.

Усю ноч мы ляжалі паміж скал. Яна сказала мне, што ніколі са мной не ажэніцца, бо я надта сур’ёзны, надта залёжны. Ад усяго гэтага мяса, што яна ела, яна выглядала як дзяўчынка, але разважала як жанчына.

— І што было потым?

— Уранні Зайцэр знайшоў нас. Ноч навывёт вёска прабавіла на нагах. Рылаў прывёз пастухоў-бедуінаў з пагоркаў і вершнікаў з Тэль-Адашыма. Але зніклых дзяцей заўсёды знаходзіў Зайцэр. Ён і адвёў нас дадому.

— З вамі, што было з вамі потым?

— З намі?! — яго голас узняўся да рыку.

Два рыбабы, што хадзілі сюды вудзіць рыбу штовечар, абярнуліся.

— Што з намі было, ты пытаеш?! Ты што, здзекуешся? Хіба ты не ведаеш?!

Я не адказаў. Параўнанне розных версій падзей заўсёды прыносіла мне расчараванне.

— Яна абрала твайго бацьку! Які быў настолькі дужым, абыякавым і тупалобым быдляком, ажно змог зачараваць ілюзіяй мужчынскай памяркоўнасці.

— Ён яе выратаваў! — закрычаў я. — Калі ты з Эфраімам пабег шукаць драбіны, ён злавіў яе, прадухіліў падзенне.

— Вох... — уздыхнуў Даніэль. — ...Табе пра гэта ТАК апа-вялі? Што яе выратаваў Ён?

Я маўчаў.

— Яны былі цікавая пара, твой бацька і твая матка, вельмі цікавая... На вёсцы ўсе вярзучь абы-што. Маўляў, я да яе заляцаўся і цягаў рондалі са смажаным мясам. Што на яе вяселлі я схаваўся ў эўкаліптавым лесе і галасіў адтуль. Што быццам я напісаў плугам яе імя літарамі памерам кіламетр на кіламетр.

— Ты не пісаў?!

— Вось скажы мне, — злосці поўныя косці звярнуўся да мяне Даніэль. — Ты думаеш, падчас арання нівы, перад сяўбой, у кагосыці ёсць час крэмзаць на зямлі кіламетровыя літары? Ты што, мехам ляснуты? Скажы мне, напразмілы Божа, ты зусім без клёпкі? Ты дзе жывеш? Ты ведаеш, што робіцца ў вёсцы? Што робіцца ў дзяржаве? Што працоўны рух гібее і марнее? Што моладзь з'язджае? Што вёска загрузла ў даўгах? Што мы прадаём даілки і выкарчоўваем сады? Ты ведаеш, што нашы людзі гінуць у войнах? Або ты думаеш, што абеліск палеглым салдатам — гэта першабытная знаходка, якую Пінэс выкапаў з-пад зямлі?!

Каторы час мы крочылі моўчкі. Пакрысе дыханне Даніэля суцішылася і шчокі перасталі дрыгаць.

— Вось хто мне насамрэч падставіў плячо, дык гэта твой дзед, — сказаў ён урэшце.

— Я выдраў яе з сэрца пасля таго, як твой дзед выйшаў да мяне. Ён пачуў, як я енчу насупраць нашага барака. Ён выйшаў на сваіх крывых нагах і сказаў мне: “Ты так яе ніколі не здабудзеш”. І тады я, Даніэль, сын Эліэзэра Ліберзона, спартовец, танцоўшчык, закаханы юнак, падняўся з зямлі і нарэшце падумаў сабе: “Слухай, нявыкрутка, дабіцца яе сапраўды няма як”.

Зноў маўчанне.

— Я выдраў яе з сэрца, усё роўна як выдзіраюць пустазелле, як сірыйскага мескіта, як гумай, як пырнік! Не пакінуў аніводнай сцяблінкі на зямлі і спаліў усё націнне. Яна не была вартая ані хвіліны кахання.

— Я не надта знаюся на каханні і ўсім такім, — прамармытаў я.

— Тая ноч на Сіняй Гары — гэта адзінае, што я захоўваю ў сэрцы, — цягнуў Даніэль. — Былі мы дзецьмі, мне цяжка гэта зразумець, але насамрэч мы былі немаўлятамі. Чаратовыя каты падыходзілі да нас. Шакалы нюхалі нашы ступакі. Яна ноч навывлёт гаманіла, і я ад страху лашчыў яе і цалаваў у шыю, таму чуў яе словы праз рот.

Галасавыя звязкі ў горле маткі дрыгацелі, скаланаючы паветра на скуры. У дзевяцігадовым веку Даніэль не даўмеўся, што згэтуль і надалей усё сваё жыццё ён будзе адно скочвацца з жаклівага адхону цверазення.

— Што ты казаў?

— Нічога, я тут проста... — адказаў я.

— Я не збіраўся табе ўсё гэта апавядаць. Патрапіў сюды выпадкова. Ведаю, што ў дзяцінстве ты вельмі прывязаўся да маіх бацькоў. Яны таксама вельмі цябе любілі. Ясна, да пэўнага моманту. Дай мне веры, я не збіраўся гэта ўсё табе апавядаць!

— Ды няшмат ты апавёў, — сказаў я. — І большасць я ведаў.

— Ты не адступіш, так?

Ён глянуў на мяне з уважлівай цікаўнасцю.

— Калі я быў маленькім, дык шмат за табой назіраў. Ясна, ты не заўважаў. Адночы я выйшаў на экскурсію з тваім класам, Пінэс папрасіў, каб я вас суправаджаў. І я назіраў за табой. “Каб жа толькі нічога з ім не здарылася, бо ўрэшце абвінавацяць мяне”, — падумаў я. Ты быў дзіўным хлопчыкам, ліп да Пінэса. Цягаў яго хімікаліі і сеткі, а падчас яго прамоваў твае губы варушыліся.

— Пінэс быў мне як другі дзед, — сказаў я.

— ...На іх вяселлі і ў наступныя некалькі дзён усе глядзелі на мяне з нейкім такім шкадаваннем, спагадай. “Мы ж людзі з прынцыпамі! Сябра машава пакутуе — трэба дапамагчы, нават калі ён маладзенькі і дурненькі”. Толькі мая матуля, шпаркі матылёк, багіня кахання, кпіла з мяне.

— ...Разумееш, — дадаў ён пасля кароткай паўзы, — усё здарылася праз насланне, якое мая мама выгадала ў дачыненні да тваёй гаротнай бабкі. Выключна праз гэта.

— ...У нашай вёсцы каханні, нянавісці, узаемныя прэтэнзіі — усё роўна як злучаныя сасуды, — патлумачыў ён, калі мы вярнуліся на вілу. — Ты націскаеш у адным месцы, а ўся брыда і гразюка вылазіць з другога. Урэшце ўсё выроўніваецца, збалансоўваецца, аціхае і разгладжваецца. Я аддаў высокую цану за тое, што твой дзед працягваў кахаць сваю крымчучку. Мешулам забіў Хагіт, бо Песі Цыркінай было цяжка працаваць у гаспадарцы. А твая бабуля, гаротная Фэйга Цыркіна, расплацілася за ўсіх. Я яшчэ памятаю яе, дарма што быў дзіцём, калі тая памерла, памятаю. Яна была адной-адзінай прычынай сварак маіх бацькоў.

— Калі я прыехала ў вёску, дык бачыла тваю бабулю лічаныя разы, — апавяла мне Фаня Ліберзон, калі я быў малым.

— І заўсёды здаля. У першы раз я пабачыла яе ля дазорнай вежы. Яна ішла з імі да Сіняй Гары, і нібыта ток прабег спаміж сябрамі маёй брыгады. Яны зашапталіся і сталі паказваць пальцам у бок Працоўнай Сябрыны. Фэйга апранала вопратку галілейскіх працаўнікоў — белую кашулю і чырвоныя арабскія чобаты. Ажно добра было відно нітачкі, якімі прывязаліся людзі маёй брыгады да яе.

Фаня ўсміхнулася:

— Я не арала, не сеяла, не крышыла камення. Хоць у маёй брыгадзе ўсе былі вялікія ідэалісты. Шмат гаманілі пра роўнасць і супольную працу, аднак дзяўчат пасылалі працаваць на кухню. За вечар да таго я спаліла сачавічную поліўку — такога шквалу абраз і зняваг я не забуду ніколі! Мне зладзілі “цягнічок”. Сталі пляскаць талеркамі па сталё. Пачалі перадаваць іх з рук у рукі па ланцужку, а апошні шпурляе на падлогу. Я праплакала ўсю ноч...

Калі Фаня прыйшла ў вёску, дык папрасіла Ліберзона, каб прадставіў яе Фэйзе. Імя Фэйгі Левінай было славуае найперш сярод працаўніц.

— Я сарамліва падышла да яе, глянула ў вочы.

Фаня заўважыла, што позірк бабулі расфакусаваны, а вочы абслізгваюць яе абапал. Да канца не верачы, што яна гэта зараз робіць, Фаня падняла рукі і прыціснула да халодных скроняў Фэйгі. “Скроні заўсёды былі астуджаныя, вільготныя. Ледзяныя скроні”.

Вачам бабулі вярнуўся фокус, і дзве жанчыны зрабіліся неразлучнымі сяброўкамі. У наступныя гады бабуля нарадзіла трое дзяцей, аднаго за адным. Фаня спярша нарадзіла мёртвага, а потым — Даніэля, свайго адзінца.

— Ты мусіла ажаніцца з усімі трыма — або ні з кім! — сказала Фаня. Яна ведала, што адносіны паміж Якавам Міркіным з жонкай — роўныя, але каханнем там не пахне.

— Пасля дзесяці гадоў разам яны былі як тры браты і сястра, — зазвычай казала Фаня кожны раз, што людзі параўноўвалі гісторыі і высоўвалі дапушчэнні датычна Працоўнай Сябрыны імя Фэйгі. Фаня не даравала мужу і двум яго сябрам. Злосць палала ў ёй аж ад дня бабулінай смерці і ні аціхла ні на хвіліну.

— Я бачыла, як яна сядзіць на базальтавым валуне ды плача на беразе Галілейскага мора. Быў вечар, яны ўтрох расчэсвалі яе валасы. Гэтай карціны ніколі не забуду, — апавядала Фаня Рахэлі Левінай.

Дзве старыя сядзелі ў садочку, дзе гадаваліся прыправы і пахучыя зёлкі, і тутэйшы алейны водар ахутаў таксама мяне.

Даніэль пасміхнуўся.

— Усе ведалі, што ты хаваешся і ўважліва слухаеш, — сказаў ён. — Як на мяне, дык мне было ўсё роўна.

Мы паселі на плоскім даху маёй вілы.

— Тут я зладзіў назіральны пункт, — сказаў я яму, накрываючы на стол.

— Я яшчэ памятаю твайго дзеда маладым. Тваю бабу і як Эфраім пад стол хадзіў.

— Твой дзед быў самы мудры з тых, каго я толькі ведаў, — заўважыў Даніэль назаўтра зранку. — Мудры і зламысны.

Даніэль быў у гуморы. Выйшаў у мой маленькі садок. Сарваў перац ды з асалодаю зжаваў.

— Цудоўны перац! — сказаў ён. — У нас ужо ніхто не гадуе гародніны, адна Рахэль Левіна. Мы цяпер усё роўна як гарадскія — купляем гародніну ў краме — адтуль у яе такі смак.

— Я заўсёды задаюся пытаннем, — прамовіў я, — з якое прычыны ўсе прыязджаюць з усіх канцоў свету, каб пахавацца побач з ім?

— Гэта ўсё мода, напэўна. Але ён напраўду чалавек, якога ўсе багомяць. Нават мой бацька заўсёды побач з ім пачуваўся вінаватым, а Цыркін пагатоў...

І дадаў:

— Ведаеш, калі я быў маленькі, дык шмат бавіўся ў вашым бараку, як ты ведаеш, дык да яго прыходзілі з усёй краіны запытацца пра пладовыя дрэвы. Па ўсёй краіне ведалі, што ён лекуе эпідэмію камозісу, што лютуе на плантацыях...

Пра колькі хвілін дадаў:

—...Мусіць, лічылі яго прарокам. “Міркін прымае пад пальмай” гучыць так, нібыта гаворка ідзе пра камандны пункт прарочыцы Дэборы. Міркін, з зялёнымі пальцамі ды німбам тугі, што расквітнеў вакол яго галавы.

Вялікая любасць нарадзілася паміж Эфраімам і Жанам Вальжанам. Праз некалькі тыдняў, калі цяля стала прыбаўляць штодня па кілі з лішнім, нашэнне на плячах стала з'явай звычайнай. Нягледзячы на цяжар, Эфраім пачуваўся лёгкім і шчаслівым, нібы цялятка было ягоным костка ад косткі і плоць ад плоці. “Тоўстая мадама”, як празвалі карову ў вёсцы, ужо ведала, што яе сыноч паспяхова вернецца з праходкі, і са спакойнай душой адпускала яго да Эфраіма. Цяляці выправы таксама падабаліся, і яно ўжо чакала свайго гаспадара на падворку, скакала перад ім гулліва ды любоўна бадала яго ў бок мулкім ілбом, песцілася, як дзіцятка, якое просіць пагуляцца. У той час, так мне падаецца, вага Жана Вальжана сягнула ста пяцідзесяці кілаграмаў. Эфраім не адчуваў цяжару, але дзіўная звычка спрычынілася да з'яўлення злоснікаў і апанентаў, у тым ліку і спаміж быдла. Напаляліся спрэчкі. Сябры машава баяліся, што звычка Эфраіма прывядзе да паўстання сярод буйнарагатага пагалоўя.

Ясная рэч, з'явіліся насмешнікі і дурні, якія сяброўства Эфраіма з бычком-маляткам мылі здзекамі.

“Чаго горшага — іншыя каровы і мулы хутка запатрабуюць, каб іх насілі на руках гэтаксама, як Жана Вальжана”, — напісаў ананімна адзін з сяброў машава ў насценгазеце.

Злоснікі балбаталі пра гэтых “адрынутых”: Жана Вальжана і Квазімоду, ягонага гаспадара. Калі ў нашым доме даведаліся пра гэтыя мянушкі, дзядуля пабляднеў, як нябожчык, і да самое труны застаўся белы. Калі настала вясна, Эстэр і Бенямін спадзяваліся, што сонца верне дзеду колер. Але дзед да апошняга дня застаўся белы як малако. Пад

бледнай скурай пульсавала нянавісьць, халодная і руплівая нянавісьць, што стварыла і спляла павуцінне яго дзей.

Беньямін пайшоў да Дані, сына Рылава, пасля таго, як накрысе, але напэўна вылічыў, што менавіта ён даў Эфраіму мянушку Квазімода. Беньямін паклаў яму на плячо сваю цяжкую руку і сказаў:

— Ты спаць у свой ложак асцярожна. Бо для мяне ты капут, ферштэйн?

Гаротны мой дзядзька, які любіў Жана Вальжана і “спадзяваўся, што пры яго дапамозе зможа зноў прыхіліць сваіх сяброў”, кінуў якар у пратоках сваёй самоты. Ціхмяны і дзіўны, крочыў са сваім неверагодным грузам на плячах. Нібыта прабіваў нябачныя перагародкі з няскладным шляхотным цяляткам на спіне. На вясковыя вулкі яны больш не завітвалі, а выходзілі на плантацыі і сады ды бяскрайнія нівы. Сяляне, якія іх бачылі, саступалі дарогу. Толькі дзеці беглі ўслед і прасілі пагладзіць Жана Вальжана.

Ва неўласцівай для сябе манеры дзед звярнуўся да сяброў вясковай грамады і запатрабаваў вярнуць сына “ў кола грамадскага жыцця”. Хай у яго твар знявечаны, але ён, барані Божа, ператворыцца ў вар’ята-быдланосца. Але Эфраім узбудзіў у вёсцы страх — жудаснымі рысамі твару, маскай на галаве і тым, што насіў цяля на плячах, перакуліўшы грамадскую павестку нашай абшчыны.

— У наш скрупулёзны Статут не ўваходзілі параграфы датычна прадстаўнікоў другога пакалення, чый твар зрабіўся знявечаны ды якія практыкуюць нашэнне прадстаўнікоў буйнарагатага сектара на ўласным карку, — з’едліва перадражніў кагосьці дзед.

— Тым жа часам Жан Вальжан рос, а мой няшчасны сын насіў яго і насіў... Калі Жан Вальжан увабраўся ў шлюбны ўзрост, ягоная вага была тысяча трыста кілаграмаў першараднай плоці. Набрынялая ў цэле дзядзькі моц жахала

і ўражвала. Але Жан Вальжан ва ўсім Ізраілі адзіны ў сваім родзе, і чальцы машава сталі падпільноўваць яго ля ганка, умольваючы суполіць бычка з іх цялушкамі.

Спярга Эфраім быў на зле, на просьбы не адгукаўся. Глыбока ўнутры прызнаваў, што ягоны спакой парушаны праз мужчынскасць бычка, што выходзіла на паверхню і біла праз край. Бо нават я часам тое ж адчуваю сам-насам. Эфраім сам працяглы час быў без жанчыны. Можа быць, нават падумваў, што так яму лепш, дарма што я нічагенькі не ведаю ў гэтых тэмах. Але Жан Вальжан прагнуў суполіцца, і стала заўважна, што яго патэнцыя патрабуе вывальнення, бо часам ягоны востры чэлес выпаўзаў са свайго футарала нагонкі і навобмацак рухаўся ў паветры, як чырвоная палка сляпога.

У той жа час прыйшоў ліст з французскай акругі Шароль. Той ліст захоўваецца ў бараку, і Бускіла пераклаў мне яго, не здолеўшы схаваць смяшок. Гаспадыня фермы, якая прадала карову рамонтніку гоначных матацыклаў у Дыжоне, хацела ведаць, “ці ж бычок ужо скоча на цялух”, і нагадала, што “кожная кропля ягонага сьце́ме — на вагу золата”. Ангельцы і шатландцы, сябры Эфраіма, таксама намякнулі яму, што бычок не проста статычны сімвал іх баявой дружбы, але таксама практычны выраз іх жадання бачыць свайго брата па зброі акрыялым і заможным.

Вяскоўцы ўжо гатовыя былі падлічваць кругленькія сумы за гэтыя наскокі агромністага шарале, а з сумежных паселішч пачалі прыходзіць узрушаныя заатэхнікі і малочныя тэхнолагі, чыё дыханне перарывалася ад погляду на Жана Вальжана і стоеныя ў мясных сляях перспектывы.

Гэтак Эфраім стаўся важным чалавекам. Шторанку ён падымаўся, расчэсваў светлую грыву Жана Вальжана, на скорую руку мыў рогі і падковы, што блішчэлі на сонцы. Пляскаў па магутным карку і рыпучым голасам пшчотна сіпеў: “Ну, быдлярціна ты гэтаккая, хадзем працаваць”.

Жан Вальжан заплюшчваў вочы, крыху ўцягваў живот, рассоўваў свае тоўстыя ногі, Эфраім кленчыў пад імі і прымушаў схіліцца. Рукамі хапаўся за агромністыя капіты, і дзядзькава пачварная галава амаль што хавалася за пагоркамі светлага жывата, што ўздываўся ад дыхання. На яго грудзях, усё роўна як таямнічыя плады, гайдаліся цяжкія яйцы, схаваныя ў ружовы гладкі мех, з якога ён даставаў свой агрэгат.

Выхадцы з Жан-Вальжанавых сцёгнаў засялялі загоны і кароўнікі сумежных вёсак нават пасля таго, як ён і ягоны гаспадар зніклі. Нават сёння, калі я прыязджаю адведаць вёску, здараецца, сутыкаюся з асабліва светлым бычком, чый лоб неймаверна шырокі, малады цялок з магутным каркам ды кудзеркамі. “Крэм” Жана Вальжана ўсё яшчэ віруе ў вясковых кароўніках.

Вясковыя дзеці беглі за маім дзядзькам і яго цялком у надзеі ўбачыць прадстаўленне, але Эфраім быў сама далікатнасць. “Прышоўшы з быком да цялушкі, патрабаваў, каб усіх прысутных выставілі вонкі”. У куце кароўніка разгружаў Жана Вальжана, правяраў, ці чыстая і сухая падлога, каб бык падчас акта не паслізнуўся, не зламаў сабе суглобы сцягна. Потым развешваў на ўсю сценку адрэз радна. Толькі ён з Жанам Валжанам заходзіў да каровы. Па другі бок людзі чулі ўдары вялікіх падкоў і рыпуча-пяшчотныя словы Эфраіма. Потым гучны рык каровы, калі на яе заднія ногі прызямляўся жудасны цяжар, і імгненна — глыбокае дыханне быка, які вывальняў насенне.

Пасля Эфраім апускаў заслону, высоўваў пакрытую маскай галаву, сарамліва казаў: “Скончылі”. І прымаўся нашмароўваць вільготныя сцёгны быка нечым кшталту парашку-дэзынфектара ад чумкі. Праз колькі месяцаў ён назапасіў дастаткова грошай, каб пабудаваць Жану Вальжану невялікае адасобленае стойла і набыць сабе вялікае радзё, патэфон і кружэлкі. На даху дома сканструяваў антэну,

што наклікала навіны, і пасля абеду ляжаў у пакоі і слухаў мелодыі шатландскай дуды, а таксама кружэлкі Беньяміна, раз-пораз прымаючы ў сябе брытанскіх жаўнераў з армейскай выведкі, за якімі імгненна пачаў цікаваць Рылаў.

Усе гэтыя гады Шлёма Левін прыходзіў працаваць на нашым падворку. Селянінам ён заўсёды быў кепскім, аднак яго поцяг да зямлі пакуль што не суняўся, і дзед быў яму ўдзячны, бо памятаў яго дапамогу пасля смерці Фэйгі. Догляд за дзецьмі і праца на падворку і хатняй гаспадарцы. Цяпер прыгадаў Левін, што быў “як мама падлетка”, выступіў супраць “фокусаў Эфраіма з быком”. І сказаў, што трэба прасіць яго працаваць на звычайных сельскагаспадарчых працах, і менавіта такія заняткі вернуць яго да грамадскага жыцця. Але дзед катэгарычна запярэчыў яму:

— Як на мяне, усё, што цешыць сэрца Эфраіма, — прыдатнае.

Тым жа часам пахіснулася здароўе “тоўстай мадамы”. Мама Жана Вальжана так ніколі ў Ізраілі і не акліматызавалася. Адночы атруцілася клешчавінай і памерла. Цяперка прыляпіўся сірата да Эфраіма з яшчэ большай моцай. Зайцэр, які вельмі ўпадабаў Жана Вальжана, які любіў кожнага, хто намагаецца засяродзіцца на адной справе і вылучыцца ў ёй, і нават спагадаў ягонаму сіроцтву, злавіў Левіна на падворку і лаканічна паведаміў, што “быдла таксама бярэ ўдзел у выбаўленні народа Ізраілева”.

— Калі ён дастаткова дужы, каб валачыць быка на плячах, — сказаў Левін, — хай выконвае іншыя працы. Нядобра хлопцу ляжаць аднаму ў пакоі і зарабляць на актах пажады.

Але ад часоў ранення Эфраім выбіўся з сілы. Яго моц датычыла толькі Жана Вальжана. Іншыя грузы падняць быў не ў стане. Мой бацька Беньямін, напрыклад, мог знесці два мяхі гною на спіне ад воза да кароўніка і не задыхацца. А Эфраім і пад адным хістаўся. Ніхто не мог даўмецца,

як дзядзька падымае быка. Ніхто, апроч Пінэса, які напісаў у допісе, размясціўшы яго ў вясковай сценгазеце:

“Да пытання Эфраіма і Жана Вальжана не варта падыходзіць з біялагічнымі ці фізічнымі стандартамі. Тут мы маем справу са зрухамі душы — з такімі цнотамі, як сяброўства, самаахвяра, вялікая надзея і ўзнёсласць”.

“У кожнага чалавека ёсць свой бык, якога трэба падымаць з зямлі, — пісаў Пінэс. — У кожным з нас хаваюцца плоць і насенне, а таксама каровін рык, што тоіцца ў нутрах і просіцца вонкі”.

Уначы я чуў, як Рыўка гутарыць з Аўрагамам.

— Ты пэўны, што гэтая карова скалела ад атруты, або твая сястра зарэзала яе, каб падсмажыць мяса?

Апанаваны страхам, я пабег да дома Пінэса. Той ніколі не замыкаў дзвярэй, і яго старое цела, якое ўзлягала на спіне з выпрастанымі канцавінамі, цалкам паклаўшыся на дзяцей, выпраменьваючы давер і разуменне, што захоўваліся ў ім для ўсіх і кожнага.

— Рыўка вучылася кепска, — сцешыў ён мяне. Нават не наракаў, што я ўварваўся і пабудзіў яго. Стуль, як памёр дзед і я ўсынавіў Пінэса ў якасці дзеда, ставіўся ён да мяне з падвойнай увагай.

— Не давай ты веры гэтым гісторыям, — дадаў суро́ва. — Бо ёсць некаторыя, якія апавядаюць, што Эфраіма вывезлі адсюль, бо ён перадаваў брытанцам сакрэты. Маёр Стоўбс быў яго добрым сябрам, і тут некаторыя — не буду паказваць пальцам — зрабілі з гэтага недарэчныя высновы.

У тыя дні прыбыў у вёску птушкавод, што круціўся ў аколах Рылаўскага падворка больш, чым трэба. Труп птушкавода колькі дзён пасля знайшлі ў эўкаліптавым лесе. Згуслая пунсовая кветка распусцілася ў яго спаміж вачэй, а вырваная з Бібліі старонкі была прымацаваная шпількай проста да грудзей.

— Лухта! — сказаў Пінэс. — Эфраім сышоў праз смерць тваіх бацькоў. Ён быў да іх прывязаны. Беньямін яму быў за брата, любіў яго сардэчна.

Але некаторыя ў вёсцы лічылі, што Эфраім знік праз адну цыркачку, якая з'явілася з чалавекам па імені Зейтуні,

некаторыя казалі, што адчаяўся праз немагчымасць вярнуцца, “інтэгравацца ў грамадскае жыццё”.

— Ну колькі чалавек можа цешыцца ў кумпаніі скаціны?! — кідаў мой дзед, у якога лёс Эфраіма выклікаў нянавісць і крыўду.

— Не хавай мяне на іхніх могілках! — увесь час перад смерцю паўтараў ён. — Яны гіены, якія адпудзілі майго сына. Пахавай мяне ў маёй зямлі.

— А мы тут у чым вінаваты? — пыталася Рыўка. — Ён быў хлопцам, якому ніхто не мог паглядзець у твар. Пачвара і вар’ят. Мы тут пры чым?

— Я ведаю Эфраіма. Ён рыхтуе помсту, — зазначыў маёр Стоўбс, пасля таго цэлы дзень ён і яго людзі капалі на гаспадарцы ў Рылава, але ім не зайшло ў галаву, што зброя схаваная ў яме з мачой.

А Рылаў прамаўчаў.

— Ён забіў Булгакава, майго ката, — сказала Рыва Маргуліс.

З часу смерці ката яна атабарылася на складзе сваіх чысцячых сродкаў. Збірала і назапасіла лізол, мыючыя парашкі, тысячы ануч і безупынку балбатала пра цану, якую ёй давалося заплаціць за сваё вяртанне на родную зямлю.

Усе вяскоўкі, узброеныя анучамі і венікамі, змагаліся з пылам, які прыносілі колы вазоў. Але Рыва была, мусіць, самая ўпартая ў справе чысціні, і, пасля таго як памёр Булгакаў, пыл пратачыўся праз вокны, каламуцачы празрыстасць яе настальгіі, вар’яцтва ўзмацнілася. Да трох замкнутых пакояў дадала таксама душавы пакой, бо высветліла, што пакідае пасля сябе кроплі і тыя выпараюцца да мікраскапічных бялёсых плям на плітцы. “Плітачная аса”, — назвала яна ямы, і сям’я Маргулісаў была пасланая прымаць душ у памыўцы для кароваў або ў пральні.

Уся вёска бачыла, як Рыва траціць розум, але Маргуліс і яго сыны, якія жывіліся самымі чыстымі і духмянымі

натурпрадуктамі, былі людзьмі спагадлівымі. Людзьмі лёгкімі і паблажлівымі. Жыццё побач з пчоламі навучыла іх ша-наваць любы занятак. Яны не папiкнулі сваю вар'ятку і яе просьбу выканалі. Каб суцешыць яе ў журбе і напоўніць яе жыццё сэнсам, на гадавіну смерці ката Маргуліс купіў жонцы вялікі амерыканскі пыласос.

Рыва адкрыла вялікую кардонавую каробку, з якой та-чыўся моцны і знаёмы пах раскошы. У яе заняло дыханне ад прыліву шчасця. На адзін вечар яна амаль даравала мужу тое, што паклікаў Эфраіма забіць Булгакава. Яна ўключыла пыла-сос — і яе цела завiбравала разам з яго магутным рухавіком, які ссаў бруд, пакідаючы за спінай вычышчаныя сцежкі. Ад-нак пасля напоўненага шчасцем тыдня Рыва адчыніла кор-пус пыласоса і знайшла ў яго нутрах купу смецця. З болем і злосцю ў голасе стала дакараць мужа, маўляў, той ашукаў яе. Пыласос не чысціць, а проста пераносіць бруд і гразюку ў іншае, схаванае ад вачэй месца.

“Яна адкрыла закон захавання гаўна ў прыродзе”, — ска-заў Уры, калі пра выпадак дазналася вёска.

У той жа ранак Рыва ўздоўж і ўпоперак нашмаравала пы-ласос, загарнула яго асобныя дэталі ў мяккія і чыстыя анучкі. Замкнула іх у ванным пакоі, выйшла на пасеку і стала кры-чаць на мужа.

— Гэта проста замятанне пылу пад кілім! — загаласіла яна. — Вось яна, гэтая ваша метода! Ва ўсіх жыццёвых сіту-ацыях менавіта гэта ваша метода.

Маргуліс глянуў на жонку і зразумеў, што нават выкштал-цоны кветкавы пылок ужо не супакойць яе.

— Не набліжайся! — сказаў ёй. — Пчолы могуць на цябе напаасці.

Ён сам умеў совацца між вуллямі, не страсаючы паветра. Праз завесу ўзлаваных працаўніц, гатовых кінуцца на абаро-ну свайго гаспадара, абглядаў Хаім Маргуліс жонку. Цяпер упершыню ён убачыў тоўстыя і тонкія шнары на скуры, што

развіліся на каленях за гады скрупулёзнага мыцця падлогі. Пальцы, якія скараціліся напалову ад празмернага скаблення акунутымі ў агнявую ваду анучамі.

— Пакінь мяне, Рыва, — сказаў ён. — Ты вар'ятка.

У той жа вечар пайшоў да Тоні, дачакаўшыся, пакуль Рылаў спусціўся ў яму з ліхтаром і аўтаматам. Калі зачыніліся маленькія дзверцы, замаскаваныя зямлёй і саломай, Маргуліс зайшоў у дом. Яго рукі, што тачыліся водарам міра, заплямілі замок. Маргуліс працягнуў абедзве свае загнутыя да верху і салодкія рукі і сказаў Тоні, што ён згодны.

Эфраіма не памятаю зусім. Раз-пораз намагаюся вывудзіць з памяці пакрытую маскай галаву, што схілілася над маёй калыскай, або зялёнае вока, што перыцца на мяне праз дзірачкі сеткі. Нават гэтая ўразлівая карціна — чалавек, які нясе быка на плячах, — у памяці не захавалася.

Бацькоў таксама не помню. Калі мне было два гады, Міркіных насціглі жудасныя ўдары. Мама і тата памерлі, Эфраім і Жан Вальжан збеглі з дому.

Дык мяне забраў да сябе дзед.

У вёсцы хадзілі пагалоскі, збольшага сярод сябровак, што стары ўдавец не здольны гадаваць дзіцятка “ў належных педагагічных і гігіенічных умовах”, але дзед увагі не звяртаў. Ён ужо выгадаваў дзяцей. Да мяшанкі аліваў, болю страты і цукру дадаў таксама мяне.

Самота і настальгія размываюць вобраз дзеда. Часам я магу ўзнавіць яго перад вачыма як цэлы партрэт, бледны і выразны, але збольшага я не магу бачыць больш за адну дэталю, выхапленую святлом і зіхоткую ўсё роўна як астравок зімовага поля пад сонцам, што вызірнула праз разрыў у хмарах. Белая рука пакоіцца ля шклянкі гарбаты. Зрух пляча. Вусы і шчака пахіліліся. Тонкія камлі ног, пакручастыя ад працы і старасці.

Але некалькі падзеяў захавалася ў маім сэрцы. Ясныя і цэлыя карціны ад першага года ў ягоным доме.

Першая карціна — узважанне. Дзед рупіўся ўзважваць мяне штомесяц. Ужо змалку пачаў уводзіць у мой рацыён рознае зерне і лічынкі, якіх прынёс ад Маргуліса. Шторанку, калі апранаў мяне, далікатна шчупаў тлушч на плячах і сцёгнах, тлустасць і гарт, і з асалодай ацэньваў мой надзвычайны рост.

Толькі з цягам часу я зразумеў, што вымяраў ён маю адпаведнасць ягоным планам.

Узважванне — прыемны рытуал, мне вельмі падабалася. Усіх немаўлят узважвалі ў медпункце, а пасля таго як выраслі — у школьнай медсястры. Мяне ж дзед узважваў сам — на складзе з угнаеннем.

Памятаю сябе ў палатняных штонцах. Горда стаю басанож на прахалодным жалезе, на падстаўцы вялікіх вагаў. І магутныя грузыкі, пакідаўшы мяхі з сумессю, смяюцца навокал, і дзед смяецца, наладзіўшы грузілы на планках. Да-стае патрапаны нататнік і замілавана запісвае лічбы. Пасля ляпае мяне па карку. Шурпатая скура яго далоні дакранаецца да скуры, і я мружу вочы.

Памятаю, як дзед даў мне драўляны малаток і мы разам пляскалі па алівах, каб выціснуць з іх горыч. Пакуль не пырснуў едкі сок у вочы і я не ўцёк адтуль з крыкамі “мама, мама!”.

Памятаю, як ён мыў мяне ўвечары, мачулам і гаспадарчым мылам. Скабліў мае суглобы, апавядаючы пра купанне ў шырокай рацэ. Пра аграмадных гусакоў, пра чаплю, белую і прыгожую, нібыта жанчына. Як чапліна грудка бліскае спаміж сцяблінаў чароту.

Добра памятаю, як дзед мяне карміў. Калі мне было тры, ён ужо пакідаў сняданак на сталe і сыходзіў на працу. Калі я прахопліваўся з ложка, мяне чакала заўсёдная пайка. Дзве скібы хлеба, з якіх дзеля мяне зрэзалі “цвёрдзенькае” — так ён называў скарынку. Ужо пакроены мой улюбёны пепсінавы сыр, пер’е цыбулі, парэзаная памідорка, пасыпа-

ная паваранай соллю буйнага памолу. Усё яшчэ цеплаватае яйка ўкрутую і шклянка малака, перамяшаная з калострумам, які дзед браў з кароўніка Аўрагама.

Я сядзеў за сталом і еў адзін. Паволі, цешачыся свежымі смакамі і пахамі, што выходзілі з маёй талеркі, і тымі, што прыляталі з акна, а таксама самастойнасцю малага хлопчыка. Потым адчыняў сеткавыя дзверы і, валюхаючыся, выходзіў на ясны, што струменіўся на падворак, дзень. На мне — толькі лёгкая белая піжамка. Нікога не ўбачыўшы, па базальтавым жвіры тупаў басанож — ступакі ўжо сталі цвёрдыя і дужыя — наўпрост да кацянят, што грэліся на пяколку.

З ваколіцы далікатным пошумам даляталі вясковыя клопаты. Прыглушаны вадаспад пырхання рухавікоў і цыканне распырсквальнікаў вады. Гупат матык, шаргаценне лістоты і глыбокі рык скаціны. Гукавая заслона, што і сёння таксама падымаецца ўнутры мяне і ўхутвае вушы пляюшкай.

Я азірнуўся і ўбачыў галубоў на страсе, амаль саспелыя сланечнікі. А таксама дзеда, што, усцешаны, саскоквае з даху кароўніка. Навостраныя вілы для гною, што колісь належалі Эфраіму, — у яго правай руцэ. А яго левіца падтрымлівае расшпіленыя штаны. Ён сікаў па-за гарой смецця, калі раптам убачыў гіену, чый хвост матляўся спамяж ног, і яе заслінены ад прагавітасці і голаду рот, яна прыцёглася цішком-нішком з палёў і заскочыла на падворак.

— А ты сядзеў там, дражніў кацянят, што грэліся на сонцы, і трусіў на іх пыл.

Калі гіена з'явілася, кацяняты далі драла пад пакідзішча бакаў. Маня, ахоўная сучка, што была ў нас тады, стала настрашана брахаць, з перапуду скокнула, як вавёрка, на дах кароўніка і, працятая дрыготкай, сшэрхла на дахоўках.

Быў пагодны дзень, і таму, што было так яскрава, гэтая карціна захавалася ўсё роўна як гераічны, заліты святлом здымак. Гіена ў спакуслівай усмешцы паказала зубы, звярнула да мяне мокры нос, яе працятыя дрыготкай заднія лапы

абAPERліся на зямлю, пакідаючы на ёй плямы чужых пахаў. Я яе не спалохаўся, так апавядалі, бо быў звыклы да жывёлы. Але раптам пры выглядзе бягучага старога, які трымаецца за штаны і сахор, на пысе гіены з'явіўся хітры і помслівы выраз.

Бледны твар дзеда напяўся і зрабіўся засяроджаны. Падавалася, ён плыве ў прасторы цёплага паветра. Падчас бегу падняў руку і шпурнуў вілы ў звера, але не пацэліў. Гіена, з чыёй пашчы цякла ліпучая пена раз'юшанасці, глянула на мяне і на яго, не ведаючы, да каго звярнуцца, а дзед працягваў бегчы, моўчкі кленчачы і енчучы, кінуўся на гіену і сціснуў вакол яе калматай грудкі худзючыя рукі.

Гіена залямантавала і зарыкала, перабіраючы лапамі, і ўзляцела ў паветра. Яе вільготныя іклы ўпіліся ў дзедава плячо. Рукавы шэрай баваўнянай кашулі падраліся на палоскі, але я па-ранейшаму памятаю гук зламаных рабрын, які вырваўся на празрыстае паветра з тулава гіены, калі белыя рукі старога, што прывыклі да цяжкай працы, а таксама разгортваць лісты, махаць на развітанне, ездзіць конна, разадралі гіене живот. Я нават не зварухнуўся. Праз спакой, упэўненасць і, можа быць, праз звычайную цікаўнасць я назіраў за двума ўдзельнікамі бою. Аж пакуль дзед не падняўся з пылу, лаючыся праз сціснутыя зубы па-славянску, і вялікі труп, са звязанымі лапамі, абмяк пад яго рукамі.

— Ты... ах ты... ты!.. — безупынку сіпеў ён, пакуль не прыйшлі суседзі і няйначай як сілком выцягнулі труп з ягоных рук. Ён абняў мяне, сказаўшы:

— Ніхто больш не забярэ цябе ў мяне, ніхто больш не забярэ цябе ў мяне...

Потым аднёс мяне на руках дахаты.

Там каторы час стаяў моўчкі. Калі атрута пачала віраваць у яго артэрыях, раптоўна прамармытаў старажытныя модлы. Заспяваў надтрэснутым голасам плаксівую мелодыю. Дзіўна захістаўся, і яго імгненна адымчалі ў лякарню.

Суседскі сын уторкнуў у мёртвую гіену вілы. Потым аднёс да купы смецця за кароўнік. Там выліў на труп газу

з жоўтай дзежкі ды запаліў. Смярдзючы дым ад падлы лунаў па-над вёскай колькі дзён.

— Ніякай табе гістарычнай свядомасці! — скардзіўся Мешулам мне даросламу. — Гэтую гіену трэба было здаць мне ў музей.

Вяскоўцы пагаджаліся: тое быў гераічны ўчынак. З гэтай нагоды апублікавалі ў цэнтральнай тэль-авіўскай газеце невялічкую хроніку пад загалоўкам “Ветэран другой аліі выратаваў унука”. Калі я трохі падрос і навучыўся чытаць, то корпаўся ў шуфлядках дзеда. Я чытаў выразаную заметку, аж пакуль не вывучыў яе на памяць.

“Якаў Міркін, прадстаўнік другой аліі, адзін з першапаясленаў Ізраэльскай даліны, выратаваў свайго малага ўнука, Баруха Шынгара, з лап гіены, якая ўварвалася ў межы яго гаспадаркі. У момант, калі Міркін калі рабіў у кароўніку, ён заўважыў небяспечнага звера, які яшчэ даўней напаву на некалькіх жыхароў Ізраэльскай даліны. Ён бачыў, як звер набліжаецца да ўнука, што гуляў на падворку. Не вагаючыся, з рэдкаснай адвагай ветэран накінуўся на гіену і задушыў яе галаруч. Міркін быў укушаны, і яго адвялі ў лякарню Аб’яднаных прафсаюзаў працаўнікоў Зямлі Ізраіля, дзе абавязалі прайсці серыю ўколаў супраць сабачага шаленства. Унук, трохгадовы хлопчык, сын сябраў Беняміна і Эстэр Шынгар, забітых год таму арабамі-пагромшчыкамі, якія кінулі гранату ў іх дом”.

— Ну ты змяніўся! — сказаў я дзеду некалі гадоў пасля, калі вырас. Даследаваўшы, я ведаў здарэнне ўздоўж й упоперак.

Тады мы пахаджвалі паміж дрэваў, і дзед вучыў мяне, як расшчапіць галіны айвы, калі яны растуць не туды, куды трэба. Надта доўгія, без сучкоў, парасткі.

— Скажы цяпер, маё малятка, дзе ты хочаш, каб расшчапілася галіна?

Я зноў глянуў на яго з недаверам. Раней я ведаў, што насечка галін — гэта руціннае дзеянне ў доглядзе сада. Ён памераў аблыселую галіну. Абраў на кары развіты бутон. І надрэзаў над ім адтулінку ў форме паўмесяца. У наступнае квіцэнне з такога бутона вырасце бакавая галіна. Дзед абцяў дрэва.

Эліезэр Ліберзон, пасля таго як аўдавеў і аслеп і ўжо ні бачыў нічога, апроч ценю кахання да Фані, апавёў у доме са-старэлых, як дзед пачаў выслаўляцца ў якасці садаўнічага.

— Я бачу яго перад вачыма, з яго дзікім хушхашам, — з аса-лодай выдыхнуў Ліберзон. — Гэта рабіла моцнае ўражанне. Не кожны дзень шчыплы сацыялісцік з Усходняй Еўропы па-казвае карэнным плантатарам са старых паселішч, што яны нуль без палачкі.

Я ведаў, што дзед палаяўся з плантатарамі, бо выведаў, што некаторыя з іх прадаюць з бутона прышчэпкі апельсіну “абы-як і абы-каму”, праз што і гатунак “шамуці” страціў сваю якасць.

— І тады прыйшла эпідэмія камозісу і знішчыла цэлыя плантацыі, — апавядаў Ліберзон. — Камлі згнілі, лістота зжаўцела, дрэвы пазагінала. Крэмы, дэзынфекцыйныя срод-

кі, медзяныя кіслоты, вапнавае малако — няма рады. Усё роўна як у лякарні, яны нават прадэзынфікавалі матыкі — усё без выніку.

Дзед запатрабаваў, каб яму для эксперыментаў аддалі заражаны ўчастак, і сяляне ў роспачы (большасць ставілася да маладых першапраходцаў з недаверам) капітулявалі перад ім. Далі яму плантацыю, грошы і працаўнікоў. Ён прывёз прышчэпленыя флянцы хушхаша і пасадзіў іх побач з хворымі дрэвамі. Калі яны прыжыліся, выразаў лапik з камля кожнага хушхаша, а тым часам зрэзаў нажом гнілую кару заражанага апельсіна, адцінаючы да самай сарцавіны. Потым прыціснуў іх папарна, адзін да аднаго. Звязаў і сціснуў разам участак дотыку аголеных тканак, хворай і здаровай. А таксама развесіў вакол камлёў сухія мяхі.

— Цытрусавыя, што каналі, ачунялі, нібыта ў іхнія артэрыі пералілі новую кроў, — дадаў Ліберзон.

— Маладыя першапраходцы зладзілі вакол гэтага танцы з бубнам, — сказаў Мешулам. — Справа была не толькі і не столькі ў аграноміі і батаніцы. Гэта было сімвалічна. Новая гарачая кроў хушхаша, якая вылекавала гніль, што распаўсюдзілася па плантацыях працоўных паселішч першай аліі, старэйшага пакалення. Ты толькі можаш уявіць, якія ашалелыя скокі яны зладзілі вакол гэтага?.. Ты не ў курсе пра гэта?! Дык пра гэта пісалі ва ўсіх газетах!

— Пра першапраходцаў, якія мочацца, у газеце не пішуць! — аджартаваўся дзед.

Але я, мусіць, з дзіцячай упартасці, больш упадабаў сапраўдны выпадак, што дзед, калі ўбачыў гіену, мачыўся ў смеццевай яме, а не “працаваў на падворку”. Бо пераход ад сікання да бегу патрабуе прыняцця рашэння на іншым узроўні. Як вядома, лягчэй адкінуць наўбоч бак з сумессю або абярэмак сена, чым вызваліцца ад сілы мочаспускаральнага прыцягнення.

Пасля гэтага выпадку ў пасляабедзенныя гадзіны я завітваў часам у кароўнік. Дзед драмаў у бараку або ў садзе пад якім-небудзь дрэвам. Зайцэр зняможана туліўся да сценкі, зазіраў у старую газету, якую Шлёма Левін забываў на падворку. Каровы вадзілі носам у загоне, і нават мухі, страціўшы прытомнасць, пачывалі ў куце на купе запыленых мяхоў або прыціскаліся да кавалкаў салодкіх пладоў ражковага дрэва, сонныя ад асалоды і ляноты.

Я стаў па-за купай і стаў сікаць. Тут знянацку загадаў самому сабе, падмацаваўшы каманду апаясваючым сцісканнем, спыніцца. Потым схпіў вілы і бег на падворак. Толькі пасля доўгіх трэніровак я зрэшты дабіўся сухіх вынікаў.

Дзед вярнуўся з лякарні, енчучы праз болі ад жудасных уколаў. Перш-наперш загадаў сучцы Мані, якая збегла з баявога паста, каб падышла. Стаў яе дакараць самымі нясцерпнымі словамі. Маня збегла, абражаная і зняважаная. Учапіўшы місу, знікла з нашага падворка назаўсёды. Ліберзон, які тады быў нашым скарбнікам і часам выбіраўся ў Тэль-Авіў па справах, апавёў, што бачыў Маню, якая цёгалася па гарадской набярэжнай вакол кавярняў і паддобрывалася да брытанскіх турыстаў.

— Ubачыўшы мяне, ад сораму хацела праваліцца скрозь зямлю, — вышчарыўся ён.

Я падцягнуў дзеду пераносны фатэлік, бо быў я, гэтак апавядаюць, хлопчыкам дужым. Я, можа, і не лічыўся надта кемным, але быў “магутным, адказным і зычлівым”. Ён сеў на фатэлік і апавёў мне гісторыю, з якой я памятаю толькі словы, якія не зразумеў. “Бацылы, антракс, гідрафобія”, і цьмяна — пра здарэнне з сялянскім сынам, якога ўкусіў валачашчы воўк. Сына адымчалі ў Парыж і выратавалі ад смерці.

— Глядзі, калі ласка, маё дзіцятка, — сказаў мне дзед. — Луі Пастэр нечым нагадвае Бэрбанка. Сябар земляробаў.

Рыва Маргуліс і Тоня Рылава прыйшлі да яго ў адведкі з заклапочанымі тварамі. Дзед глянуў на іх са здзіўленнем,

бо разам ён іх ніколі не бачыў. Яны казалі, што вясковы Камітэт раіць сябру Міркіну вярнуць сілы курыным булёнам, і прапанавалі ў гэтай справе дапамогу. Але дзед аднекваўся. Потым загадаў мне схадзіць прынесці сякеру і крук. І мы пайшлі лавіць курыцу.

У задняй частцы кароўніка ля абпаленага трупa гіены сядзеў Пінэс. Мераў зубы і даўжыню чэрапа. Натаваў і замалёўваў у сваім нататніку. Уражаны настаўнік маўчаў. Убачыўшы дзеда са мной, узняўся і паспяшаўся насустрач.

— Кажыце што хочаце, але гэта яна! — загаварыў ён. — Далібог, яна!

Потым стаў адразаць ёй галаву. З веданнем справы нож прайшоўся паміж выступаў у шыйных хрыбцінах гіены. Спрытным рухам Пінэс адцяў струны вялікіх жыл на плячах і патыліцы.

Праз які тыдзень чэрап гіены — белы, нашмараваны — красаваўся за шклянымі дзвярыма шафы ў школьным “жывым кутку”. Пінэс, які ніколі не саскрабаў плоці пры дапамозе хімікаліяў, пагрузіў чэрап у таварыства яек зялёных мух-падальніц. Лічынкі, якія вылупіліся з тых яек, праз некалькі дзён ачысцілі і нашмаравалі косткі да люстранага бляску.

Заклапочаныя куры, якія гойсалі ля адрыны, убачыўшы мяне і дзеда з кароткай сякерай і даўгім круком у руцэ, імгненна сцямілі, у чым рэч.

Дзед пачаў мянціць сякеру. Спыраша на камяні, што, круцячыся, пагружаецца ў вадзяное азярцо і вывяргае яскаркі і пару. Потым — далікатным брусом ад касы. Перагукваючыся, куры забегалі па падворку. Залыпалі крыламі. Не тое каб дзед быў заўзятым мясаедам, але для сямейнага стала лавіў птушку заўсёды сам. Цяпер ён стаў размахваць круком, які выявіўся не чым іншым, як іржавым альпінісцкім гакам, метра паўтара ўдоўжкі, скручаным на канцы. Дзед імкліва выкінуў руку, злавіў тым гакам ногі Шашаны, нашай

рабаціністай нясушкі. Спрытна нахіліўся і ўскрыкнуў — моц уколу ўсё яшчэ віравала ў ім — ды схапіў курыцу за трахею.

Каровы гідліва прымружылі вочы. Рухам, які я ніколі не мог асягнуць розумам і заўсёды прагнуў запаволіць, каб вылучыць кожны яго этап, дзед паклаў шыю Шашаны на бетонную сценку ясляў кароўніка. І апусціў на яе горла кароткую навостраную сякерку.

Увенчаная грабенчыкам галава з разяўленай скарлючанай дзюбай павалілася на чорныя гумовікі. Агаламшанае цельца дзед кінуў па бездакорнай дузе сабе за спіну. Нават не абярнуўся, бо траекторыя была яму добра вядомая.

Абезгалоўленая курыца, пускаючы крывяны фантан, павалілася. Аднак, страпануўшыся, паднялася на ногі для танца смерці. Дзед ужо адтуль сыходзіў. Ён не палюбляў маю моду сядзець сшэрхлым з разяўленым ротам і назіраць за курыцай і яе дробнымі ашалелымі крокамі. Сказаў:

— Гэтую пажаду ты, мусіць, успадкаваў ад сваёй мамы.

Тым жа часам Шашана лётала назад і ўперад, раз-пораз завальваючыся наўбоч, аступалася. Тады з яе перарэзанага горла пырскала кроў і ўсмоктвалася ў зямлю. Усё адбывалася ў зачараваным вусцішы, паколькі пакуты яе душы ў гэты самы момант адасобіліся ад цялесных мук. Яе галава і горла, а ў ім — галасавыя звязкі, веды болі і крыніца памяці, цяпер ляжалі ў саломе ясляў.

Я заўсёды баяўся, што курыца знойдзе сваю галаву, падлучыцца да яе і пойдзе сабе прэч. Дзеля пэўнасці я пракраўся да адсечанай галавы і шпурнуў яе катом.

Крокі Шашаны ўсё больш запляталіся. Яе сяброўкі вярталіся кляваць зярняткі як нічога нікага. Нават маленькі грабянец, што палаў на маіх штанах, пабляк. Калі курыца зняможана ўпала, я ўстаў і пайшоў глянуць зблізку, як яна выпусціць дых. Яшчэ некалькі дробных кароткіх пырскаў крыві, дрыготка па целе — і вось ружовыя і чорныя бурбалкі выплылі з белага адрэзанага рулі, з глыбінь якой пачуўся лёгкі

дзіўны ўздых. Прыйшоў дзед, размазаў гумовікамі лужыну крыві, каб хутчэй усмакталася ў пыл, ды ўзяў Шашану да цёткі Рыўкі абскубаць. Але пырскі, якімі фантаніравала Шашана ў сваім танцы, яшчэ на некалькі гадзін пакінулі на падворку плямы, абседжаныя раямі зялёных мух. Пакрысе яны зніклі.

Увечары прыйшла Фаня Ліберзон і зварыла курыны суп. Калі дзед еў Шашану, прыгожая жанчына сядзела перад ім і размераным і прыемным голасам чытала яму вяскowy Статут:

“Нашая мэта — ствараць супольнасць работнікаў, якая жыве з працы сваіх рук, без усякае эксплуатацыі...”

“Наш шлях мусіць зліць у адно наяўнае з уяўным”.

“Адукацыя будзе агульнай і роўнай для ўсіх дзяцей сяброў машава”.

“Грамадскія ўстановы задаволяць духоўныя і эканамічныя патрэбы сям’і”.

“Узаемная дапамога”, “Сваім мазалём”, “Аўтарытэт талакі”, “Вяртанне да зямлі” — станоўчыя, бадзёрыя словы луналі ў дзедавым пакоі, пакуль рысы яго спакутаванага твару не расплыліся ў раптоўнай паблажлівасці. На кончыках вуснаў распусціўся пазяхальны смяшок, і дзед заснуў як дзіцятка. У сне выраз твару зрабіўся гэткі самы, як пасля смерці, калі я ўзяў мяккае, цёплае і белае цела ды пахаваў дзеда на яго полі, на месцы, дзе ён хацеў сабе спачыну.

Пасля таго як Саламея прыехала і забрала дзеда ў дом са-старэлых, пайшоў я да Пінэса, каб апавёў мне чаго яшчэ.

Завітаў у маленькі дамок ля воданепорнай вежы. З адметным садамі, абсаджанымі дэкаратыўнымі раслінамі: кветкамі ліцыі і вечназялёным хмызняком.

Пінэс пасадзіў у садзе насенне цёмных фіялак і рознакаляровых гіганцкіх анемонаў. Ля прылеглых да гары Арбэль ручаін выкапаў цыбуліны гіяцынта ўсходняга. На Кармэлі знайшоў горны лубін. Буйное атрутнае насенне праклюнулася, вымазаўшы сад каралеўскім пурпурам. Сярод рэшт балотнай расліннасці ля крыніцы Пінэс сабраў нарцысы і крынічнікі, а таксама казалец, што квітнеў у садзе. Блішчасты, нібыта цясляр Гідэон пакрыў кветкі лакам.

— Каб гадаваць ружы і хрызантэмы, я мог застацца на чужыне, — абвясціў Пінэс.

— ...Архідэя — цудоўная палявая кветка, якую чалавек моцна скалечыў сваім доглядам, — на поўным сур'ёзе паведаміў ён мне пасля таго, як я ўзрушыўся ад гісторый пра Пекера-рымара, якога з букетам белых архідэй адзін расійскі афіцэр паслаў уломваць прыгожую генеральскую дачку.

— ...Нават Лютэр Бэрбанк, які гадаваў і даглядаў ружы і хрызантэмы, кляўся, што не дакранецца да архідэй. Тая нагадвае гаротных кітайскіх паненак, якім змалку бінтавалі ногі.

Заўсёды, адчыняючы зялёныя веснічкі Пінэса і ступаючы на каменныя пліты, я рабіўся Барухам з "Г" класа, якога пасля збіцця аднакласніка паслалі да старога настаўніка на гутарку.

— Ідзі праветрыся да Якава. Можа, ён зможа цябе ўціха-мірыць.

Быў ён першым настаўнікам. Вучыў маю маці, вучыў дзядзьку Эфраіма і дзядзьку Аўрагама. Вучыў мяне, Уры і Ёсі. Пінэс вучыў усіх. Калі Пінэс вучыў першакласнікаў літарам альфабэта, па ўсёй вёсцы ўсталёўвалася ўрачыстая ціша. Вяскоўцы збіраліся ля школьнай агароджы, каб праз класныя вокны паслухаць дзіцячы смех. Пінэс пачынаў не з алфа, а з хэт, апошняй літары. Першае сугучча, якое вымаўлялі дзеці ў школе, было “ха”, “ха”, “ха”.

— А цяпер, дзеці, адкрытая хэт. Увага! “Ха”, “ха”, “ха”!

Год-два гуляўся з імі. Вадзіў на экскурсіі, нагружаў даручэннямі. Аж пакуль тыя не высвятлялі: сядло ўжо шчыльна прышпіленае да іх спіны, а вудзіла надзейна заціснутае ў зубах. Але яны ахвотна падпарадкоўваліся ягонаму аўтарытэту. Успаміналі яго з настальгіяй, якая ўжо не знікала давеку.

У нашай вёсцы з усіх дзяржаўных службоўцаў адзіны Пінэс дасягнуў гонару стаўлення як да роўнага, да звання сапраўднага селяніна. Дзеці часту строілі з яго кпіны, але пасля таго, як ён сышоў на пенсію, не было хлопчыка ці дзяўчынкі, якія б не давалі яму павагі.

Калі-нікалі ён заходзіў у клас без стуку і, гукнуўшы “Працягвайце, працягвайце!” напалоханаму настаўніку і ўсхваляваным вучням, садзіўся ў куточку і слухаў урок. А вочы замілавана і ўзрушана назіралі за дзецьмі.

У вёску прыбылі новыя настаўнікі. Аднак за невуцтва, за расколіны ў іхнім светапоглядзе Пінэс іх ніколі не папікаў.

— Гэта як ваяваць з ветракамі, — заўважыў ён. — “Як гнацца за курапаткай у гарах”.

Вучня, які правініўся, адсылалі ў дом Пінэса.

...Паволі вучань набліжаецца да туевага жываплота. Пхае зялёныя веснічкі. Ступае на сцэжку з каменных плітак. Яго абдае вадой з маленькага распырсквальніка. Вагаючыся, вучань адчыняе ніколі не замкнутыя дзверы. Пінэс тут.

Далікатна дакранаючыся рукой да вільготнай патыліцы, заводзіць юнака на маленькую куханьку. Каб напайць зёлкавай гарбатай і пагутарыць. Часам — пра каналізацыйную сістэму, часам — пра байку аб вінаградніку з Кнігі прарока Ісаі. Часам — пра двухполыя кветкі ды іх гераічныя намаганні не заняцця самаапыленнем.

Праз каторы час юнак з печывам або цукеркай у руцэ вяртаецца ў клас. Яшчэ некалькі гадзін, ціхмяны і сучешаны, смакуе прыязнасць састарэлага настаўніка і слодыч выпітае гарбаты...

Калі быў маладым, дык садзіў чалавек дваццаць сваіх вучняў — “Залазце, дзеці, заскоквайце, кветкі жыцця!” — на воз, запрэжаны парай мулаў, і вывозіў іх на веснавую выправу, тыдні на два.

Стары Зайцэр — трэба заўважыць, вельмі крытычна настроены, — аднойчы выказаў жаданне ўзяць удзел у адной з такіх апошніх Пінэсаўскіх выпраў.

Вярнуўся Зайцэр стомлены і расчулены, распаўсюджаючы пахі дыму ад вогнішчаў і патаптаных лістоў дзікага часнаку. Апавеў, што было вельмі цікава. І падсумаваў, што “за сённяшнім светам такіх настаўнікаў больш няма”.

Пінэс непасрэдна на мясцовасці завучваў з вучнямі праклён уладара Давіда Гільбойскім гарам. Апавядаў пра гісторыю працоўнага руху ў Ізраэльскай даліне. А таксама дэкламаваў баладу Чэрніхоўскага “У Айн-Доры” пра сустрэчу Саўла з айндорскай вядзьмаркай і духам прарока Самуіла.

Пінэс паказваў нам купкі гною, якімі газелі пазначаюць тэрыторыю, пасткі апладнення броўніку, а таксама ліпнючую, развешаную спаміж хмызамі ладанніку павуту павукакрыжавіка. Юныя “лабаранты” Пінэса збіралі на біблейных курганах гліняныя аскабалкі, на палетках — яйкі яшчарак-сцынкаў, на пагорках — акамянеласці ў сляях вапняку. Ён сартаваў, каталагізаваў, складаў у каробкі і дасылаў прафесарам у Ерусалім і Лондан. Уначы выводзіў нас у палі, пад

зорнае неба, каб мы паслухалі “жабіны сімфоніі” і паназіралі “нябесныя целы”.

— Фэйга згасала паволі, — прамовіў ён.

Ён пачаставаў мяне гарбатай і бісквітным пірожным. Падзрона скасавурыўся, нібыта засумняваўся ў маёй кемлівасці.

— Была яна хворая. Працавала цяжка. Тадышнія ўмовы вытрымлівалі не ўсе. А яна ж яшчэ дзяцей нараджала, аднаго за адным. Пасля Аўрагама — Эфраіма, яшчэ праз год — тваю маму Эстэр. Дзе ж ты здароўя назапасішся!

Я апавёў яму, як глядзіць Цыркін-Мандаліна на фотаздымак бабулі.

— Уся тройца любіла тваю бабулю, — уздыхнуў ён.

— Багомлі яе, на руках насілі. Але не так, як мужчына кахае жанчыну.

— Фаня кажа, што яны былі як тры браты і малодшая сястрычка.

— Яны былі як тры браты і малодшы брацік, — паправіў Пінэс. — Малодшы брацік, агульны ўлюбёнец. Ты разумееш, пра што я?

— Разумею, — адказаў я.

Ёсць нешта ў маім складзе цела — мажым, важкім, — праз што мяне падазраюць у пэўнай таўстаскурасці.

— Ведаю, ты прывязаны да дзеда. Праўда, чалавек ён выключны. Разумею, як табе цяперака без яго цяжка. Але ён кахаў іншую жанчыну, чакаў яе і змагаўся з ёй усё жыццё. Цяпер ты сам гэта ведаеш.

— Дык чаму ажаніўся з бабуляй?

— Маё малытка! — рассмяўся Пінэс. — Так вырашыла Працоўная Сябрына! Можна, сёння гэта гучыць як адзін з іхніх жарцікаў, але ў тых часы пастановы прымалі нават на конт прыватнага жыцця. Калі я жыў у Ярданскай даліне, дык сход камунараў выносіў пастановы, каму і калі можна зацяжарыць.

Таму я з маёй Леяй і дзвюма дзяўчаткамі-блізнячкамі ў яе ўлонні тую камуну пакінуў. А ў суседнім кібуцы палала гарачая дыскусія, ці ж кібуцнікі павінны даваць адно аднаму добры дзень або гэта буржуазны перажытак.

— Можа быць, яны баяліся аддаць яе камусьці старонняму? Ці розуму не дабралі? А бабуля не зразумела сутнасці адносін, якія там развіліся. Яны ж усе разам учатырох купаліся ў Кінэрэце галяком!

— Гэтага ніхто не зразумеў, нават непасрэдняы ўдзельнікі. Нават Мешулам Цыркін, наш вялікі гісторык... “Ці ведаеш ты пару акоту горных козаў?”, “Ці дайшоў ты да вытокаў марскіх, і па сховах бездані пахаджаў?”, “З чыйго ўлоння выходзіць лёд? І шэрань нябёсаў хто спараджае?”

Ён правёў рукою па маёй патыліцы.

— Дзіўны ты юнак! — сказаў. — Ёсі такі сабе маленькі мужык. Уры ўсім нагадвае Эфраіма. А ты — дзядоўскае малятка, міркінскі сіротка. Хадзі, маё малятка, я цябе трохі паэксплуатую. Хадзі, дапаможаш мне ў садзе.

У канцы жалобнага тыдня па маіх бацьках Эфраім сышоў з трупай Зейтуні, несучы Жана Вальжана на плячах. Кінутая ў іх дом шапоткая дымная граната закацілася пад мой лажак. Звон разбітага акна разбудзіў тату, і пакуль той зветрыў пах гарэлага кнота, сцяміў, што адбываецца, і запаліў святло, мінулі каштоўныя імгненні. “Дурненькі рылаўскі еке” схопіў мяне рукамі, як бы згробшы, загарнуўшы мяне ў коўдру і ўзняўшы ў паветры, ды вышпурнуў мяне як сноп праз акно і потым лёг на маю маці, якая скрозь сон абняла яго рукамі і сцёгнамі і ўсміхнулася.

Людзі пачулі выбух, калі сабраліся ў ДOME народных сходаў. У той вечар абмяркоўвалася патрэба ў замене некалькі ліній цэнтральнага арашэння, і страсці напаліліся. Людзі вырваліся з дзвярэй Дому сходаў, выбеглі ўслед грывотнаму рэху, што аддалялася, да шоргату гарэлага дрэва і да смуроду паленага мяса.

Калі прыбеглі на Рылаўскі падворак, ужо зноў панавала ціша. Каровы перасталі рыкаць і зноў жавалі жуйку. Дым рассеяўся. Далёка ад таго месца, у Берліне, так мне падаецца, ускруціўся ад благога сну мсціўца Даніэль Ліберзон і залямантаваў, ажно пачулі людзі на адлегласці. “Я хачу дадому!” Ён енчыў, як дзіця, запаскудзіў штаны, узяў у рот палец і “як яшчарка-агам” папоўз да ляжанкі. Сябры агарнулі таго прасціной, зварушылі ложак. А на ранак прыйшлі два шатландцы, якія ведалі шмат моў і спосабаў суправадзіць яго ў працяглым падарожжы ў Зямлю Ізраіля.

Тырольскія скураныя порткі, вясельная сукня, лісты Эфраіма да Беньяміна — згарэла ўсё.

— У цемры было чуваць толькі абражаны плач немаўляці. Мы пасвяцілі ліхтарамі і ўбачылі, як ты, амаль голы, пакрыты толькі вялізнымі начнымі матылькамі, паўзеш па траве.

Было мне тады два гады.

— Мы выгадуем яго разам з Уры і Ёсі! — сказаў Аўрагам.

Але дзед загарнуў мяне коўдрай і забраў дадому. Усюю ноч саскрабаў з майго цела сажу і пякучы пылок, які ссыпаўся з матыльковых крылаў. Павыцягваў са скуры дробныя аскабалкі шкла. Уранні апрагнуў мяне, і мы разам пайшлі пастаяць ля дамавін, якія ўжо ўсталявалі ў Доме сходаў. Пакрытыя нацыянальнымі сцягамі і абцягнутыя чорнай тканінай.

Побач, агаломшаны татальным правалам, маячыў Рылаў.

— Яны прынамсі памерлі ў сваім ложку, — здолеў выціснуць з сябе словы суцяшэння. Дзед квола ўсміхнуўся.

— Так, Рылаў, маеш рацыю... у сваім ложку, — адказаў дзед і паляпаў ахоўніка па плячы ў месцы, дзе почэпка ад вінтоўкі ўжо прабаразніла шнар.

— Рылаў — ідыёт! — сказаў мне Уры. — У іх гэта сямейнае. Але што можна чакаць ад чалавека, чый дзед быў адзіным габрэем у Расійскай імперыі, які рабіў казакам пагромы і гвалціў казачак?

“Міркін гадуе яшчэ аднаго сірату”, — казалі ў вёсцы.

Шлёма і Рахэль Левіны прыйшлі прыгатаваць абед і прапанаваць дапамогу. Але дзед сказаў:

— Аўрагам зоймецца гаспадаркай, а гэтае дзіцятка я ўжо выгадую сам.

Жан Вальжан цёрся аб кіпарысы, што раслі па абводзе вясковых складаў. Эфраім і Аўрагам адграбалі пыл з магілы бацькоў. Прымчаліся таксама кіраўнікі габрэйскага паселішча і працоўнага руху ды выступілі з прамовамі. Дзед трымаў мяне на руках. Цыркін і Ліберзон, усё роўна як два партрэты ў поўны рост, знерухомелі абапал.

Потым маленькімі групкамі людзі разышліся па могілках і, як водзіцца, усклалі на помнікі кветкі і каменьчыкі.

— Хадзем, Барух, — сказаў мне дзед, — шнэль, шнэль!

“Ты засмяяўся, бо ты ведаў гэтае слова з дому”. Дзед падняў мяне і пасадзіў на плечы.

Вёска пераадольвала злыбяду. “Мощная грамадская тканка — наша мэта!” У нашай вёсцы няма дома, дзе няма нябожчыка. Хто ад ліхаманкі, хто ад кулі, хто ад капыта ашалелага мула. Хто — ад уласнай рукі.

“На чужыне таксама праліваецца габрэйская кроў, — пісаў Ліберзон пра маіх бацькоў у вясковай насценгазеце, — але там у іх смерці няма сэнсу, бо ў жыцці яго няма. Тут жа ёсць сэнс у жыцці і смерці, бо Бацькаўшчына і Воля даюць нам знакі. Ператворым жа нашу жалобу ў яшчэ большыя імпэт і моц. Мы выбралі жыццё, дык будзьма жыць!”

— Рука выпадку, — завяршаў Пінэс адну са нашых гутарак пра вучэнне эвалюцыі. — Рука выпадку — вось што вяло Зейтуні вярнуцца і выступіць у нас менавіта тады, адразу пасля смерці тваіх бацькоў.

Усё роўна як тыя юрлівыя ды назойлівыя крыкі з воданарпнай вежы, як паўторныя візіты гіены і штогадовы прылёт савецкіх пеліканаў, як прыезд Саламеі да дзеда — гэтаксама вярнуўся брыдкі трукач і даў прадстаўленне на палях нашай вёскі. Два даўгалыгія і худзючыя конікі цягнулі жалюгодную кібітку, занавешаную адрэзамі тканіны. Іржавая клетка са старэнькім мядзведзем цяляпалася ззаду. Тачыўся пах ядлаўцовага вуголля і мазі для грыму. Ад маленькай кавалькады за кіламетр тхнула шарлатанствам і мухляжом.

Быў Зейтуні тыберыйскім хасідам, які страціў сям'ю і дом у паводцы. Рахэль Левіна, якая ведала Зейтуні яшчэ адтуль, апавяла, што пасля трагедыі той згаліў бараду, выкінуў ярмолку і малітоўныя шаты ў струмень рудой вады, якая змыла яго жыццё. Прадаў скруткі Торы, якія належалі яго сям'і цягам стагоддзяў, і пачаў вандраваць са сваёй трупай паміж Дамаскам і Ерусалімам, Хеўронам і Бейрутам.

Гэтак прыбыў у Даліну. Калі б не тая паводка, дык мы б яго твару тут не пабачылі, а Эфраім не сышоў бы з вёскі. Але дзед не верыў ні ў выпадак, ні ў знакі, ні ў мраяроў. А толькі ва ўцекачоў і высяленцаў. Быў перакананы, што Эфраім уцёк бы так ці інакш, бо вінаватыя вяскоўцы, а не Зейтуні.

“Пахавай мяне ў маёй зямлі”, — напісаў дзед на кавалку паперы. Ён ведаў, што я знаходжу яго цыдулкі.

Помсту ён распрацаваў з матэматычнай зацятасцю. Вылічыў слабізны і вычленіў вузкія месцы.

Напачатку Зейтуні жыў з дробных крадзяжоў і грубаватых цудадзействаў, якія памятаў ад часоў шкалярства. Прадаваў латунныя амулеты для бяздзетных жанчын. Загаворваў воспу шаптаньнямі кабалістычных лічбаў. Запальваў вязанкі вільготных дроў моцай хітрэцкіх малітваў. Умеў на чараваць дождж мясцовага маштабу пры дапамозе сукрытага імені Госпада. У некаторых рэгіёнах такія чары будзілі захапленне і надзею, аднак у Даліне нікчэмныя дзівосы Зейтуні выклікалі адно злосць і крывую пасмешку.

— Мы наеліся гэтай лухты на хасідскіх дварах Украіны! — абвясціў Эліезэр Ліберзон, а бацькі-заснавальнікі дружна заківалі галовамі.

Падчас першага з’яўлення ў нас — года не мінула ад дня заснавання вёскі — Зейтуні зарабіў вельмі квоल्या апладысменты.

Па заканчэнні прадстаўлення да яго падышоў Цыркін-Мандаліна. Зухаваты маладзён, па маці — нашчадак адной радавітай хасідскай дынастыі, і знатнага бальшавіка — па бацьку. Падняў матыку і стаў капаць глыбокую канаву. Чым больш паглыбляўся, тым мацнейшай рабіліся ўздыхі зямлі. Калі патрапіла лязо матыкі ў слой упакоранага балота, ля самых ног Зейтуні, дык адтуль, у жахлівай аблачыне камар’я, выскачылі вострыя лісты чароту і парэзалі яго далікатную скуру. Жылістыя п’яўкі ўскараскаліся і ўпіліся ў яго квоल्या ляжкі. Падслепаватая чарвякі паспрабавалі зацягнуць Зейтуні ў прорву.

Той гарлаў усе вывучаныя малітвы, пакуль Рылаў не прымусіў яго заспяваць застольную “Я не жаба піць вадзю”. Потым ахоўнік кінуў канец пугі і выцягнуў Зейтуні адтуль.

— Выбрыкі і хітрыкі, ганебная прафесія! — зазначыў Пі-нэс. — Сёння тут, заўтра там. Афёры, валацужніцтва і непрадуктыўная праца.

Увесь той тыдзень бавіўся Эфраім на пагорку ля свежых магіл маіх бацькоў. Быў такі ціхмяны, што нават Фэйга, Эстэр,

Беньямін і рэшта нябожчыкаў не заўважалі яго прысутнасці. Жан Вальжан задуменна жаваў сакавітыя травы, што выраслі ў праходах паміж магіламі. Зграбаў вялікім языком кветкі, якія ўсклалі перад помнікамі, але Эфраім яго не папікаў. Ён сам піў з могілкавага распырсквальніка вады. Каштаваў ад пладоў вялікага жужуба, які вырас на суседнім пагорку. Смажыў курапатваў (ніводная з якіх ні разу не даўмелася, хто ж яе знянацку схапіў: дзікі кот, шашок ці ястраб). Вечарамі цікаваў за дамавым сычом, што сядзеў на агароджы: безупынку вадзіў дзюбай, кланяўся і адсвечваў у адказ зіхоткімі вачыма.

На сёмы дзень, калі мой дзядзька падняўся, каб спусціцца дадому, караван Зейтуні мільгануў спаміж дрэваў эўкаліптавага лесу. Прапусціў калону брытанскіх зенітак і нарэшце атабарыўся ля крыніцы.

Праз каторы час пад вялікімі саганамі шуганулі язычкі полымя, і смачны водар поліўкі і смажанага на агні мяса дымавой павуцінкай узняўся, папоўз угору і заляцеў у знявечаныя ноздры Эфраіма.

Вандроўныя артысты елі, гучна гутарачы. Іх зыкі разляталіся ў тонкім празрыстым паветры. Быў там фокуснік-асірыйец: худзючы, з цыліндрам на галаве. Ён таксама дрэсіраваў мядзведзя. Была там прадказальніца будучыні, арабка, чые масіўныя клубы пры хадзе з шумам біліся адно аб адно, а з яе станіка чулася бразганне манет. Быў асілак, які ламаў дрэвы для вогнішча двума пальцамі.

Зейтуні адшмаргнуў з кібіткі тканіну. З нетраў дастаў драўляны куфэрак увелькі са скрыню для апельсінаў. З куфэрка, выпрастаўшыся, выскачыла гутаперчавая дзяўчына. Мяккая, гнуткая, папаўзла па пыле, як яшчарка.

Эфраім быў неверагодна востры на вока. Праз гарачае паветра, што дрыгацела па-над зямлёй, згледзеў яе скуру, бліскучую і смуглява-шэрую. Яе пазбаўленае костак

цела, што навязвалася і абмотвалася, звівалася і круцілася на зямлі. Да яго вушэй даляцелі далікатныя гукі нутраных сокаў.

Уры дадаў, што Эфраім ужо некалі бачыў такую дзяўчыну. Падчас вайны, у партовым квартале алжырскага Арзэва. Брытанскія камандас захапілі ў нямецкага замежнага легіёна форт, чые байніцы выходзілі ў порт. Брытанцы спусціліся з даху форта, прабегліся, як павукі, па мурах, зашпурнулі гранаты ў кожную байніцу. І пайшлі ў горад рабіць зачыстку ад снайпераў.

З аднаго дома па брытанцах адкрылі агонь. Уварваўшыся ўсярэдзіну, яны забілі снайпера. І раптам убачылі, што апынуліся сярод настрашаных, апранутых у празрыстыя накідкі дзяўчат, якія закашляліся ад пылу, што клубіўся з дзірак і з разбітых слокаў з-пад пудры. Калі клубы дыму ад стрэлаў рассеяліся, выляжанкі прынялі хлопцаў за амерыканцаў і сталі прасіць у іх жавальныя гумкі. Капітан Стоўбс, камандзір узвода, дзе служыў Эфраім, узяў у адной з дзяўчат губную памаду. Выйшаў на двор і напісаў на дзвярах:

“Уваход усім рангам строга забаронены!
Вайсковая адміністрацыя”.

Потым стрэліў сабе ў левае сцягно і запоўз усярэдзіну.

— Ядвабная вуаль асланяла іх твары, — распаляецца Уры. — Але іх смочкі ацэньвалі салдат праз павуцінне вопраткі.

Дзяўчаты вылілі пікантныя пахошчы на раны капітана Стоўбса, перавязалі яго і паклалі на мяккі ложак, каб глядзеў і цешыўся.

Былі там дзве высокія сенегалкі, якім кодэкс племені дазвалялі кахацца толькі стоячы. Але кожны, хто бавіўся з імі, перад самым канцом высвятляў, што б'ецца галавой аб алебастровае скляпенне столі.

— Была там вугорка, — шэпча Уры, — чыё паднябенне было ўпрыгожанае аксамітам. А на днішчы яе горла каласіліся мясістыя пялёсткі.

Была там анаталійская пастушка, з чых падпахай, надушаных нектарам настуркавых парасткаў, раслі ўпрыгожаныя каляровымі стужкамі косы. А яе лабковыя валасы раслі ад пупка да сцёгнаў кучаравым і густым покрывам. Анаталійка прапанавала прысутным далікатна шмаргануць за іх, каб запэўніцца, што гэта яе, натуральнае.

Была там камуністка з Кракава, габрэйка з бровамі-стрэлкамі, якая запатрабавала ў пакоі поўную цішу і пасля пэўнай канцэнтрацыі магла чэрававяшчаць.

— Аднак Эфраім не ведаў ідыша, таму ні слова не зразумеў, — бажыў Уры.

Чым далей ён апавядаў, тым умельствы выляжанак усё больш дасканаліся, а дзівосы — множыліся.

Дзяўчаты забавлялі атрад як маглі. Эфраім “вывучыў усё, што наша ветэрынарка яшчэ не ведала”.

Пафарбаваная вада пырснула вясёлымі фантанчыкамі з усіх бідэ бардэлю, і дрэсіраваныя каўкі “сталі лаяцца” на ўсіх вывучаных імі мовах, каб падтрымаць хлопцаў і дзяўчат. Адна з іх выканалала танец гутаперчавай дзяўчыны і напрыканцы зладзіла авацыю ступакамі ў сябе за спінай. Пры выгледзе гутаперчавай дзяўчыны ў Зейтуні, патлумачыў Уры, Эфраім прыгадаў срэбныя языкі ад званочкаў, прывязаныя да вялікіх пальцаў ног алжырскай выляжанкі. Пасля танца пад фіялетавымі паланкінамі на другім паверсе тыя языкі далікатна бомкнуліся ў ракавінах яго вухэй.

Пінэс бачыў, як яны атабарыліся ля крыніцы, і не ведаў, што рабіць. У такіх выпадках звычайна выклікалі Рылава, але з Пінэсам яны перасталі размаўляць. Урэшце Пінэс пабег сказаць Маргулісу. Маргуліс сказаў Тоні, і Тоня паспяшлася на падворак і пагрукала ў жалезны люк хованкі.

Яма расчынілася. Насустрач Тоні высунуўся прамень электрычнага ліхтарыка і падвойная руля дубальтоўкі.

— Чаго ты хочаш? — хацеў ведаць муж.

Тоня сказала, што прыбыў Зейтуні. Рылаў схапіў плеченую пугу, заскочыў на каня і прыпусціў у бок палёў.

Рылаў, як усе бацькі-заснавальнікі, ведаў Зейтуні і не палябляў яго.

— Хочаш порцыю? — запытаўся Зейтуні па прыходзе Рылава. І імгненна дастаў чарпак і адкрыў вечка сагана.

— Што табе тут трэба, Зейтуні? — вызверыўся Рылаў, аж-но конь стаў на дыбкі.

— Мы тут трохі паямо, пакажам прадстаўленне і паедзем.

— Вы тут трохі паядзіце, ніякага прадстаўлення не пакажаце і паедзеце! — абвясціў Рылаў і далучыў сваю звычайную пагрозу пра смерць у ложку і па-за яго межамі.

Зейтуні пасміхнуўся.

— Гэта мой заробак, — з мядовымі ноткамі ў голасе адпавяраў Зейтуні. — І мне ўсё роўна, дзе я памру.

— Мы табе не прыблуды, мы з Камітэта! — дастаў сваю апошнюю грозьбу Рылаў.

Але Зейтуні быў вылеплены з іншага цеста, чым машыністы. Не задрожэў і не закрычэў, а стаў таргавацца. Спачатку Рылаў думаў выклікаць Цыркаіна-Мандаліну, каб зноўку загнаць цыркача ў яму. Але Рылаў, насуперак створанаму вобразу, радыкалам не быў. Таму “адно сунуў руку ў бок пугі, што была скручаная і сунутая ў прымацаваны да сядла футарал”.

Асілак, які згледзеў яго намеры, загадаў падняцца з каменя, на якім сядзеў Зейтуні, але тут з вёскі пачалі прыходзіць людзі, узрушана перамаўляючыся, бо хацелі крыху акрыяць і падбадзёрыцца пасля цяжкай жалобы, што цягнулася тыдзень. Пінэс бег за імі, шпурляўся камякамі зямлі ім у спіну і патрабаваў ісці назад. Зейтуні кінуў сваёй трупе, каб падымаліся, а сам ускараскаўся на высокую пальму і пачаў арганізацыю прадстаўлення.

— Зрэшты, чаму вы так пераймаліся? — папытаў я Пінэса.

Пінэс не забыў навуку лёсу, калі сышоў Эфраім.

— Паслухай уважліва, Барух! — сказаў мне ласкава і цяропліва. — Апрача акалічнасці, што мы тады толькі пахавалі тваіх бацькоў, была яшчэ парачка светапоглядных дылем. Людзі, якія пасля двух тысячагоддзяў адарванасці ад яе вярнуліся да зямлі, каб пусціць у ёй карэнне, не павінны глядзець на габрэя, які швэндаецца ў вышыні па канаце. А прадказальніца магла агучыць прароцтвы, несупастаўныя з нашым бачаннем будучыні. Маг-фокуснік у сваёй тлятворнай манеры цалкам мог увапхнуць моладзі лёгкія развязанні надзённых праблем. Развязанні, ад якіх на кіламетр тхне апартунізмам! І гэтак адно ўзмоцніць сумненні, што ўжо і так пратачыліся ў некаторыя душы.

Голас Пінэса з'ехаўся да кухоннага шэпту:

— Ясна, што мы не маглі тады пагадзіцца на выступленне гэтага начнога гаршка, умясцілішча брыды, нахабства і вульгарнасці. Мы былі перакананыя, што яна сваімі бясконцымі званнямі і растульваннямі адцягне ўвагу нашых юнакоў ад працы, бо “распусніца — вузкі калодзеж, а чужая жонка — глыбокая прорва”.

Мы сядзелі на драўлянай лаве ля дзедавай магілы. У той час на гаспадарцы застаўся адзін я. Дом Вечнасці для Першапраходцаў разросся на ўвесь дзедаў участак. Аўрагам і Рыўка апынуліся за мяжой, Ёсі застаўся ў войску на кантракце і заканчваў на выдатна курс за курсам. Уры дэмабілізаваўся і працягнуў працаваць у Галілеі, на трактарах свайго дзядзькі.

Грошы назапашваліся ў кароўніку. У паветры вісеў вадар кветак, а таксама дагледжанай і ўгноенай зямлі. Колькі чалавек бадзялася сярод манументальных помнікаў, а ад іх падэшваў вылятала прыемнае храбусценне жвіру. Сярод візіцёраў пракідваліся сваякі памерлых. Тыя раз-пораз падыходзілі да мяне, каб выказаць сваё захапленне веліччу і сціпласцю гэтага месца, а таксама вучні старэйшых класаў,

якія пісалі прачулыя сачыненні пра першапраходцаў, і ня-зграбныя важатыя моладзевых рухаў, якія цяжка соваліся і выдыхалі з вуснаў духмяныя плямы ценяў.

На магіле Маргуліса сядзела Тоня Рылава. На заўсёдным месцы яна выглядала як шызы цень ад бліскучых крылаў пчолак, якія цяпер заўсёды кружлялі на тым месцы.

— Яна — ягоны сапраўдны помнік! — неспадзявана ад-рэагаваў Пінэс з нязвычайнай расчуленасцю, калі я напісаў яму пра старую Тоню, што сядзела на магіле каханка, безупынку смокчучы і ліжучы свой палец.

Бускіла блукаў па сцяжынах з двума маладымі амерыканцамі, сынамі вытворцы касметыкі з Нью-Ёрка, чыё імя было Эйв Цэдэркін. Былы сябра Ярдэнскай Артэлі паслаў сыноў абраць сабе пад магілу дзялку.

Хадзілі тыя сыны вельмі ўзрушаныя.

— Цудоўна, выдатна! — паўтаралі яны.

Бускіла падзякаваў ім за кампліменты.

— Наш бацька тры тыдні рабіў у вінарнях барона Ротшыльда*.

Але яго мама захварэла, і ён быў вымушаны пакінуць Ізраіль, паведамілі яны Бускіле.

— Усе добрыя першапраходцы, — адгукнуўся Бускіла з прамяністай мінай на твары. — Усе сыны мусяць дбаць пра маму.

Ён паказваў ім на схеме могілак некалькі варыянтаў для пахавання.

— Цана вызначаецца адлегласцю ад магілы Якава Міркіна, хай яму будзе светлы рай, — патлумачыў ён.

* Эдмонд Ротшыльд (1845–1934) — французскі фінансіст і габрэйскі мецэнат. У XIX ст. скупаў землі і вытворчыя плошчы ў Зямлі Ізраіля. Не быўшы сіяністам, то-бок прыхільнікам палітычнай незалежнасці габрэяў, тым не менш стварыў шмат працоўных месцаў для габрэйскіх першапраходцаў першай і другой аліі.

— Наш тата чатыры дні працаваў з Міркіным у Пэтах-Тыкве, — прамовілі яны.

— Габрэй габрэю — брат і сябар, — адказаў Бускіла. — Усе некалі працавалі з Міркіным.

— Тата пытае, як там маецца Цыркін-Балабайка, — працягваў старэйшы сын.

— Мандаліна, — паправіў Бускіла. — Цыркін-Мандаліна. Пяты шэраг, сёмая магіла, вуньдзе пад вялікай алівай. Ён быў блізкі сябар Міркіна.

— Наш тата таксама, — сказаў амерыканец.

— У нас няма зніжак, — адчаканіў Бускіла.

— Самы важны крытэр — каб ваш тата, хай Госпад дасць яму здароўечка і да ста дваццаці, быў з другой аліі.

— Ясна.

— Каб зарэзерваваць месца, даём задатак зараз. Рэшту, хай усцеражэ і абароніць Бог, — пасля перадачы цела. Калі ласка, наш офіс там.

Пінэс зацікаўлена назіраў за працэсам продажу, потым застагнаў і павярнуўся да мяне. Быў тады Пінэс ужо вельмі стары. Вочы яго патухлі, сківіцы і язык безупынку рухаліся так, нібыта перажоўвалі бясконцую кашу. Ён парадкам раздабрэў.

“Стары і цяжкі”, — казаў ён пра сябе.

— Урэшце Зейтуні здаўся, — паведаміў, — пагадзіўся, што выступаць адно мядзведзь і асілак.

Было гэта маўклівае і прафесійнае прадстаўленне, аднак нейкае абы-што.

— Мядзведзь, можа, і рашыў арыфметычныя задачкі, — дадаваў Уры ўсё новыя адценні і эпітэты да гісторыі з Зейтуні. — Але пытанні ставіліся трывіяльныя, кожны трэцякласнік на іх адкажа.

Асілак выклікаў пэўнае зацікаўленне, калі пальцамі з шыферных цвікоў заплёў косы і калі раструшчыў цагліны

аб лоб. Сяляне глянулі на яго з інтарэсам, гэтаксама, як глядзяць ацэншчыкі на выдатны экзэмпляр працоўнай скаціны. Жарсці трохі падагрэліся, калі той пачаў гуляць і перакочваць мускулы так, нібыта пад скурай сноўдаліся вялізныя пацукі, ад плячэй і да дзвюх дзіцячых ямачак на самым нізе спіны.

Калі асілак, з рыкам падняўшы “Апалонаву штангу” — пару цягніковых колаў і масіўную вось паміж імі, — выпрастаўся, пунсовы і дрыготкі ад самазадаволенасці і напругі, у той самы час з магілы маіх бацькоў з’явіўся Эфраім, які трушком прыбег, каб пабачыць прадстаўленне. Несучы пры гэтым на плячах Жана Вальжана, тысяча трыста кілаграмаў рагоў, капытоў, насення і мяса.

Вяскоўцы выскаліліся. Асілак глянуў на Эфраіма шалёнымі вачыма, падазроная дрыготка ахапіла яго цела. Той скінуў груз і сеў у пыл. Зялёнае вока Эфраіма цікавала праз сетку насунутай на галаву маскі.

— Бляск! — загаласіў Зейтуні і паспяшаўся да Эфраіма. — Шыкоўна, і гэтая маска таксама!

Зейтуні задыхаўся. “Ад грошалюбства і ўчутага шанцу звесці старыя рахункі”, — зазначыў Пінэс.

Эфраім адышоўся наўзбоч, Жан Вальжан пазяхаў на плячы і паглядаў на пааскубанага мядзведзя, які скакаў праз запалены абруч і верашчаў ад болю.

— Колькі ты хочаш за выступ? — запытаўся Зейтуні.

Па публіцы прабегся стогн незадаволенасці. Эфраім павярнуўся да людзей разам са сваім цяжэзным бычком.

— Перад імі я гатовы выступіць задарма, — сказаў ён і сарваў маску з галавы.

Публіка аціхла.

— Вітаю, сябры! — сказаў Эфраім.

“Мы апусцілі вочы долу. Ад агіды і сораму”.

Мой дзядзька зноў звярнуўся да Зейтуні і яго людзей. Асілак убачыў дзядзькаў твар і стаў ванітаваць шрубамі і ка-

валкамі бетону. Галубы фокусніка заплюшчылі свае круглыя вочы. Прадказальніца будучыні, падхапіўшыся, загаласіла:

— Я бачу мора агню і сцены болю!

— Забі зяпу, дурная! — заенчыў Зейтуні.

— Ну, Зейтуні, што скажаш пра мой выхад? — пацікавіўся Эфраім.

— Ды мне пляваць на знешнасць, — адказаў Зейтуні. — Чалавек глядзіць у вочы, а Зейтуні — у сэрца. У мяне ты атрымаеш процьму грошай.

— Грошай мне не трэба, — адказаў Эфраім.

Амаль неўпрыкмет міргнуўшы, Зейтуні паклікаў гутаперчавую дзяўчыну, і тая скруцілася вакол ног Эфраіма на манер бранзалета. Потым яна прыціснула шчыкалаткі ў сябе за патыліцай ды стала соўгацца на спіне, як перакуленая чарапаха. Потым вызваліла адну нагу і абматалася ёю. Яе пляскаты живот хваляваўся. Адну шчаку яна паклала на пагорак лабка, які ў такой паставе моцна выпінаўся.

Пінэс сарамліва закашляўся.

— Там жа пад скурай ёсць такая падушачка тлушчу, — патлумачыў ён.

— Яна ўсяго толькі выявіла забароненую пажаду, да якой употай цягнецца плоць, — сказаў ён. — Агідная і жаклівая. Памыйная котка, гіена.

Ад часу вяртання ў вёску жыў Эфраім без жанчыны. Злоснікі-аднавяскоўцы абгаворвалі, маўляў, задавальненне той знаходзіў у назіранні за спароўваннямі Жана Вальжана. Калі быў юнаком, так казалі, раз-пораз спаў з жонкай ветэрынара, жанчынай пажадлівай і грубай, якая любіла назіраць, як яе муж вылягчаў жарабыт і цялкоў. Цяперака яго живот сціснуўся ад жара спакусы і нянавісці. Вільготныя ўспаміны скаціліся па адхонах і выгінах яго пурпуровага паланкіна. Ён перавёў адно-адзінае вока з гутаперчавай дзяўчыны на яе гаспадара.

Сказаў:

— Я прыйду пагутарыць з табой увечары. Пакуль пачайце тут.

Ён падкінуў Жана Вальжана, уладкоўваючы, каб было ямчэй несці. Развярнуўся і размераным бясшумным крокам пабрыў дадому так, нібыта бязважка ступаў у пустынных баявых макасінах.

— Ззаду здаля гэтая парачка выглядала як гіганцкі масляк з малюпацкай ножкай, — казаў Пінэс.

Ён з цяжкасцю падняўся з лавы. Зняў акуляры, якія ў цяпле затуманіліся. Бясконцымі рухамі па коле працёр іх крысом сваёй блакітнай піжамы.

— Хто там? Барух? Гэта, часам, не Будзёнкін?

— Гэта ён, — адказаў я.

Іцхак Будзёнкін, першапаясленец Даліны, напаўглухі, рот маршчыністы і дрыготкі, нібыта леташняе збожжа, што з'явілася само па сабе. Паволі праполваў каля брамы градку цыній.

— Што ён тут робіць?

— Ды прыцёгся тыдзень таму, — патлумачыў Бускіла. — Збег з кібуцнага лазарэта. Прыйшоў пешкі, напаўмёртвы, і папрасіў застацца, пакуль не памрэ цалкам.

— І ў такіх умовах ён тут жыве?! На вуліцы, як сабака?

— Чаго на вуліцы?! — абурыўся я. — Ён папрасіў трохі працаваць матыкай, а ўначы пойдзе спаць у кароўнік.

— У кароўнік?

— Я прапанаваў яму пайсці спаць у барак, але ён хоча павіцца з Зайцэрам.

— От, слановыя могілкі... — заўважыў Пінэс.

Потым падышоў да Будзёнкіна і шчыра павітаўся.

Старац яго не пазнаў.

— Жэўжык, не перашкаджай працаваць! — загарачыўся той. — Пасля абеду вазьму цябе на кірмаш і куплю табе там пеўніка на палачцы.

— Ён мяне не ўспомніў! — бедаваў Пінэс. — Даўно-даўно мы колькі дзён працавалі разам на грэйпфрутавай плантацыі. Каля пампоўнай станцыі на Ярдане. Мы шмаравалі камлі “чорнай пастай” твайго дзеда. Там гойсалі ашалелыя ад спёкі і самоты пацукі ўвелькі з ката. Яны залазілі на цытрусавыя дрэвы і грызлі кару. Жудасныя раны.

Ён сеў — стомлены, замаркочаны.

— Мы нават не маглі прадбачыць, што здарыцца потым, — сказаў ён. — Рылаў мусіў прагнаць гэтага праваката-ра і спакусніка, гэтага Зейтуні! Злупіць скуру ўдарамі нагайкі, так бы мовіць, “пакараць пугай і скарпіёнамі”.

На гарадскі пляж, які ляжыць на поўдзень ад маёй вілы, я выходжу толькі адвячоркам. Купальшчыкі і серфінгісткі ўжо сышлі. Як скінуць вокам, нікога. Пляж засеяны паўабгрызенымі канапкамi, шкілетамi вінаградных гронак, забытымі сандалямі. Дзіцячыя крыкі яшчэ вісяць у паветры, усё роўна як заплямленыя анучы, неахвотна распускаячыся ў паветры. Удалечыні — патрульны карабель, шэры і магутны. Гайдаецца ў пене, пільнуе здабычу.

Давід, стары пры шэзлонгах, толькі ўбачыўшы мяне здаля, ужо ставіць чайнік на маленькую пліту ў сваёй саламянай халабудзе. Я зазвычай прыношу яму якісьці ласунак або пляшку моцнага алкаголю з лёхаў банкіра. Або томiк з кнігазбору. Кнігалюб гэты Давід, чытае па-французску і па-іспанску.

“Давід, цара падвід”, — любіць прадставіцца ён у рыфму і выбухае рыпучым смехам. Зубы яго — вялікія і белыя. Цела зморшчанае, падсмажанае зыркiм сонцам.

Мы п’ём горкую гарбату, гамонiм сабе. Наўкола пясок засеяны малюпацкімі крабікамі. Жаўтаватымі, з далікатнымi кляшнёўцамі.

— Яны прыбіраюць мне пляж, — кажа Давід.

Крабікі выскакваюць са сваіх норак, гойсаюць сюд-туд. Іх кляшні ўзнятыя ў самым старажытным чалавечым руху, кранальным руху адчаю і ўмольвання. Гэткім, як яны, быў Эфраiм, што прыціснуў далонь да твару, калі выйшаў з аўтамабіля ў цэнтры вёскі. Гэткай была бабуля Фэйга, што намагалася злавіць пеліканаў і дождж.

Іншыя крабікі рамантуюць інтэр'ер сваіх падземных п'ячорак, і толькі сухія фантанчыкі пяску сведчаць пра іх прысутнасць. З вышыні чалавечага росту ўбачыць іх цяжка, бо маюць афарбоўку пад колер пяску. Але ж я — той, які мог згледзець багамола на сухіх калючках, які адчыняў патаемныя дзверкі ў пастках павукоў-немезідаў, які адрозніваў сярод сухога садовага хлуду вусеняў-землямераў, — заўважаю тых крабікаў у момант вока.

— Ты такіх любіш? — запытаўся Давід, які сачыў за маім позіркам. — Яны ж не кашэрныя.

— Люблю, — сказаў яму. — Але не ем. У мяне ёсць цётка, якая есць саранчу.

— У пустэльні ёсць саранча, якая стаіць нерухома. Ты можаш прыняць яе за камень, — захікаў Давід.

— Трэба толькі цярпенне, — адгукнуўся я.

У зарасніку серабрыстай параніхіі схаваліся крыхотныя блыхі, што замаскаваліся пад бліскучыя сухія лісточкі.

— Трэба толькі цярпенне, Барух, — некалі сказаў мне Пі-нэс, калі мы ўдвух падпільноўвалі ля кветкі. — Частка гэтых белых лісточкаў, што цяперака цяляпаюцца, — гэта блышкі, якія ўмеюць імітаваць рух ліста на ветры. Запасёмся цярпеннем. Калі суцішыцца вецер, тады ўсё й пабачыш. Тое, што спынілася, гэта ліст.... А той, хто скача, той блыха!

Ён патлумачыў мне, што чалавек і казурка — дзве супрацьлегласці, што змагаюцца з навакольным светам двума адрознымі спосабамі. Чалавек, кволы і ўразлівы, абাপіраецца на сістэматычнае вучэнне і вынаходствы, а казурка, пладавітая і магутная, не вучыцца нічому. Усё схаванае ў ёй — з ёю ад нараджэння.

— Нават складаныя і комплексныя паводзіны, такія, што мы бачым у вуллях Маргуліса, — дадаў ён, — не ёсць вынікам адкрыццяў і вучэння.

Дзед глядзеў, як мы стаім на двух бітонах ад малака ля сцяны кароўніка і вывучаем у самым куточку столі асіныя

кублы з гразі. Пінэс саламянай трубачкай раструшчыў днішча маленькіх авальных ячэек і прадэманстраваў мне, што аса працягвае будаваць дах свайго дамка і не цыруе пабураную падлогу.

— Так загадваюць успадкаваныя ёй шаблоны паводзін, — зазначыў ён. І адразу папытаўся:

— А што лепш? Кволы клёк казурак, падрыхтаваны да лічаных аперацый, або неабсяжны і аб'ёмны розум людзей?

— Палюбуйся! — сказаў мне ён іншым разам. — Рылаў і яго сыноч, напрыклад, поўныя афэлкі. Такімі нарадзіліся, і такія ёсць. Толькі пяць адсоткаў іх мазгоў прыдатныя для мыслення. Але тыя пяць адсоткаў працуюць як нястомны маторчык, дзяўбуць-дзяўбуць у адным кірунку. У процівагу вялікім мудрацам, чый палыманы розум з цягам часу развейваецца ў прасторы, як дым.

Я апавёў Давіду пра дыбку, вялікага і жажлівага коніка, якога ўсхваляваны Пінэс прывёз з Галілеі. Настаўнік працяў насякомае шпількай і аздобіў ім сваю калекцыю.

— Як ты бачыш, Барух, дыбка замаскавалася як след, — сказаў ён. — Колер мае зялёны, і калі застывае на месцы, то выглядае як прадаўгаваты лісток. Як толькі яго здабыча набліжаецца, то дыбка выскаквае ёй напярэймы. Абдымае смяротнымі абдымкамі. Нашпігоўвае калючкамі, якія ў яе вытыркаюцца з грудзей... “І ўзяў рукою Ёаў Амэсая, каб пачалаваць яго, і ўдарыў яго мячом у жывот”.

— У цябе быў мудры настаўнік, — сказаў Давід.

— Дыбка есць нават дробных птушчак, а таксама мышэй і яшчарак, — зазначыў я, горды прыдбанай у дзяцінстве і юнацтве адукацыяй.

Давіда звесткі ўразілі.

— Чаго, конік есць мыш?! — здзіўлена перапытаў. — Які гіцаль!

— Нават маленькіх змеек!

Давід узняў тост за ўсіх конікаў. Потым далікатна стаў дапытвацца пра мяне і маю сям'ю.

— Дзіўны ты чалавек! — заўважыў. — Калі ты жывеш тут, то, знакам тым, маеш грошы. Аднак ты не выглядаеш як чалавек з грашыма.

— Я селянін у адпачынку, — адказаў я. — Селянін у адпачынку ад сяла, ад сям’і і ад зямлі.

Уначы, калі я вярнуўся на вілу банкіра, я чытаў лісты, цыдулкі і кнігу пра Лютэра Бэрбанка, якую ўспадкаваў ад дзеда.

“Ніводзін чалавек не выглядаў такім прыгожым, такім ураўнаважаным, такім прасветленым. Ён нагадваў заснулае дзіцятка”.

“Мы пахавалі Лютэра Бэрбанка ў садзе яго старой хаты, у якім пражыў ён сорак гадоў, у месцы, дзе працаваў і зрабіў большасць свайго наробка. Часта ў жыцці ён вяртаўся да гэтага зацішнага кутка. Там, дзе ніцыя галіны спусціліся да самай зямлі, абступілі камель і ўтварылі ўтульны і прахалодны намёт, у якім паветра напоена водарам нарастаў на камлі. Там Бэрбанк і знайшоў вечны спачын”.

У старым асобніку “Нівы” я знайшоў засушаныя кветкі фіялкі і шафрану, якія пакінула мама для маіх прагных пальцаў. Там дзед падкрэсліў сіняй пастай урывак развітальнага слова пра свайго куміра, якое напісаў нехта “А. Фельдман”:

“Было яму ў час смерці семдзесят сем гадоў, пайшоў з жыцця ў Санта-Роза, у сціплым дамку, спаміж ружаў і сліваў, сабрэса і вінаграду”.

“Сабрэс і вінаград, дзядоўнік і блёкат”, — напісаў дзед сваёй рукой на палях крохкага часопіса, бо кветкі гэтых раслін сустрэлі яго тут, у Ізраілі.

“У засені кветак, — паўтарыў я самому сабе на поўны голас. — У засені кветак”.

Але Бэрбанк, насычаны жыццём, пладавіты і шчаслівы, можа, таксама ўцёк ад каханкі і таксама садзіў дрэвы з ядомымі пладамі. Аднак яму не давялося гадаваць кветак і дрэваў у ханаанскай дрыгве. Яго не хавалі ў зямлі, якую абяцалі яго продкам. У яго не было Працоўнага Статута і каму адпомсціць.

Зейтуні позіркам праводзіў Эфраіма. Потым Зейтуні пацёр рукі і павярнуўся. Ён зветрыў пах лёгкай нажывы і хуткай помсты.

— Давай-давай, ідзі памый саган. Ідзі! Ах ты баба, ах ты злыдня!

Сумеўшыся, вяскоўцы падхапіліся і сталі сыходзіць. На патрабаванне Рылава Зейтуні вызваліў тэрыторыю ля крыніцы і ўзяў сваю трупу на начлег па-за межамі вёскі.

— Назаўтра прыйшоў да нас стары Хусэйн з бедуінскага роду Мазарыў. На золку ён хадзіў супакойць сваіх сабак.

Паміж абрыўкамі туману, што ўсё яшчэ аблягалі на плях, убачыў Хусэйн вагон і клетку, што едуць на ўсход, а таксама Эфраіма, што няспешна сунуўся за імі мяккім, ахайным і нястомным крокам. Распластаны ў яго на плячах Жан Вальжан усё яшчэ спаў. Спярга стары бедуін падумаў, што нехта паклікаў Эфраіма на злучку, аднак увесь дзень убачанае не давала спакою. Адвяхоркам ён нарэшце вырашыў, што варта паведаміць. Вярхом пад'ехаў да дома Рылава, свайго шматгадовага прыяцеля.

— Ваш Абу-Тур сышоў, — загукаў ён, пагрукаўшы па люку хованкі. І паўтарыў:

— Ваш быдланосец сышоў!

Але ў хованцы нікога не было. У той самы час Рылаў гнаў свой грузавічок па таемных сцяжынах, што сцякаліся ў вёску. Саслізгваў пры выключаным матары і патушаных фарах з пагоркаў, цягнучы новы чэшскі камбайн, пад завязку набіткаваны дынамітам.

Хусэйн вядома знаў, што Тоня бавіцца з Маргулісам на плантацыі спаміж вуллёў, цешыцца слодыччу іх апошняй патэнцыі. Але ж з пчоламі звязвацца не хацеў. Таму адразу паскакаў у бок сакратарыята. У след Эфраіму адразу ж выправілі пошукавую каманду, але Эфраім, Жан Вальжан, Зейтуні і яго трупа расталі, як цукар у вадзе.

— Больш я свайго вучня не бачыў аніколі, — сказаў Пі-нэс. — І Міркін таксама.

Ён вярнуўся, каб працерці акулёры.

— Як так сталася, што бык, які важыць тону дзвесце пяць-дзясят кіляў, адзіны такі экзэмпляр у краіне, і хлопец, які выглядае, прабачце мне, як Эфраім, прапалі?! Як такое можа стацца?

— Эфраім мог прапхнуцца паміж кажаноў, і тыя яго не заўважалі, — сказаў я яму.

— Ты ж сам апавядаў мне пра ката Маргуліса.

Пінэс стаў совацца спамяж помнікаў.

— Калі ты пачаў усё гэтае жудаснае прадпрыемства, я быў адназначна супраць, — сказаў ён.

Яго ўстаўныя зубы застукалі вільготнымі галоднымі сугаргамі.

— Памятаеш, я нават прысутнічаў на пасяджэнні Камітэта, куды ты прывёў свайго ўюткага адвакаціка?

Я не адказаў.

— Не думай, быццам я змяніў сваё меркаванне, наслухаўшыся лухты, што вы там нагаварылі. “Могілкі — гэта галіна сельскай гаспадаркі”, “трупы лучаць нас з зямлёй”. Цьху, ганьба! Пачуўшы такое, я гарэў з сорама. Мне было так брыдка, так агідна... “Унук Міркіна — і такое вярзе!” — думаў я.

— А цяпер?

Пінэс засмяяўся.

— Цяпер я змяніўся, плаціна рухнула. Я збіраю ліру да ліры, каб пахавацца ў цябе.

— Ты чаго, Якаў?! — усхваляваўся я. — Каб я з цябе браў грошы?

— Пахаваеш мяне бясплатна, га?

Яго твар казаў, што я дапусціў памылку, але я не зразу меў дзе.

— Маё малютка! — сказаў Пінэс. — Маё малютка...

Ён палашчыў маю шчаку мяккай даланёю. Крэйда і інсектыцыды разгладзілі яе скуру. Жалейка і рыдлёўка ўфармавалі яе ўхоп. Далонь прайшлася па твары і саслізнула на патыліцу. Я прымружыў вочы.

— Ты здзейсніў цудоўны праект, Барух. Праўда, хацеў вытворчы заробак, а атрымаў творчы наробак. Аднак я сабе пашукаю іншае месца, каб пахавацца.

Ён марудна паклыпаў упрочкі. Яго рука нібыта засталася на маіх валасах. Засталася ўсё роўна як дзедава рука. Як водгулле нот Цыркiна-Мандалiны. Як дотык лёду на бабуліных скронях, як пёркі галубянят на стосах пасярод складу садовых суспензій.

У веку трыццаці сямі гадоў, пры вазе сто дваццаць сем кілаграмаў, у вялікім доме ля мора, я, няма што, — вучань Пі-нэса і дзедава малятка. Мая патыліца чакае яго вуснаў. Яго гісторый. Яго парэзаную і пасыпаную буйной соллю памідорку на сталe са сняданкам.

Дотык тонкага і гарачага пылу лашчыць вялікія пальцы ног. Салодкая кроў беражэ ад трасцы і скрухі. Атрута ніколі не згусне.

Шыфрыс з'явіцца: бледны, заплямлены. Гукі малераўскай музыкі шмарганулі за чароўныя матузкі. Буслы на комінах палескіх хат думаюць пра сіёнскіх жаб.

Гук марскіх хваляў праз акно вялікага дома, шоргат мяхоў з грашыма. Дзвесце семдзесят чатыры дзяды і бабкі, адна мандаліна і старэнькі мул пахаваныя на маіх могiлках. Першапраходцы, летуценнікі і здраднікі-капіталюгі.

Мы з Уры ўжо ўмелі чытаць у пяць гадоў. Ёсі вучыцца адмаўляўся. Калі дзед вымалёўваў словы на паперках, дык стрыечны брат сядзеў побач і маўчаў.

Дзед не вучыў нас асобным літарам, як Пінэс. Адразу паचाў з цэлых словаў, дадаўшы агаласоўкі*.

— Літары хай вучаць самі, — сказаў ён. — Асобныя літары не значаць нічога. Сэнс з'яўляецца, калі літары разам.

У дзіцячым саду мы гуляліся ў пясочніцы, якую пасля выкрыцця Вялікага Выкрадання Чакаляты скалаціў Эфраім з сябрамі. А яшчэ сядзелі вярхом на старым, з цэльнажалезнымі коламі, трактары “Кейз”, які насуперак пагрозам Мешулама Цыркана вяскоўцы прыгналі ў дзіцячы садок, а не ўсталявалі на падворку ягонага музея.

Раз-пораз з сельскае крамы, што месцілася паблізу, прыходзіў Левін. Прыносіў то халодны сок, то булкі. Булкі мы бралі ў гай, які пачынаўся за Домам сходаў. Там рос дзікі часнок, рэлікт той эры, калі дзікія буйвалы яшчэ рагаталі з габрэйскіх першапраходцаў, а трасцавыя камары пілі кроў.

Мы пхалі ў булкі доўгія пёркі духмянага часнаку.

“Пазалаціць пілюю”, — называла гэта выхавацелька Рут. “Зараз пойдзем пазалацім пілюю”.

У кароткіх штонцах і белых палатняных панамках. Абутыя ў грубыя сандалі, якія нам сшыў Бранштэйн-шавец, ішлі мы ў гай і спявалі.

* Большасць галосных гукаў у іўрыцкім пісьме пазначаюцца не самастойнымі літарамі, а адмысловымі кропачкамі і рыскамі — агаласоўкамі, якія ставяць вакол асноўных, зычных літар.

Штогод на Пэйсах Бранштэйн прымаў нас у сваім бараку. Даваў грузілы ў рукі, каб нашы нецярплівыя ступачкі як след прыціснуліся да скуранага адрэзу, і пазначаў тоўстым і казытлівым алоўкам памер.

— Ціха, дзеці, ціха! — гыркаў шавец на нас сашчэпленымі сківіцамі, бо ягоны рот поўніўся цвікамі. Як найменш раз на тыдзень мы чулі нечалавечы лямант Бранштэйна, які даноціўся з пабудаванай за майстэрняй прыбіральні.

“Да цябе такіх сандаляў не было. Аўрагам хадзіў у зробленых з шын атопках, а мама і Эфраім гайсалі басанож”.

Да гаю мы ішлі шыхтам. Я заўсёды цяляпаўся ззаду, бо быў “самы высокі”. Ёсі, з кіслай мінай, крочыў крыху наўзбоч, шукаючы гладкія камяні для сваёй прашчы. Уры ішоў схаваны ўсярэдзіне сарафана выхавацелькі Рут. З сарафана вытыркаліся толькі каленкі і сандалікі — усё роўна як тырчаць лапкі пчолкі з вялікай і салодкай кветкі. Рут, чый шырокі твар выпраменьваў спакой, выглядала чатырохножкай. Дзве босыя стопы, і яшчэ пара малых ступачкоў у сандаліках.

— “Будзе спор і блаславенне, калі ад вока схаваныя намеры”, — з дабрадушным гумарам працытаваў Гмару Пінэс, пабачыўшы шматногае відовішча.

— Спыніся, чуеш?! — закрычала Рыўка на сына. — Пра цябе трубіць уся вёска. Што гэта такое!

Але нават пяцігадовыя хлопчыкі не любяць адмаўляцца ад шчаслівых імгненняў.

— Мне так хадзіць падабаецца, — сказаў Уры.

— Але так не ходзяць, — умяшаўся Аўрагам.

— А ты ўвогуле сціхні! — адрэагавала Рыўка. — Мы чулі правершыкі, якія ты гарлаў у дзевяць гадоў. Яблык ад яблыні...

— Рут мне дазволіла, — сказаў Уры.

— Цікава, што яна дазволіць табе праз пару гадоў? — падскокнула Рыўка.

— Рут добра пахне, — упінаўся Уры.

Праз Уры вясковы Камітэт абвясціў Рут, што яна мусіць хадзіць на працу ў штанах. Уры задаволіўся тым, што часам

падыходзіў да яе пасля дзесяцігадзіннага сняданку і здымаў кашульку. Валіўся на гладзізну яе сцёгнаў і прасіў, каб яна “зрабіла яму прыемносткі на спінцы”.

У першы школьны дзень дзед узяў паўдні адпачынку ад дрэваў і павёў Ёсі і Уры дадому. Ёсі падышоў да сценкі. Падняў вочы на ўлётку, якую павесіў Пінэс па-над дошкай аб’яў, і паволі, на ўвесь голас, прачытаў:

“Не мечам салдата зваяваная Зямля Ізраіля, а плугам селяніна!”

Дзед выбухнуў смехам:

— Ну ашуканец! — сказаў ён Ёсі, і той запунсавеў ад прыемнасці.

— Сядзеў сабе ціхенька поруч і ўсё разумеў!

Я быў на галаву вышэйшы ад усіх дзяцей, і таму мяне пасадзілі ззаду. Я паклаў ранец, нямецкі скураны партфель майго бацькі Беньяміна, і ўбачыў, як Пінэс заходзіць у клас. Я ўжо некалькі разоў атрымоўваў ад яго навуку. Калі мне было пяць, ён узяў мяне на плантацыю і паказаў бяклафіялетавае гняздо, крытае саматужнай стрэшкай, а збоку — круглы ўваход.

— Гэта гняздо афра-азіяцкай прыніі, — паведаміў ён. — Птушаняты ўжо адляцелі. Таму табе можна засунуць руку і памацаць.

Нутро гнязда было ўсланае насеннем старасценя і птушынымі пёркамі. Утульна і ўгрэўна.

— Прынія — наш сябар, знішчае шкодных інсектаў, — сказаў Пінэс. — У яе дробнае цельца і даўгі хвост.

Ён завёў мяне да свайго дома. Сярод сотні спустошаных яек, якія захоўваў кожнае ў сваёй скрынцы, знайшоў яйка прыніі. Драбнюткае, бяклае. З чырвонымі кропкамі на дзюбцы. Праз колькі дзён мы заскочылі ў гушчар, каб паслухаць шлюбныя ціўканні прыніі-самца. Убачылі, што хвост дапамагае ёй трымаць раўнавагу цела. А яе доўгая і вострая дзюба сапраўды зручная для збору інсект...

— Добры дзень, дзеці! Мяне завуць Якаў.

Пінэсаўскія акулёры праплылі па-над дзецямі. На імгненне яны спыніліся на маім колісь набіткаваным кружэлкамі ранцы і пасміхнуліся мне. У ноч, калі забілі маіх бацькоў, гэты ранец знаходзіўся ў яго доме і таму ацалеў пасля пажару. Напярэдадні школы Пінэс прынёс яго мне. “Заўтра ты ідзеш у школу, Барух. Вось ранец твайго бацькі. Я захаваў яго для цябе”.

Штогод заходзіў Пінэс у першы клас прывітаць вучняў. Зазвычай скарыстоўваў першы занятак, каб што-небудзь апавесці. Гэтым разам павёў гутарку пра Самсона, які разадраў ільвіную пашчу. Звярыны рык, які вылецеў з пінэсаўскага горла, напалохаў усю школу.

— А цяпер скажыце мне, дзеці, чаму Самсон лічыцца героем? — запытаў Пінэс у канцы.

— Бо забіў ільва, — адказала Яэль, унучка Рылава.

— Бо пабурыў палац філістынцаў, — адказаў Ёсі.

— Бо не баяўся пчол, — адказаў Міка, унук Маргуліса. — Самсон соваў пальцы ў мёртвую тушу льва і галаруч цягаў адтуль мёд.

— Я пра гэта не падумаў... — прамовіў уражаны Пінэс.

Пасля заняткаў ён сабраў усіх настаўнікаў на гутарку.

— “Малады быў, а цяпер састарэўся”, — пачаў ён цытатай. — Пакаленні дзяцей прайшлі праз мае рукі, але паранейшаму іх востры клёк прыводзіць мяне ў захапленне. Сёння ўранні хлопчык з першай групы сказаў, што геройства Самсона вынікае не з фізічнае моцы, а з адвагі. Гэтая адвага выразілася ў тым, што набраў мёд голымі рукамі з вулля дзікіх пчол.

Пінэс абвёў позіркам іншых настаўнікаў.

— Каштоўны скарб даверылі вам. Далікатныя саджанцы! Пяшчотныя. Найпрыгажэйшыя, што гэтая вёска толькі садзіла на нашай зямлі. Ваш абавязак — арашаць і даглядаць, узбагачаць глебу і атуляць увагай. Адно — не злоўжывайце секатарам!

Увечары Пінэс апавёў пра ўнука Маргуліса і пра гутарку з настаўнікамі, а я ляжаў на ложку ў іншым пакоі. Цікаваў і лавіў кожнае слова.

— Разумееш, Якаў, — пачаў тлумачыць настаўнік, — унучак Маргулісаў бачыць бацьку і дзеда. Як тыя ходзяць у спецвопратцы, начапляюць абарончую маску, рукавіцы, задзьмухваюць дым у вулей. Але ж Самсон! Без усякай абароны падышоў да тушы і здабыў мёд рукамі, “лёгка, нібыта корак са збану адтыкнуў”. І вось малы хлопчык абвяшчае: “Ён — герой!”

— Усё гэта добра, — адгукнуўся дзед. — Але разарваць пашчу льву ніхто не зможа, з маскай пчаляра або без яе.

Яго голас перасекся. Твар зморшчыўся, нібыта ад болю.

— Пры чым тут гэта, Міркін? — абурыўся Пінэс. — Якая розніца, меў той хлопчык рацыю ці не? Тут важная сама думка. Свежая, салодкая і духмяная. Думка дзіцяці з неўскаламучаным і вострым клёкам. Менавіта ты як селекцыянер мусіш разумець, як цяжка такое выгадаваць!

— Спыніся ты з параўнаннямі, Якаў! — адказаў дзед. — Няма ніякай сувязі паміж саджаннем дрэваў і выхаваннем людзей. Паміж зверам і чалавекам, паміж златкай і ідэалогіяй.

Пасля школы я ішоў есці абед з дзедам. Хіба часам, калі той запоркаўся на працы або быў не ў гуморы, я еў у Рахэлі Левінай.

У яе кудзерках, упартых і густых, ужо прабівалася сівізна. Рахэль заўсёды ўвіхалася па доме ў салатавым працоўным халаце. Я зачаравана сачыў за яе ступакамі, якія бесшумна слізгалі па падлозе.

— Ты хочаш навучыцца хадзіць бязгучна?

— Ага, — адгукнуўся я, бо начуўся гісторый пра дзядзьку Эфраіма і ўжо ступіў на сцежку сваіх падаконных падцікоўванняў-падслухоўванняў.

— Хадзем пакажу.

Яна правяла мяне ў невялічкі сад. Ля дома ў іх была сціп-
лая дапаможная гаспадарка — пара-тройка курэй, клетка
з трусамі, грады з гароднінай і прыправамі.

Калі Левін прыбыў у вёску і ўсталяваўся на працу служ-
боўцам, дык спрабаваў гадаваць гародніну ля дома. Але не-
шта лятальнае і фатальнае хавалася ў яго руках — ажно кож-
ная кветка, да якой яны дакраналіся, чэзла і вяла.

Сам жа Левін за абедзве шчакі пёр свае шэрыя памідоры
і бляклыя перцы. Нават сіліўся пераканаць прысланых
з прафсаюза сельскай гаспадаркі інструктараў, маўляў, про-
ста тут, вачавідкі, праклёўваюцца новыя гатункі гародніны,
якія ён, Левін, і выгадаваў.

Калі ажаніўся, Рахэль узяла догляд за садам на сябе. І Ле-
він, які заўсёды хацеў быць селянінам, зрэшты пачаў “есці
і цешыцца ад пладоў сваёй зямлі”. Рахэль Левіна спарадзіла
гародніну і кветкі, привезла ў драўляных і бляшаных скры-
нях з бацькоўскага сада кусцікі базіліку. Увечары прыходзілі
людзі і быдла, стаялі ля плота з заплюшчанымі вачыма і ўды-
халі водар.

Рахэль адчыкнула ад жываплота пару ссохлых галін і кі-
нула на сцежку.

— Глядзі, Барух, — сказала яна і бязгучна па іх слізгану-
ла. — Зараз ты.

Пад маімі нагамі галінкі захрабусцелі. Рахэль засмялася.

— У твае годы Эфраім слізгаў, як фланелевая анучка па
паліроўцы стала, — заўважыла яна.

— ...Калі ты апускаеш нагу, то апускай яе мяккай і пло-
скай. Дыхай толькі жыватом, а не грудзінай.

Яна падкінула яшчэ хлуду, але трэск стаяў ранейшы.

— Ступаеш, як старая карова, — уздыхнула яна. — Пача-
каем, пакуль вернецца Эфраім.

На абед прыйшоў Левін. Ён зусім не быў падобны да бабу-
лі на фотакартцы. Заўсёды бледны і лядашчы. Ніколі не хадзіў бязгучна, бо валачыў ногі.

“Можа быць, сям’я Левіных уся такая, як ён, — падумаў я, — і бабуля памерла менавіта з гэтае прычыны?” Раз-пораз Аўрагам запрашаў мяне да сябе на абед. Але мне не падабалася там праз Рыўку. Я лічыў за лепшае есці з дзедам, хоць той і не ўмеў гатаваць нічога за выняткам бульбы ў мундзірах. Пасля абеду я пракрадаўся і сядаў на бетонным ходніку ля іх кухоннага акна і лавіў кожнае слова гутаркі, якую яны вялі за ядой.

Уры, няўтомны аматар кпіны, а таксама малы паляўнічы на вострыя перажыванні, усё ж здолеў папсаваць бацькам апетыт раптоўным пытаннем.

— Ад чаго памерла бабуля?

Я мог пачуць, як змрачнее лоб Аўрагама.

— Ад хваробы.

— Якой?

— Не дуры галавы, Уры!

— Ніра Ліберзон сказала, не ад хваробы.

— Скажы ўнучкам Ліберзона, каб не совалі носа ў чужое проса.

Моўча. Па каторым часе — Рыўкін голас:

— Яе забіў ваш любіменькі дзядуля! А што ты думаў...

Я падняўся і зазірнуў за падаконне. Рыўка раз’юшана скабліла цыратавы абрус. Яе грудзі, живот і сцёгны трэсліся пад сукняй, як статак другіх падбароддзяў. На плямах сочыва, што засталіся ад сняданку, паселі мухі. Аўрагам жаваў моўчкі. Ёсі пераймаў бацьку. Абодва нагужалі відэлец пры дапамозе лусты хлеба.

— Мама, салата сухаватая, — прамовіў Ёсі. Яны з бацькам любілі мачаць хлеб у салатны сок.

— Вызначыся, чаго хочаш — салату ці балота! — аскірзнула Рыўка.

— Ён мае рацыю, — заступіўся Аўрагам. — Мы ж любім сок.

— Вы за адзін прысест трушчыце бохан хлеба і ўжо нагулялі занадта сала!

— Чаго гэта ён забіў яе? — вярнуўся да роспытаў Уры, калі адчуў, што дыскусія пра салату не мае перспектывы.

— Кубы льду, што яна цягала, і лісты той яго крымчучкі забілі бабулю, — прамовіла Рыўка.

— Не думаю, што гэтыя гісторыі для дзевяцігадовых хлопчыкаў, — заўважыў Аўрагам, і яго лоб патрэскаўся ад зморшчын.

Тут пачулася адчайнае лапатанне. Гэта быў Ёсін сокал-пустальга, які біўся крыламі аб аконную шыбу. Я спрытна сagnуўся і на карачках адпоўз ад сцяны.

Стэпавую пустальгу Ёсі дастаў з гнязда. Аблепленага белым пухам, задыханага, струнка выпрастанага і раз'юшанага на ўвесь белы свет птушаня. Цэлыя тры месяцы лавіў Ёсі для сваёй жывой забаўкі яшчарак і мышэй, пакуль птушаня не ўвабралася ў пер'е. Пустальга чаплялася за свайго гаспадары, усё роўна як сабачка: бегала за ім па падворку, кульгаючы і валюхаючыся на кіпцюрах. Урэшце Ёсі зацягнуў яе на дах кароўніка і пхнуў у паветра — каб навучылася лятаць. Тая сапраўды навучылася, аднак падворка не пакінула. Залівалася трэлямі, клікала Ёсі безупынку. Пакідаць акно адчыненым забаранялася, бо птушка адразу ж прыпускала ўсярэдзіну, дзе ад прыліву радасці драла фіранкі і біла вазы. Уся яе біялагічная радзіна даўным-даўно зляцела з Ізраіля ў вырай, пакінуўшы яе тут адну.

— Рэдкая з'ява, — зазначыў Пінэс. — Вельмі рэдкая! Стэпавая пустальга, якая зімуе ў Ізраілі. Такая адданасць!

— ...Выгані гэтую праклятую птушку! — загаласіла Рыўка. Уры засмяяўся.

— Радуйся, што ён прыляцеў сюды, а не да твайго бацькі! — сказаў Аўрагам.

Бацька Рыўкі, рымар Танхум Пекер, у свой час вельмі ўсцешыўся, калі пачуў, што ўнук гадуе пустальгу.

— Зробім з яе паляўнічага сокала! — сказаў ён, і яго лысіна заблішчэла ад перспектывы ўпаляваць вострыя перажыванні.

У дваццатыя гады Танхум Пекер быў на вёсцы адным з самых запатрабаваных спецыялістаў. Рабіў і ладзіў вуздэчкі, збрую, аброжкі і лейцы. Яго хамуты славіліся па ўсёй Даліне, бо ніколі не ўядаліся скаціне ў шыю. Дзед апісваў мне, як Пекер рэзаў палоскі для пуг. Як вёў нож па вялікіх нарастах на скуры. Як крахтаў ад напругі, высунуўшы кончык языка. Рух пекераўскіх рук быў нагэтулькі ўпэўнены і дакладны, ажно хвост будучай пугі, адлучаючыся ад скуранаго палатна, адразу ж пачынаў вібраваць і дрыгаець.

“Калі з’явіліся трактары, яго крыніца існавання ссякла. Аднак ягоныя пальцы і боты ўсё яшчэ тхнулі скурай і шмаравідлам для сёдлаў, пах гэты тачыўся і ад драўляных сцен майстэрні”.

Дык вось, некалі Пекер стаў мроіць пра паляўнічага сокала, “такога самага, як у паноў і афіцэраў”. У маладосці Пекер служыў дзеншчыком кавалерыйскага афіцэра ў войску расійскага цара Мікалая.

— От дзе былі дзянькі... — зазвычай мройна вымаўляў ён, гэтак даводзячы бацькоў-заснавальнікаў да шалу.

— ...У форме з залатымі эпалетамі афіцэры! Шпагі! Памешчыцкія дочки! Балі, пышныя сукні, танцы, салодкі шэпт у садзе...

Пекер любіў апісваць штогадовы баль у доме паліцмайстра губернскай сталіцы:

— На стол падалі аграмадных рачных рыбін: барбусаў і ляшчоў. Мне таксама далі папіць і перакусіць. А потым усе танчылі.

— Жыдзюган Пекер таксама танчыў і шаптаўся ў садзе? Або толькі лізаў боты свайго гаспадара? — саркастычна пацікавіўся Ліберзон.

— Танчыў, — быў ганарлівы адказ Пекера.

— З конюхам штабс-капітана або з кабылай генерал-губернатора?

Пекер не паддаўся. Ён у дадатак кроіў сёдлы і папругі для коней габрэйскага падполля пад брытанскім прыгнётам. Праз гэта ён трапіў на старонкі гісторыі і спатоліў той сверб быць увекавечаным, на які пакутавалі ўсе вясковыя старажылы. Яму хапала персанальнага артыкула ў энцыклапедыі “На варце Бацькаўшчыны”, своеасаблівага помніка яго дзейнасці, а дадатковыя тытулы яго не вабілі.

Дзед па вялікім рахунку Пекера не цярэў, бо ў часе вайны, калі Працоўная Сябрына імя Фэйгі занялася лугавым выпасам, габрэйскія падпольшчыкі абыходзіліся з імі бесцырымонна. То скрадуць жывёлу са статка, то чыноўнікам з сіянісцкага кіраўніцтва панавыдумляюць пра Сябрыну Бог ведама чаго. Заробак Сябрыне не заплацілі, адзіная пара абутку дасталася Фэйзе, цяжкая праца і голад пакінулі на іх доўгія барозны. Цыркін сядзеў гадзінамі, граў з шырока адкрытым ротам. Спрабаваў стрымаць перарывістыя ноты, аздобіць страўнікавую баладу. Лейцы ўеліся ў Фэйзіну скуру. Але яна, танклявая і смуглявая, здрыгануўшыся, клала змораную руку ды лашчыла галовы сваіх сяброў.

— Хлопчыкі мае! — казалі. — Каханачкі мае!

Яе хлопчыкі абгарнулі ногі анучамі. Яны больш не пыхалі, не луналі. Скура, цяжкая, самавітая, ужо нарасла на іх плоці. Голад прыціснуў жываты да зямлі.

...Калі становяцца нерухома, я не ў стане іх убачыць, нават калі заплюшчу вочы, яны рассыпаюцца, нібыта аграмадныя камякі зямлі...

Раз на два дні Цыркін гатаваў ім ліпнюю кашу з кукурузы і бабоў. Гатаваў у бляшанай печцы, якую пабудаваў у яме, зрабіўшы комін з пабітага парцалянавага збана.

Гады і гады пасля, калі нават смак дыму ўжо выпарыўся з іх вуснаў і валасоў, дзед з паплечнікамі брыдзіўся сяброў

вайсковай арганізацыі “Вартаўнік”. Ганіў іх як “вяльмож, якія прагнулі заснаваць у Галілеі камуну арабскіх скакуноў”.

“Паляўнічы сокал”, — паўтарыў Пекер і дастаў са сваёй скрыні старыя шылы і крывыя голкі. Ён пасеў на лімарскую лаўку — прыціскныя лапкі з драўлянай, усталяванай па цэнтры лавы, стальніцы. Ёсі, Уры і я селі побач, зачараваныя зладжанасцю рухаў ягоных пальцаў і прыемным водарам рымарскай працы. Стары мачаў іголки ў воск, пляваў на руды пазногаць адзінца. Тым пазногцем ён пунціраў адзначаў на скуры лінію парэзу. Сшываў разам тонкія і мяккія кавалачкі скуры, каб атрымаўся каптурок на галоўку пустальзе.

— Калі птушцы адзець нешта на вочы, яна сядзіць нерухома і паслухмяна, як дзіцятка, — патлумачыў ён.

Ён выразаў кончык для кручковатай дзюбы пустальгі ды з таўсцейшае скуры сшыў сабе доўгую, да локця, рукавіцу. “Пальчатка, каб абараніць руку. Каб пустальга не падрала кісць на шматкі. Глянё, якія ў яе кіпцюры!”

У той жа час пустальга ўжо пачала вылятаць на паляванне. Але пачуўшы свісток Ёсі, спынялася вярнуцца і прызямліцца ля ног гаспадара.

— Гэта вельмі добра, што яна слухмяна вяртаецца. Зараз навучым яе стаяць на руцэ. Пабачыш, Ёсі, праз пару тыдняў яна стане цягаць нам на абед зайцоў.

— Дзе там! Стэпавая пустальга — надта малая. У лепшым выпадку прыцягне табе мыш, — заганіў задуму Пінэс. — Для палявання табе трэба ястраб. Да таго ж, Ёсі, паляванне пры дапамозе драпежных птушак было брыдкай забаўкай атрафіраванага класа-чужаеда, які жыў з эксплуатацыі і разбэшчанасці.

— Скажы свайму маралісту, хай лепей працягвае лавіць па начах сваіх жаб, — зняважліва прасіпеў Пекер-рымар, калі Ёсі, запінаючыся, перадаў словы Пінэса.

Ёсі з дзедам узялі пустальгу ў поле. Нам з Уры сказалі ісці наводдаль, каб не перашкаджалі. Пустальга слухмяна

сядзела на руцэ старога рымара. Белыя кіпцюры ўпіліся ў рукавіцу. Яе галаву, зграбную, здранцвелую, нахінулі скураной маскай. Пекер выбраў пасоўнае месца. Памачыў палец слінай.

Дазнаўшыся напрамак ветру, зняў маску і адпусціў драпежніка.

Прыгожая птушка памкнулася наўздам. У ясным паветры чырвоная грудка і рудыя палоскі на брушку зіхцелі.

— Давай свісні ёй!

Ёсі запхнуў два пальцы ў рот і засвістаў. Пустальга затармазіла ў паветры. Распрастала пер'е хваста на манер веера. На якое імгненне завісла на месцы і неўзабаве са згорнутымі крыламі па дыяганалі дала нырца ў бок людзей. Стары рымар выпрастаў ёй насустрач абароненую рукавіцай руку.

Пустальга выпрасала канцавіны, каб затармазіць і сесці, аднак працягнутая наперад рука падала ёй іншы знак, асудзіўшы яе назад. Птушка ўдарыла аб паветра крыламі і скарэктавала свой палёт у бок пекераўскай лысіны.

— Душа ў пяткі схавалася! — падзяліўся Пекер з лекарам, які зашываў яму скуру на чэрапе. — Думаў, мне гамон...

Ёсіна пустальга за гладкую галаву зачапіцца не здолела, адно безупынку запускала і даставала вострыя, як шыла, кіпці. Твар Пекера залівала кроў. Ён страціў прытомнасць проста ў полі. Праклятая птушка спуджана дала драпака, а мы прыпусцілі дахаты гукаць дапамогі.

Дома ўжо нікога не засталася. На падворку працаваў толькі стары Зайцэр. Ён і пабег з намі ў поле.

Зялёныя мухі ўжо абляпілі галаву Пекера. Пашкуматаная скура на скальпе звисала з чарапной косткі. Мы дапамаглі Зайцэру пагрузіць параненага на спіну і суправадзілі іх у медпункт.

Некалькі дзён пасля, калі здароўе пайшло на дабро, Танхум Пекер ужо соваўся знадворку. На яго галаве бялеў ватны турбан. Рымару адразу ж сталі даваць мянушкі —

Арлінае Вока, Німрод-Звералоў і Султан Абдул-Хамід. Ліберзон напісаў у вясковай насценгазеце, што “наша грамадства хоць і прагне вяртання да матухны-прыроды, аднак аніякага звароту да эксплуатацыі звярыных інстынктаў дзеля задавальненняў прымітыўнай прахамаці не будзе”.

— Жывёла палюе, каб насыціцца, а чалавек — каб наталіць вычварэнне, — заявіў Пінэс у школе і зачытаў нам адпаведныя ўрыўкі “Кнігі джунгляў” Рэд’ярда Кіплінга, які “хоць і быў каланіялістам, але, няма што, чалавекам вучоным”.

Я падняўся і каменем, што трымаў у руках, выбіў шыбу. Аскепкі шкла пасыпаліся на стол Аўрагама і Рыўкі.

— Дзед яе не забіваў! — загырчаў я.

— Які камель, такі сук, які дзед, такі ўнук, — кпліва заўважыла Рыўка. — Ідзі-ідзі адсюль, пакуль у косці табе не ўвярнула!

— Хопіць, спыніся! — гыркнуў ёй Аўрагам.

— Хай твой татачка заплаціць за акно!

— Супакойся, Рыўка, зараз жа!

— Чакай-чакай! Калі дзед памрэ, гэны будзе біцца з нашымі дзецьмі за спадчыну, — сыкала Рыўка.

— Хопіць! — закрычаў Аўрагам.

Ён устаў, выскачыў з дому і падышоў да мяне.

— Не зважай на яе, Барух! — сказаў мне дзядзька Аўрагам. — У яе нервы. Ты зможаш заставацца тут заўсёды. Я не выкіну з хаты пляменніка.

Я глянуў на яго. Яго драбнюткія крокі, барозны на полі яго лба, а таксама пахілыя плечы атулялі Аўрагама герметычнай абалонкай, якая цяляпалася з ім, як панцыр чарапахі.

Час ад часу браў нас і сваіх блізнят у гумно і заахвочваў глянуць-памацаць вязанкі сена. Не разумею, ці ж ён цешыўся або злаваўся, бачачы, як я валіў яго абодвух сыноў на падлогу. Уры зазвычай навальваўся на мяне знянацку, ззаду, і заўсёды бакі зрываў ад смеху, калі я падымаў яго ў паветра. Ёсі, абражаны і пакрыўджаны, у слязах бег да мамкі.

Аўрагам узяў мяне за руку. Яго дотыкі мне падабаліся. Я ўжо тады цьмяна разумеў, што некаторыя нашы сямейнікі дзеляць міжсобку аднолькавы від болю. У вёсцы гаварылі, што ў дзяцінстве Аўрагам накінуўся на незнаёмую жанчыну, якая прыехала ў машаў на адведзіны, біў нагамі па сцёгнах, галасіў і кусаў яе за живот, ажно пакуль удар Рылава не адкінуў хлопчыка на зямлю.

Але мой дзядзька стаў выдатным селянінам, шмат чытаў спецыялізаванай літаратуры. Не раз яго клікалі ў суседні кібуц дапамагчы з дыягназам тамтэйшаму ветэрынару. Аўрагам дбайна вёў журнал кароўніка. Кожная кароўка атрымала падрабязны радавод. Там былі штодзённыя назіранні за надоямі, працэнтам тлустасці малака, апладненнямі, родамі і спаронамі, а таксама выпадкамі абязводжвання ў цялят. Гэта надзвычай скрупулёзны журнал. Асабліва раздзелы з датамі, у якія каровы згубілі сваіх дзетак, якіх выправілі на рэзніцу.

Мама памерла, Эфраім знік — і Аўрагам быў адзіным дзіцём бабулі Фэйгі, які застаўся дома. Усе тыя гады ён хадзіў да матчынай магілы. Мы з Уры бачылі, як той едзе на цяжкім ровары “Геркулес”, які належаў Эфраіму, на могілкі, што на пагорку.

— Паехаў пагутарыць з бабуляй, — казаў Уры. — Ён апавядае ёй усё, што робіцца ў вёсцы.

— ...Там таксама твая мама, — мімаходзь заўважыў ён, але я яму не папусціўся.

Толькі раз на год з багавейным трымценнем падымаўся я з дзедам да бацькоўскіх магіл. У нашай вёсцы час кальцаваўся на дажджавых хмарах, вымяраўся высакоснымі месяцамі*, даўжынёй барозны і таямнічымі працэсамі незваротнага гніцця, і я не хацеў вымяраць яго ў гадавінах смерці.

* У габрэйскім календары, у адрозненне ад хрысціянскага, з месяцава-сонечнымі разыходжаннемі “змагаюцца” не пры дапамозе дадання трыццаці першага чысла ў некаторыя месяцы і далучэння аднаго

Колькі гадоў пасля, калі я ператварыўся з дзедавага маляткі ў прафесійнага далакопа, праз тоўшч грунту я навучыўся чуць, як у трупаў лопаюцца жываты. Але тады я адно сядзеў з дзедам ля бацькоўскага помніка, а потым пайшоў з ім да капца яго жонкі, як заўсёды дагледжанага і зіхоткага. Бетонная ніша ля асновы помніка зіхцела і каласілася жоўта-белымі нарцысамі і лілова-зялёнымі суквеццямі базіліку.

— Нарцысы на магіле пасадзіў тата, — сказаў Уры. — Каб, прыйшоўшы, яму было лягчэй расплакацца.

дня ў высакосны год, а ўстаўляючы раз на некалькі гадоў цэлага высакоснага месяца, “дадатковага месяца адар”.

Калі нам было адзінаццаць, Пінэс зладзіў вучням ці не апошнюю сваю экскурсію. Паведаміў:

— Як у старыя добрыя часы, на возе, запрэжаным коньмі.

Калі быў малады, то зазвычай браў вучняў да самай мяжы Галанскіх вышыняў і Аўрантыды. У выправы, які доўжыліся тыдні тры. Вучні сушылі кветкі, збіралі казурак. Елі і начавалі ў машавах, кібуцах, а таксама ў арабскіх вёсках, якія папярэдне ўхваліў Рылаў.

Узлаваныя бацькі скардзіліся, што Пінэс забірае юнакоў і юначак ад сельскагаспадарчых прац менавіта ў крытычны сезон, калі лішнія рукі патрэбныя найбольш. Аднак сам Пінэс, на прысвечаным гэтай праблеме пасяджэнні, зазначыў, што ў ягоным рамястве “крытычныя ўсе сезоны”.

— Насенне, якое пасее школа сёння, дасць плады толькі гадоў праз дзесяць, — абвясціў ён. — Таму, сябры, цярпенне!

Цяперака рыхтаваў экскурсію на тры дні.

— Прашу прабачэння, дзеці, вашы бацькі будуць, пэўна, выхваляцца вам доўгімі экскурсіямі, але мае сілы не такія, як у іх час, доўга вас весці я не змагу. Мы дойдзем толькі да Кішона і парэштак старажытнага Бэйт-Шэарыма.

На досвітку дзед прывёў мяне да настаўніцкага дома.

— Ахоўвай маё дзіцятка, Якаў, — прамовіў ён.

У адзінаццаць гадоў я выцягнуўся і быў высокі, як дзед. Пінэс расмяяўся і сказаў, што, вядома, будзе ахоўваць.

Даніэль Ліберзон пайшоў у якасці ваяжатага. Ён ехаў конна, узброены стрэльбай і пугай. Ягоны позірк лупіў скуру панад роўнем маіх вачэй, шукаючы на лбе схаваныя знакі.

Ля ручая Кішон мы падаставалі з запlechнікаў кішэнныя Бібліі з чырвонымі карэньчыкамі і сталі дэкламаваць “Песню Дэворы” тонкімі ўсхваляванымі галасамі:

І вось выйшлі ўладары на бітву,
І біліся ханаанскія ўладары
Ля Таанаха да вод Мэгіда...
...З нябёсаў выйшлі на бітву
Зоркі са сваіх арбіт, ваявалі з Сісрам.
Ручай Кішон падхапіў ворагаў,
Старажытны ручай, ручай Кішон!

Пінэс гайдаўся ў старадаўнім рытме слоў. Потым даў прачуханца старэйшынам горада Мероз, “якія, стаіўшыся ў сваім правінцыйным гадзючніку, адмовіліся дапамагаць нашым узброеным сілам у бітве з ханаанцамі”.

Нарэшце сказаў:

— У ханаанцаў было дзевяцьсот калясніц. Яны мчалі па Ізрээльскай даліне, а мы схаваліся спаміж дубоў Тавора.

Ягоны палец шырокімі жэстамі рубіў паветра. Голас, памацнеўшы, трымцеў:

— І тут пайшоў дождж! А што з’яўляецца, дзеці, у нашай Даліне, калі ідзе дождж?

— Гразюка!! — закрычалі мы.

— Колькі гразюкі?

— Ой, шмат! — закрычалі мы. — Боты храснуць — не дастаць.

— Каровам па живот, — задуменна зазначыў мой стрыечны брат Ёсі.

— І гразюка дайшла да конскіх жыватоў! — цягнуў нас Пінэс далей. — Колы калясніц загрузлі, а тут выскачылі з дубравы мы. А ўжо драць лыка, пакуль дзярэцца, мы ўмеем! “...І ціха было ў краіне сорака гадоў”.

“Гэтая ціша, — пасля паўзы прамармытаў Пінэс, хутчэй самому сабе, чым нам. — Гэтая ціша мераецца ў гадах”.

Мы былі дзецьмі і асягнуць розумам яго мармытанняў не маглі.

Назаўтра паехалі на парэшткі старажытнага Бэйт-Шэарыма. Ужо па дарозе Пінэс палохаў нас, што мы ўбачым “жудаснае месца”.

— Сюды прыбывалі нябожчыкі з дыяспары, каб пахавацца ў роднай зямлі, — прамовіў нам ён, калі мы стаялі ў пахавальных пячорах, вялікіх і ўрачыстых. Ягоны голас залунаў у сутонневай халадэчы. Яго цень дрыгацеў і згушчаўся ў старадаўніх западзінках ад разцоў каменяроў.

— Тут жыў і памёр Егуда га-Насі. Пасля таго як гэтага духоўнага лідара тут пахавалі, усё месца ператварылася ў папулярныя могілкі.

— Але ж мы, — імгненна схамянуўся ён, — прыбылі на родную зямлю, дзеці, каб тут жыць, а не паміраць. Продкі верылі, што пахаванне ў Зямлі Ізраіля адпусціць ім грахі і наблізіць да раю. Мы ж не верым ані ў перасяленне мёртвых у Зямлю Ізраіля, ані ў выкупленне грахоў! Наша выкупленне грахоў — гэта праца на зямлі, а не выдзёўбванне грабніц у скалах. Наша перасяленне мёртвых — гэта аранне глебы! Нашу душу ўфармуем разцом цяжкай працы! А страшным судом нас будуць судзіць яшчэ на гэтым свеце!

— Начорта ты шпігуеш іх гэтай лухтой? — запытаў яго мой дзед падчас чарговага начнога чаявання дзядоўскай кампаніі. Але тут умяшаўся Ліберзон, маўляў, Пінэс мае рацыю, бо замагільны свет — прыдумка ашуканцаў, згламэзданая на абломках ідэй ксяндзоў і рабінаў, якія не змаглі выканаць сваіх абяцанак-цацанак у свеце гэтым.

Праз дзесяць гадоў, ужо на маіх могілках, калі замежныя габрэі пазаніمالі іх большую частку, Пінэс нагадаў мне пратое падарожжа на парэшткі Бэйт-Шэарыма.

— Татальны педагагічны правал! — канстатаваў ён. — Я і думкі не меў, што нехта з маіх вучняў паквапіцца на такое! Тады я проста агучыў асцярогу. А цяпер во скрушна пытаю, ці не я навярнуў цябе на гэтую вар’яцкую задуму?!

— Дзевяноста адсоткаў другой аліі эмігравала з Ізраіля, — дадаў Пінэс. — І цяпер на гэтую зямлю іх вяртаеш ты.

Мы стаялі ля магілы Цыркiна-Мандаліны.

— Ляжыць сабе і выцілінгвае мелодыі, — заўважыў Пінэс. — Ляжыць і музыкуе.

Тамсама, ля магілы Цыркiна-Мандаліны, з Пінэсам здарылася зліццё крыві ў мазгі. Ён прыгнуўся над зямлёй, як зазвычай, калі хацеў да яе прыслухацца. Раптам яго твар аквеціўся кволай усмешкай, а выраз твару пакрысе змяніўся так, нібыта беспасярэдне ў галаве ён учуў схаваны ток. Спыраша я не скеміў, што адбываецца, але калі настаўнік стаў валіцца, я адкінуў матыку і паспяшаўся да яго. Саромеючыся заключыць яго ў абдымкі, я адно выпрастаў рукі. Каб ён змог абаперціся, але той рады не даў.

Гэтая рука, што анатамавала пад лупай галавасцікаў, выцягвала кручочкі, якімі цвыркочуць цвыркуны, цяперака маляціла паветра, як сляпы няўмелы хобат.

Пінэс з цяжкасцю падняў галаву, і калі паспрабаваў сказаць нешта, яго губы сказіліся. З горла выляталі адно рыпучыя бухіканні. Ён паваліўся на зямлю пяспешна, як той, што тоне ў канаве з твані. Яго твар пашарэў, дыханне стала хапатлівае, а па шчоках пацяклі цуркі поту. Я закінуў Пінэса сабе на плечы і пабег у медпункт.

Доктар Мунк, вязковы лекар, якога ўсе баяліся, выправіў Пінэса на хуткай дапамозе ў шпіталь, а я суправаджаў настаўніка.

— Цяжка сказаць, калі гэта скончыцца, — сказаў мне лекар у прыёмным пакоі.

— Мы пакінем яго ў нас. У гэтых рэчах часта здараюцца вялікія сюрпрызы: як у лепшы, так і ў горшы бок.

Пінэс ляжаў у ложку і звіваўся, як гіганцкая, выхапленая променем святла лічынка. Белае, скарлючанае і вільготнае, яго цела на просцінах калацілася ў курчах. Безупынку еў

і пастаянна сіліўся нешта сказаць. Калі я даў яму ў руку паперчыну і самапіску, каб напісаў, што хоча сказаць, пачаў маляваць крамзолі на левых палях паперы і пасля працягваў пісаць у паветры. Адна яго нага натужліва варушылася. Вочы напухлі і круціліся ў вачніцах, як дзве слівы.

Скура зрабілася вільготная, і рانیцай, калі медсястра яго мыла, за вяхоткай цягнуліся тонкія шэрыя павуцінкі. Уночы пялёнка зноў вылазіла з яго скуры так, нібыта ён намагаўся схавацца ў кокане і прачнуцца здаровым і акрыленым, насустрач святлу сонечных промняў і кветкаваму пылку.

Пінэс моцна мяне трывожыў. То па-звярынаму хіхікаў, то мачыўся ў пасцель і раз-пораз сіліўся дакрануцца паказнікамі абодвух рук у паветры. Я быў пры ім дзве ночы і тры дні. Бразгатлівыя сківіцы старога настаўніка, якія ні на хвілю не спынялі малоць харч, малай драбніцай не звялі мяне з розуму. На шчасце, з вёскі даслалі змену, каб глядзець яго да выпіскі.

Толькі праз тры тыдні да скуры вярнуўся колер і выгляд, а з рота Пінэса пачалі вылятаць словы. Напачатку цяжкасць выклікалі некаторыя зычныя, але калі ён разгаварыўся, яго словы зноў зрабіліся гладкімі і прыгожымі. Потым я скеміў, што ён не ўжывае мінулага і будучага часоў.

— Добры знак, — сказаў я лекару напаўпэўнена, — стары хоча прыляпіцца да рэальнага часу, у якім жыве.

Пакрысе да Пінэса вярнуліся словы і законы словаўтварэння, што, як мурашы, накідваліся на апалы плод і цягнулі яго па даўжэзным усхваляваным ланцужку да свядомасці.

— Выдатна, — адказаў лекар. — У яго прагрэс.

Цяпер, калі Пінэс змог размаўляць, працэс выздараўлення набраў моцы і хады. Лекар быў уражаны. Ён не разумеў, што Пінэс — чалавек мэты, фармулёўкі і закона і ўжо сёння можа ігнараваць нервовыя канчаткі. Звярнуўшыся з прамовай наўпрост да сваіх нутраных органаў, ён здольны загадваць ім працаваць. Так вярнуўся да Пінэса рух ног, а потым — суладдзе рук.

Тры дні веў гутарку выключна сам з сабой, але на чацвёрты звярнуўся да мяне, вымавіўшы абсалютна выразна:

— Продкі маіх продкаў былі першабытнымі людзьмі і пячорнымі жыхарамі.

Я ашаломлена глянуў на яго. А Пінэс, якога мая някемнасць раззлавала, дадаў, нібыта надыктоўваў дыктоўку:

— Сувязь з зямлёй адно ператварае людзей у дурных кароў і сляпых кратоў!

Тады я даўмеўся — стары настаўнік можа вярнуцца дахаты, а таксама хадзіць і размаўляць, махаць сачком для лоўлі матылькоў, аднак душэўнае здароўе да яго не вернецца ніколі. Тыя прыярытэты, якія расстаўляў, тыя муры яго веры, якія ўзводзіў, а таксама рэзервуары яго надзеі — усе яны расплыліся ў вадкіх карунках пены пад каламутнай крывёй, якая пырснула з мазгавых абалонак.

— Усе зараз скажуць, што я вар'ят, — праз некалькі дзён, асягнуўшы розумам, што вярзе, пачаў раптам плакацца Пінэс.

Я намагаўся яго супакоіць. Нагадаў, што ў вёсцы няма ніводнага чалавека, які лічыўся б нармальным. Душэўнае здароўе ў нашай вёсцы ёсць вынікам дэмакратычнага галасавання. Волевыяўленнем пераважнай колькасці людзей, якія лічаць цябе адэкватнымі. Эфраім, напрыклад, аж да сённяшніх дзён вясковай грамадой лічыўся прыпыленым праз Жана Вальжана. Пракідаліся і такія, хто запісаў яго ў даносчыкі і здраднікі. У сакратарыяце машава былі перакананыя, што Пінэс з'ехаў з глузду яшчэ да інсульту, бо чуў начныя крыкі з вадавежы. Безліч людзей бачыла ў маім дзедзе псіха, бо ад дня знікнення Эфраіма дзед перастаў збіраць плады ў сваім садзе — кінуў ураджай ападаць, халодна паведаміўшы, што гадуе дрэвы толькі дзеля веснавой квецені. Пасля таго як Рылаў выявіў, што Маргуліс блытаецца з Тоняй, Маргуліса ўсе лічылі вар'ятам. Вар'ятам і доўбнем. Маргуліс, са свайго боку, лічыў ненармальнай Рыву, накінуўшыся на худзючае занядбанае цела Тоні Рылавай з акрыленай

жарсцю тутавага шаўкапрада, вываліўшы ў яе свае салодкія сокі з дбайнай руплівасцю і “гучным гудзеннем”, як сцвярджае Уры. Тоня лічыла ненармальнай саму сябе, але аддала перавагу ўласнаму шаленству перад шалёнымі пахамі машыннага алею, пораху і ўрыны, якія тачыліся ад яе мужа.

Нават наконт мяне, у часы, калі я яшчэ жыў у машаве, лічылі, што мне не стае клёпкі. Могілка сталі гэтаму жале-забетонным доказам. Аднак насамрэч ужо ў школьныя гады дзеці цураліся мяне. За выняткам Уры, сяброў-аднагодак у мяне не было.

Дзед з Пінэсам нашпігавалі мяне гісторыямі, а таксама навучылі наконт казурак і дрэваў. Мне граў Цыркін, а таксама ён ураджаў мяне сваім адмысловым забіваннем цвікоў. Скура на яго далонях была такая дубовая, ажно той уганяў цвік у дошку ўдарам далані. Ціснучы руку Цыркіна, можна было выразна чуць рып сухой драўніны.

Мешулам пасміхнуўся:

— Нагнаў жа ён жаху на скарпіёнаў, якія селяцца ў расколінах сценак нашага кароўніка! Бо аднойчы адзін з іх зламаў аб бацькаву далонь джала.

Аднак калі Цыркін-Мандаліна пачынаў даіць кароў, яго рукі мякчэлі, і ніводная цялушка не магла паскардзіцца на грубае абыходжанне.

А Ліберзон чытаў мне казкі з кніг і аднойчы, адзін-адзінуткі раз, нават гуляў са мной у хованкі.

— Яны рабілі гэта ў памяць пра тваю бабулю, — заўважыў Пінэс.

Ліберзон не заўсёды меў на мяне час. Ён, можа, і пакінуў гаспадарку на Даніэля, але пасля гэтага цалкам аддаўся ўдасканаленню сваіх знакаў увагі да Фані.

Ён безупынку здзіўляў яе сюрпрызамі. Забаўляў яе з майстэрствам, прыроджаным, трэба заўважыць, майстэрствам, аднак цяперака, з моманту іх знаёмства, разгорнутым на ўсю сілу-моц. Ён ведаў, што каханне — самая далікатная і распешчаная глеба, ды абвяшчаў, што яно не цярпіць банальных і нязграбных метадаў. Усё роўна як пакіданне поля пад папар ці севазварот, якія прызначаныя для неўрадлівай глебы і пазбаўленых фантазіі земляробаў. Час ад часу ўся вёска чула Фанін смех, які вырываўся з вокнаў іх дома, і тады Уры з павагай цягнуў:

— Ліберзон зноўку гэта зрабіў.

Ніхто з нас не здолеў паяднаць супярэчанне паміж Ліберзонам, ідэйным ганарліўцам, які падчас сходаў ды на старонках насценгазет абсыпаў з ідэалагічных катапульт слоўнымі каменяпадамі, і паміж схаваным у ім расхамячаным геданістам, што служыў Фаніным пажам. Ён надрэсіраваў соек у сваім садзе захоплена свістаць ёй у след, “на манер расійскіх гімназістаў”. Летняй ночкай цягнуў Фаню ў палі на распусныя выправы, якія заспеў нават я. А Пінэс апавёў, што шмат гадоў назад, калі Фаня працавала ў запаковачным цэху, Ліберзон прыгатаваў у сваім бараку дэсерт са смятаны, кавы і цукру. Набраў усё ў рот і пайшоў гэтак у цэх, каб з пачалункам перадаць жонцы салодкую амброзію. “Па дарозе яго спынілі людзі, якія беглі пагутарыць з імі, і былі вельмі здзіўленыя, што Ліберзон бадай упершыню за ўсю вясковую гісторыю маўклівы як рыба”.

У дзясятую гадавіну іх шлюбу, паступіўшыся некалькі сваімі прынцыпамі, паехаў на возе ў горад і там купіў ёй дарагое туалетнае мыла, ад якога тхнула легкадумнасцю і ерасцю. Тады вяскоўкі яшчэ мылі цела і валасы шэрымі і пахучымі цаглянамі гаспадарчага мыла. Фаня карысталася новым бруском толькі ў пятніцу, і спакуслівы водар, што пачынаў тацьціца з яе скуры, падымаў у вёсцы хвалю шаптаньняў і пратэстаў. Некаторым першапасяленцам згадаўся Рывін куфар збытоўнасцяў і партфель Песі Цыркінай. Тыя згадкі прысаромілі Фаню, але адно патроілі жарсць Ліберзона.

Мінулася пару месяцаў — брусок ператварыўся ў абмылак. Фаня знайшла ўсярэдзіне сапраўдны мужавы падарунак — блазенскую цыдулку, укладзеную ў алавяную рулю, якую выштукаваў бляхар. Ліберзон пачуў вясёлы вокрык, які данёсся з пральнага барака — тады ён служыў душавым пакоем, — і вокамгненна прыпусціў да жонкі.

Згэтуль, так кажуць, Ліберзон стаў хаваць цыдулкі ва ўсе магчымыя дзіркі. Жонка знаходзіла алавяныя трубачкі ў яслях для кароў, у галовах пепсінавага сыру. Чула іх бразгатанне ў толькі што запоўненых газай каністрах. Калі Ліберзон сцягнуў прафесійных вярынь, то жонка стала знаходзіць рулькі з цыдулкамі ў страўніку курыцы, якую рэзала і трыбушыла на абед.

— Эліэзэр, як заўсёды, пераходзіць край! — усміхаючыся, заўважаў Пінэс. — Праз гэтыя звычкі ў Фані яшчэ можа развіцца манія пераследу. Хіба што ўся вёска лічыць, што Ліберзонавыя хованкі значна лепшыя і больш удалыя за смярдзячае сховішча Рылава.

Цыркін, у процівагу свайму сябру, усё яшчэ цягнуў жылы на гаспадарцы і ўжо ладна стаміўся ад жыцця з сынам-гультаём і жонкай, “цыцастай актывісткай”.

Мешулам у адным з кібуцаў выратаваў ад знішчэння дзясяткі скрыняў са старымі дакументамі, потым доўгія гады займаўся іх вывучэннем і размеркаваннем. Песя выскоквала

раз-пораз са свайго тэль-авіўскага кабінета ў Цэнтральным камітэце працоўных, каб прыняць у госці замежных лідараў рабочага руху, спецыялістаў па сельскай гаспадарцы з Бірмы і чарнаскіх міністраў у стракатых спадніцах і картузах. Яна таксама займалася выхаваўчай і сацыяльнай дзейнасцю ў наметах лагерах для габрэйскіх рэпатрыянтаў з арабскіх краін. У газеце надрукавалі яе здымак — як яна мые ў бляшаным тазіку мараканскага хлопчыка і ўсміхаецца ягонай маме. “Сяброўка машава Песя Цыркінэ навучае новую рэпатрыянтку, што такое матчын клопат,” — было падпісана пад шчодрымі грудзьмі Песі.

Дзед запаліўся да двух сяброў маўклівай вытанчанай нянавісцю, якую маскаваў пад прыязны тон і зычлівыя манеры. Ён гадаваў мяне, абцінаў і даглядаў дрэвы, а таксама выношваў свой план. Час мінаў, пакідаючы на маіх костках шмат плоці і напаўняючы мяне гісторыямі, распускаючы Працоўную Сябрыну імя Фэйгі, ператварыўшы яе ў нятленную легенду, у патрэсканыя карцінкі, у цені, што адарваліся ад сваіх гаспадароў.

Аднак я лічыў Цыркінэ і Ліберзона сваёй сям’ёй. Аднойчы, калі я прыйшоў да Ліберзона і дома нікога не было, я ўзяў у рукі яго сшытак з байкамі.

Быў я малым хлопчыкам, яшчэ непісьменным, але звярнуў увагу, што журнал пусты. Сшыткі белай паперы, глянцаваныя, злучаныя палатняным карэньчыкам. Ліберзон прыдумляў ці апавядаў па памяці ўсе байкі. “Страказу і мураша”, “Бусла і лісіцу”, а таксама “Кветку з залатым сэрцам”.

Калі я апавёў Пінэсу, той разрагатаўся.

— Мы ўсе, агулам кажучы, прыдумваем байкі або апавядаем чужыя, — сказаў ён. — А “Страказа і мураш”, няма што, — шкодная беспадстаўная байка.

Аднае ночы я пачуў, як Пінэс размаўляе з дзедам.

— Яму трэба гуляцца са сваімі аднагодкамі. Нядобра, калі малы хлопчык бавіцца з дзядзькамі.

Але дзед адрэагаваў:

— Гэта маё малятка!

І стаў яшчэ больш заўзята смактаць горкую аліву.

— Міркін! — упарціўся Пінэс. — Знарок ці ненаўмысна, але ты грувасціш вакол Баруха груды руін. Назіраю за ім у школе. На перапынках у “плітачкі” ён не гуляе, у “квача” — таксама. Ні з кім не размаўляе. Адно поўзае па траве, у гордай самоце.

— Шукае жукоў, гэтаксама, як ты, — адказаў дзед.

Раз-пораз я падымаў вочы ад зямлі і бачыў, што абкружаны колам крыкуноў і насмешнікаў.

— Я не турбуюся, — казаў дзед. — Бо не зайздросчу таму хлопцу, які захоча пазлаваць яго больш, чым звычайна.

У другім класе я зламаў два пальцы ўнуку Рылава, Узі.

Я ўкленчыў ля белых чарнакораняў, што раслі ля плота, у пошуках вусеня бражніка алеандравага. Тлустыя і бліскучыя, тыя вусні нязграбна звіваліся на атрутнай расліне, і калі я датыкнуўся да аднаго з іх, ён павярнуўся да мяне спінай, упіўшы ў мяне два жудасныя вокі. Я ўжо ведаў, што тыя вочы — фальсіфікацыя. Проста дзве блакітныя плямы, аблямленыя чорнай падводкай. Пінэс патлумачыў, што намаляваны позірк вусеня мусіць адпалохваць тых, хто замахваецца на яго жыццё.

Тымчасам Узі Рылаў змаху наляцеў на мяне са спіны. Учапіўся за вушы і пачаў мяне трэсці. Я схпіў Узі за запясе і выкруціў яго. Быў ён старэйшы і спрытнейшы за мяне. Калі яму споўнілася трынаццаць, на цырымонію бар-міцвы атрымаў каня і парабелум, і яго выкінулі на колькі дзён выжываць без харчу на чаркескіх* пагорках.

Але ў другім класе я важыў ужо сорак чатыры кілаграмы і зраўняўся з ім у росце. Дзед пастаянна ўліваў у мяне порцыі калоструму і нянавісці. Паціху-патроху я разагнуў тры пальцы Узі, аж пакуль не пачуўся невялічкі хруст. Ён пабляднеў,

* Чаркесы — каўказская народнасць, частка якой у выніку міграцыі асела ў Зямлі Ізраіля.

паваліўся і страціў прытомнасць. Два настаўнікі знеслі Узі з месца здарэння, а я, вярнуўшыся, зноў нахіліўся над вусе-нем, каб зазірнуць у яго штучныя вочы.

Увечары ў барак прыйшоў Рылаў пагаманіць з дзедам, і дзед грукатлівай чаргой кубікаў ільду, якія здзекліва адскоквалі ад яго зубоў, адбарабаніў, што Рылаўскаму ўнуку лепей бавіцца з аднагодкамі, а не лезці да малодшых, якіх, як вядома, крыўдзіць нельга.

Стуль мяне не чапалі. Хіба на перапынках назалілі з дражнілкамі. Калі Пінэс, які меў талент вызірнуць у слухную хвілю з акна настаўніцкага пакоя, бачыў, што я зараз увяжуся ў бойку, то выскокваў ды адводзіў мяне ў жывы куток. Прытуляў далонь да патыліцы, вымаючы з цела зацятасць і лютасць.

Двойчы на тыдзень, у дзённыя гадзіны, я выходзіў з ім на палі. У “школу матухны-прыроды”.

— У прыроды няма марнатраўства, — абвясціў Пінэс, калі мы ішлі па прасёлачнай дарозе ў кірунку цясніны. — Усё прыдасца. Як сказана ў Эклезіясце, “трымайся аднога, але і ад другога руку не прыбірай”. Ты ж, пэўна, чуў прыказку — “Пусты і непатрэбны, як часночнае шалупінне”? Але бач, знайшоўся адзін чарвяк, які ў гэтым шалупінні живе! Ёсць павучыхі, якія харчуюцца сваімі партнёрамі. Каровіны ляпёхі, гнілая садавіна, тканіна, папера — для прыроды прыдасца ўсё.

Рукі Пінэса самкнуліся за спінай, як у памешчыка, які выбрыў на агледзіны ўласных уладанняў. На плячах я нёс вайсковы запlechнік. У ім — пінцэты, сачкі, пустыя пушачкі ад запалак і як след запакаваныя атруты.

— Гэты ранец даў твой дзед, — апавеў Пінэс. — Ранец для брытанскіх радыстаў, які належаў твайму дзядзьку Эфраіму.

Я папрасіў Пінэса злавіць багамола, казурку, якая цікавіла мяне сваёй вальяжнай хадой і крывадушным выразам

тварыку. Але аранжавы жучок з чорнымі плямамі на спіне хутка пераступіў нам сцэжку. Я звярнуў увагу настаўніка на яго. Пінэсавы вочы шнапарылі наўкола, а рот безупынку адкрываўся. Ubачыўшы жучка, ён расчуліўся.

— Можа быць, гэтым разам нам пашчасціць, — вымавіў і загадаў не спускаць з яго вачэй.

Жучок ляцеў па простаі лініі, яўна па справах. Яго антэны, што нагадвалі кароткія паліцы, рухаліся безупынку.

— У яго дасканалы нюх, — прашаптаў Пінэс, паўзучы за ім на карачках. Праз чвэртку гадзіны жучок прыспешыўся і зветрыў далікатны пах падлы. Знік пад коўдрай саломы.

— Толькі гляньце! — вымавіў Пінэс, разгроб саломінкі і агаліў трупік шчыгла. Мы паселі гэтак, каб вецер зносіў смурод паўз нас, і Пінэс прысягнуў, што не спусціць вачэй з будучага развіцця падзей.

З’явіўся другі жучок, цярэбячы сабе дарогу спаміж камякоў зямлі. Гэтыя двое не гублялі часу і паспяхаліся спарыцца каля падлы.

— Глянь калі ласка, Барух, — прамовіў Пінэс. — У матухны-прыроды шмат абліччаў. Ёсць пары, якія сустракаюцца на поле кветак, іншыя ідуць у тэатр, а гэтыя двое — пасярод смуродзішча.

Тут два жучкі сталі капаць пад мёртвым шчыглом, вывяргаючы драбкі зямлі і драбнюткія каменьчыкі. Трупік пакрысе знікаў у выкапанай пад ім ямцы. Мы сядзелі там колькі гадзін, пакуль птушка, засыпаная пылам, не знікла з вока.

— Зараз, — працягваў Пінэс. — Зараз маман-жачок адкладзе ў падле яйкі і датуль, як вылупяцца лічынкі, будзе перажоўваць плоць, каб рабіць яе мякчэйшай для сваіх дзетак... Хай будзе мая доля з вамі, убогія гэтага свету, бо вы соль зямлі.

Ён адпусціў маю руку, і мы вярнуліся дахаты.

Калі лекары казалі, што Пінэс ужо можа вярнуцца дадому, Бускіла замовіў яму таксоўку. Я прапанаваў яму пажыць у мяне пару тыдняў, але Пінэс адно скамандаваў: “Дахаты!”

Калі мы прыбылі дахаты, слёзы смутку і намагання запоўнілі вочы старога настаўніка. Ён моцна састарэўся. Дробныя тромбы загрузлі ў ім з дакладнасцю скальпеля. Адцяля яго нітачкі памяці, прарвалі плаціны, што будаваў ад часоў прыезду ў Ізраіль. І пачалі безупынку дасылаць сігналы да адказнага за голад мазгавога цэнтра.

— Усе хлопцы ўжо параць зямельку, — сказаў Пінэс. — Ад вайны са спакусамі і ад цяжкае працы. Толькі мы з Левінам яшчэ жывыя. Два гультаі-летуценнікі.

Стуль ён больш не выкладаў і амаль што не запрашаў вучняў дадому. У палі больш не выходзіў. Часам сядзеў у садочку і назіраў за мурашамі і конікамі, якія скакалі па газоне. Паміж палявымі кветкамі скруціўся змораны ўдаў, якога Пінэс выпусціў з клеткі “жывога кутка”. Сваю заалагічную калекцыю настаўнік раздзяліў паміж мною і школай. Суставаногія бляклія паўзуны ў слоіках з фармалінам, а таксама спустошаныя шкарлупінкі ад птушыных яек засталіся ў школьным “жывым кутку”.

Апрача звычайнай класіфікацыі, Пінэс падзяліў жывёлаў на карысных і шкоднікаў і гэтаксама размеркаваў свой прыватны збор на дзве вялікія групы: “Нашы сябры” і “Нашыя ворагі”.

— Няпростае рашэнне! — бедаваў Пінэс. — Напрыклад, шчурка-пчалаедка знішчае вос, але таксама пчолак Маргуліса. А мангуст трушчыць грызуноў, але таксама куранят...

— ...Убачыўшы казурку, птушку, сысуна або паўзуна, задайся пытаннем: “Ці наш ты, ці з непрыяцеляў нашых?” — параіў Пінэс падчас першых супольных аглядзін у палях, калі мне было шэсць.

— Сваю калекцыю ў спадчыну я перадам табе, — усцешыў мяне ён. — Ты яе годны.

Ён зазвычай шмат раіўся з дзедам, які быў спяцом па шкодніках, і абодва перадавалі мне навуку па іх ідэнтыфікацыі і нейтралізацыі. Разам са мной хадзілі ў сад, ставілі

мяне насупраць аднаго з ігрушы, і іх рукі клаліся на мае плечы.

— Глядзі ўважліва! — казаў дзед.

Двое мужчын, адзін у коркавым шаломе, другі ў шыракаполым капелюшы, стаялі перада мной у шэрых кашулях з урачыстымі выразамі твару. Усхваляванасць, тлумачэння якой я не ведаў, вісела паміж імі ў паветры.

— Я нічога не бачу, — адказваў я.

Пінэс уклечыў і на камлі ігрушы паказаў маленькую дзірачку, паўсантыметра ў папярочніку. На зямлі, пад дзіркай, гравасцілася купка дробненькага пілавіння.

— Гэты паразіт можа знішчыць дрэва цалкам, — сказаў Пінэс.

Дзед дастаў стальны дрот, тонкі і доўгі. Ягоная дзюбка была вузкая, навострая і скручаная на манер спружыны.

“Садовая вуда”, — патлумачыў дзед і ўклечыў ля камля. Асцярожнымі ўпэўненым рухам усунуў ён дрот у норку шкодніка. Пакрысе паўтара метра дроту зніклі ўнутры камля, і дзед ціхутка ўздыхнуў, бо зразумеў глыбіню ўжо ўчыненнай шкоды.

— Поскудзь такая! — вылаяўся, калі адчуў, што дрот упёрся ў плоць лічынкі.

Ён трохі павярнуў дрот і стаў уядацца ў плоць так, нібыта адкаркоўваў шніпарам корак, і пакрысе пацягнуў на сябе. Пакуль сківіцы і кіпцікі паўзуна аддзіраліся ад сарцавіны ігрушы, з тоўшчы камля неслася адчайнае лапатанне і вусцішны пошвіст. Потым істота стала чапляцца за сценкі норкі, пакуль яе выцягвалі на свет Божы.

— Калі ласка! — выгукнуў дзед і дастаў канец дроту. Абмяклае цельца, аранжава-жоўтае з чорнымі кропкамі, звисала з дзюбкі, звіваючыся і выгінаючыся. Дзед паднёс яго ўсутыч да майго твару.

— Глянй на яе як след, маё малятка, — прамовіў дзед. — Гэта наш вораг. Чарвіца леапардавая.

Гэтак пачаліся мае заняткі па сельскай гаспадарцы. Двойчы на тыдзень мяне пасылалі шукаць дробныя купкі пілавіння ля ўзножжа дрэў.

Памятаю, як я ўласнаруч дастаў свайго першага шкодніка з камля яблыні-медунічкі. Звіванні пачвары і скрыгат зубоў перадаліся па стальным дроце маім пальцам, маім сугавам, маёй хрыбціне.

— Не бойся, Барух! — сказаў дзед. — Яна ў цябе на кручку. Ён стрэс тую леапардзіху на зямлю і размазаў нагой.

Калі лічынкі ў садзе Ліберзона забіла абрыкос, Пінэс выкапаў мёртвае дрэва. Раскалупаў камель невялічкай сякеркай, пакуль не знайшоў адну з іх. Кавалак камля з лічынкай у ёй ён адцяў.

— Цябе мы далучым да калекцыі! — бадзёра выгукнуў Пінэс. — А тваім братам зладзім бліскучы самасуд.

Мы знеслі парэшткі дрэва па-за межы саду і спалілі іх.

— Бывайце здаровы, паскуды! — гукнуў Пінэс, калі ад палаючых галін данёсся перадсмяротны лямант і праклёны.

Мы пайшлі дадому. Нікеляваным пінцэтам Пінэс выцягнуў вусеня і абгарнуў сурвэткамі.

— Некаторыя вусені ў момант смерці вылучаюць мазлівую вадкасць, — патлумачыў ён, агортваючы лічынку паперай.

Ён засунуў звянага вусеня ў прабірку. Заткнуў яе прасякнутай бензінам ваткай. Загадаў мне сесці. Даў пячэнькі і пачаў чытаць лекцыю:

— Гэта момант ісціны для кожнага калекцыянера! Няма нічога цяжэйшага за бальзамаванне вусеня. Ён крамяны, хутка і лёгка гніе. У яго няма знешняга панцыра, які захоўвае форму.

Калі вусень у выпарэннях бензіну скалеў, настаўнік дастаў яго і паклаў на шкельца. Дробным і вострым скальпелем зрабіў наадрэз каля анальнай адтуліны.

— Я скраў скальпель у Соні з лазарэта, — раптам сказаў ён, і яго цела скаланулася ад стоенай весялосці.

Потым уздоўж цела вусеня, ад галоўкі да хваста, пракаціў аловак. Праз надрэз пырснулі кішкі. Пінэс абрэзаў іх і выкінуў у акно.

— “І будуць ежаю птушкам нябесным і звярам зямным”, — падмацаваў дзеянне біёлаг-бібліеіст распеўнай цытатай з прарока Ярэмы.

Узяў маленькую саломінку. Уваткнуўшы яе ў пустое цельца, асцярожліва падзьмуў. Вочы Пінэса за шкельцамі акуляраў стуліліся, іх заслала пялёнкай засяроджанасці. Вусень пакрысе надзімаўся. Пінэс ціхенька ўстаў. Навіс па-над настольнай лямпай. Пакруціў вусеня па-над распаленай лямпачкай і паціху працягнуў надзімаць.

— Ты можаш рабіць гэта таксама па-над гарачым прасам, але толькі не над адкрытым агнём.

Праз колькі хвілін скура вусеня высахла і загрубела.

— Паводле тэхналогіі яго варта яшчэ намазаць празрыстым лакам, — сказаў Пінэс і выціснуў кропельку разведзенага клею на парэз, які быў у задняй частцы лічынкі.

Потым узяў адцінак камля і разрэзаў яго так, каб працярэблены лічынкай леапардавай чарвіцы тунэль стала відаць збоку. Здзьмуў і счысціў пілавінне з дрэва і паклаў забальзамаванага шкодніка ў яго колішнюю хатку. Занатаваў на цэтліку дату і месца злову. Дастаў са скрынкі наніцаную на шпільку леапардавую моль, тлустую і валасатую, з плямамі на крылах, і прысунуў яе шчыльна да кавалка камля.

— Вельмі важна паказаць іх у натуральным асяроддзі, — задаволена выдыхнуў ён.

На схіле дзён Левін стаў нясцерпным буркуном. Дзед, адзіны, перад якім той трымцеў, ужо памёр. У момант слабасці я аддаў Левіну старыя працоўныя гумовікі, якія дзед насіў у садзе. Левін усеўся на ложак і запхнуў туды свае ногі-жардзіны. Потым падняўся ды шчаслівы, як хлопчык на Пэйсах, патупаў, аглядаючы стаптаныя насы і раз-пораз ківаючы галавой, як усцешаны жарабок.

— Навошта ты даў яму дзедавыя гумовікі? — абураўся Ёсі. — Цяпер ён перакананы, што важны гусь.

Натхніўшыся гумовымі ботамі, Левін пачаў умешвацца ў кіраванне гаспадаркай. Заняўся бухгалтэрыю крамы. Пачаў падымаць на Рахэль голас, блукаць па палях і глядзецца на сваё адлюстраванне ў лужынах. Стаў называць сябе “Саладзенькі Левін”. Прасіў, каб Рахэль навязвала сабе блакітную хустку, а пры позірку на конікаў і цвыркуноў на сподзе яго душы пачыналі варушыцца няўцямныя страхі.

Адной ноччу, калі я больш не мог утрымацца і пайшоў глянуць у акно яго дома, убачыў, як ён дастае чорны нататнік і суне яго пад нос Рахэлі.

— Усе грахі Працоўнай Сябрыны! — сычэў ён. — Тут усё запісана.

— Калі ты ўжо супакоішся? — стомлена прамовіла Рахэль. — Цыркін і Міркін ужо ў магіле. Ліберзон, небарака, аслеп. Жыве ў доме састарэлых. Ты за кім ганяешся?

— Яна заўсёды смяялася, — адказаў Левін. — Па вечарох гаманіла з імі і смяялася. А яны спявалі хасідскія напевы, адмыслова перакручваючы словы, каб насмяшыць яе і зняважыць мяне.

Фейзін смех, плямы скрадзенага шакаладу, грэблівыя позіркі Зайцэра — усе яны прабаразнілі на скуры Левіна барозны, як драпежныя зубкі саранчы.

Ён памятаў, як Ліберзон дакучаў яму пытаннем, ці павінна Працоўная Сябрына імя Фэйгі ўзяць чынны ўдзел у класавай вайне Кітая.

— Масы жаўтаскурых працаўнікоў! Мы спяшаемся вам на помач! — загукаў малады першапраходзец у цямрэчу.

Фэйга рассмяялася і абняла Ліберзона. Прыціснулася да яго ўсім целам. У тую ноч Левін не звёў вачэй, бо зразумеў, што сястра не адрознівае паміж уяўным і наяўным.

У Пэтах-Тыкве Міркін, насуперак рэлігійнай забароне, закурыў у суботу, чым выклікаў сварку з пабожнымі сялянамі. У Яфа Цыркін апавядаў двум дасціпным хасідам плоскія жарты місногдымаў. У Рышон-ле-Цыёне Ліберзона заспелі на тым, што, аслонены вінаграднымі лозамі, ён засунуў руку пад блузку дачкі дырэктара школы. Уся троіца апрадалася і распраналася ў прысутнасці ягонай сястры.

Употаі ён пачаў занатоўваць у маленькі чорны сшытачак усе грахі Працоўнай Сябрыны, якія скралі ў яго сястру, і адным вечарам узяўся той сшытачак прагартань, каб агаласіць ім увесь спіс.

— Ты забыўся напісаць, што Міркін скраў у Яфа яблыкi, — заўважыў Ліберзон.

— Нічога я не забыўся! — сказаў Левін цяпер Рахэлі. — Яны зневажалі мяне і забілі маю сястру. Але кара насцігла толькі Міркіна. Аднаго яго!

Потым пачаў цікавіцца ў Мешулама феноменам самагубстваў у першыя дні аліі. На старых кібуцных і машаўных могілках ляжаць першапраходцы, якія перарвалі жыцці. Німб раскаяння і віны дагэтуль зіхціць вакол іх помнікаў. Большасць самагубцаў перабраліся на мае могілкі. Левін хадзіў паміж магіламі, чытаў жудасныя словы: “Звёў рахункі з жыццём”, “Наклала на сябе рукі”, “Паклаў канец пакутам”, “Выпіла кубак з атрутай”. Уяўляў і мармытаў.

Раз-пораз з лямантам выбягаў на могілкавую дзялку, трымаючы ў руках пшыкалку з дыхлафосам. Рахэль спяшалася за ім. Яна была маладзейшая за яго, але шал пампаваў у бледныя сцёгны мужа імпэт і хуткасць.

Аднойчы, калі Рахэль ужо прыбегла на палі, яе муж паспеў выпіць атруту да донца. Лёг на зямлю, чакаючы смерці. Аднак доўгія гады працы на магазінным складзе па суседстве з выпарэннямі аманьяку, партыёну, дыгалдрыну і мецыду вакцынавалі яго супраць згубных хімікалій. Праз дзве гадзіны ляжання пад сонцам Левіну абрыдла. Ён устаў і вярнуўся ў распачы дамоў. Рахэль маўкліва крочыла поплец.

Нават пасля таго як дзед памёр, Левін працягваў прыходзіць да нас на двор і шукаць занятку. Мой дзядзька Аўрагам, які памятаў пяшчотныя рукі Левіна, што кармілі яго, мылі і ахіналі, калі ён быў сіратой, не чапляўся да яго. Ён дазволіў дзядзьку сабраць старэтныя кавалкі жалезнага дроту, якія засталіся паміж стагамі саломы. І нават калі карысці ў іх не засталося, усё лепей, чым яны маглі ўткнуцца ў буйвала або незнарок забіць карову.

Левін нават зладзіў сабе маленькае працоўнае месца ў свірне. Бавіўся там гадзінамі, крэсліў крывую надояў рознымі колерамі і прастаў выкрыўленыя цвікі, каб зноў пусціць іх у ход.

Мы чулі ўдары малатка і энкі болю, на якія індычкі адгукаліся дружным хорам.

Я пачуў, як Уры кажа бацьку падчас абеду:

— Выдае, твой дзядзька прастае не цвікі, а пальцы.

Ёсі скардзіўся, што Левін падымае ўдушлівыя хмары пылу, калі вытрасае і згортвае пустыя мяхі з-пад камбікармоў, праз яго лютуе паміж свойскімі птушкамі эпідэмія хларынгіту. Ёсі нават выходзіў на падворак і моцна лаяў Левіна. Яго сварлівая маці Рыўка з балкона ўстаўляла свае тры грошыкі.

Левін, абражаны і раз'юшаны, вяртаўся ў дом, песцячы ў думках разнастайныя помсты. Колішнія здзекі Працоўнай

Сябрыны нахлыналі і затаплялі памяць. Аднойчы ён нечакана прыйшоў падчас пасляабедзеннага адпачынку Аўрагама.

— Са мною вы абыходзіцеся як са скацінай, а з Зайцэрам дагэтуль цыркаецеся і трымаеце ў гаспадарцы!

— Зайцэр працаваў з татам яшчэ ў першыя дні, — адказаў Аўрагам. — Мы не будзем выкідваць яго толькі таму, што той пастарэў і саслаб.

— Зайцэр — дармаед! — налягаў Левін. — І працы для яго няма.

— Зайцэр — найпершы мул у вёсцы! — адказаў Аўрагам. — Мы з татам ніколі не ставіліся да яго як да простага скаціны. Ён у нас шмат працаваў і праліў шмат поту. Больш, чым некаторыя двухногія першапраходцы.

— Зайцэр БЫЎ найпершым мулам у вёсцы, — адказаў Левін, бо палічыў падыманне тэмы поту за персанальную абразу. — І я не чуў пра аніводнага каня, карову або мула, якія б атрымлівалі пенсію. Трэба здаць яго арабам на кілбасу або заводу ў Хайфскай затоцы — на клей! Ніхто не трымае старога мула, які ўжо не ў стане цягнуць вазы, у якасці інвентару.

— Не прымушай мяне абіраць паміж вамі! — сказаў Аўрагам. — Зайцэр ніколі не быў інвентаром.

Большасць мулаў у нашай вёсцы былі англійскага ці югаслаўскага паходжання. Толькі двое з іх былі нямецкага: засталіся тут пасля Першай сусветнай вайны. Зайцэр, так апавядалі мне, быў адзіным мулам, які рэпатрыяваўся з Беларусі разам з групай габрэйскіх першапраходцаў, якія прыбылі з горада, які называецца Магілёў. Яны купілі яго ў апошні дзень перад ад'ездам у Адэсу. Адзін з першапраходнікаў згледзеў Зайцэра, якога прадавалі на кірмашы, і здзекліва крыкнуў сваім сябрам:

— Ведаю я гэтага аслюка! Ён нашчадак аслюка праведніка Баал Шэм Това.

— Вальтэр'янцы! — з асудай сказаў хасід, які трымаў Зайцэра за лейцы. — Як гэта можа быць, каб у аслюка, мула-самца, завяліся дзеці?

— Ты хіба сумняваешся ў моцы праведніка? — адрэагаваў першапраходзец пад улюлюканне сваіх сяброў. — Калі рэбе схоча, дык нават у аслюка будуць сыны!

Магілёўскія хасіды пабеглі іх біць, але звон манет сучешыў жарсці. Першапраходцы купілі мула, і ўдзячны Зайцэр цягнуў іх транты да самага порта. Калі яны падняліся на борт “Карнілава”, то ўбачылі маркотныя вочы мула і дакінулі трохі манет. Пры дапамозе вялізнай сеткі, якая звешвалася з портавага крана, Зайцэра паднялі на палубу і прывезлі ў Зямлю Ізраіля.

— Яны ніколі не пашкадавалі. Бо Зайцэр на любой працы працаваў за дзесяцярых.

Менавіта Мешулам Цыркін адкрыў, што колісь Зайцэр працаваў у Сэжэры разам з Давідам Бэн-Гурыёнам. Ён прачытаў адзін з лістоў першага кіраўніка дзяржавы, “паперчыну”, якую здолеў абмяняць у Нацыянальным архіве на іншыя дакументы эпохі.

“Сэжэра, дваццаць другі дзень дадатковага месяца адар, 5668 (1907) года.

На досвітку, а палове на пятую, я падымаюся, заходжу ў кароўнік і кармлю скаціну. Растрасаю быкам сена ў яслі, падсыпаю крыху французскай сачавіцы і ўсё перамешваю. Пасля гатую сабе гарбату і снедаю. На досвітку выганяю статак: дзве пары быкоў, дзве каровы, два цяляткі і асла — напаіць у пайлцы на падворку перад праўленнем”.

Гэта быў лічаны раз, калі я бачыў, як Мешулам усміхаецца.

— “І асла”! — заскавытаў ён, пляснуўшы сябе па жываце і сцёгнах. — “І асла”! Гэтым “аслом” у Сэжэры быў Зайцэр. Але

дзе ты станеш патрабаваць ад усходнееўрапейскага сацыял-
дэмакрата ведаць розніцу паміж аслом і аслюком!

Зайцэр колькі гадоў быў сябрам у камуне магілёўскіх
першапраходцаў, сям-там дачыняўся з дзедам і ягонымі ся-
брамі і нават колькі сезонаў з імі працаваў.

Калі яго камуна ўладкавалася на сваёй зямлі, Зайцэр стаў
узважаць зноў, які ж тып сельскагаспадарчага паселішча
яму пасуе найбольш.

“Яго схільнасць да адасаблення і ўласнай ініцыятывы
не знайшла Зайцэру месца ў рамках камуны ці кібуцнага
руху”, — вызначыў дзед самую галоўную праблему Зайцэра.

Зайцэр ненавідзеў грамадскія сходы і спрэчкі. Прадме-
ты грамадскага абмеркавання кшталту “Статус цяжарнай
камунаркі”, “Пра вытворчы нарбак выхадцаў Латвіі”, “Па-
ляпшэнне харчавання працаўнікоў сяла” яго не абыходзілі.
А завядзёнкі прылюднага каення камунараў і кібуцнікаў ён
дык увогуле брыдзіўся.

Аднойчы, апавёў мне Уры, калі адна з кібуцніц прый-
шла памыць кароўнік і паклала спаць у Зайцэраўскія яслі
абкаканае дзіцятка, Зайцэр адчуў, што ягонае разуменне
“камунальнага побыту” ад кібуцнага бачання кардынальна
розніцца. Ён пакінуў кібуц і пайшоў спраўдзіць, як з гэтым
справы абстаяць у машаве.

— Такіх рупліўцаў, як Зайцэр, яшчэ пашукаць! — казаў
дзед, калі я быў малы. — Ён заўсёды наперад ведаў, на якую
дзялку мы ідзём, кіраваць ім было не трэба.

Зайцэр араў і баранаваў нашы нівы, карчаваў пнеўе. Цягаў
грузаныя вазы. Усё роўна як астатнія, расчульваўся пры вы-
глядзе семядоляў, якія толькі-толькі праклонуліся, а такса-
ма бітонаў, што напаўняюцца малаком.

Калі адчуваў, што падковы патрабуюць замены ці пад-
біцця, сам хадзіў да кузні братоў Гольдманаў. Каб асланіць
ад спакусаў гэтага свету, рымар Пекер пашыў для ўсіх вя-
сковых мулаў і коней шоры. Дык вось, Зайцэр быў адзіны,

каму шоры не прымацавалі. “Апроч працы яго нішто не магло ўзрушыць”.

Даў пудла Зайцэр толькі аднойчы, калі зжаваў краскі дурнап’яну, які расквітнеў ля купы смецця. Зайцэру ўдарыла ў галаву, яго захістала. Стаў падміргваць маладым цялушкам і потым двое сутак паводзіў сябе як недалугі юрлівец.

З цягам часу Зайцэр знядужыўся. Дзед, які ўжо на ўласнай скуры зведаў немачы старога веку ды з аднаго ківа мог выявіць іх у змарнелым целе мула, прапанаваў паслабіць лямку. Аднак прызнаваць надыход старасці Зайцэр адмовіўся. Ажно да таго, калі, запрэжаны аднойчы ў воз, не паваліўся.

Звычайна я магу лепш аднавіць толькі тыя выпадкі з жыцця, якія замацуе мне ў памяці нейкі іншы, скажам, непасрэдны сведка. Але той дзень, усё роўна як дзень майго выратавання з зубоў гіены, памятаецца, нібы здарыўся ўчора. Дзед, Зайцэр і я паехалі па ўгнаенне і загрузілі на воз мяхоў дваццаць. На невялікім пад’ёме перад павароткам Зайцэр раптам дзіўна, тонка запыхаў, і цяжкі воз паехаў назад.

Дзед ніколі не сцябаў Зайцэра пугай і гэтым разам толькі прыспешыў яго крыкамі ды пляснуў па спіне лейцамі. Цела Зайцэра працяла дрыготка. Ён здолеў спыніць воз, які пачаў быў каціцца. Потым пацягнуў воз ізноў. Азадак Зайцэра апусціўся амаль што да зямлі. Сцёртыя падковы выкрасілі з бетоннай шашы яскаркі. Яго натужлівыя дыханне ператварылася ў глыбокае сіпенне. Дзед адпусціў лейцы і з воза злез. Букет трывожных вен расквітнеў на яго лысіне. Ён паспрабаваў супакоіць мула і паслабіў вупраж.

Зайцэр для новага рыўка ўзяў усю волю ў капыты. Пусціў моцную пярдыку, паслізнуўся і — з капылоў далоў. На перадку воза пачуўся моцны трэск — “Лангвіт” паламаўся. Аглоблі, шуснуўшы долу, абвіслі на шыі мула. Дзед падняў дугу. Схапіў галаву Зайцэра аберуч, і абодва дзяды бязгучна заплакалі.

Дадому вяртаўся Зайцэр без воза, з пахілаю галавой. Я ішоў побач моўчкі.

— Гэта працоўная скаціна, — сказаў мне дзед. — Залезь яму на спіну, каб ён не пачуваўся, што ідзе ўхаластую.

Я залез на мула. І знізу адчуў дрыготку прысаромленай скуры і яго вільготнае дыханне. На падворак воз пацягнулі коні Цыrkіна па мянушках Мічурын і Сталін. У той самы вечар Аўрагам з дзедам пастанавілі выслабаныць Зайцэра ад усіх цяжкіх работ. Мы тады ўжо набылі свайго першага “Фергюсана” на нафтавым рухавіку. Зайцэр заняўся выключна перавозкай малочных бітонаў. Колькі гадоў пасля жылы на нагах сталі катаваць Зайцэра, а паразіты крывяных чарвякоў запоўнілі яго парожніны і спрычыніліся да агульнай млявасці. Таемная мова фурманаў выветрылася з мазгоў.

Дзед прывязаў яго на доўгую вяроўку ў цені смакоўніцы. Аўрагам паставіў перад ім дзве палоўкі ўздоўж распілаванай бочкі, для вады і для аўса, і час ад часу дзед браў яго на павольную праходку, толькі яны ўдвух, панюхаць кветкі і парэзважаць.

У процівагу тым старым, якія забываюцца нядаўнія падзеі, але памятаюць даўнейшыя, хворы настаўнік стаў забываць дзяцінства і юнацтва.

— Ведаю, хто я і куды іду, але не памятаю, адкуль прыйшоў, — патлумачыў ён. Трэба меркаваць, патлумачыў грамадзе, мне і самому сабе.

Я прыйшоў у гасці да яго ў сад. І паглядаў на яго маркотна. Дзень да таго ён прыйшоў у Дом Вечнасці для Першапраходцаў на пахаванне Будзёнкіна. Зараз быў засмучаны і стурбаваны. Усё жыццё верыў у моц выхавання, а ў маім адхіленні вінаваціў сябе. “Можа, гэта здарылася ў пячорах Бэйт-Шэарыма? Ці калі мы назіралі за жукамі-далакопамі?”

Але я ведаў, што яго раз’юшанасць аціхла. Гэтаксама было з яго рэакцыяй на начны крык з вадавежы. Апавядваючы пра

яго, ён не шаптаў нешта па-славянску і не размахваў рукамі. Яго поўны твар аквеціўся мінай здзіўлення і цікаўнасці. Пад мазгавой абалонкай пульсавала крывяное балота, якое ён ужо быў не ў стане ўпакорыць або засыпаць.

— Вось дык вось, Барух, якія справы! — пасміхнуўся ён. — Са мной адбылося нешта накштальт мутацыі. А мне нават няма каму яе перадаць у спадчыну.

Быў вельмі стары. Штотыдзень я мяняў яму бялізну, прасціны і настольнікі.

— Чаму ты даглядаеш мяне? — аднойчы запытаў мяне, хітравата зіркаючы. — Ты што намысліў?

— Мы абодва засталіся адны душою, — адказаў я. — У цябе няма ўнука, у мяне — дзеда.

Ён раздратавана пасміхнуўся. Але вочы выразна казалі, што мая фармулёўка яму даспадобы.

У яго на вёсцы засталася мала сяброў. Дзед, Ліберзон, Фаня, Цыркін — ужо леглі ў труну. Нават Рылаў даў дуба. Шторанак прыходзіла Тоня да яго помніка на кароткі візіт, спраўджвала, ці той адтуль не выскача. Потым валюхалася па жвіры, абапіраючыся на алюмініевымі хадункі. Сядала на магілу Маргуліса і ў старэчым маразме аблізвала сабе пальцы. Паводле тэстаменту я пахаваў тут Маргуліса, на-бальзамаванага і муміфікаванага, як хецкага ўладара. Сыны налакавалі яго чорным праполісам. Паклалі цела ў да краёў залітую мёдам труну і задраілі яе воскам. У месяц тамуз, калі зямля ад гарачыні робіцца бялёсая і ад сухмені нават колецца, з магілы пачала выходзіць аранжавая пара. Маргулісавыя пчолкі, ачмурэлыя ад настальгіі і слодычы, кружлялі над помнікам, гучна і смутна зумкаючы.

— Яны былі як наложніца ўладара Саўла Рыцпа, што абараняла групы сваіх сыноў, — урачыста прашаптаў Пінэс.

— ...У гэтым і палягае розніца паміж намі і вамі, — дадаў ён. — Мы шчыруем аддана і засяроджана, вы — груба і крыкліва. З вышыні воданепорнай вежы.

Удома Рыва адскрабала з падлогі апошнія ліпнучыя парэшткі, што пакінуў муж, мроячы пра беласнежныя абрусы, кітайскія разьбяныя шкатулкі, ангорскіх котак і пыласосы.

— Каб жа Рыва ведала, што кітайскі разьбяны лак ёсць не чым іншым, як выпаражненнямі тлі, тады, можа быць, яна супакоілася б.

Кроў Пінэса прарабіла новыя раўчукі, цвелячы нервовыя канчаткі і скаланаючы рэзервуары памяці.

— Нібыта нарадзіўся я ў дзень свайго прыплыцця ў Ізраіль, у васьмнаццацігадовым веку, — сказаў ён. — А гаспадар гасцініцы ў яфскім порце быў мне бацькам. Бо ён — першы чалавек, якога я ўбачыў пасля нараджэння.

Ён забыўся на імёны бацькоў і сёстраў, на родныя ўкраінскія краявіды. На неміраўскую ешыву, у якой вучыўся да таго, як знянацку ўцёк да Ізраілевай зямлі.

“Сцерлася ўсё”.

Раптам пачаў выносіць на людзі сваю сваю закарэную нянавісьць да Рылава. Ніхто не разумеў з якое прычыны — Рылаў жа пайшоў у магілу.

— Балабол, Ваал, вельзэвул! — кляйміў ён нябожчыка. — Выпадак з Сымонавага і Левінага ахвосця!

Пінэс сыпаў талерку з горкай, пхаючы ў сябе неверагодныя колькасці харчу. Падчас яды жаваў што шалёны так, нібыта за спінай стоўпілася полчышча галодных кракадзілаў і штохвіліны пагражала выхапіць кавалак з горла. Насліненыя, напалову зжаваныя драбкі вывальваліся з яго рота на бліскучае ад вільгаці падбароддзе. Наўзбоч бартоў талеркі ўфармаваліся невялічкія купкі ежы.

— Я, мусіць, трушчу, як Жан Вальжан? Злізваю “як карова языком”.

Паабедаўшы, саслаб і аблёг на ложак.

— Пасля яды важна паляжаць на сале, — абвясціў ён. — Нельга гвалтаваць уласнае цела паралельна некалькімі заняткамі. “Час абдымаць і час ухіляцца ад абдымкаў”.

Не толькі я — уся вёска рупілася пра сенільнага настаўніка. З вясковае крамы дасылалі Пінэсу прадукты проста да кухоннага стала — каб таму не прыйшлося цягаць кашы. Рахэль Левіна прыносіла гатовыя стравы. Ступаючы ядвабнымі ступакамі, знянацку палохала настаўніка бразгатаннем каструль, калі ўжо збірала на стол.

— Жадаю пухкі сняданак! — аднойчы абвясціў ён. — Не з мясных каструль. Прынясі мне ад пладоў твайго саду веснавы абед, што звястуете лагоду і спакой.

Раз на тыдзень я прыносіў яму гародніну, якую выгадаваў ля барака. Яе ён трушчыў з катастрафічнай паспешнасцю. Бускіла цягаў яму з дома, які знаходзіўся ў суседнім гарадку, пузатыя рондалі. У паклонным веку Пінэс утрэскаўся ў кукус мадам Бускілы. Еў страву прагна, адкідаючы мяса. Беручы ў рот толькі параную гародніну і цеста. Жаўтаватыя кускусіны ліплі да ніжняе губы.

“Ты завабіў, і я пацягнуўся”, — працытаваў Пінэс для Бускілы.

— Тваёй жонцы трэба было пайсці працаваць на работніцкую кухню ў Пэтах-Тыкве. Там бы ёй не наважыліся зрабіць “цягнічок”.

— На здароўечка, шаноўны! — расчуліўся Бускіла.

Ён любіў Пінэса, дбаў пра яго. Часам прыхваткам цалаваў руку ды імгненна адскокваў, каб не атрымаць другой рукой, якая прышлёпвала яго, як павук муху. Пінэс не любіў усходняга звычайу цалавання рук, але Бускіла тлумачыў, што “так трэба”.

Я прапанаваў яму даваць грошы за прыгатаваныя жонкай для Пінэса абеды.

— Як жа табе не сорамна! — абурыўся Бускіла.

— Пінэс — праведнік. Святы. Мы мусім слепа яму падпарадкоўвацца. Вы гэтага не разумееце. Знакаў чытаць не ўмееце. Белыя галубы, якія заўсёды сядзяць на даху яго дому, — думаеце, гэта так сабе птушкі? А змяя, што поўжае па ягоным садзе і ахоўвае парог?

— Калі ён, крый і барані Божа, памрэ, — вочы Бускілы стуліліся, — то з яго магілы выйдзе святло. А магіла заміраточыць. Для мяне прыносіць яму абед — гэта гонар і абавязак.

Уры пакпіў з Бускілавых вераванняў. За вочы стаў называць старога настаўніка “Неміраўскі рэбе”. “Хадзем наведем праведніка”, — казаў ён мне.

Тым жа часам гутаркі з Пінэсам рабіліся ўсё больш аднастайныя. Ён зноў бачыў у нас школьнікаў. З грунтоўнасцю і поўным ротам апавядаў пра Шамгара, сына Аната, і яго бітву з філістэйцамі. Або пра лад жыцця сініцы звычайнай. А аднойчы нават паспрабаваў задаць нам хатнія заданні.

І па-ранейшаму, раз на пару месяцаў, чуў начныя выхваленні дамарослага донжуана, што ляцелі спамяж вершалін.

— Упэўнены, ён робіць свае справы проста на верхатуры воданепорнай вежы, — сказаў ён ротам, набіткаваным стручкамі маладога гарошку.

— Бо гома сапіенс, у процівагу птушкам, не спароўваецца на вачох іншых прадстаўнікоў свайго віду.

— Ён пярдоліўся — даруйце за выраз — з паловай вёскай, — хітравата падміргнуў ён. — Нават з замужнімі жанчынамі. Сёння ноччу там была жонка старэйшага ўнука Ісраэлі... Я гэтага не разумею! Яны ж пабраліся шлюбам пару месяцаў назад. Яна падалася мне ўраўнаважанай дзяўчынай.

Пінэс выказаў здзіўленне, што пажадлівыя выгукі чуе толькі ён.

— Ужо некалькі гадоў... Як такое можа быць? У машаве ж ёсць начная варта, якая пільнуе, чуйнуе. Ці сяляне, што ўстаюць, каб прыняць роды ў жывёлы або падрыхтаваць індычак для перавозкі. Ускручваюцца на золку, каб распыліць на палях хімікаты. Кіроўцы малочных цыстэрнаў вязджаюць на досвітку. Але ж аніхтосенькі не чуе!

На хвілю задумаўся.

— Думаю, гэта гаротны Даніэль Ліберзон, які ніяк не хоча сущешыцца. Або Эфраім. Вяртаецца ноччу і помсціцца.

Мы збянтэжана пераглянуліся, думаючы, што ж там віруе ў шкарлупіне галаўных мазгоў, калі там родзяцца падобныя фантазіі?

— Я гэта расследую! — паабяцаў Пінэс. — Нават калі гэта стане апошнім клопатам у маім жыцці! Залезу на вадавежу і буду чакаць яго там.

Я пасміхнуўся і не надта адгаворваў. Стары настаўнік зрабіўся тоўсты, нездароўчы і лядашчы. Я не дапускаў думкі, што той палезе на вежу па драбінах. Аднак Пінэс прыступіўся да развязання таямніцы са сваёй заўсёднай грунтоўнасцю. Цягам доўгае часіны ляжаў у шэзлонгу, вывучаючы старыя нататнікі. Шукаў матывы ўчынкам і выкрываўчыя доказы.

Быў у настаўніка адмысловы нататнік крылатых выразаў, вершыкаў і выслоўяў, якія, колісь сарваўшыся з вучнёўскіх вуснаў, зрабілі на яго ўражанне. Калі ён раз-пораз натыкаўся на такі твор або выраз, то пасылаў яго з падборкай некаторых іншых у вясковую насценгазету. Тыя публікацыі выклікалі гнеў сярод былых вучняў. Бо некаторым ужо стукнула пяць-дзясят ці нават шэсцьдзясят гадоў.

Аднойчы ўся вёска рагатала над надрукаваным у насценгазеце даўнейшым вершыкам Дані Рылава:

Кача, кача,
дробна скача.
Кача, кача
есць гаспача.
Кача старая стала
і пададуць яе да стала.

Сорак гадоў пасля напісання гэтага твора яго сачыніцель-гуманіст зрабіўся гадоўцам жывёлы, кум і сват

лютым гандлярам скацінай і грубым мяснікам. Калі Дані Рылаў выказаў незадавальненне, Пінэс адно пасміхнуўся і працягнуў лунаць па-над шматлікімі гнёздамі і выглядаць сваіх любых птушанят. Мешулам жа не змог пакінуць інцыдэнту без рэакцыі. Падверг верш абструкцыі, пабачыўшы ў ім перакрут фактаў.

— Хто тады мог дазволіць карміць качак таматамі і гаспачамі?! — абурыўся ён. — Сорам і ганьба! Дзеля рыфмы людзі гатовыя сказаць гісторыю!

Аднойчы ноччу Пінэс згледзеў, як я хаджу-тапчуся ля яго дома, вартуючы яго ад помсты братоў Рылавых.

— Ідзі спаць, Барух, — сказаў ён, выйшаўшы на парог. — Мае споры ўжо разляцеліся з ветрам. Таму старых, хай сабе і нямоглых, настаўнікаў нельга зрубіць пад карань. Пасля маёй смерці насеннікі, якія я пасеяў, усё роўна праклюнуцца.

У іншым нататніку, больш сакрэтным, дзясяткі гадоў запісваў заўвагі пра вучнёўскія сем'і. Заўсёды настаўляў, каб дапамагалі бацькам па гаспадарцы, аднак ведаў, што пракідваліся сяляне, якія эксплуатавалі сваіх дзяцей праз усякую меру.

Апавёў пра першыя дні свайго настаўніцтва. Тады ў школе вучылася жменька вучняў сярод нягеглай таннай мэблі. Летнімі дзянькамі малыя вучні сядзелі на цыноўках, і што-ранак Пінэс скіроўваў у клас дапытлівы доўгі позірк, “як па-стух правярае статак свой”. Вочы фіксавалі, каго з дзяцей аблашчылі, накармілі і расцалавалі. А каго — сагналі з ложка на досвітку, каб малое перад школай адпрацавала сваю змену. Рыва Маргуліс зазвычай будзіла дачку а пятай, каб тая да заняткаў паспела падмесці і нашмараваць уваходную дарожку. Не раз тая спазнялася, бо мама, калі памыты бетон недадаткова зіхцеў, перасоўвала стрэлку насценнага гадзінніка на гадзіну раней. Яшчэ не было аўтаматычных даілак, і дзеці, якія на золку даілі ўласнаруч, прыходзілі ў школу з нагэтулькі знямелымі рукамі, ажно не маглі тры-

маць самапіскі. Калі вучнёўская галава саскоквала на плячо, а вочы заплюшчваліся, Пінэс нічога не казаў. Аднак рабілася ясна, што ў той жа вечар той пойдзе цішком пагутарыць з бацькамі вучня.

— Кожнае дзіця — цэлы свет, — і зноў і зноў углядаўся ў іх.

Меў завядзёнку прыходзіць у клас да вучняў. Вешаў карцінкі і выслоі на сценку, сядаў на крэсла і чакаў дзетак. Аўрагам апавёў, што ў тыя дні Скот і Амудсэн спаборнічалі па дарозе да Паўднёвага полюса, і Пінэс штодня паведамляў вучням аб хадзе іхняй гонкі. Узімку, калі вулкі вёскі жажліва разгразіліся, насіў вучняў на карку або ўпрагаў самога сябе ў свае знакамітыя гразевыя санкі і развозіў па хатах. Гаўкаў на манер вупражных лаек і фактычна спаборнічаў з антарктычнымі экспедытарамі.

Аўрагам і Мешулам вучыліся ў яго самым першым класе, у якім навучаліся ўсяго дзевяць вучняў. Аўрагам быў ціхмяны і стрыманы. Руплівец і чысцёха. Мешулам — узбураны пачуццямі. З'едлівы і звяглівы. Моцна зацікавіўся аповедамі Пінэса пра першыя дні аліі, але на занятках па прыродазнаўстве відавочна нудзіўся.

— Твой дзядзька быў сірата па маці, а мама Мешулама дома не бывала.

Пінэс бачыў, што Мешулам прыносіў у ссабойцы не бутэрброды, а пустыя лусты. Таксама быў у курсе, што Цыркін корміць сына гарбузовай, замешанай на яйку, гламэздай — адзінай стравай, якую ён умеў гатаваць. І што часам літасцівыя суседкі прыносілі дзіцяцку поўную місу якога-небудзь едзіва або запрашалі хлопчыка да сябе.

— Мешулам мог стаць гонарам вёскі, — казаў Пінэс. — Ён вельмі разумны. Валодае ўнутранымі рэзервамі. Але змалку яго закінула ў галактыку, дзе абношаная вопратка і нішчымны гарбуз — не знак бяды, а атрыбуты светлай будучыні.

Ведаў Пінэс — вёска Мешулама-гультая не трывае.

— Але ад цябе я чакаў, што ты лепш зразумееш жыццё Мешулама, — сказаў Пінэс.

— Дзед яго таксама не цярэў, — аскірзнуўся я.

— Твой дзед нікога не цярэў, — сказаў ён. — Толькі мяне, час ад часу, а з гэтым людазненавіднікам можна паспрачацца. Ты ж глядзіш на свет і на вёску ягонымі вачыма, праз прызму яго жаданняў, заціснуты ў ягоных цуглях і абцугах.

Цешачыся гэтай гульнёй слоў, колькі імгненняў шчэрыў зубы самому сабе. Потым апавёў, як Мешулам святкаваў барміцву.

Песя, як заўсёды, недзе пырхала ў горадзе. Цыркін-Мандаліна, як заўсёды, быў стомлены ад цяжару гаспадаркі. Мешуламу давялося самому рыхтаваць пачостку для сяброў. У каморы знайшоў некалькі абвялых кавалкаў торта, якія засталіся ад візіту Хаіма Вейцмана*.

Ён разрэзаў іх на тоненькія скібы, рана зранку прынёс іх у клас.

Калі Пінэс прыйшоў а шостаі ранку, то ўбачыў, як юнак у распачы палівае ссохлыя кавалкі слязьмі і салодкім віном, каб вярнуць ім смак. Пінэс ціха-ціхенька выйшаў. Пайшоў дахаты і вярнуўся ў клас са змазанымі сочывам пячэнькамі.

— Твая мама пакінула іх да твайго дня нараджэння, — сказаў Мешуламу, які ведаў, што настаўнік хлусіць, але прамаўчаў.

Усе гэтыя дэталі Пінэс запісваў у нататнік, які менаваў “племянной кнігай”. Усё, што не запісвалася ў класны журнал, патрапляла туды, занатаванае пекнымі літарамі старога настаўніка. Яго почырк быў нагэтулькі прыгожы і захоўваў такую празрыстую яснасць, быў нагэтулькі ўзорны і зграбны, ажно ўсе дзеткі вёскі перанялі яго.

* Хаім Вейцман — выбітны хімік і першы прэзідэнт Дзяржавы Ізраіль, ураджэнец Моталя. Падчас апісаных падзей ён быў высокапастаўленым чыноўнікам габрэйскага руху.

У кожнага з нас такі самы стромы нахіл літары бэт, што расце на тонкай сцяблінцы, такі самы гіганцкі серп літары гімэль. І такое ж стромае і адчайнае падзенне апошняй рыскі ў мэм-сафіт.

Нават сёння вяскоўцы пішуць аднолькавымі літарамі. І ўжо былі траўматычныя выпадкі ананімных любоўных лістоў, чых адпраўнікоў няправільна ідэнтыфікавалі, а таксама выпадкі з імяннымі чэкамі, якія прызналі фальшывымі з тае самае прычыны.

У тыя дні да нас з візітам прыехаў сам Хаім-Нахман Бялік, і Пінэс падаў яму сшытак вершаў, які ўклалі для яго вясковыя дзеці. Шаноўны паэт быў уражаны падабенствам почыркаў і легкадумна заўважыў, маўляў, сшытак уклаў настаўнік, сам-адзін. Ад крыўды Пінэс не вымавіў ані слова, але ўжо ў той жа вечар узяў дзяцей да ўзножжа Гільбоа вучыць тэматычныя вершы іншага нацыянальнага паэта — Шаўля Чарніхоўскага.

Я глянуў на яго ў час, калі ён адкрыў зялёныя веснічкі і пачаў валачыць ногі на пад'ёме да дому Левіна. Тоня і Рыва былі дзве апошнія старыя ў нашай вёсцы. Ён, Зайцэр і Шлёма Левін — тры апошнія дзяды.

— Зайцэр і ў маладыя гады не быў вялікім гаваруном. Рахэль засяродзілася на запаўненні майго страўніка. А Левін, які ў жыцці не пракапаў ніводнай канавы, увесь вечар капаў пад сваіх сяброў, — паведаміў Пінэс, калі вярнуўся з гасцей уначы і заспеў мяне ля магілы дзеда.

Штогод Зайцэр браў удзел у двух урачыстых цырымоніях. У дзень веснавых агледзін камісія па культуры запрасіла яго выйсці на сцэну з рэштай бацькоў-заснавальнікаў. Даніна павагі, якой з усяго быдла ўганаравалі адно яго і карову Хагіт.

На Шавуот прыйшлі тры прычасаныя юнакі ў белых сарочках і ўзялі Зайцэра на двор Мешулама. Там накідалі на “Першы Воз” збор-каляду: і ўпрыгожаныя жычкамі снапы пшаніцы, і малочныя бітоны, і садавіну, і крыклівых немаўлят, і куранят, і цялят.

Толькі тады Зайцэр пагадзіўся зняць з галавы старую кепку з дзіркамі для вушэй. І ўздзець на галаву вянок кветак, які дадаў яго пысе ноткі распуснасці.

Гэтак далі знак раз’юшанаму Левіну, але таго толькі апанавала ятра, ён абазваў Зайцэра “старым дармаедам”, а потым апавёў на павышаных тонах, як уначы забыўся на асобнік ілюстраванага штотыднёвіка ў нашым кароўніку, а калі вярнуўся па яго, то ўбачыў Зайцэра, які сядзеў на азадку, разваліўшы капыты ўбакі, абапёршыся на камель смакоўніцы, і разглядаў штотыднёвік — “яго тыднёвік!” — пры месяцовым святле.

Уся гэтая спрэчка ўсчалася непадалёк ад ляжанкі мула, якога навязалі за аброць да смакоўніцы, а побач — харч і пітво. Зямля, амаль дасканалым сярпом, ужо была ўтрамбаваная яго капытамі, і світа з дзвюх егіпецкіх чапляў, якія прыляцелі з Ярданскай даліны, даставала далікатнымі дзюбамі з яго скуры дробных паразітаў. Зайцэр апусціў сваю вялікую сківіцу ў бочку, сёрбнуў і на выцягнутых губах дастаў вышталцонае ячменнае насенне. Яго пысу расквеціла нейкае

падабенства ўсмешкі. Праз выцвілую кепку вушы настроіліся так, нібыта ён уважліва слухаў. Ubачыўшы гэта, Левін узлаваўся яшчэ мацней, пайшоў і, ударыўшы нагой пайлку для мула, перакуліў яе. Цярпенне Аўрагама лопнула, і ён прагнаў дзядзьку з падворка.

Назаўтра стары вярнуўся. Папрасіў прабачэння і ўзяўся за працу зноўку. Аўрагам, якому таксама зрабілася сорамна за ганебныя паводзіны, прыйшоў да мяне палялякаць.

— Мы ім шмат чым абавязаныя: і Зайцэру, і Левіну, — скажаў ён. — Ясна, да скуралупаў мы Зайцэра не павядзём, але абражаць дзядзьку Шлёму таксама нельга. Мы, можа, як сяляне — невялікае што, і без яго дапамогі тата б рады не даў.

Ёсі ненавідзеў Левіна, і Уры прапаноўваў зрабіць з абодвух старых кілбасу. З гэтае прычыны Аўрагам прасіў мяне быць напaгaтoвe, і я адразу ж выявіў, што стары дзядзька пракрадаецца да Зайцэра і выдаляе ад яго посуд для вады, спадзяваючыся, што ніхто гэтага не заўважыць і Зайцэр сканае ад смагі.

Акучваючы зямлю ля помнікаў, я раз-параз махаў старому мулу, маўляў, ёсць той, хто глядзіць яго і дбае пра яго здароўе, але Зайцэр у адказ не махаў. З часу смерці дзеда ён страціў апошнія рэшткі жыццёвага аптымізму і пад градам Левінскіх удараў і шпілек ператварыўся ў зацюканага злюку. Штopaзy, кaлі схуднeлы цeнь дырэктара вясcoвaй кpaмы з'яўляўся на падворку, старая скаціна настроўвалася, і пакуль яго вялікая галава хавалася ў яслях і спажывала нятанны ячмень, яго задняя частка пераносіла вагу з левай нагі на правую дробнымі, асцярожнымі рухамі, каб адна з іх у момант патрэбы заўсёды магла спрацаваць.

Аднак Левін ператварыў сваю звязу з мулам у ідэалагічнае процістаянне.

Быў ён выдатным рахункаводам. І адным вечарам прыбыў да Аўрагама, і прадэманстравалі яму “выдатковую табліцу”, і падрыхтавалі ўсе сумы, якія ўклалі ў гэтага “гультайскага ненажэру” і “серыйнага дармаеда”.

Стаяла гарачая ноч. Паветра поўнілася цвырканнем і ціўканнем. Вокны былі адчыненыя, і я чуў запальчывую спрэчку цалкам.

Левін дэкламаваў свае “навухаданосы” з’едліва-манатонным голасам біблійнага апавядальніка:

“Кожны дзень мелены ямень — восем кілаграм. Віка паяўная — паўтара кілаграма, сена — тры кілаграмы”.

Потым паўтарыў увесь спіс некалькі разоў, аж пакуль Аўрагам папрасіў не дурэць.

Левін, бразнуўшы дзвярыма, сышоў. Згорблены, абражаны, лаючыся на паўголаса, мінуў кузуарынавыя хваіны, у якіх хаваўся я. Але ад наплыву болю мяне не заўважыў.

Цэлы тыдзень Левін не хадзіў да нас, але з’явіўся яго адказ у форме артыкула вясковай насценгазеты. У тым артыкуле ён згадаў пра “адну сям’ю, што трымае мула-абібока, якога завальвае разнастайнымі ласункамі-пачастункамі, на-суперак прынцыпам прадуктыўнай працы, якія вызнае наш працоўны рух”.

На колькі тыдняў наша насценгазета, якая ў звычайныя часы публікавала адно статыстычныя звесткі стасоўна надояў і цэн на малако, а таксама “нясціплыя абвесткі тэхнікаў-асемянатараў”, зрэдчас — халтурныя опусы вясковых юначак, а яшчэ жалобныя і ўрачыстыя абвесткі з розных нагод, цяпер на сваіх палосах публікавала палеміку ў справе Зайцэра — Левіна.

Большасць падтрымала Зайцэра, але пракінуліся і тыя, хто аддаў перавагу рахункаводу. Дані Рылаў, праз сваю блізкасць да рэзання кароў, прэтэндаваў на дасціпнасць, напісаўшы фельетон “Светлая будучыня”, у якім рахманья і талерантныя будуць санаторыі для хворых асліц і дамы састарэлых для курэй, што перасталі несціся, і ўсё гэта — на каштоўных землях нашай бацькаўшчыны, і прыпчатаўшы, маўляў, здзіўляцца пра гэткі пансіён Зайцэра не варта ў “сям’і, вядомай фактамі нашэння на сябе буйнарагатага быдла”.

Але ўрэшце ў скандал умяшаўся ўласнай персонай Эліе-зэр Ліберзон. Ліберзон, апошні сябра Працоўнай Сябрыны імя Фэйгі, ужо жыў у доме састарэлых — у той самай палаце, дзе колісь жылі дзед з Саламеяй.

Удавец, сляпак, якога вяскоўцы — ды і ён сам — лічылі мёртвым. Дык вось, ён перадаў мне, маўляў, будзе рады, калі я прыйду ў госці з аркушам і алоўкам.

Мы селі на балконе. Ліберзон дапытваў мяне пра ўсё, што робіцца ў вёсцы. Колісь дзед рабіў гэтаксама. Але ў дзедавым голасе не тачылася эліеэраўскай настальгіі або гневу. Ліберзон цікавіўся, ці паліваю я кветкі на магіле яго жонкі і ці гутару час ад часу з яго сынам.

— Не вельмі каб, — адказаў я ды імгненна перапалохаўся.

— То-бок я, вядома ж, паліваю! Але з Даніелем не вельмі гутару.

— Усё магло стацца інакш, — зазначыў Ліберзон.

— Ага, — пацвердзіў я.

— Чаго ты агакаеш! — узлаваўся Ліберзон. — Ты ж не разумееш, пра што я! Агакае ён.

Я замаўчаў.

— Прынёс аловак з паперай?

— Ага.

Тады ён раздражнёна надыктаваў мне колькі кароткіх, хвосткіх радкоў для друку ў вясковай насценгазеце. У іх казалася, маўляў, нават калі ў тэзах Шлёмы Левіна — чыю працу ў вясковай краме сялянская грамада, безумоўна, дужа цэніць — ёсць нейкая эканамічная слушнасьць, аднак недапушчальна, каб чыноўнікі падпускалі падобныя заўвагі на адрас вытворчага сектара машава, да якіх належыць наш адданы паплечнік Зайцэр.

— Перапрашаю, Барух, што падняў голас, — па каторым часе, перад самым маім сыходам, сказаў сляпак.

— Прыйдзе дзень, і ты таксама пабачыш, што бачу я. Перапрашаю. І прыходзь да мяне яшчэ.

Уначы Пінэс і Левін ляжалі без сну. Кожны на сваім месцы. Замыслялі планы і плялі інтрыгі.

Левін хацеў адпомсціць мулу, праз якога яго мыў здзекамі Эліезэр Ліберзон, абразіўшы, як яго ніколі не абражалі. Праз аконную шыбу я назіраў яго старыя раны, што ўсе адкрыліся — ды з іх пачала тачыцца сакрэцыя сораму. Нахабныя хуліганы Працоўнай Сябрыны імя Фэйгі зноў абсыпалі яго кпінамі. Пясочныя віхуры і цунамі чакаляды вось-вось мусілі накрыць яго. Чэрві і вусені ганарыліся ў ягоным ложку, лупілі з яго скуру.

Тым жа самым часам Пінэс нёс парэшткі куска ад лядоўні да ложка. Зацвэгаў падушку і стаў разважаць над выгукамі прагі і юру, якія, прызямліўшыся на балонкі яго далікатных вушэй, растапталі ўсё самае святае. Цяпер, калі кроў сагнала прэч злосць і закупорыла прагу помсты, ён проста хацеў ведаць, хто крычаў.

Пінэс з цяжкасцю падняўся. Выйшаў з саду. Перайшоў вуліцу. Стаў совацца між доўгіх ног воданпорнай вежы. Пасля таго як ператрываў некалькі хваляў гарачыні і холаду, што абдалі яго з макаўкі да пят, знянацку схпіўся за жалезныя драбіны і стаў караскацца ўгору.

— Да таго я лазіў туды толькі аднойчы, — апавёў ён мне. — Трыццаць гадоў таму, калі старшакласнікі падняліся на вежу, каб пакатацца на тарзанцы. Палез я з Эфраімам, Мешуламам і Даніэлем Ліберзонам, Аўрагамам ды іншымі юнакамі. Яны каталіся і потым спускаліся па трасе, а мы з Мешуламам злезлі па драбінах.

Пінэс асцерагаўся, што нехта ўбачыць яго, але найбольш баяўся, што яго кволае цела схібіць.

“Апошнія клеткі развагі, якія засталіся ў галаве, сігнала-завалі мне, што варта вяртацца”.

Страх вышыні змярцвіў усе клеткі яго цела, аднак той усё роўна караскаўся ўсё вышэй і вышэй. Змяклы і ўразлівы, не наважваючыся, зірнуў долу. Цягам руху дагары паветра халаднела.

Вільготнымі рукамі Пінэс трымаўся за жалезныя папярочкі, якія лушчыліся ў пальцах. Цягнуў і валачыў змярцвелае цела з моцай, немавед адкуль узятай, ажно пакуль не скончыўся мур.

Ён перакінуў адну нагу праз парог і, не мудруючы, паваліўся на бетонны дах вежы. Цела працяла дрыготка вусцішу і натамлення. Колькі хвілін ляжаў там, “як забітая падла”. Покуль з замілаваннем не адчуў шурпатую прахалоду бетону, якая вярнула яго да цямы. З цяжкасцю выдыхнуў і агледзеўся.

Дах вежы быў круглы і пляскаты, абнесены нізенькай сценкай-агароджай, паверх якой беглі трубка-парэнчы. Бліжэй да краю высілася руіна агляднага пункта ахоўнікаў, якія колісь стаялі тут на варце, узброеныя пражэктарам і званам. Колькі пустых мяхоў і пашкуматаных сігнальных сцяжкоў, бялёсых ад пылу, валялася ў закутку.

Пінэс падняўся. Прытуліўся да парэнчаў. Галава ў яго закруцілася. Ён абалёўся аб халоднае жалеза і сяк-так агойтаўся.

Раптам міжвольна выгукнуў: “У-гу! У-гу!” Але выгук выйшаў квола — распусціўся ў кронах дрэваў і павевах начнога ветру. Сіпуха, маўклівая, бы вандроўнае насенне старасценю, знянацку працяцела ля самай галавы. Напалохала настаўніка, хоць ён заўсёды прылічаў гэтую совападобную да “сябровак селяніна”. Меркаваў, што “рэдкаія налёты на куратнік з лішкам кампенсуюцца яе бескампраміснай барацьбой з мышамі”. Пракідваліся сяляне, якія палявалі на сіпых за маўкліва-вусцішны палёт і падабенства белых рыс тварыка птушкі да чалавечых. Гэтыя свавольствы заўсёды прыводзілі настаўніка ў стан гранічнай раз’юшанасці.

Пад нагой разляглася вёска. “Ужо не белыя намёты сярод пусткі. А — хаты, кароўнік і паша. Працярабленыя і выбрукаваныя дарогі. Дрэвы і людзі, што пусцілі глыбокія карані”.

Вёска спала. Вецер свістаў у драўняным суплёце галін. У курыных жыватах утвараліся пацеркі жаўткоў. На складзе ўгнаенняў вуркаталі міксеры. У цемры траскаталі палівальныя сістэмы.

Паўтары гадзіны сядзеў Пінэс у засадзе, аднак выніку — нуль. Зрэшты, з сэрцам, змярцвелым ад жуды, спусціўся па драбінах і сунуўся ў бок дому.

Амаль сшэрхлы, сказаў сам сабе: “Я змог, заўтра зраблю яшчэ раз”.

На схіле дзён, у доме састарэлых, дзед быў нагэтулькі кволы, ажно дні навывёт заставаўся ў ложку або сядзеў у інвалідным вазку. Саламея як магла даглядала яго, але здаровай і моцнай яе таксама назваць было цяжка. Паміж імі ў паветры лунала пара даўнішніх мараплаваў і вакзалаў. Дзед і Саламея безупынку дакраналіся адно да аднаго, адно аднаго абглядалі. Падбадзёрвалі, сыходзіліся і разыходзіліся.

Крымская шлёндра гадзінамі паглядала на дзеда, датыкалася да кончыкаў яго пальцаў, чытала клінапіс зморшчын на ягонай шыі і плакала. Ужо праз колькі тыдняў дзед як бы стаптаўся. Грудзі здзьмуліся, тулава скарлючылася. Яе позірк, які больш не мог жывіцца эмоцыямі і мроямі, пачаў смактаць клеткі плоці.

Яго стаўленне да яе, далікатная абалонка педантычнага кахання, выявілася нервозным і рызыкаўным, нібыта мастацтва канатаходца. Адзін няслушны рух — і дзед рызыкаваў зноў уваліцца ў яе вочы і там распусціцца. Адаць духі і захлынуцца ва ўласнай касцяной муцэ.

Толькі цяпер я разумею, што былі там у пакоі чацвёрэ: дзед і Саламея — у старасці і ў маладосці. Часам абое старыя ці маладыя. Часам Саламея была маладая, а дзед — стары. Часам — наадварот. Час, які я вывучыў адно паводле муміфікаванага плода і выпяванні бурлівага лёку для аліваў, ператварыўся ў іх пакоі ў флюгер, які адначасова павернуты абодвума бакамі і якому ніводзін вецер не зможа нічога зрабіць.

Малако, якое я прыносіў, глытаў ён з цяжкасцю, але ўпарта выпіваў усё да дна. Час ад часу моршчыўся і вырыгваў

ліпнючы цурок кіслага сыру сабе на грудзі. У “цяжкія дні” я цягаў яго ў душавы пакой абмыцца. Намыленае цельца аблягала на маіх вялікіх руках, а яго позірк, усё роўна як узмах белай касынкі, разб’ягаўся па прасторы. У “лёгкія дні” дзед змушана пасміхаўся кволай усмешкай і дапытваўся пра падзеі на гаспадарцы.

З Саламеяй я не размаўляў, хоць і назапасіў да яе шмат пытанняў. Калі яна прыехала ў Ізраіль, я яе ненавідзеў. Яе і тых савецкіх людзей, якія выпусцілі яе адтуль. Тыдзень пасля яе прыезду дзед стаў ладзіць пераезд у дом састарэлых. Ад нас свае планы схаваў, і калі паведаміў нам, што пытанне ўлагоджана і завершана, мы ўсе знямелі. Аўрагам зморшчыў лоб. Рыўка стала цяжка дыхаць і зрэшты вымавіла:

— Цудоўна, цудоўна, ты, спадзяюся, ведаеш, што робіш.

Ёсі прамаўчаў, а Уры захіхікаў і сказаў:

— Ну ты, дзед, і круцель!

Унутрах мяне схаладнела ад жуды. Я ведаў, што гэта звязана з жанчынай, якая прыехала з Савецкага Саюза, пастукала ў дзверы барака і ўвайшла ў святліцу казачнай гераіняй.

— Вітаю, Якаў! — сказала яна. — Пачастуеш мяне гарбатай?

Дзед устаў. Яго рукі трэсліся. Ён, ясная рэч, ведаў, што Саламея мае прыехаць. Пеліканы прыляцелі як па раскладзе, і тэлеграму з Ерусаліма ўчора ўрачыста прывёз Бускіла.

Бускіла любіў тэлеграмы. Ён выдрэсіраваў Зіса на выпадак, калі ён атрымліваў тэлеграму, рыкаць усё роўна як “французская карэта хуткай дапамогі”.

“Гэта і ёсць цымус маёй працы”.

— Гэта мой унук, — вымавіў дзед. — Яго імя Барух.

Гэта былі першыя словы, што ён сказаў ёй пасля даўжэзнай разлукі.

Калі ён падаў ёй шклянку гарбаты, яна рассмяялася, бо дзед у збянтэжанасці перакочваў у роце аліву. Паблажліва рассмяялася ды ўладным жэстам паклала руку на яго перадплечча.

“Зрэшты, яна проста старая кабета”, — сказаў я самому сабе.

Была высокая, але ўжо пахілая. Валасы мела густыя і белыя. Твар зморшчаны, друзлыя палоскі тлушчу звисалі з шыі. Узроставыя плямы праступалі на твары і руках, як лішайнікі на старых аліўных дрэвах. Але яе схаваныя сукенкай сцёгны засталіся гонкія. Лыткі дрэнчыла безупынная дрыготка, але Саламея была фігурыстая і сухарлявая.

Яна таксама піла фактычна кіпень. Калі шклянкі спустэлі, дзед з Саламеяй нібыта па сігнале ўскочылі і абняліся. Дзед прытуліў да яе твар, і яны сталі ледзь-ледзь з ёй рухацца. Яго вусы леглі на яе шыю. Адна рука дробнымі хуткімі пагладжваннямі лашчыла плячо так, нібы ўспамінала, хто гэта, а другая рука слізгала ад грудзей да жывата, рухамі даўнейшай руціны, якая ўсе гэтыя гады чакала сваёй чаргі на складзе былых завяздзёнак.

“У кожнай пары, — патлумачыў мне потым Уры, — ёсць свой абмежаваны рэпертуар любоўных рухаў і жэстаў. Ствараецца той рэпертуар за кароткі час, доўга засвойваецца, але ўжо не забываецца ніколі”.

“Тыя рухі застаюцца нават пасля таго, як каханне выпарылася, — дадаў ён. — Пасля таго, як людзі перастаюць дыхаць адно аднаму ў скуру або даваць нырца на скрут галавы ў вочы партнёра”.

Уры здаўна апалчыўся супраць чалавечых вачэй. Заўсёды лічыў, што вочы нічога не выражаюць. І ўсе метафары і параўнанні, якія надаюць воку ўласцівасці люстэрка душы, ёсць не што іншае, як “нікчэмны аптычны падман”. Уры чытаў па губах, расшыфроўваў зрухі мімічных зморшчынак ля рота. Калі веў гутарку, то глядзеў суразмоўцу не ў вочы, а менавіта туды.

Саламея плакала, скаланаючыся. Дзядуліны пальцы садаўнічага вандравалі па яе скуры, далікатна сціскаючы і абследуючы. Плаціны часу трэснулі, і пад моцай вадаспада

квоल्या каленкі старых людзей вось-вось маглі падкасіцца. Толькі цяпер дзед заўважыў, што я яшчэ тут, і адкаснуўся ад яе. Яны сядзелі і глядзелі адно на аднаго. Паветра было настолькі згушчанае, столькі словаў і дотыкаў чакала выхаду з хованкі, ажно я абвясціў, што мне трэба закрыць вентылі, і пайшоў паблукіць у садзе.

Калі праз дзве гадзіны вярнуўся, у бараку ўсё яшчэ гарэла святло. Комін вадзяной печкі вуркатаў, я перарваў іх гутаркі па-славянску.

— Што было — тое было, — сказаў мне дзед. — Зараз мы з Саламеяй будзем жыць разам. Нам шмат часу не засталося.

Чым далей я караскаўся, тым далей разлівалася слабасць па маім целе і тым мацнейшай рабілася жуда.

Ухоп Пінэса паслаб. Аднойчы, калі спускаўся па драбінах, траха не бразнуўся з вышыні дзесяці метраў. “Доўгі час я нейкай чароўнай сілай прыліп да драбін”. Ад сцюдзёнага жалеза ў калені перадаўся боль. Страх укалоў і спаралізаваў дыяфрагму.

— Чаму ты мяне не паклікаў? — усхадзіўся я. — Калі б ты ўпаў, то я б цябе злавіў.

Пінэс сумна пасміхнуўся.

— Я табе зараз не байку апавядаю, Барух! Мы кажам аб праўдзівым здарэнні, — сказаў ён. — Да таго ж ты, можа, і ду-жы, як твой бацька, аднак я цяжэйшы за тваю матку.

Ён агойтаўся. І, паколькі пад’ём лягчэйшы за спуск, намысліў караскацца ўгору. Разлёгся на вільготным бетоне, каб аддыхацца і ачомацца.

Не мінулася і паўгадзіны, і Пінэс, які ўжо хацеў спускацца, пачуў гук спрытных рук, якія абвівалі драбіны, і перарывістыя ўздыхі высылку і весялосці. Прыхінуўшыся, убачыў дзве цьмяныя і спрытныя постаці, якія караскаліся ў яго кірунку. Схавацца яму не было дзе. Збянтэжаны, сунуўся да сценкі назіральнага пункта вартаўніка, як мага больш скурчыўся і ўбачыў, як тыя двое караскаюцца і залазяць на дах.

У цямрэчы згледзець рысы твару не змог, але іх рухі падказалі яму, што там маладыя людзі, якія ўпэўненыя ў сабе і сваім целе. “Перакананыя, як уся моладзь, што кожная частка цела паслухмяна выканае любы іх загад”.

Парачка паспяшалася разваліцца на лежбішчы з мяхоў. Са сваёй хованкі Пінэс чуў трэск здзіраных апранах і слодычнае церце тканіны аб скуру, а таксама ціхусенечкія стогны асалоды. Забытае цмоканне вільготных слаёў плоці, якія датыкаліся і прыліпалі. Ад гарачых целаў сыходзіла любоўная пара, якая згусцілася ў паветры і апякла ноздры. Зачараваны адчувальным на дотык грахом, настаўнік зветрыў ледзьве ўлоўную ўзрушанасць у найбольш мёртвых частках цела, аж пакуль не ўбачыў вытанчаную хлапчуковую галаву, якая вытыркаецца з-за парэнчаў, як тая дрыгаціць кучаравым сілуэтам на тле цёмнага неба.

Нахабны крык пачуўся проста побач.

— Я пярдолюся з жонкай Якубі! — загарлаў малады каханак.

Пінэс скурчыўся, як напалоханая палёўка ў норцы. Яго скроні маглі вось-вось трэснуць ад пульсуючага ў іх сораму і маркоты. Якубі быў малады ладны сакратар машава. А жонку яе Пінэс ведаў з часоў, як тая была вучаніцай у школе.

“Унучка Бэн-Якава. Бэн-Якава, які загінуў у арабскіх пагромах. Прыязная і разумная дзяўчынка, выгадалася ў мяне на вачах у добрую працавітую дзяўчыну і, як падавалася, прыстойную”.

Выгук разляцеўся ў паветры, літары закруціліся і апусціліся на вёску, усё роўна як венчыкавыя пялёсткі міндальнага дрэва. Усе вяскоўкі, страпянуўшыся ў ложках, пасміхнуліся так, нібы ім нешта прыснілася. У цішы, якая зноў абвалакла верхавіну вежы, чуў Пінэс толькі ўдары ўласнага сэрца і лагодны смяшок, які вылецеў блізка-блізка, вырваўшыся з жаночага горла. Тая прасіла каханка заткнуцца і моцна прытуліла яго галаву паміж грудзьмі, каб заціснуць рот.

Далей яны ляжалі моўчкі. Бег крыві ў старых нагах настаўніка суцішыўся таксама. У цела стала тачыцца прахалода. Гэтак пакутаваў, аж пакуль парачка не ўстала, не прывяла да ладу вопратку і не спусцілася па драбінах.

Ён вырашыў яшчэ пару хвілін пачакаць, каб унікнуць прыкрага выкрыцця. Потым устаў, схапіўся за парэнчы, зірнуў уніз і ўбачыў некалькі мужчын, якія выскачылі з хмызняковай цемры біруліны і, як дзікія зверы, наваліліся на парачку.

Жанчыну за валасы адцягнулі наўзбоч, а хлопца “збілі з ног, сталі таўчы цяжкімі кулакамі і працоўнымі чобатамі”. Усё адбывалася так, нібыта ў жудаснай моўчы на ціхім рэжыме працавала паслухмяная машына. У халоднае паветра выляталі толькі гук удараў нагамі і выцягаў, дэфармацыя плоці, выгукі і енк.

Калі нападнікі сышлі, Пінэс спусціўся з драбін і наблізіўся да маладзёна — зазірнуць яму ў змярцвелы твар. Спляжаная плоць, якая зіхцела, усё роўна як растрэшчаны гранат, усім спектрам колераў, прымусіла сэрца настаўніка схаладнець і скалануцца.

“Ён ляжаў на жываце. Я асцярожліва павярнуў твар да сябе, і хлопец застагнаў ад болю. Гэта быў Уры Міркін! Гэта быў твой стрыечны брат Уры”.

Дагэтуль коле сэрца, што той ноччу я не быў там, каб выра- таваць кузэна ад лап нападнікаў. У той час я блукаў ля мед- пункта. Паліклініка ў доме састарэлых паведамляла вяско- вым лекарам пра стан іх старых пацыентаў, і я спадзяваўся пачуць нешта пра дзедава здароўе ў яго апошнія дні.

— Каб жа я быў там! — плакаўся я Пінэсу. — Каб жа я толь- кі быў там! Я б выратаваў Уры. Я б іх усіх пазабіваў!

Мае кулакі сціснуліся і расціснуліся. На патыліцы пра- ступіў пот.

Усё гэта Пінэс апавёў мне пасля таго, як Уры выгнали з машава. Усе ведалі, што здарылася, але стары настаўнік толькі мне прызнаўся, што быў там і залазіў на вежу. Прад- стаўнікам Камітэта, якія дапытвалі яго, сказаў праз бессань, маўляў, выйшаў на шпацыр па вулках і набрыў на маладзё- на, які ляжаў непрытомны ля ног вадавежы. “І тады закрычаў я на іх моцным голасам, што злыдні і гвалтаўнікі яны. Казаки* і рэфаімскія выблядкі!”

Пінэс запытаў у Уры, ці той жывы, і калі той не адказаў, паспяшаўся да ружовага кветніка ля сінагогі, намачыў на- соўку вадой з-пад крана і абцёр маладзёну патрэсканыя губы. Сухарлявая спляжанае цела натужліва варушылася, аддаючы болей паламаных рабрын і растружчаных тканак.

“Нібыта палы анёл, які моцна пабіўся”.

Ён узяў Уры пад пахі і з цяжкасцю перацягнуў яго да най- бліжэйшага дома. Раменніца была зламаная, плячо — вы- віхнутае.

— Чаму ты не паклікаў мяне? Я б аднёс яго на руках! — мармытаў я.

* “Казак” — у габрэйскім кантэксце фактычна лаянкавае слова.

Пінэс паклаў Уры ў ложка і ноч навывлёт сядзеў пры ім. Раздзеў дагала і ўбачыў цалкам — зграбнага, збітага на горкі аблык. Прамыў і расцёр яму раны мяккай анучкай.

Ад болю і ран Уры безупынку курчыўся і енчыў. На яго скуры распусціліся каляровыя сінякі, і водар жаночага бутона, што ўсё яшчэ сыходзіў ад яго сцёгнаў, біў ва ўсхваляваныя ноздры Пінэса наводмаш, “напоўніўшы пазухі носа”, назапашваючыся пад скроневымі і лобнымі косткамі, усё роўна як слой расы.

Ноч навывлёт сядзеў Пінэс ля Уры, гледзячы на яго.

“Ён запытаўся, з якой мэтай я крычаў і што ўва мне такога, што зацягнула ў пасцель усіх вясковых жанчын”.

“Ён быў надта агаломшаны, замардаваны і збянтэжаны, каб адказваць на мае пытанні”.

Гукі ўдараў і кухталёў, зламаных костак, трэск суставаў, енк парэпанай скуры не адпускалі Пінэса. У цемры апазнаць нападнікаў ён не здолеў і цяперака падазраваў кожнага вяскоўца ад шаснаццаці да шасцідзiesiąці гадоў.

— Сталі мы звярамі ляснымі, — стаў разважаць ён. — “Брат брата жыўцом зглыне”. Косткі чэрапа ператварілася ў дзіркатую абалонку, якая з цяжкасцю тармазіла яго раздражнёнасць і гнеў.

— ...Усё жыццё я стаяў у праломе, і цяпер, на тле панішчаных муроў, сустрэў я твар да твару ліхую сілу.

Зранку пакінуў ля ложка шклянку гарбаты з печывам ды паклыпаў у наш кароўнік. Там даілі Аўрагам і Ёсі, узлаваныя на Уры, што не прыйшоў на працу. На задворку я ўзяўся разгружаць воз кармавога бурака.

— Уры ў мяне... — пачаў быў настаўнік.

Але не паспеў ён працягнуць, як у кароўнік заявіліся чальцы вясковага Камітэта. Аўрагам пакінуў даенне на мяне з Ёсі, а сам пайшоў з імі ў дом. Праз колькі хвілін адтуль пачуліся неймаверныя енкі Рыўкі. Да ганьбы быць дачкой дзяржаўнага чыноўніка, нейкага там рымара, а не ад-

прыроднага селяніна, да сорама за мужа, першынца, які ўсіх расчараваў, дадалася зняслава за сынавы пералюбы. Упершыню ў жыцці я чуў тое, што жадаў пачуць без таго, каб падцікоўваць і падпільноўваць, не караскацца па галінах, каб не падпаўзаць і не падслухоўваць.

— Усё пачалося з той юрлівай выхавацелькі, якая дазволіла яму хадзіць ля сваёй сракі! — раўла мая цётка.

— Навошта так крычаць? — ушчуваў Аўрагам.

— Усё пачалося з цябе, у якога цечка з дзевяці гадоў! З твайго брата, які лез каровам у похву, і тваёй сястры, якая раскідвала ногі ў мужчын над галавой!

Велічэзная зграя галубоў спуджана ўзляцела па-над дахам кароўніка. Пасля таго як лопат крылаў аціх, ад Рыўкінай салонкі засталася толькі дзынклівае водгулле.

Камітэт цярпліва чакаў. Калі вэрхал суняўся, бацькам паведамілі, што “прынятая пастанова на каторы тэрмін адлучыць Уры ад машава”. Жонку сакратара Якубі, казалі яны, уночы ўжо адымчалі ў горад, на кватэру сястры. Мешулам Цыркін, якому тады бралася на пяцьдзясят, але які заставаўся цнатліўцам, сказаў потым, што “калі б з вёскі выправадзілі чыста ўсіх каханак Уры, дык тут бы засталіся адно Тоня і Рыўка”.

Уры адвезлі ў тутэйшы шпіталь. Я адведаў таго адзін раз, але ён папрасіў, каб да яго больш не прыходзілі.

— Добра, што дзед не ведае, — сказаў ён, — добра, што ён ужо памёр.

Медсёстры, якія квапіліся на яго красу, што праступала нават праз раны і бінты, пачалі падазраваць, што той увогуле абыякавы да жанчын. Калі Уры агойтаўся, было вырашана выправіць яго да яго дзядзькі, брата мамы, які быў важным падрадчыкам земляных работ і жыў у Галілеі. Аўрагам і Рыўка праводзілі сына да чыгуначнае станцыі. Я залез на страху свірна і глядзеў, як яны ідуць праз Дом Вечнасці для Першапраходцаў.

Яны затрымаліся ля магілы дзеда, мінулі плантацыю і потым, як мурашы, згубіліся ў жоўтых абшарах саламянага жніўя. Гэтак я назіраў за Зайцэрам, які ішоў і знікаў у сваіх суботніх выправах, гэтак бачыў Эфраіма, які дае дзерака, гэтак бачыў бабулю Фэйгу і ўсіх вяскоўцаў, якія бягуць па рэйках, Левіна, які вяртаецца з пахавання сястры.

Уры апрануў сінія адпрасаваныя штаны з бавоўны і светлую кашулю, узяў драўляную валізку. Рыўка ішла попlech, а Аўрагам за колькі крокаў ад іх — з пахіленай галавой, нібыта збіраўся бадацца. Яны перайшлі іржышча, абмінулі даўно закінутыя агнявыя пазіцыі брытанскай артылерыі і даялі да схаванай спаміж гіганцкімі эўкаліптамі чыгуначнай станцыі. Калі цягнік з'ехаў і ад яго далятаў толькі гудок, я ўбачыў, як Аўрагам з Рыўкай вяртаюцца. Яна крочыць колькі крокаў паперадзе і ўсхвалявана махае рукамі, а ён раз-пораз нахіляецца над зямлёй, каб рассыпаць у пабачаныя па дарозе мышыныя норы зярняты атруты маркі “Чырвоная смерць”.

Пра выпадак з Уры я гутарыў з Пінэсам пару разоў. Той сказаў мне, што ў маім сэрцы ніколі не радзілася кахання да жанчыны, таму зразумець таго, што адбылося, я не ў стане. У той час, без колішніх тармазоў і стрыманасці, Пінэс ужо мог ад шчырага сэрца казаць усё, што думае на гэты конт.

— Ты любіў аднаго дзеда! — заявіў ён. — Часам ты мне нагадваеш эфраімскае цяля. Ты, мусіць, таксама чакаеш, што нехта возьме цябе на плечы і панясе на размнажэнне з жанчынай.

Я не апавёў яму, што ўсе гэтыя гады я быў у курсе любоўных прыгод Уры. Ніколі не бачыў яго ў час самога чына, але шматкроць выпадкова чуў распусныя прызнанні жанчын, якія дзяліся пікантнымі прыгодамі. Падчас абмеркавання Уры яны ўздыхалі і рагаталі, абмацваючы адна адну пальцамі і позіркамі. Потым я бачыў тых жанчын у вёсцы, як тыя ўсміхаліся адна адной змоўніцкімі ўсмешкамі. Унучку

Рылава і Ліберзона, жонку Шукі-асемянатара, дачку цесляра Гідэона, маму Міхаль Маргуліс, саму Міхаль, якая вучылася з намі ў адным класе, жонку лекара, жонку ветэрынара, якая, нягледзячы на свае гады, хвалявалася, як жыта пад ветрам, і прычытала “Эфраім, Эфраім!”, — усіх іх.

— І самае дзіўнае, — сказаў мне, шчыра здзіўлены маёй абазнанасцю Уры, — ім падабаецца, што я так крычу, яны ўсе ўсё ведаюць, па сарафанным радыё. А той выкрык важнейшы для іх за сам чын.

Першай была сіпатая Эдна, унучка Рылава, грудзі ў яе выгадаваліся ўжо ў дзевяць гадоў, а самцы грэцкай молі раз на месяц масава разбіваліся аб антымаскітную сетку акна ейнай спальні.

Тады ёй было дзевятнаццаць, а Уры — пятнаццаць. Яго прыгажосць і дасціпнасць не давалі ёй спакою, ажно адной ночкай яна ўхапіла хлопца і пацягнула на воданепорную вежу.

— У мяне не засталася выбару! — апраўдваецца Уры, і па яго твары разліваецца добра знаёмая мне хітраватая ўсмешка. — У яе ж быў пісталет.

Ён караскаўся за ёй па драбінах, вочы ўперліся ў азадак, абцягнутыя штанамі, якія бялелі ў цемры.

— Яна была такая жарсная, — апавёў мне ён. — З яе выходзілі стогны і хлюпы, якія выдае ступак, які выцягнулі з гразі, і я адчуў, што мушу ўціснуцца ў яе ўсім целам, запусціць рукі і ногі, тулава і галаву. Але тут мне раптам успомніўся ейны дзед, усе яго бомбы, вінтоўкі і выбуховыя, і што ён бы мне зрабіў, калі б заспеў мяне ў хованцы з яго ўнучкай, і тады я засмяўся...

— Ты чаго рагочаш? — запыталася Эдна.

— Я пярдолюся з унучкай Рылава, — з нетаропкай пыхлівасцю прашаптаў Уры ёй у рот.

— Дык абвясці пра гэта ўсім, — з пагардай працадзіла яна і не паспела яго спыніць: Уры падняў голаў па-над парэнчамі вежы і загарлаў на поўныя грудзі:

— Я пярдолюся з унучкай Рылава!

Словы сутыкнуліся з начнымі вятрамі, ударыліся аб галіны дрэваў і рассыпаліся на літары і кроплі.

Ніхто з вяскоўцаў іх не пачуў, бо словы разляцеліся на нечытэльныя аскабалкі.

Нават я, вялікі слухач, іх не пачуў. Аднак Пінэс, чые вушы не былі прыпыленыя зямлёй і чыё жыццё побач з інсектамі і дзецьмі навучыла супастаўляць і камбінаваць склады і рашаць галаваломкі, — пачуў.

Таксама пачулі ўсе вяскоўкі, чыё тупамернае жыццё навучыла шукаць уражанняў нават у брудных пайлках для курэй і пад калматымі лістамі сямейства гарбузовых.

Адзінокі настаўнік з жахам ускруціўся, прагны да адплаты. Але вяскоўкі ўсе разам прачнуліся і ўсміхнуліся ў цемры. Яны апазналі голас і шанц, гігтанне жарабка, зыркае святло, што слепіць вочы. Лежачы на сваіх панцырных ложках, адчулі далікатную і дарагую парфуму, гладкасць празрыстых фужэраў і дотык маладога цела.

— Ты ніколі гэтага не зразумееш, — закінуў мне Уры. — Ты жанчын не любіш. А я вось думаю пра індычак у цьмяным памяшканні, пра бабулю і Саламею, пра салодкія пальцы Хаіма Маргуліса, пра гаротнага Даніэля, які любіў тваю маму ва ўзросце трох тыдняў. Я думаю пра тое, што сказала бабуля, што ў кожнага дзесьці ў свеце ёсць яго палоўка, якую я абавязкова знайду!

— Калі б Фаня Ліберзон была жывая, то я б сказаў, што гэта помста тваёй бабулі, — сказаў Пінэс. — Салодкая кроў Працоўнай Сябрыны ў артэрыях сямі Міркіных ператварылася ў атруту, якая ніколі не згусне. Твой дзед, які не даў ёй кахання, жыў, апанаваны смуткам і нянавісцю да Саламеі. Аўрагам у дзевяць гадоў пратрубіў серэнаду, хоць стуль і замоўк. Уры, які звёў з розуму нас усіх. А ты — таксама цялятка з Міркінскай дынастыі. “Сарна ў цянётах”. Бессардэчны. “Моцны сілаю”.

Удары, якія дасталіся Уры, скаланулі і настаўніка.

— Мы памыліліся, — напісаў ён у насценгазеце. — Памыліліся ў выхаванні, у бачанні будучыні, памыліліся ў місіі. Прыпадабніліся да быдла, што ўбілася па шыю ў дрыгву зямлі.

Цяпер, у веку дзевяноста пяці гадоў, Пінэс падняў вочы і выявіў, што па той бок плаціны наплыў пагроз высах, а па абліччы зямлі дзьмуць адтуль свежыя ветры.

— Ці ведаеш ты, якія цудоўныя думкі гадуюцца ў маім сэрцы? У маіх скронях лунаюць яны, як матылькі-бражнікі.

“Толькі цяпер я зразумеў, — пісаў ён у нашумелым на ўсю вёску артыкуле. — Уры Міркін ёсць ці не самым адметным мысляром, якога выгадала наша вёска. Гэтаксама, як прарок Ярэма ў даліне Геены Вогненнай, як прарок Ілля на гары Кармэль, як Ётам на вершаліне гары Грызім, так і Уры Міркін вяшчаў з воданাপорнае вежы”.

“Усё здарылася пасля таго, як дзед пакінуў дом, пасля таго, як ён памёр”, — напісаў мне мой выгнаны кузэн. Ён ужо дэмабілізаваўся. У машаў ехаць адмовіўся, вярнуўся да свайго дзядзькі ў Галілею — працаваць на трактары-скрабалцы.

“Зайцэр і Ліберзон аслеплі і памерлі. Пінэс здурнеў, Мешулам навадніў вёску балотцамі, тата з мамай эмігравалі. Ёсі застаўся ў войску, кажа абрывіста і мысліць адпаведна, перакручвае іўрыт на моладзевы манер. Мяне выгналі... Але ты — з усіх нас чамусьці менавіта ты! — зрабіўся самым багатым селянінам у Даліне...”

“...Атрымаў ліст ад Пінэса. Ён згадвае нас. «Два ўнукі Міркіна, — піша ён, — далі мне навуку. Адзін у пытаннях смерці, другі — у любоўных тэмах. Адзін — масавымі скокамі ў дамавіны, другі — у вагіны». Гэта была цытата. Шкада, што дзед не дажыў да новай стылістыкі Пінэса”.

“Што было ў гэтым старым чалавеку, што трымала ўсіх разам? — напісаў мне Уры. — Хто ведае, кім ён быў насамрэч? Ці гэта анёл сказаў яму, падсцягнуўшы: «Давай, расці ў свет белы!» — або нашаптаў шатан Працоўнай Сябрыны імя Фэйгі, нашай гаротніцы? Я гэтаксама, як ты, думаю шмат пра Эфраіма. Вось, напрыклад, дзед даў тую маску для яго? Або для сябе? Часам мне здаецца, Эфраім уцёк праз дзеда, а не з якое іншае прычыны”.

На пляжы вялікія адбіткі маіх ступакоў ператвараюцца ў размытыя краслюнкі. Са здзіўленнем углядаюся я ў гэтую нішчымную рыхлую глебу, у яе зграбныя і бескарысныя крупінкі. Тутэйшы пясок — рыхтык зямля Даліны ў скорым руху. Хутка брыняе і хутка выпараецца, хутка вымываецца

і хутка намываецца, хутка драпаецца і хутка загойваецца, хутка запамінае і хутка забывае.

Сляды малых дзетак, чые пальцы ног пакінулі вільготныя грудочки, пячатка гумовых сандалікаў, акруглыя жаночыя пяткі, што вядуць да кромкі вады і растаюць, сляды пляжных бегуноў, чые падэшвы, падобныя да дурнаватага і спакутаванага твару, выдзіраюць у пяску ямкі з вострымі краямі. Калі б тут прайшоўся Эфраім, дык пад цяжарам Жана Вальжана пакінуў бы вялікія ямы, глыбейшыя нават за мае адбіткі.

Мне цяжка ўявіць чалавека, які дасць драла праз дзеда. Жаданне ўтуліцца пад яго крылейка, вярнуцца і ўчапіцца за крысо яго вопраткі палымнее ўва мне аж да сёння.

“Ты памыляешся, — кажу я бязгучна Уры, — далібог, памыляешся! Ніхто не можа ўцячы ад дзеда, нават наш дзядзька Эфраім”.

Пошукі не спыняліся да самай дзедавай смерці. На ўсе краіны Усходу была накінутая шпіёнская сетка. Абвясцілі ў росшук чалавека, чый твар накрыты маскай, а на плячах пакоіцца бялявы ўкормлены бычок. Палкоўнік Стоўбс служыў цяпер у Транс-Ярданскім Легіёне. Кульгаючы на рас-трушчаную нагу, шукаў Эфраіма ў Заярданні. Бедуінскія старцы, сябры Рылава, атрымлівалі весткі з Сірыі і Лівана. У Ізраілі па гэтым пытанні працавалі людзі з кібуцнага руху. Кожны, каму даводзіцца цёгацца па трактах і шляхах, сустракаючы па дарозе людзей і скаціну, — сельскагаспадарчыя ментары, партыйныя актывісты, а таксама могэлі, лекары і ветэрынары, — атрымаў інструкцыі пільнаваць і чуйнаваць.

Раз-пораз прыходзілі чуткі пра бычкоў пароды шара-ле, якія нарадзіліся ў нечаканых месцах. Амір племені Эль-Мазарыў чуў ад людзей, якія здзейснілі хадж у Меку, што ля гарадка Макны ў Саудаўскай Аравіі бачылі белае мажнае цяля, якое совалася па беразе мора. Два шатландскія біёлагі,

якія ў Турцыі залезлі ў Сейганскія балоты, каб паназіраць за рэпрадуктыўнымі алгарытмамі лысак, згледзелі ў біноклі каратканогага бычка рабой масці, які суполіўся з буйваліцамі. Вандроўны шпак, які прыямліўся ў садзе Пінэса і стаў умольваць, каб яму знялі алюмініевае колца, што намуляла лапку, бачыў, як Эфраім пераплывае Чорнае мора з поўдня на поўнач, а таксама Жана Вальжана, які натужным галопам суправаджаў таго па марскім беразе.

На каторы час гэтыя вятры прынеслі подых надзеі. Аднак Эфраім, нячутны і нябачны, заўзяты паляўнічы, канспіратар, выведнік і змагар, не знайшоўся. Абсягі яго блуканняў былі шырэйшыя за нашыя сеткі. Праз некалькі гадоў французскі ўдзельнік ралі, мотагоншчык, бачыў такіх цялят таксама ў Арменіі і Алжыры. Выдавала на тое, што кроплі “крэму” Жана Вальжана разнесліся ў паветры, як кветкавы пылок.

— Ён узяў Жана Вальжана да бардэлю ў Арзёў, — абвясціў Уры.

— Памежныя агароджы ніколі не былі для Эфраіма праблемай, — сказаў яго брытанскі камандзір, лорд Ловэт, які прыехаў да нас у госці. — Ваш сын быў выдатны салдат і сапраўдны таварыш, — сказаў ён дзеду, — нават пасля дэмабілізацыі сувязі не распаліся. Ён шмат нам дапамагаў.

Дзед закусіў губу і не адгукнуўся. Стары лорд быў скура ды косткі. Абапіраўся на разьбяную тростку. Блакітная ваўняная хустка абвівала шыю, а калі ён смяяўся, то з трубкай нержавеючай сталі, якая вытыркалася з раструшчанага кадэдыка, выляталі далікатныя сыкі. Разам з ім прыбыла кабета, прыгожая і высокая, якую ў момант прыезду ў вёску працяла дрыготка.

Лорд пакінуў аўтограф у “Вясковай кнізе памяці”, і потым мы павялі іх у дом Рахэль Левінай, бо той папрасіў паказаць, дзе Эфраім навучыўся хадзіць бязгучна. Са здзіўленнем убачыў лорд Ловэт смуглявую старую, якая, сагнуўшыся крукам па-над зайцам, які краў у садзе гародніну, напалохла звярка да смерці, крыкнуўшы “Бах!” проста ў доўгія вушы.

Лорд Ловет зачыніўся з дзедом у бараку на доўгую гутарку. Мянэ, выявіўшы і выгнаўшы з пункта падслухоўвання па другой бок драўлянай сценкі, выправілі з прыгожай кабетаў у сад. Тая пахаджвала паміж дрэвамі ў квецені, туліла пяшчотныя пялёсткі да шыі, ціхенька смяялася і спявала.

Мне казалі ахоўваць яе, і я паслухаўся. У моц магчымасцяў я моўчкі ішоў за ёй следам, далікатна трымаў дыстанцыю і не замінаў ёй, калі яна стала танчыць паміж груш. Аўрагам і дзед не выявілі яе, яе пах патрапляў толькі не ў нос, і толькі я і яна чулі рык бычкоў, якія скакалі на плот.

— Ты ж памятаеш гэтае месца ў Бібліі, Якаў... — папытаў мой дзед у Пінэса пасля таго, як лорд Ловэт і яго прыгожая спадарожніца з'ехалі. — “Дык мой сын, Язэп, жывы? Пайду і пагляджу на яго перад смерцю!”

— І ён убачыў яго! — адказаў Пінэс. — Біблійны жа Якаў урэшце ўбачыў сына.

— Але НАШ Якаў свайго сына ўжо не пабачыць! — вымавіў дзед. — Толькі рахункі з вамі трымаюць мяне ў жыцці. Вы выгналі Эфраіма з вёскі, і я нанясу ўдар вам па самым балючым, па зямлі. Саламею ўкалю ў сэрца, а вам удару па вайшай зямлі.

Была ў яе моцная ўсходнеславянская “р”, глыбокія брынялыя “л”. Колісь усе бацькі-заснавальнікі гутарылі гэтаксама, як яна, але ізраільскае паветра разрадзіла вязкую сліну ў роце. Размякчыла паднябенне і расшырыла горла.

“Шэсцьдзясят пяць гадоў у ягоным сэрцы стрэмілася Саламея. Ён качаўся, як звер, у пяску, па балотах — толькі б сцерці з сябе яе пах і дотык. Корпаўся ў тунэлях свайго цела, шнарачы там у пошуках яе доўгімі стальнымі прутамі памяці. Але яе скура вызірала на яго з пялёсткаў грушавай квецені і са снежных схілаў Сіняй Гары. Воды яго возера не дазволілі ніводнаму запусчанаму каменьчыку-скакуну спыніцца і пайсці на дно. Кожны пелікан, які спускаўся ля дома Ліберзона, паказваў яму яе белыя грудзі”.

Пінэс, старэнькі ненажэра, цікаўны, хворы і тоўсты, цяпер балабоніў, што сліна на язык прынесла. Прыкінуўшыся дзейсным настаўнікам біялогіі, прытуліў мяне да грудзей, каб запусціць у нутро іголачкі сваёй любові і маралі. Калі я зарумзаў і разрыдаўся, палашчыў мне патыліцу.

— Помста — вялікая цярпячка. Чакае, усё роўна як цыбулінка дрымлі, — сказаў ён. — Яна атрымлівае асалоду, пакуль гадамі кшталтуецца і брыняе сокамі. Акукліваецца ў пазухах душы, у глыбінях, пад тонкімі слоём пшанічных палеткаў і гладкай скуры, у расколінах і трэшчынках.

На схіле дзён Пінэс пачаў бачыць усе помсты. Менавіта ён патлумачыў, як дзед помсціць вёсцы, як помсціць Саламеі і як нам усім помсціць зямля. Ён казаў рэчы, якія да глыбіні душы скаланулі ўсіх жыхароў вёскі і помнікі ў Доме Вечнасці для Першапраходцаў.

— Гэтая грубая зямля, якая прызвычалася да смуроду костак святых, да ступакоў хрысціянскіх пілігрымаў і рымскіх легіёнаў, разявіла пашчу ад рогату пры выглядзе габрэйскіх першапраходцаў. Якія грукалі па ёй і прыносілі ёй у даніну свае слёзы, усхвалявана абраблялі яе, тыцкалі малюпасенькія цяпкі ў яе гіганцкія цялесы. Называлі яе маткай, сястрой і жонкай. Разам з першымі барознамі і насеннікамі, разам са спальваннем пустазелля, асушэннем балот, расцяробам лесу мы таксама пасеялі паразу.

Тут яго голас набыў урачыстасць:

— Урэшце мы асушылі балоты, але пад імі выявілася значна горшая дрыгва. Гэтая сувязь з зямлёй, зліццё з прыродай ёсць не чым іншым, як крокам назад і абыдлываннем. Мы выгадавалі новае пакаленне. “Больш не будзе адарванага ад каранёў, жалюгоднага габрэйчыка!” Ідзе генерацыя земляробаў, знітаваных з зямлёй. Нязграбных, зухватых нахабаў, вузкалобых, з тоўстай скурай і шырокай косткай... Твой дзядзька Аўрагам зразумеў гэта яшчэ ў дзевяць гадоў. Твой дзед зразумеў гэта, калі сышоў Эфраім. А я зразумеў, калі ён стаў не зважаць на плады свайго саду, а стаў чакаць адно кветак. Уры зразумеў гэта, калі яму адбілі нагамі селязёнку.

— Няма такой зямлі... — падсумаваў Пінэс, і было лёгка заўважыць, што ён падрыхтаваў эфектную канцоўку сказа. — ...і няма такой жонкі.

Кволы і старэнькі, стаяў дзед перада мной і Саламеяй.

— Ад сёння і надалей я буду жыць з ёй, — сказаў ён. — Зразумей мяне, маё малятка, у маім веку я не магу ўчыніць інакш. Аднак жыць буду не тут, не ў гэтым доме.

Я пачуў знаёмыя крокі ля ганка барака. Пінэс пастукаў у дзверы і адчыніў іх, за яго спінай стаялі Ліберзон і Цыркін.

Тут усе кінуліся ў слёзы, цяжка засаплі і сталі абдымацца. Уся гэтая прастуда пачуццяў, якая вырвалася са старых

славянскіх слаёў, гэтак мяне ўразіла, ажно я выскачыў на двор. У тую ноч я начаваў спасярод пакункаў сена ў свірне, а дзед не прыйшоў нахінуць мяне. Пасля поўначы сышлі ўсе сябры, але ў бараку ўсю ноч гарэла святло. Калі я прыйшоў уранку, дзед паволі гатаваў сняданак, а крымская шлёндра ляжала на яго старым ложку.

— Я табе ніколі не паказваў гэтую картачку, — сказаў дзед, і яго пальцы прабегліся па абгортцы каробкі, далікатна пашнарылі, пакуль не знайшлі шуканага. Дзед дастаў стары складанчык, разрэзаў і зняў абгортку, потым двума пальцамі вывудзіў адтуль стары здымак.

— Гэта яна, — прашаптаў ён, ківаючы галавой у бок ложка. — Калі мы былі маладыя, там.

Фотаздымак быў разрэзаны ўздоўж амаль цалкам, так, нібыта яго паласнулі касой. Папяровы скотч, руды і стары, змацоўваў кавалкі разам. У цёмнай блузцы з закругленым каўняром, аздобленым чорнымі пацеркамі, сядзела Саламея на разьбяным крэсле. Яе малады і парэзаны ўздоўж твар. Бровы выгнутыя, усё роўна як ганарлівыя сярпы. Яе абцятыя нажніцавай нянавісцю далоні пакояцца адна на адной з бясконцым спакоем, чыя крыніца — у пачуцці самаўпэўненасці прыгожай жанчыны.

— Уначы, калі мы купаліся ў рэчцы, хаваючыся сярод трыснягу і асакі, Саламея бялела, як чапля ў гушчары.

“Яна спала з усімі афіцэрамі, — прамармытаў я сам сабе. — І са старымі генераламі Чырвонай Арміі. Усе ведаюць, што яна нарабіла. Праз яе ты не спаў па начах. Праз яе памерла бабуля”.

Дзед устаў, з цяжкасцю ўзняўся на дыбачкі і пляснуў мяне кулаком па твары. Быў такі стары і кволы, ажно не здолеў прычыніць мне ніякага болю, але на маёй скуры праступіў пот, як у мула падчас восеньскага арання, а на вочы нагарнуліся слёзы.

Саламея прачнулася, і я з барака ўцёк. Праз паўгадзіны яны выйшлі на праходку па падворку. Я ішоў за імі, на

адлегласці. Дзед паказаў ёй даільную залу Аўрагама, пуню, старога Зайцэра, які жаваў пенсійную пайку. Мул глянуў на яе абыякава, бо ў пахілым веку зразумеў, што ў жывёлы перад чалавекам ніякіх пераваг няма і што жыцці абодвух ёсць не чым іншым, як безупынным цяганнем вазоў і адчайным выцягваннем іх з пастак, ям і нізін.

Яны мінулі рэшткі старой земляной печкі бабулі Фэйгі, чый водар хлеба, болю і гарбузовай запяканкі яшчэ не выпарыўся з пабураных сценак, і выйшлі ў сад. Здаля я бачыў яго шырокія рукавы, якімі махаў у паветры, калі па парадку знаёміў яе з дрэвамі. Я ведаў, што ён махае на развітанне — персіку, ігрушы, мігдалу, мне.

— Толькі глянь на іх! — сказаў Уры, які падышоў і стаў ля мяне. — Яны быццам жывуць у нейкім старарэжымным рамане.

Праз месяц яны пераехалі ў дом састарэлых. Да самое труны дзед помсціўся Саламеі каханнем. Руплівым, цвярозым, педантычным і няўмольным. З бессардэчным прафесіяналізмам, старадаўнімі далікатнымі рухамі мілоты, якія спрычыніся да таго, што яна стала скідваць шэрую лістоту, драпаць сценкі і тупаць нагамі, наколькі ёй дазвалялі яе старэчыя болі ў суглобах.

Зрэшты, як напісаў мне Уры праз каторы час, “пасля дзедавай смерці ўсё стала развальвацца”. Лямант Рыўкі памацнеў стакроць, маўчанне і барозны Аўрагама паглыбіліся. Я амаль што перастаў есці, бо ў страўніку праклюнулася і набрыняла вялікая цыбуліна смутку.

У вёску паляцела пагалоска, патрапіўшы ў загоны і куратнікі, выпырхнуўшы па-над нівамі: Міркін пайшоў з дому! За лічаныя дні жорсткія парасткі апанавалі кветнікам і градкай ля барака. Чорныя мурашы, чые жываты ляжаць на спіне, як шалёныя засноўдаліся па падлозе. У дзедавым садзе абрынуліся тры маральна нястойкія дрэвы мігдала, чые

полае нутро запоўнілася рудым пылам сумненняў. Бязлітасны сляпень атакаваў падворак. Сваім кароткім моцным хабатком свідраваў скуру чалавека і жывёлы, пакідаючы крывавыя дзюры і ўзлаваных жывуноў, чыя ўвага адцягвалася ад працы.

Калі калючкі мескіта прабілі падлогу і брыдкія плады павылазілі, як ракавыя пухліны, я падхапіўся з ложка. Паклікаў Ёсі, і мы з матыкамі вырушылі ў сад. Сталі капаць услед за доўгімі і цяжкімі пруткамі карэнне, якое разбегалася пад зямлёй і разносіла па глебе праклён сваіх галін. За дзень капання Ёсі агарнула распач. На далонях намуляў булдыркі, а ўвечары не мог разагнуцца.

— Нічога не зробіш, — абвясціў ён. — Давядзецца раз на тыдзень абцінаць яму суччо, паліваць саляркай і спадзявацца на лепшае.

Але я прагнуў дабрацца да сэрца мескіта, да цела, што выпусціла адгалінаванне каранёў, і чакаў, пакуль дзед сыдзе з дому, а цяперака пад зямлёй падкраўся да мяне.

Глыбокая баразна, якую я выкапаў, перасекла падворак і вырушыла ў палі. Я сунуўся праз сад. Ад магутных удараў матыкі адляталі камякі. Я прашыўся скрозь рысавыя палеткі і лугі з канюшынай. Працерабіў сабе шлях сярод разбураных пазіцый брытанскіх батарэй, адпудзіўшы секачоў і кратаў, выгнаўшы на зямную паверхню станожак і гліняныя чарапкі. Па дарозе адразаў кожнае адгалінаванне асноўнага караня. Праз чатыры дні выпрастаўся і ўбачыў крынічку.

Тут, у месцы, дзе Пінэс сустрэў араба-аратага, ля малінаў, пры якіх ляжаў немаўлятка Аўрагам, зіхочучы ў цемры, дагэтуль вісеў жахлівы пах Булгакава. Яго ваўняная поўсць матлялася на ветры, а атрутнае дыханне гіены ўсё яшчэ тачылася па лісточках дытыхіі.

Знянацку ўпарты карань, зрабіўшыся таўсцейшым, палез уніз, паглыбіўся ў зямныя бездані. Я прыціснуў яго да сцёгнаў, упёрся нагамі ў зямлю і пачаў цягнуць. У мяне тады

якраз адышла костка — быў я стадваццацікілаграмовая махіна. Высокі, як мама. Дужы, як тата.

Пакрысе ўсхадзілася зямля, выслабаніўшы жаўтаваты карань. Той падняў разам з сабой вялікія камякі, шкілеты пацукоў і закамьянелы памёт свіргулёў, вялікія піўныя куфлі з волава і расплясканыя бляшаныя цацкі, якія былі яшчэ гарачыя ад рук нямецкіх дзяцей, якія абдымалі іх, канаючы ад трасцы.

Калі я паваліўся назад, вылез увесь карань. Яго белыя шчупальцы звіваліся ў паветры, як чарвякі-паразіты, што шукаюць апірышча. У глебе расчынілася аграмадная яма. З яе струменілася бялёсая і атрутная пара. Навонкі рваўся шоргат камарынай мітусні. Я зазірнуў усярэдзіну і ўбачыў відовішча сівой даўніны — рухомую жамяру, маленькіх інсект, прыціснутых усім целам ад макаўкі да твару. Уцягваючы паветра з караткаватых дыхальных трубчак, чакаюць. Як усе вучні Пінэса, я таксама ўмею з заплюшчанымі вачыма пазнаць лічынку трасцавага камара.

З ямы падняўся гырк. Балота, якое ўпакорылі дзяды ў тоўшчы зямлі камлямі эўкаліпта, гыркала мне ў твар. Калі сонечныя промні дапялі да яго, то яно ажыло і заварушылася.

Душэўны неспакой апанаваў мяне. Неспакой пачутых мной гісторый. Усе старадаўнія жакі першапраходцаў, якія спляліся ў маёй плоці, — абудзілася ўсё дашчэнт. Я спехам стаў закідваць яму камякамі зямлі. Скачучы што падсмалены, утрамбоўваў зямлю з усяе змогі і вагі.

Вярнуўшыся дадому, убачыў, што пёркападобныя лісты мескіта аблятаюць і вянуць. Адною рукою выдраў з зямлі пярэшкі і пайшоў спаць.

Я заставаўся ў ложку дні навывёт, удыхаючы з драўняных сценак барака водар смалы, пах гаю і дух дзеда. І толькі тады скеміў: у магутным знішчальным цяні ягонай постаці маё жыццё ператварылася ў нізкарослую папараць, у лясны перагной.

Доўгія ночы ляжаў я без коўдры, чуючы дробныя крокі па стасе, а таксама дрыготкае ціўканне жоўтавалосых куранят.

Нарэшце прыйшоў Аўрагам. У руцэ поўны бітон. Аўрагам сказаў, што дзед хоча малака.

У той жа год мне паведамілі, што паколькі я сірата, то вызваляюся ад вайскавай службы. У вёсцы палічылі, што ў мяне знайшлі разумовыя адхіленні.

— А чаго здзіўляцца? — казалі цётка Рыўка. — Гэты хлопчык узяў сабе ў мацеры шалёнага дзеда.

Цётка Рыўка, якая ніколі не была памяркоўнай жанчынай, ад часу сыходу дзеда ў дом састарэлых больш нянавісці не хавала. Праз боязь, што “шалёны дзед” перадасць мне ў спадчыну гаспадарку, спрабавала намовіць сыноў хадзіць да яго ў адведкі ў дом састарэлых. Аднак Ёсі сказаў, што ў яго шмат працы ў кароўніку, а Уры расставіў усё на свае месцы, каб у маці не засталася ні найменшых сумненняў.

— Гэтыя дрэвы мяне не цікавяць, я не збіраюся быць сялянінам, — паведаміў ён. — Як тут можна ўвогуле жыць? Ад рана да рана тут пляткараць пра кароў!

Ніхто не наважыўся пакрыўдзіць мяне. Я быў самы дужы хлопец у вёсцы. У чатырнаццаць гадоў у акруговым першынстве па перацягванні каната я ўжо атрымаў у камандзе месца “якара”. Дзед падышоў да мяне перад спаборніцтвам і сказаў:

— Барух, ты проста ўпрыся нагамі і не рухайся. Мы ім пакажам!

Але цяпер не было нікога, апрача Пінэса, хто б інструктаваў мяне. Ён выпрабуйваў на мне новыя ідэі і адказваў на мае пытанні. Зайцэр часам зазіраў праз акно і ківаў, але тады ўжо Зайцэр быў вельмі старэнькі, і словаў у яго амаль што не вылятала з рота.

Уранку я падымаўся, і толькі кволыя парэшткі дзедавага паху яшчэ луналі ў пакоі. У аліваў, якія я марынаваў сабе, ужо

не было таго смаку. Яны хутка мякчэлі і гнілі — сырое яйка ішло на дно каменем або куляй выстрэльвала з бака.

Быў “самотным птахам на вільчаку”, як выславіўся Уры. Пакуль таго не выгналі з машава, ён штодня завітваў да мяне. Заўсёды прыносіў кавалкі пірага, якія сцягнуў з матчынага серванта: адзін мне, другі — сабе.

— Як ты так жывеш?! — абураўся ён.

Ластаўкі гняздзіліся ў падстрэшку, шэры мох рабіў сценкі шурпатымі на дотык.

— Нельга так заняхайваць барак! Гэта, мусіць, апошні экспанат часоў другой аліі. Прынамсі, з тых, што засталіся на паверхні зямлі, — сказаў мне Мешулам, калі прыйшоў папрасіць старую шапку для адной са сваіх выстаў. Тое была “шапка працоўнай моладзі” без палёў і брылёў, зробленая з шэрай моцнай тканіны. Ідучы на палі, мне часам падабалася насіць яе.

Цяпер, самотны, я пахаджваў паміж апаленых сценак барака, скуголячы ад тугі. Па дзеду, які пакінуў мяне, па тату і маме, якія памерлі, па дзядзьку Эфраіму, які сышоў, па ўсіх зорках на небе, якія прыйдуць і збавяць мяне ад смутку і адзіноты. Я бачыў павукоў, якія трымцелі ў закуточках, турэцкіх яшчарак-геконаў, што трымаліся на адных лапках, пазіраючы на мяне наіўным чарноццем сваіх вачэй. Удзень я шчыраваў сярод дрэваў дзеда, які з вышыняў свайго любоўнага гняздзечка загадаў Аўрагаму пакінуць сад на мяне.

— Каб малятку было што рабіць, — сказаў ён. — У яго ўмелыя рукі.

Я абцінаў суччо ў садзе, рабіў “вочкі”, звязваў галіны і нашмароўваў “чорнай сумессю” раны, якія ўсеялі камлі. Гэтаксама, як дзед, я дазваляў садавіне саспець і апасці. Раз-пораз прыходзіў Аўрагам папрасіць дапамогі ў кароўніку — я заўсёды адгукаўся. Ахвотна разгружаў з воза цяжкія сцірты сена і ўкладаў іх у пуню. Чысціў пратокі для памыяў.

Цягнуў за хамут збянтэжанных і ўсхваляваных цялушак на першае спатканне з быком-асемяняльнікам.

У дні, калі я адчуваў, што праз скруху і распач крышацца косткі, хадзіў у загон для адкорму пабарукацца з бычкамі. Калі я трымаў за рогі пяцсоткілаграмовага бычка і гарэзіў з ім, то Зайцэр падымаў ад старых газет маршчыністы голаў і назіраў за мной. Калі я набліжаўся да загона, на хаду здымаючы майку, бычкі-мяшанцы парод брагма, ангус, шара-ле вывяргалі са сваіх глыбокіх грудзей радасны рык. Яны любілі і мяне і тыя гарэзаванні, якія я прыносіў у іх жыццё, жалюгоднае і кароткае.

У тыя гады адкорм бычкоў на мяса быў вельмі прыбыткоўны. Аднак калі пад'язджалі на грузавіках гандляры ялавічынай, дзядзька Аўрагам змрачнеў. Гандляры намотвалі хвост бычка на кулак і балючымі рухамі рукі направа і налева накіроўвалі быдла на пагрузачную рампу грузавікоў. Аўрагам трываць гэтага быў не ў стане. Два-тры дні пасля таго, як зарумзаных бычкоў адымчалі на разніцу, дзядзькавы цягліцы так напіналіся, ажно той пахаджваў па падворку, валюхаючыся і ўздрыгваючы, як механічная лялька.

Калі я гарэзіў з бычкамі, ён не казаў нічога, але выраз задаволенасці слізгаў па столках яго лба. А па твары распаўзалася павольная ўсмешачка.

Раз-пораз я бачыў цётку Рыўку, якая хавалася за таўсматым камлём эўкаліпта і цікавала за мной праз штыкеціны загона. Як я выходжу раздзеты і спатнелы, расхлістаны, з напатымі жыламі.

— Ідзі знайдзі сабе дзяўчыну замест таго, каб качацца ў грязюцы з быкамі! — уздавана крычала яна і спрытна ўцякала.

У дзедавых шуфлядках я знайшоў старыя паперы, дакументы, ссохлыя кветкі мамы. Лісты, якія дасылалі прыяцелі з усіх канцоў краіны, каб пракансультавацца з дзедам наконт саду.

“Зямля мая густая, і пасля дажджу ў ёй стаіць вада. Ці садзіць на ёй персікавае дрэва?” — пытаецца ў лісце Ар’е Бэн-Давід з Кфар-Іцхак.

Дзед падшыў да кожнага ліста копію свайго адказу. Ён раіць “шаноўнаму Ар’е” пасадзіць трыццаць шэсць дрэваў на дзесяці сотках і прышчапіць на іх алычу.

Пагрызеныя і пабітыя болькамі парэшкі лістоты, якую дасылалі яму на дыягностыку, цяпер пакрышыліся ў канвертах.

Тамсама — цыдулка ягоным почыркам:

“Даражэнькі Шымон! Там, дзе я пісаў пра зняцце залішніх лоз, я не меў на ўвазе відаградніку, які быў пасаджаны сёлета. У такім веку нельга чапаць лозы, якія выраслі з «вочка» прышчэпка. Трэба здымаць толькі лісцікі, якія выраслі з дзічкі”.

Потым я натрапіў на новыя знаходкі.

“Жыву я ў арандаваным пакоі разам з іншымі працаўнікамі, — пісаў Шлёма Левін з Ерусаліма сястры ў Галілею. — Вяртаюся дадому з параненымі і напухлымі ад часання камянёў рукамі, зняможаны і знеахвочаны рабіць хоць што. Непадалёк адсюль ёсць колькі вялікіх аліўных дрэваў. Я іду туды, прытуляюся да аднаго з іх і плачу як дзіця. Ці стану я калі-небудзь працаўніком? Або, можа быць, гэта туга па маме?”

Дождж барабаніць па страсе барака. Марудны паўнаводны дождж Даліны, які ператварае глебу ў пастку, а плоць — у губку. Мне даспадобы хадзіць пад дажджом на дзядоўскі капыл — з пустым мехам на галаве, сагнутым, як спічасты гіганцкі каўпак, што асланяе мне галаву і плечы.

Раз на тыдзень я завітваю на фільм у Дом сходаў. Глянуць, як Рылаў аплявухай выганяе кагосьці, хто сеў на яго заўсёднае месца. Часам хаджу я да крыніцы паляжаць у гушчары і паназіраць за небам. Сюды ўцёк дзед з малым Аўрагам, першынцам, і цэлая вёска паднялася на воданাপорную вежу, каб глянуць на ззянне вакол хлопчыка.

“Я запаліў невялічкае вогнішча, што гарэла ноч навывёлт, адпуджваючы шакалаў, і фарбавала асаку ды маліны ў залацістае адценне. Аўрагам спаў, я — думаў”, — апавёў дзед.

Тройчы на тыдзень да мяне прыходзіць жанчынка, каб прыбраць вілу.

Уначы сяджу ў маёй вылізанай кухні, п’ю гарбату і разважаю, уяўляю начную вёску. Як кажуць у нас, “людзі спяць, а вёска дрэмле”.

У нашай вёскі форма літары Н, дамы сялян шнуруюцца ўздоўж вертыкальных стоек, а ўчасткі растуць абাপал. Гаспадарка Міркіна знаходзіцца ў паўночна-ўсходняй частцы вёскі. У цэнтры стаяць школа, Дом сходаў, інкубатар, малачарня, медпункт, вясковая крама, склад угнаенняў і пошта. Дамы дзяржаўных службоўцаў высяцца паралельна дамам сялян, ва ўнутраным перыметры вёскі, абкружаныя маленькімі кветнікамі і невялічкімі гаспадаркамі.

Цяпер ужо ніхто не дасць веры, што тут некалі панавала пустка. Старыя фотаздымкі ў скрынях Мешулама — буданы на тле голага ландшафту, людзі ў благой адзежыне, брыдкія, скура ды косткі, цялукі, худзючыя куры — іх нібыта сфатаграфавалі ў іншым месцы. Цяпер ля ўезду ў кожную гаспадарку буе высокая алея кіпарысаў ці казуарынавых хваін. Ёсць і тыя, хто пасадзіў ля ўязной брамы пальму “вашынгтонію”. Гэтыя дрэвы са зграбным камлём моцна выгнала ўгору, і цяпер іх ускудлачаныя галовы гайдаюцца ў надхмар’і.

Тузін такіх пальмаў я пасадзіў прыгожым шнурам ля ўезду ў Дом Вечнасці для Першапраходцаў.

Дома тады засталіся адно Аўрагам, Рыўка і Ёсі. Кожную суботу яны ездзілі ў госці да Уры. Раз-пораз запрашалі далучыцца да іх.

Ёсі кіраваў старым “студэбекерам”. У яго яшчэ не было правоў, але быў ён цудоўным узважаным кіроўцам. Даро-

га штохвіліны патанала ў зрэнках яго вачэй, нібыта безупынку варылася і асэнсоўвалася ў свядомасці. Аўрагам маўчаў, і Рыўка, якая намагалася была пачаць гутарку на ўсемагчымыя тэмы, зрэшты адчайвалася і нацягвала на твар выраз пакрыўжданай цялушкі.

Яе брат, у якога цяпер жыў Уры, пакінуў вёску пасля вайсковай службы. Праз каторы час зрабіўся ўплывовым падрадчыкам земляных работ. Яго трактары баразнілі ўвесь Ізраіль, а філіялы канторы дабраліся да Афрыкі, Цэнтральнай і Лацінскай Амерыкі. Быў ён чалавекам заможным, нізенькім і жыццярэдасным. Вельмі палюбляў мяне і заўсёды спрабаваў уцягнуць у жартаўлівае баруканне.

Цяпер з усяе змогі ляпнуў па спіне і запытаў, ці не жадаю працаваць у яго “ў якасці бульдозера”.

— Чуў, што ты робіш грошы, — хітравата сказаў ён і даў дробным кулачком мне ў брушны прэс. — Калі табе трэба трактар-пагрузчык для тваіх магілак, толькі скажы мне.

— Я капаю матыкай і секачом, — адказаў я.

— Хутка ён купіць цябе разам з тваімі экскаватарамі, — заўважыла Рыўка.

Паколькі акалічнасці пераезду прыбылі разам з ім, Уры стаў прадметам мрой усіх дзяўчат акаліцы. Але цяпер ён адасобіўся ад зямных асалод.

— Ведаеш, пра што я думаю? — запытаў мяне, калі мы засталіся сам-насам на колькі хвілін. — Думаю я пра тваіх бацькоў, пра твайго тату, які падняў вочы і ўведаў, што жанчына ўпадзе на яго з неба. Пра тваю маму, якая памерла ў сне, абдымаючы мужа і бачачы сны аб мясе.

Ад дня, што з'ехаў з Саламеяй, дзед адведаў вёску толькі раз. Я ўсё яшчэ помню, як уздрыгнула маё сэрца, калі я вярнуўся дамоў з палеткаў і ўбачыў машыну хуткай дапамогі, што прыпаркавалася на нашым падворку. Я забег у барак і ўбачыў дзеда, што ляжаў на сваім ложку, а вяскowy доктар і Аўрагам сядзелі поруч.

Я запанікаваў. Але дзед сказаў, што проста прыехаў у госці, бо яго крануў сум па доме. Ля дзвярэй доктар сказаў, што больш прыезджаць дзеду нельга.

Доктар Мунк у вёсцы быў навак. Прыбыў ужо пасля таго, як дзед з'ехаў у дом састарэлых. Была ў яго бялавая жонка, прыязная жанчынка, што пасябрала з усімі і часам выходзіла на замену ў школе. Ад яе тачыўся водар кашэчай чысціні, а яе летнія сукенкі духмяніліся пахам паламаных цытрынавых лісточкаў. Праз месяц пасля іх прыезду Пінэс і жанчыны ўжо чулі крык: “Я пярдолюся з доктаравай жонкай”.

Доктар граў на віяланчэлі і нават пару-тройку разоў выступаў перад мясцовымі музыкалюбамі. Цыркін схадзіў на адзін канцэрт і абвясціў, што “яго мандаліна гэтаксама заенчыла б, калі б ён заціснуў яе паміж ног”.

— Дзядуля думае, што вось-вось памрэ, — сказаў мне доктар Мунк з панібрацкім фальшам у голасе. — Яго брыдкі псяюх у прыліве зласлівасці паспрабаваў укусіць мяне за лытку.

— Я агледзеў яго, ён у парадку. У яго ўзросце такое здарэцца, хадзем супакоім яго.

У доме састарэлых дзед сказаў, што просіць адведаць дом, і ніхто нічога не западозрыў. Але, прыехаўшы, адразу запатрабаваў ад Аўрагама, каб даслаў кагосьці па доктара.

— Я паміраю, — паведаміў доктару Мунку, калі той прыйшоў. — Скажыце, што адчувае чалавек у хвіліну смерці?

Я быў здзіўлены. Дзед ніколі не меў патрэбы ў лекарах. Ён спадзяваўся адно на медсёстраў і фельчараў. Нашага папярэдняга лекара, які памёр колькі гадоў таму, не цяпеў. Быў той дзіўным габрэем, веганам, які рэпатрыяваўся з Шатландыі яшчэ да таго, як пра яе пачаў прыгадваць у сваіх лістах Эфраім. Той лекар шмараваў плесняй забруджаныя раны і палавыя органы, з якіх капала, задоўга да вынаходства пеніцыліну. Еў параныя клубні восенніку, клубні мандрагоры і перацёртыя шкарлупкі ляснога арэха. Шторанку песціў сябе сонечнымі ваннамі, а гасцёў частаваў мальвамі, якія збіраў абапал дарог, а таксама агародным пастулкам, які сцягнуў з курынай кармушкі. Яго іўрыт смяшыў усю вёску. “Карова баднула Рылава ў галаву, і той у смецці праляжаў паўгадзіны без мазгоў”, — гэтак гучаў адзін з яго самых вядомых медыцынскіх вердыктаў.

Яго харчаванне было нагэтулькі збалансаванае і здаровае, ажно ён зусім не пастарэў і ў веку васьмідзесяці гадоў, калі пальмавыя і канюшынавыя даўганосікі прыкончылі яго запасы клятчаткі ўнутры і ён фактычна расцерушыўся на жоўты пыл, па-ранейшаму не меў на скуры аніводнай зморшчынкі.

Доктар Мунк ведаў гісторыі, якія хадзілі па вёсцы пра Якава Міркіна.

— Чуў пра вас шмат, дзядуля, — сказаў ён і стаў гартаць медыцынскі журнал, які прынёс з медпункта. — Рады пазнаёміцца.

Ён патэлефанаваў да лекара дома састарэлых, памераў ціск і пульс і дзеля большай пэўнасці — зрабіў кардыяграму.

— Дзядуля, — сказаў, — вы здаровенькі. На Алімпіяду я б вас не паслаў, але вы здаровы.

— Давай расставім усё па сваіх месцах, — адказаў дзед. За яго памяркоўным тонам шалела сцюжа. — Па-першае, я табе

не дзядуля. Па-другое, дыягназаў я не прасіў. Не набівайся мне ва ўнукі і не пасылай мяне на Алімпіяду. Адно скажы, што адчуваюць.

— Па шчырасці дык не ведаю, — абразіўся доктар Мунк. — Гэта таксама залежыць ад прычын смерці.

— Старасць, — сказаў дзед. — Прычына смерці будзе вельмі банальная. Старасць.

Усюю тую ноч я не звёў вачэй. Вялікае пачуццё шчасця знаходжання побач з ім у бараку, а таксама страх, які выклікалі яго словы, прымусілі мяне застацца чуйным ды наструненым. А дзед з вялікай цяжкасцю ўзняўся і нахінуў мяне. Вярнуўся ў ложка і заснуў як дзіцятка.

Калі паднялася сонца, я прыгатаваў дзеду сняданак. Мы паелі разам, і потым той папрасіў адвесці яго ў поле. Я адымчаў яго на інвалідным вазку, зробленым са старога трактара. Мы ехалі паўз кароўнік, і старыя кароўкі прачула выдыхалі ў яго бок, але сярод пагалоўя ўжо пракідваліся бычкі і цялушкі, якія яго не зналі.

— У кармушку для кароў трэба пакласці саляны лізунец, — заўважыў дзед Аўрагаму, які падышоў да кароўніка.

— Сёння соль ужо ёсць у канцэнтраваных кармах, тата, — адказаў Аўрагам.

— Але каровы любяць лізаць соль, — упінаўся дзед.

Мы прайшлі паўз смакоўніцу і аліву. Дзед абняў Зайцэра за шыю. Палашчыў яго мызу, якая, нягледзячы на старэчыя плямы, засталася аксамітная і гладкая, бы нос жарабка-немаўляткі.

Мы дапалі да саду, які з выгляду буяў і квітнеў.

— Выдатна, — сказаў дзед і памацаў лісты і галіны. — Схадзі прынясі нешта ўзяць на зуб.

Ён панюхаў кітайскія слівы “сымона” і гатунак “віксан”, які тады больш ужо ніхто не садзіў, заўважыў, што ў глебе крыху не стае азоту, і прапанаваў, каб да налецця спаміж дрэвамі я пасеяў лугавы гарох — дзеля паляпшэння якасці зямлі.

— А зараз, Барух, слухай уважлива, — знянацку сказаў ён. — Доктар вярзе, што сліна да губ прынесла. Я хутка памру і прашу, каб ты пахаваў мяне тут, у маім садзе.

Я адчуў, як ад вусцішнай усмешкі дранцвее левы кончык рота, а твар б'е дрыготка.

— Але Аўрагам хоча захаваць гэты сад, а я даглядаю яго, як ты і прасіў...

— Ты будзеш даглядаць яго, не хвалюйся, — сказаў дзед. — Я не займу шмат месца.

— Паслухай уважлива, маё малятка! — сказаў дзед. — Я не прыехаў сюды ў госці. Я прыехаў памерці. Я хачу памерці дома, і табе будзе лягчэй адразу пахаваць мяне тут, нікому нічога не сказаўшы і не ўзломваючы маразільнік у доме са-старэлых.

— Але, дзеда, чаму?

Я пачаў заікацца.

— Яны выгналі з вёскі майго сына! — завучана прадэк-ламаваў ён. — Не хачу, каб мяне хавалі на іхніх могілках. Не хачу быць часткай іх. Я скалану і да дна страсяну іхнюю зямлю... Ты пахаваеш мяне тут!

Яго твар пасур'эзнеў.

— Гэта мая і твая тэрыторыя. Потым пахаваеш тут Саламею. Таксама хай падцягнуцца сюды і астатнія. Не дай нікому выкінуць нас адсюль. Я разлічваю на цябе, Барух. Ты адзіны, хто можа зрабіць гэта для мяне.

Пакуль я марудна асэнсоўваў прамоўленае, дзед не спускаў з мяне вачэй. Цяпер я, здаецца, зразумеў, з якое прычыны карміў мяне гароднінай, угнойваў калострумам і гісторыямі, навошта выратаваў мяне ад гіены, чаму з такой пунктуальнасцю мяне ўзважваў.

— А зараз вярні мяне ў барак, — загадаў ён.

Я адвёз яго. Сэрца гнаіла. Я адчуў усю сваю абмежаванасць, сваю глупоту. Пачуваўся моў дурная скаціна.

Паклаў дзеда ў ложка, а ён загадаў мне вярнуцца да працы.

— Я тут паляжу адпачну, — сказаў ён.

Удзень на поле прыйшла адна з курэй, важна лыпаючы крыламі. Я вярнуўся за ёй у барак да старога, які ўжо траціў цярпенне. Ён прымусіў мяне бегчы ў вясковую краму купіць для яго ў Левіна новую піжаму.

— Я хачу папесціць сябе, — сказаў ён з усмешкай.

— А шаўковых прасцін для мула табе купіць не сказалі? — здзекліва запытаўся ў краме Левін.

Калі я вярнуўся з мяккай фланелевай піжамай — шэрай у сінюю лінеечку — у руках, дзед загадаў мне запаліць дровы пад старым бакам для награвання вады і прыцягнуць да ложка куфэрак.

Комін грубкі вуркатаў, а дзед корпаўся і парадкаваў зліплыя залежы папер. Потым соваўся па барак, вымяраючы яго з кута ў кут. Я ж да працы не вярнуўся. Валачыўся за ім, навісаў крукам над яго мізэрным цельцам. Выдае, маё навісанні абрыдзелі яму, бо дзед раптам на мяне вызверыўся. Але я не адчапіўся. Я баяўся, што калі на секунду адвяду вочы, то ён знікне і выпарыцца.

Адвячоркам прынёс яму з кароўніка малако, але ён імгненна ўсё вырыгаў, раззлаваўся і крыкнуў мне, каб я памыў падлогу. Потым выбачыўся і папрасіў, каб я дапамог яму дайсці да купальні і пасядзеў з ім, пакуль ён мыецца. У купальні я захоўваў яго табурэтку, стары драўляны зэдлік для даення, які адбялілі і адпаліравалі грубыя баваўняныя тканіны працоўнай вопраткі. Ён сеў, каб не паслізнуцца на вільготнай кафлі. І пусціў такую гарачую ваду, ажно яго белая скура паружавела і ахуталася парай, а па ўсіх шыбах пацяклі вадзяныя кроплі. Дзед рупліва намыльваў цела і скабліў яго. З вялікай засяроджанасцю, рукой, абгорнутаю шараванкай, шмараваў паміж клубоў і пальцаў ног, за вушамі. А я сядзеў і чакаў, прытуліўшыся да сценкі, у цені яго заплямленай

вопраткі, што вісела на плечыках. Я ўжо мог адчуць хвіліны нутраной засяроджанасці дзеда і таму не замінаў.

Калі той скончыў, то я дапамог яму падняцца і загарнуў цела ў вялікую прасціну, старую і мяккую, якой ён прывык выцірацца, і аднёс, “як нянька немаўля”, назад у пакой. Дзед паволі адзеў новую піжаму, якую я купіў яму, і папрасіў зашпіліць яму гузікі піжамнай кашулі. І пасля сказаў: “Пахавай мяне ў маёй зямлі, паміж дрэваў”.

Лёг у ложка, паклаў акуляры на маленькі начны столік, нацягнуў коўдру да шыі і занурыўся ў глыбокае забыццё. Праз шэсць гадзін ваганняў я нарэшце зразумеў, што з такой непрытомнасці вяртання няма.

Рыўка і доктар хацелі адымчаць яго ў шпіталь, але Аўрагам сказаў, што калі бацька вырашыў памерці, то замінаць яму нельга. А першай ночы доктар Мунк сказаў, што такая непрытомнасць можа цягнуцца суткамі, і Рыўка з Аўрагамам пайшлі трохі адпачыць. Дзедава цела працягвала дыхаць, вібраваць, а зямля — рудая, сухая і гніласная — тачылася з яго.

Тры дні запар я сядзеў ля драўлянай сценкі і ні на хвілінку не звёў вачэй. Людзі заходзілі і выходзілі, ад моцнай стомы я трызніў і ўжо не адрозніваў, хто з іх зайшоў пра дзверы, а хто вылез з закрытага дзедавага куфэрка. На трэцюю ноч, калі ад бессані маё цела зрабілася порыстым і млявым і мройная смуга развяслася, то я вырашыў, што дзед памёр. Я ўстаў са свайго месца, падышоў да яго і падняў. Быў ён малы і лёгкі.

— Зямля, зямля... — раптам сказаў ён. — Зямля дасць свой голас.

Я ўзяў яго на рукі і пакročыў у поле. Мы мінулі пуню і загон з заспанымі цялятамі. Ля старой каморы Эфраіма спыніліся, каб узяць вілы для копкі, кірку і рыдлёўку. Моўчкі абмінулі Зайцэра, па чыёй скуры прабягалі хвалі ўнутранай дыскусіі. Здаля пачуўся брэх шакала, які напалохаў індыкоў. Тоўсты слой расы пакрыў паверхню зямлі, лісточкі і сяженне “Фордсана”, які прыпаркаваўся тутсама.

— Тут, — сказаў дзед.

Я падняў кірку і некалькі разоў выцяў зямлю, потым стаў капаць і выкідаць віламі камякі. Стаў раўняць сценкі. І гэтак капаў і капаў, бо моцы маёй — шмат, а душа смылела, як агонь; выграб паміж яблынямі і грушамі кубічную прасторную яму паўтара метра ўглыбкі за дваццаць пяць хвілін.

Зняў з яго піжаму і паклаў яго ў яму. Цела, белае ды гладкае, вымалёўвалася ў цемры. Я засыпаў яго пылам, які выкапаў. Утрамбаваў нагамі. Потым паклаў зверху цяжкія камяні, якія назбіраў вакол дзялкі. Лёг на зямлю і занурыўся ў глыбокую дрыму.

А сёмай ранку я прахапіўся. Сонца тачылася праз лістоў і біла мяне па целе, мой дзядзька Аўрагам гукаў мяне па імені. Змрочны доктар Мунк стаяў наводдаль. Якубі, сакратар машава, узвышаўся нада мною, нагой біў па плячах і хацеў ведаць, “што ўсё гэта азначае”.

Наважыўшыся, Доктар Мунк, лямантуючы што дурны, накінуўся на мяне ў жалюгоднай спробе раскатурахаць.

— Як мне цяпер афармляць пасведчанне аб смерці? Хто вырашыў, што ён памёр? Што ўвогуле тут адбываецца?

І ўсякую падобную лухту. З дзіўным выразам твару Якубі падняў піжамныя штаны дзеда так, нібыта шукаў разгадку паміж столак.

— Пакінь піжаму! — загарлаў я голасам, які ніколі датуль не вывргаў мой рот.

Ён ніяк не зрэагаваў, і я, адапхнуўшы доктара Мунка наўзбоч, з цяжкасцю падняўся на ногі і бычынай моцай адкрытай далоні даў Якубі плескача па твары. Яго губы наліліся, як слівы. Ён паваліўся назад, усё роўна як прымітыўная лялька, і сеў на азадак, збіты і агаломшаны. Двума скачкамі я апынуўся ля яго і выдраў у яго з рук піжаму.

— Гэта за дзеда і за Эфраіма! — сказаў я.

Якубі пачаў выпроставацца, абাপіраючыся на фалангі пальцаў.

— Нават і не думай, — папярэдзіў я яго.

Якубі, можа, і быў кату па пяту, але гэтаксама, як большасць хлопцаў у вёсцы, — хлопец дужы, з багатым баявым досведам. Устаў ён на ногі, выцер кроплі крыві з падбароддзя і сухім тонам папярэдзіў мяне:

— Праз гадзіну мы прыйдзем сюды, каб адкрыць магілу. Мы пахаваем яго на вясковых кладках, у шэрагу бацькоў-заснавальнікаў, поруч з тваёй бабкай. Таму ў тваіх інтарэсах, Барух, каб усё прайшло гладка.

Яны сышлі, але праз колькі хвілін вярнуўся адзін Аўрагам. Ён цягнуў цяжкі буксірны ланцуг ад трактара і жалезную двухчалёвую трубу. Скінуў іх на магілу і, нічога не сказаўшы, пайшоў да сваіх кароў.

Недзе праз паўгадзіны з'явіўся зноў. Цяпер з ім было пару мужчын, сярод іх Якубі, які ўжо атрымаў медычную дапамогу, а таксама Пінэс і Даніэль Рылаў. У той час я ўжо капаў ямы для дэкаратыўных хмызоў, якія хацеў пасадзіць укруг дзедавай магілы.

Выпрастаўшыся, я пераступіў ім дарогу.

— Дзед прасіў пахаваць яго тут, — паўтарыў я.

— Ведаем, ты вельмі прывязаны да дзеда... — сказаў Пінэс. — Але гэтак паводзіць сябе нельга. Ёсць вызначаныя месцы, дзе хаваюць людзей.

Ён хацеў ужыць супраць мяне прыём, які ўжываюць супраць укормленых бычкоў: наблізіцца пры дапамозе супакаяльных сюсюканняў і неўзамет пакласці гіпнатычную далонь на карак. Але я ўжо ведаў усе гэтыя хітрыкі настаўнікаў і жывёлагадоўцаў. Ухіліўся і моўчкі стаў на магільным, выкладзеным каменнем капцы.

— Пакінь ты яго, Пінэс! — сказаў сакратар. — Не трэба тут праводзіць класных гадзін. Хопіць нам ужо бед з гэтай сям'ёй.

Ён паварушыў рукою, і кончыкам вока я выхапіў мажную постаць Даніэля Рылава. Той пакрысе набліжаўся ў мой

бок з настаўленымі ў бакі рукамі. Цяжкі буксіровачны ланцуг з абсалютна жудасным круком на апошнім злучве стаў свістаць, раскручваючыся па-над маёй галавой зырккім, зіхоткім колам. Дані і людзі з ім падысці не наважваліся.

Пінэс, які бачыў, як я ссоўваў цяжэзныя камлыгі, каб знайсці пад імі ветраных скарпіёнаў і земляных вос, падышоў да сакратара. Аўрагам таксама наблізіўся, злосна шэпчаўчы на вуха чутныя ўсім словы.

— Мы не хочам скандалу!

Лоб яго варушыўся і звываўся:

— Не забывайся, мы цяпер у жалобе. Тата памёр, і нам трэба гэта спакойна перажыць.

Якубі задумаўся, ацэньваючы сітуацыю.

— Ладна, мы пойдзем. Але ўрачыста абяцаю: нашы інстанцыі гэтага так не пакінуць.

Да сёння я не ведаю, хто меў рацыю. Уры, які сказаў, што дзеду ўласцівыя прароцкія здольнасці, або я, што меркаваў, маўляў, дзед распрацоўваў свае планы так доўга і так грунтоўна, ажно будучыні давялося скарыцца, скіраваўшы свае воды ў межы канала, выкапанага для яе дзедам. А потым яна, дапяўшы, разбудзіла мяне.

Дзед ведаў, што ніхто не зможа выкалупаць яго з ягонай зямлі. Ведаў — ніхто не стане змагацца з пачварным унукам, якога ён выгадаваў. Ведаў, што па каторым часе я пахаваю ў зямлю іншых людзей. Што стану збіраць трупаміны запаволенага дзеяння, а таксама грозлівых мяхі з золатам.

Ведаў, што аніхто не выкалупае нас з яго зямлі, бо вёска ніколі не выносіць скандалы навонкі. У нас усе праблемы вырашаюцца на месцы. Толькі ў крайніх, надзвычайных выпадках выклікаюць паліцыю. Але забойстваў ці згвалтаванняў у нас аніколі не здаралася, а дробнымі крадзяжамі, бойкамі ды іншымі кепствамі заўсёды займаюцца нашы інстанцыі пры падтрымцы грамадскага ціску і вясковай насценгазеты.

Цэлы месяц я ахоўваў магілу. Аўрагам падтрымкі ніяк не выказваў, але супраціву не чыніў. Ёсі з мамай зноў вярнуліся да пашыранай думкі, маўляў, я вар'ят. Уры быў уражаны маім блазнаваннем, Пінэс — блюзнерствам.

— Не магу паверыць, што гэты дурны сон стаў яваю, — заўважыў ён.

— Так мне загадаў дзед, — адказаў я.

— Такого рабіць нельга, — сказаў Пінэс.

— Так мне загадаў дзед!

— Гэта гвалт, ланцугі, якія раскручваюцца ў паветры, жалезныя пруты. Нібы Цэрбер ля брамы апраметнай.

— Так мне загадаў дзед.

Пінэс глядзеў на мяне з дакорам. Але нават ён пакрысе адступаў, як бы запраграмаваны на капітуляцыю. Дзед ведаў, што збіты з панталыку Пінэс паспрабуе пераканаць мяне і зазнае паразу. Месца старога настаўніка на раскідзістых суках эвалюцыі належала да прадстаўнікоў адгалінавання, чые шыі былі дакладна дапасаваныя да ўдаўкі слоў.

“Пахаваны ў роднай зямлі”, “сышоў у зямлю, якой усё жыццё аддана служыў” — гэтыя спалучэнні слоў душа Пінэса перамагчы была не ў стане.

“Памер і пахаваны ў садзе ля свайго дома”, — з непрыхаванай зайздрасцю працытаваў ён.

Ён нічога не сказаў, нават калі я пахаваў Саламею. Фаня пару дзён шалела-абуралася, покуль не зразумела, што сэнсу няма, і сціхла. Толькі праз колькі месяцаў, калі прыбыла труна Розы Мунькінай і яе ружовы помнік з'явіўся ля дзедавага, а я пачаў гандляваць магіламі, душа Пінэса скаланулася і да дна страсянулася.

Для саду насталі апошнія дні. Пасля таго як я пахаваў дзеда, Уры напярочыў, маўляў, дрэвы закрасуюць ад трупнага перагною. Але сумежныя дрэвы досыць хутка памерлі так, нібыта ім у сарцавіну ўпырснулі атруты.

Дрэвы, што стаялі наводдаль, апанавалі хваробы і неспакой. Нават калі не было ветру, яны гучна біліся галінамі,

кара ўсеялася кляшчамі. Дрэвы скідвалі недаспелыя плады, а дзіркі ў іх сталі рабіць і жук, і жаба. Квецень парадзела, а з венчыкаў тачыўся смурод мёртвых мух і пчол, што памерлі там у каламутна-жоўтай атруце нектару і пылку. Маргуліс вынес адтуль свае борці. Дываны венчыкавых кветак змеў вецер. Зямля зрабілася голая. Час ад часу я зрываў апошнія плады, што яшчэ віселі між мёртвых галін, але іх смак і тэкстура нагадвалі мясныя катлеты. Уначы пугачы і тхары іх грызлі. Хутка сад дзеда сканаў і згніў цалкам.

На дзедавым помніку Аўрагам выгравіраваў імя бацькі, даты нараджэння і смерці, і выгравіраваў на першым аліўным дрэве:

“Пекната алівы свежай”.

У першую вясну пасля смерці дзеда магільны капец пачаў сыпацца і варушыцца. З зямлі выскачылі чырванаватыя жучкі з чорнымі кропачкамі на спіне. І сталі чакаць прыбыцця новых нябожчыкаў. Тыя з'явіліся — не запыліліся.

У Доме Вечнасці для Першапраходцаў вёўся глянец-парадак, у вёсцы ж панаваў гармідар. Паказацца на вочы “інстанцыям” я адмовіўся, Бускіла вярнуўся са слуханняў узбуджана-вясёлы, зачытваючы некалькі пасажаў (на яго думку, забаўных) з пратакола пасяджэння.

Сябра Ліберзон: Сябры! Амаль што год сябра Барух Шынгар хавае нябожчыкаў на тэрыторыі Міркінскай гаспадаркі. Без дазволу адпаведных інстанцый сябра Барух Шынгар закапаў там свайго дзеда. Паводле Барухавых словаў — на просьбу нябожчыка. Праз колькі месяцаў сябра Шынгар пахаваў Саламею Моцкіну, новую рэпатрыянтку з Савецкага Саюза, якая пражывала разам з сябрам Якавам Міркіным у яго апошнія дні. Пасля Шынгар пачаў хаваць там людзей за грошы і нават імпартаваць трупы іншаземцаў, якія колісь дэзерціравалі з Ізраіля.

Сябра Рылаў: За апошнія паўгода на гаспадарцы Міркіна пахавана як найменей пяцьдзясят галоў.

Адвакат Шапіра: Папрашу спадара Рылава выбіраць словы.

Сябра Рылаў: Мы не проста людзі. Мы з Камітэта! І гэты Камітэт патрабуе ад сябра Шынгара вызваліць магілы з гаспадаркі Міркіна і спыніць жудаснае прадпрыемства.

Адвакат Шапіра: З вашага дазволу... Гэта не прадпрыемства, гэта саматужная вытворчасць. Мой кліент атрымлівае

грашовое ўзнагароджанне за аказанне рытуальных і пахавальных паслуг усім ахвочым спажыўцам.

Бускіла: Мы нікога не прымушаем.

Сябра Рылаў: Ты, Бускіла, сціхні!

Сябра Ліберзон: Машаў мае могілкі на пагорку. Прыгожыя, годныя клады, абсаджаныя дрэвамі, яны глядзяць на Даліну і аддаленыя ад вёскі на пару кіламетраў, згодна з патрабаваннямі гігіены. Чаго няма ў Міркінскай гаспадарцы, дзе могілкі лепяцца да жылых дамоў.

Адвакат Шапіра: Паводле цыркуляра ведамства народнага здароўя ад 1940 года, з папраўкамі 1946 года, Міністэрства аховы здароўя мае права адмовіць у дазvole на адкрыццё новых могілак у выпадку, калі “ёсць небяспека, што а) меркаваныя могілкі пагражаюць забруджаннем рацэ, калодзежу або іншым водазберагальным рэсурсам, б) меркаваныя могілкі будуць стаяць бліжэй чым за сто метраў ад ужо ўзведзенага жылога дома. Усе могілкі трэба абкружыць плотам, агароджай або ўстойлівай сцяной увышкі як найменей паўтара метра”. Новыя могілкі ў абавязковым парадку трэба аснашчаць спраўным сцёкам вады. Мой кліент лічыць, што Дом Вечнасці для Першапраходцаў адпавядае ўсім гэтым умовам, што засведчыла і ўхваліла ўпаўнаважаная дзяржаўная камісія. А выдадзеную той камісіяй ліцэнзію я маю гонар прадэманстраваць шаноўнаму спадарству.

Сябра Ліберзон: Сябра Шынгар парушае Статут машава. Мы вярнуліся на родную зямлю, каб заснаваць сельскагаспадарчае паселішча, жыць з уласнага мазаля.

Адвакат Шапіра: Мой кліент ніякім чынам не дзейнічае насуперак духу і ідэалагічным падвалінам машава. У поўнай згодзе з апісанымі вышэй прынцыпамі мой кліент не бярэ наёмных працаўнікоў і ў абавязковым парадку, у поўнай адпаведнасці з законам, аддае ўсе свае даўгі перад грамадствам, у тым ліку падаткі. Дазвольце адно дадаць: мой кліент, вяртаючы габрэяў у іх родную зямлю і ствараючы

месца памяці аб першапраходцах, нясе гонар і пашану пасяленчаму руху.

Сябра Рылаў: Што ты вярзеш!

Адвакат Шапіра: Мой кліент зарабляе, ва ўсіх сэнсах гэтага слова, з зямлі. Працуе з уласнага мазалі і лічыць сябе земляробам. А пахавальныя работы паважае за аграрную галіну. Для капання, пасадкі, угнаення і арашэння ўжывае сельскагаспадарчыя прылады. Так бы мовіць, цешыцца працай сваіх рук. Пасадкі майго кліента даказалі сваю абгрунтаванасць як з эканамічнага аспекту, так і з земляробчага. Магілы, прашу заўважыць, трывушчыя перад пагрозай неўрадлівасці, навалаў грызуноў, шэрані ды разнастайных захворванняў. Да справы далучаю завізіраваны каштарыс, які даказвае, што сотка з магіламі дае прыбытку больш за любы іншы сельскагаспадарчы пасеў. Як у абсалютным вымярэнні, так і адносна выдаткаваных інвестыцый.

— Вось гэта іх і прыкончыла! — цешыўся Бускіла. — Прыбытак, сябра Шынгар, грошы, тое, што наша сельская гаспадарка прыносіць больш за іхнюю.

Слава Пінэса пачалася з адкрыцця пячоры першабытнага чалавека.

— Вёска ды я былі яшчэ юныя, — сказаў ён мне.

Як усе яго вучні, я таксама ведаў тую пячору. Яна месцілася на ўскрайку пагорка з вясковымі кладамі, на скалістым схіле, які выходзіў на Даліну. Усе гады яе ўваход хаваўся паміж кактусавым зараснікам і горамі камення, якое пакінулі па сябе нямецкія пасяленцы. На пахаванні Фэйгі Пінэс заўважыў птушыную парачку — сыча і сычыху, якія са сну кланяліся і падалі ніц перад жалобнай працэсіяй, пазіраючы на людзей цікаўнымі шчылінамі залатых вачэй.

— “З іхняй чары яна піла, іхні хлеб яна ела”, — сказаў Пінэс на яе свежай магіле. — “Ад голасу стогну майго косткі мае прысталі да плоці маёй. Я стаў падобны да пелікана ў пустыні; я зрабіўся як сыч у руінах”.

Праз колькі дзён ён вярнуўся і агледзеў некалькі маленечкіх драпежных птушак, што звілі сабе гнёзды паміж каменных грудоў, а таксама серабрыстыя чэрапы мышэй-палёвак. На падлозе валяліся пагрызеныя конікавыя крылцы і земляныя камякі, сухія ды важкія. Смуродам падлы тхнула ад парачкі куранят, чыё белае апярэнне і злосныя сыканні навялі на думку, што гэта два карлікавыя хасіды.

— Я падышоў, стаў на карачкі і ўбачыў уваход.

Тады ён палічыў старажытную пячору прытулкам манахаў-пустэльнікаў. Ён абмінуў скалу, працерабіў сабе праход паміж кактусаў і прабраўся ў пячору.

Ад сценак тачыўся чужы выцвілы пах ссохлай гнілі, а таксама журбы застыглага часу. Плошча пячоры невялікая,

крэмніевыя прылады хаваліся пад слоём попелу і экскрэ-
ментаў. Глеба лёгка лушчылася, дастаткова паскрэбці паль-
цам. Калі Пінэс працягнуў здзіраць верхнія слаі, то знайшоў
тую знакамітую лобную костку, дзякуючы якой сюды і пры-
беглі ангельскія навукоўцы. Тыя зладзілі раскопкі і паста-
навілі, што тут жыў “ізраільскі гом сапіенс”.

— Няма такой рэчы — “ізраільскі чалавек разумны”, —
праз шмат гадоў зазначыў Пінэс. Пасля таго, як інсульт па-
лепшыў яго здольнасці да самаіроніі і талерантнасці датыч-
на такіх выбрыкаў, як выбрыкі Уры, а таксама стасоўна такіх
нараканняў на жыццё, як нараканні Левіна.

Даследчыкі з Лондана знайшлі ў пячоры пяць чалавечых
шкілетаў. Тры дарослыя, два — дзіцячыя.

— Я думаў пра цяпкі, якія стануць калупацца ўжо ў на-
шых магілах. Перад маімі вачыма мільгалі секачы, што ры-
ліся ў Леінай магіле, адкрываючы зроку паміж матчынымі
рабрынамі і сцёгнамі блакітныя костачкі дзвюх нявінных
дзяўчатак-блізнячак.

Каменныя калуны, гіганцкая сцягновая костка буйвала,
расшчэпленая па даўжыні, хрыбеткі раструшчанай хрыбці-
ны насарожанят выразна казалі Пінэсу, што тут сяліліся не
хлебапашцы, а паляўнічыя.

У ім прагнулася стоеная нянавісць. Назапашаныя нака-
нечнікі стрэл, крэмніевыя лёзы, нізкія лобныя косткі, масіў-
ныя надброўныя дугі — усе гэтыя дэталі нагадалі яму Ры-
лава.

Пінэс выйшаў з пячоры, сеў на парозе і стаў сузіраць Да-
ліну. Шырокую, урадлівую, што паслухмяна расцілалася ля
ягоных ног. Рэдкія баракі, маладыя вулкі і малыя дрэвы, па-
далося яму, нібыта слізгаюць па гісторыі гэтай прыціхлай
зямлі, круцяцца і дрэйфуюць на яе сляях. Першыя крыжа-
ванкі палёў падаліся яму чаргаваннем карунак і заплатак.
Быў тады малады, і гэтак шалёны марш-кідок праз эпохі Да-
ліны закруціў галаву.

У дэлегацыі археолагаў, якая прыбыла з Брытаніі, быў стары прафесар, што адразу сардэчна пасябраваў з Пінэсам, а таксама вясёлая хеўра студэнтаў-штыкляў у коркавых ша-
ломах і спушчаных да азадка расклёшаных штанах. Яны
дробна захіхікалі, калі той прадставіўся Yaakov Pines, Якаў
Чэлес па-ангельску. Ангельскі прафесар ужо потым тактыч-
на пацікавіўся, з якое прычыны той не памяняў імяні.

— І я такі адказаў гэтаму прыязнаму гою, што Якаў —
прыгожае габрэйскае імя.

Брытанцы паставілі вялікі намёт на пагорку і штодня
куплялі ў вёсцы яйкі, малако і сыр. Абеды елі ў Рывы Мар-
гуліс, за поўную аплату. Нагамі, у падцягнутых да самых ка-
лень шкарпэтках, яны барабанілі пад сталом. Уражана вагалі
галовамі пры выглядзе крышталёных сервізаў на стале, за-
сланым сібірскім карункавым абрусам, ды залатых абадоч-
каў на філіжанках.

— Усё гэта Рыве пазычыў Камітэт, але зрэшты тыя рэчы
былі ейныя, — апавёў Пінэс і перайшоў на шэпт:

— З куфра, які прыбыў з Украіны...

Калі Пінэс апавядаў мне пра адкрыццё пячоры і брытан-
скіх археолагаў, знакаміты куфар збыткоўнасцяў ужо зака-
паўся пад тоўстым слоём пылу і забыцця.

“Ён стаў адной з першых перашкод на нашых шляху, якую
мы з поспехам адмялі”.

Разам з вершыкам Аўрагама, навалай саранчы падчас
Першай сусветнай і смерцю Леі Пінэс куфар пакоіўся ў зямлі
Даліны, і да яго дакраналіся толькі гідраўлічныя плугі.

Пасля таго як Рыва выйшла замуж за Маргуліса, то дас-
лала бацькам ліст. Апавяла пра мужа і яго вуллі. Апісала сваё
захапленне ад цяжкай працы на зямлі. І далучыла свой фо-
таздымак — шчуплае дзяўчо з Ізраіля. У сукеначцы з грубай
арабскай тканіны. Раскідвае на падворку курам корм і вы-
цягвае з борці мёд.

— Калі яны ажаніліся, — працягвае Пінэс, — ніхто, нават сам Хаім Маргуліс, не быў у курсе, што нявеста — дачка самага багатага габрэя Украіны, Бейліна з Кіева.

Праз паўгода ў вёску прыбыў воз, запрэжаны трыма парамі быкоў. Шэсць казакаў і чатыры чаркесы, чые сёдлы ашчэрыліся вінчэстарнымі рулямі і бліскалі кінжаламі ў похвах, скакалі на нервовых коніках і зіркалі наўкола. З гіганцкага куфра, які ляжаў на возе, яны падаставалі мэблю з чорнага дрэва. Вытанчаныя, амаль празрыстыя на прасвет сервізы на дванаццаць персон, падушкі і ядwabныя пярыны, набіткаваныя гусінымі пёркамі, бухарскія дываны і блакітныя цюлі. Бацькі Рывы пад самым носам бальшавіцкай улады здолелі перабавіць кантрабандай даччын пасаг.

У той жа вечар члены Камітэта заўважылі нездаровы бляск у вачах некаторых жанчын, а ашалелая ад зайздрасці і ідэалагічных прынцыпаў Тоня Рылава запатрабавала склікаць сход.

Пазачарговы сход патлумачыў Рыве, што грамада не пачырпіць такой раскошы ў тутэйшай хаце габрэйскага селяніна. Ёй далі выбар: або даслаць куфар назад, або пакінуць машаў з ім у абдымках.

— Ёсць лепшая прапанова, — дружалюбна сказаў Маргуліс. — Мы тут з Рывай абмеркавалі. Аддамо пасаг у грамадскі ўжытак.

Рыва, здушаная слязьмі, кіўком пацвердзіла мужавы словы. Рылава з Ліберзонам паслалі апісаць маёмасць. У наступныя гады Рыва бачыла сялян у выцвілай апрачцы, якія елі з крыштальных сервізаў, трымаючы бруднымі рукамі пазалочаныя відэльцы яе бацькоў. Яны называлі адно аднаго “пані” і “пан”, адвешвалі паклоны, абменьваліся гжэчнасцямі і танчылі мінуэты на жніўі. Добра памятаю слова “народнікі”, якое пастаянна ўжываў у сваім апаведзе Пінэс. Ліберзон, які вокамгненна ўбачыў магчымасць рассяшыць жонку і спадабацца ёй яшчэ больш, прыклеіў да шчок даўгія кукурузныя

валасы. Пасля, пераапрунуўшыся ў графа Талстога, выйшаў да сваіх таварышаў, што працавалі ў полі, у белай світцы. Стаў гукаць іх “халопамі” і паіць прахалодным ліманадам з памешчыцкіх крышталёвых графінаў.

Тумбачка, пакрытая кітайскім лакам, прастаяла ў намёце сакратарыята, ажно пакуль яе не згрыз жук-вусач.

За сталовы набор са срэбра Камітэт выменяў шэсць кароў і галандскага бычка, наравістага і распешчанага. За дываны Рылаў набыў разабраную гаўбіцу, а гусіны пух Камітэт пароўну падзяліў паміж усімі вясковымі коўдрамі. Тоня і Статут задаволіліся. Але Рыва хадзіла змрочная і маркотная. Маргуліс сказаў ёй, што яго мёд смачнейшы, калі злізваеш яго з пальцаў, а не з залатых лыжачак. Ён нашмараваў Рывіны далоні воскам і накапаў на яе живот даўгія залацістыя струменьчыкі. Але сэрца Рывы не змякчэла і не супакоілася. Яна нібыта скарылася з рашэннем вёскі, “але ўначы мы чулі, як крысо Маргулісавага намёта трасецца і каляціцца ад яе плачу”.

— Тое, што тата здолеў выратаваць ад расійскай рэвалюцыі, прысабечылі ізраільскія бальшавікі! — заявіла яна мужу.

За два гады ўвесь крышталёвы посуд пабіўся. Быў нагэтулькі празрысты, ажно калі ў ім нічога не было наліта, ён рабіўся фактычна нябачны, і тады цяжкія рукі сялян папросту змяталі пустыя фужэры са стала.

Маргуліс штодня сыходзіў на луг з кветкамі, і калі апошні фужэр пакалоўся, то Рыва апынулася сам-насам з пылам, потам, будучыняй, што кішэла нечыстотамі і паразітамі.

— І тут яна з'ехала з глузду, — сказаў Пінэс. — Звычайная жаночая ахайнасць, якая ёсць не чым іншым, як рэінкарнацыяй інстынctu гнездавання, у Рывы ператварылася ў шаленства.

Экіпіраваная шчыльна ўкручанай вакол галавы касынкай, а таксама фартухом, анучамі і гумовікамі, выходзіла Рыва на поле бітвы.

Насамперш выставіла з дому сметніцу, бо прысутнасць бруду, нават прыхаванага пад вечкам, родзіла ў ёй пачуццё жудаснага неспакою. Па-за кароўнікам, сто пяцьдзясят метраў ад дому, высілася вялікая купа каровінага смецця і бруду, і менавіта туды Рыва пасылала малодшых сваіх дзяцей па сто разоў на дзень — выкінуць шалупайку ад агурка, парэшткі ад абеду, сабраныя пад сталом драбкі.

— Яна безупынку паглядала ў неба, — апавёў мне дзед.

— Усё роўна як бабуля? — запытаў я, але дзед не адказаў.

— У гэтай вёсцы ўсе глядзяць на неба, — сказаў мне Ліберзон. — Шукаюць навальнічныя хмары, паштовых галубоў, саранчу...

— ...і пералётных пеліканаў, — працадзіла Фаня.

Адна Рыва паглядала на неба, бо ўсё жыццё чакала з пустэльні раптоўнай навалы пылавых аблокаў, а з поўначы — зграяў паскудлівых шпакоў. “Загаўнючаныя галубы” — так называла яна шпакоў. Па абводзе барака ўсталявала мо з тузін вялікіх пастак для мух: драцяныя скрыні з невялічкімі дзірачкамі, а ўнутры — кавалак гнілога мяса ці садавіны. Мухі залятаюць усярэдзіну, а вылецець не ў стане. Аж да сёння тыя пасткі паспяхова працуюць у вёсцы, але ў Рывы яны стаялі заўсёды пустыя, бо мухі ўжо пазнавалі яе дом і абляталі яго за вярсту.

Перад абедам яна патрабавала, каб разуваліся. Брытанскія археолагі весела аглядаліся, паважна елі боршч і курыцу з бульбай, казалі “дзякуй” за смачны абед і вярталіся ў пячору. Пінэс хадзіў да іх кожны дзень.

— Час ад часу я абедая з імі, бо любіў слухаць іх размовы, але аднойчы Ліберзон намякнуў, што сябру машава нягожа аб’ядацца смажанай курачкай, якую багатыя брытанскія буржуі купляюць на свае грошы, у час, калі астатнія сябры харчуюцца печаным гарбузом і ачышчанымі сцяблінамі сунарыі.

Брытанцы не разумелі, з якое прычыны Пінэс перастаў хадзіць на іх абеды, гэтаксама, як яму было няўцям, як можна махаць матыкай і пры гэтым не спяваць.

Пасля таго як вынеслі і прасеялі трыццаць кубоў, археолагі дапялі да цяжкай пліты крышталічнага лупняка, якая заваліла ўваход у другую, глыбейшую, частку пячоры. Калі паспрабавалі тую пліту ссунуць, пачулі нейкі злавесны пошум. Пінэс параіў запрасіць адмыслоўца, які ўмее чытаць каменныя жылы. З'ездзіўшы ў Назарэт, ён прывёз адтуль старога арабскага каменяра. Той спусціўся ў пячорныя глыбіні, прытуліў вуха, пакалупаў разцом, пакінуўшы далікатныя драпінкі, пастукаў пазногцем і вынес прысуд. Скала — біткая, як шкло, і што калі яна расколецца, то будзе агульны абвал, які пахавае пад сабой саміх археолагаў. Гэтак другая камера пячоры засталася недаследаванай.

Археолагі, спакаваўшы транты і знаходкі, вярнуліся ў сваю краіну. На ўваходзе ў пячору акруговы афіцэр брытанскай каланіяльнай службы ўсталяваў жалезныя дзверы. Замкнуўшы, аддаў ключ Пінэсу.

Адразу ж прыскакаў Рылаў з патрабаваннямі і пагрозамі аддаць яму пячору для падпольных прынясенняў клятвы, а таксама пад хованку для трупаў і выбухоўкі. Пінэс упёрся рогам. У нечаканым прыліве нахабства паведаміў Рылаву, што калі, бронь божа, убачыць сляды ўзлому, дык неадкладна паведаміць пра тое каланіяльнай адміністрацыі.

Пячора сталася прытулкам Пінэса.

— У кожнага свая яма, — сказаў ён мне і выскаліўся.

Зазвычай сядзеў ён ля ўвахода і пазіраў на Даліну з нязвычайна — як з гледзішча месца, так і з гледзішча часу, — ракурсу. Усярэдзіне ён спаць не наважваўся, бо баяўся лайм-барэліёзу, але яшчэ больш асцерагаўся, што клешч, які пакаленне за пакаленнем жыў там, заразіць яго хваробамі, якія бадай зніклі з зямнога аблічча, — якім-небудзь невылечным неандэртальскім тыфам ці першабытнай чумой.

Таму Пінэс унутры пячоры не спаў, але ж заходзіў дзеля даследаванняў, дакументавання і медытацый.

Там, у чэраве зямлі, выявіў Пінэс сляпых змеек, якія звіваліся ў грыбніцы цвілі. Бляклых трытонаў, з якімі адбываліся метамарфозы значна павольней, чым з іхнімі братамі пад сонцам. Ніколі не бачаных у Ізраілі афрыканскіх станожак з сямейства ракападобных. “Жывыя акамянеласці” — так называў іх Пінэс.

Неяк яго асляпіла адна ідэя. Непадалёк ад пячоры квітнеў гай белаватай акацыі, “адзінай мільёнагадовай адшчапенкі афрыканскай флоры ў нашай краіне”.

Пінэс зрабіў дапушчэнне, маўляў, станожкі — яшчэ адзін рэлікт тых часоў. Калі ён нахіліўся і ўбачыў дагістарычных рачкоў, што сноўдалі па падлозе, пячора ўвачавідкі ператварылася ў фантастычны партал у штольні Часу. Убачыўшы жывучасць “нашых ізраільскіх разумняў”, якія без усякага бачання будучыні, традыцыі або адпаведных інстанцый стварылі настолькі ўпартае і карпатлівае грамадства, адчуў, як па целе разлілася ўцешная млявасць. Гай афрыканскіх акацый з пячорай былі, на яго думку, мікрасветам, які прыплыў ад дапатопных крыніц і раскалоўся. Часам Пінэс адчуваў, як, заходзячы ў зямныя нетры, мімаволі глыбока-глыбока ўдыхае, напампоўваючы лёгкія так, нібыта збіраецца даць нырца ў бурштынавыя глыбіні, густыя і дзівосныя.

Шмат гадоў Пінэс вадзіў вучняў у тую пячору. Ішлі мы дзве гадзіны па нівах, караскаліся на стромым схіле і давалі нырца ў адну з расколін скалы. Пінэс даставаў ключ, адмыкаў жалезныя рыпучыя дзверы. Халодная важкая пара вылятала нагонкі, мацаючы нашы твары і сцёгны, нібыта выпрабоўвала, якія мы трывалыя.

Спыраша Пінэс пакідаў нас ля ўвахода. Тут была глыбокая купалка з нагэтулькі старажытнай вадой, што ўсе рэчывы, што былі ў ёй, даўно выпалі ў асадак, ажно тая зрабілася зусім без смаку. Малыя невідущыя істоткі слізгалі па яе

паверхні сюд-туд. Нябачныя воку, бо працяглая цемра, што сабралася ў іх сляях, ператварыла таксама тых, хто глядзеў на іх, у слепакоў. Але можна было адчуць іх цельцы тыльным бокам далоні.

Пінэс паказваў вучням, як з крэменю вычасаць лязо, спрабаваў развесці вогнішча церцем палачак, а потым завабіў нас на горныя тэрасы, які выходзілі на Даліну і вёску.

— Тут сядзеў першабытны чалавек і глядзеў на нашу Даліну, — паведаміў ён. — Тут раслі воцатавыя дрэвы і магутныя дубы, а таксама ясені і жалезныя дрэвы. У іхнім гушчары пахаджвалі леапарды, рыкалі львы і лазілі спрытныгі-мядзведзі.

Ён падняўся са свайго месца.

— “І зямля была ўся як напой”, — паведаміў ён. — Ручай Зох тады цёк у глыбокім рэчышчы. Белая пара ўздымалася з Даліны, ахутваючы чарот і глебу. На доле, у высокай траве, пасвіліся гіганцкія жывёлы. Дзікі і лані, парнакапытныя і буйвалы. Першабытны чалавек спускаўся ў Даліну і паляваў на іх, а косткі ламаў каменнымі малаткамі і нажамі тут, на скалістым плато.

Вушы Пінэса чулі енкі загнанага быка і трэск разадранага дзіковымі ікламі жывата паляўнічага. Яго вочы раздзявалі паверхню і заглыбляліся ў зыбучую мантыю мінуўшчыны. Ён апавядаў нам пра вільготныя лясы, што пакрывалі зямное аблічча, пра тыляпій, пра горных трусоў і першабытных страусаў, якія імігравалі ў Даліну з Афрыкі значна раней за чалавечых першапраходцаў. Высоўваў дапушчэнне, што землярыйка, гэты дробны душагубца, спусцілася сюды са сцюдзёнай Поўначы, а яшчарка-гардун і заяц прыбылі з-за мора, тады як тхор і верабей — з азіяцкіх абшараў.

Птушыныя крылы, чалавечыя ногі, звярыныя кіпці ды капаты ўздымалі наўкола слупы пылу. Ханаанцы, туркмены, пліскі, габрэі, рымляне, дзікія казлы, арабы, балотныя каты, нямецкія дзеці, дамаскія каровы і брытанскія салдаты змагаліся пакінуць свой след на забыцці сыпкай зямлі.

Гісторыкам ён не быў. Ён быў сціплым дапытлівым выхаванцём, называў сябе “народным настаўнікам”. Выкладчыкам прыродазнаўства і Бібліі, школьных прадметаў, які маюць справу са зменай сезонаў і знікненнем відаў. Смерцю і ўваскрэсеннем мараў ды бога Тамуза.

— Я застылы ў вечнай мерзлаце мамант, — казаў ён, і шматкі ежы выляталі ад смеху з рота. — Хто мяне размарозіць, убачыць, што я цалкам ядомы.

У дні жыцця свайго — імгненне з гледзішча эвалюцыі — паспеў пабачыць, куды з неба Даліны знікаюць вялікія арлы, а таксама сустрэць парнакапытных, якія разумеюць людскую мову. Пачуць трэлі чорных драздоў, якія пакінулі арэал пражывання на пагорках Ніжняй Галілеі і перасяліліся ў нашу вёску.

Ягоня мазгі тады былі цэлыя і гладкія, са спраўным падводам току, — тады яго хвароба яшчэ не працэрабіла ў іх тоўшчы канальчыкаў ерасі. Але ўжо тады падсвядома адчуваў кароткасяжнасць існага. Шырокі марскі тракт, па якім пераходзілі Даліну полчышчы захопнікаў і гандляроў, ператварыўся ў прыпыленую драпіну на зямной скарынцы. Горад-крэпасць са схаванымі зернясховішчамі і трывушчымі мурамі перамалоўся ў пагорак з руінамі ля ўзножжа Сіняй Гары. Ручай, “старажытны ручай”, у якім патанула дзевяцсот калясніц, ператварыўся ў брудную завадзь. Вайскаводцы і паганскія ахвярнікі распусціліся ў неварачці. Палацы і косткі рассыпаліся. Гэтаксама, як акведукі, горныя тэрасы і кібуцныя вінаграднікі. Мінулася адно-два пакаленні з часоў, як Ліберзон скраў Фаню спаміж лоз, і вось вінаграднік павырубалі, гісторыю забылі, закаталі ў бетон, і ўсё абгарадзіла фабрыка па вырабе пластмасавых крэслаў.

Цяпер ён зайздросціў першабытнаму чалавеку, які не чуў галасоў, што загадвалі: “Пакінь сваю краіну, радзіну, бацькоўскую хату, ідзі ў зямлю, якую Я пакажу табе”.

Чалавеку, які прыйшоў у нерушную краіну, якую не парушылі ні крываваы сляды суполнення, ні крыхоткія адбіткі адданасці і любові. “Яго вялі адно смага і голад, і мусіць, тая няхітрая любасць да вільготнай цяпласці на імя жыццё, якая захавалася аж да сёння ў кожнай жывой клетцы”.

Пінэс таксама зайздросціў Мешуламу, які цалкам ігнараваў размах крылаў Часу. Які сачыў за ягоным палётам толькі ад дня прыязмлення на зямлю Даліны бацькоў-заснавальнікаў. Мешулам не асягаў розумам працэсы завядання і гніцця, заплюшчваў вочы на крэйдаваныя косткі, акамянелыя яйкі страусаў і зломкі гіганцкіх ракавак. Усё, што папярэднічала году заснавання вёскі, падавалася яму доўгім і нудным шэрагам адмоўных лічбаў.

— Мешулам упэўнены, што бацькі-заснавальнікі выгналі адсюль першабытнага чалавека, вырубілі мезазойскі гушчар, падсыпалі атруту мастадону і пячорным мядзведзям, выпалілі пырнік, а пад ім выявілі зямлю, якая ўсе гэтыя гады чакала толькі іх з трымценнем, бы сарамлівая нявеста, — сказаў Пінэс.

І чакае, і чакае...

Каго? каго? каго? —

прапяў стары настаўнік надтрэснутым галаском. На схіле дзён асвоіў усе адценні сарказму. Цяпер зразумеў, што зямля выплёўвае са свайго чэрава спавітыя ў саван прыдумкі аб ёй самой.

— Яна папросту набор няўдалых выдумаў, — вымавіў ён. — Пад яе тонкай скарынкай можна знайсці толькі самазаспакаяльныя меркаванні чалавека пра самога сябе. Зямны шар — адно квітнеючае зярнятка на выселках другараднай галактыкі.

— Зямля ашукала нас, — паведаміў ён мне з крывой пасмешкай. — Яна не была цнатлівіцай.

Цяпер стары цяжкі Пінэс мог вострым позіркамі цёмных вачэй працінаць прастору і зямныя глыбіні, ажно яму закруцілася ў галаве. Ён паваліўся на падлогу свайго пакоя і страціў прытомнасць паміж шарэнгамі надкушаных катлет, высушаных паўзуноў і ссохлых скарынак хлеба.

Гэтак знайшоў яго Мешулам, які прыйшоў да яго дашчэнту абураны новым даследаваннем, прысвечаным наўпрост нашай вёсцы. Патросшы Пінэса, вярнуў старога да прытомнасці. Пасадзіў на ложка. Сунуў пад нос адзін з тых часопісаў, што выпісваў, і раз'ятрана памахаў ім. Гэта быў бюлетэнь, які называўся “Пытанні гісторыі і засялення Зямлі Ізраіля”, на чыйёй вокладцы была выяўленая вялікая рыба, чырванаватая і дзіўнаватая, якая сваім целам абкружала выяву пячоры Махпелы, а рыбіны губы краналіся лускі ля хваста.

— І цяпер яны кажуць, што ніякіх балот не існавала! — раз'ятрана загаласіў Мешулам. — У іх, бач ты, новыя звесткі!

Сівымі кудламі і скарыячанымі пальцамі нагадваў Мешулам расцвеленага грыфа. Стаў раздражнёна гартаць старонкі, пакуль не натрапіў на артыкул з назваю “Балоты Ізрээльскай даліны — легенда і рэчаіснасць”. І пачаў цытаваць, а яго дрыготкі палец сноўдаўся між радкоў.

— Палюбуйся! “Дзеля выхаваўчых і палітычных патрэб для апісання Ізрээльскай даліны былі ўзятыя ў абег вобразы дрыгвы, трасцы і смерці, якія па каторым часе ператвараліся ў трывалы міф... Але дзевяноста дзевяць адсоткаў зямлі насамерэч балоцістай мясцовасцю не з'яўляліся”.

Пінэс, якога ў тыя часы экзальтаваныя журналісты ўганаравалі званнем “апошняга аскепка першапраходніцкага

руху”, убачыў у словах Мешулама свой ратунак. Яны мусілі вярнуць яму страчаную прытомнасць і арыенціры. Мусілі стацца якарам, за які можна ўхапіцца і выбавіцца з пячорнай кругаверці часу ды здрадлівай слізкасці прасторы. Вярнуцца да сваіх звыклых і надзейных вераванняў.

— Чытай, чытай! — загадаў ён.

— “Рэчаіснасць у Ізрээльскай даліне на пачатку габрэйскага засялення сведчыць пра невялікі аб’ём балотных плошчаў, — прачытаў Мешулам. — І гэта супярэчыць карціне, што малююць іншыя крыніцы, якія стварылі «балотны міф Даліны». Колькасць наяўных балот была малая, але іх уяўны ўплыў — надзвычай магутны”.

Словы “ўяўны ўплыў” Мешулам паўтарыў некалькі разоў з ледзь схаваным гневам.

Глытнуўшы крыху гарбаты, Мешулам сказаў: “І гэтыя гайдамакі называюць сябе гісторыкамі!” Маўляў, насамрэч яны цытавалі ўрыўкі з мемуараў яго бацькі і Ліберзона, “каб завуаляваць падман”, займаліся маніпуляваннем, бо выдзіралі словы з кантэксту, цытавалі ўхваткамі і прыхваткамі.

— Але яны не ўсведамляюць, з кім пачалі барукацца! — пагразіў ён пакаёвай прасторы. — У мяне тут поўны камплект дакументаў і пісьмовых доказаў. Недарэмна я збіраў усе тыя цыдулкі, якія вас смяшылі.

— Вось! — сказаў ён і паказаў на бюлетэнь. — Гэтыя круцялі таксама пішуць пра бацьку.

І пачаў чытаць зноў:

— “Незадоўга да заснавання машава на агледзіны прыехаў авангардны атрад. Адзін з першапраходцаў, Цыркін, вядомы пад мянушкай Цыркін-Гітара, піша ў сваіх успамінах: «Усе падышлі да першага балота. Тут высілася некалькі зялёных і сакавітых вербаў. Знаўцы патлумачылі нам, што гэтае балота — невялікае што, паколькі вадзі можна хутка й лёгка сагнаць пры дапамозе правядзення стандартнай нескладанай сістэмы каналаў, і ніякай багны тут не застанецца»”.

— “Гітара”! — працадзіў Мешулам з агідай і паглядзеў на Пінэса, ці ж ён таксама абураны.

— Чытай, Мешулам, чытай!

— Зараз я прачытаю, што напісаў тата, а гэтыя псеўдана-вукоўцы не працытавалі, — паведаміў Мешулам і адгарнуў том бацькоўскіх мемуараў. — Усім вядомы зьлёны том з назваю “На пуцявінах Айчыны”, які бацька сам адрэдагаваў, надрукаваў і колькі гадоў таму раздаў кожнай сям’і ў вёсцы.

— “Каламутная вада, якая збіраецца ў калюгі і ямы і затапляе зьлёным кілімам, — і ўсялякія паразіты звываюцца ў ёй”.

Ён пагартаў і знайшоў таксама вядомы ўрываек аўтарства бацькі, які ў свой час перадрукавалі штотыднёвік “Гапаэль Гацаір” і пратачыўся на старонкі дзіцячых чытанак:

“Мы прагна абглядалі азярыны з гнілою вадой, і радасці ў нас не болела. Трыснёг увышкі з чалавека, зелянее густы-часты. Балота таксама зелянее, бяздоніцца і як бы нешта абяцае. Вакол — шмат балоцішч і балацінак, у якіх сноўдаецца камар’ё”.

У той жа вечар, калі я вярнуўся са сваіх могілак і дапамог Аўрагаму ў даільнай зале, Мешулам прыйшоў таксама да мяне. Перакрыкваючы гуд электрычных рухавікоў і pneўматычнае штурханне паветра, апавёў, як стаялі бацькі-заснавальнікі, “загрузлыя ў гразюцы па паяс”, як пракладалі гліняныя трубы паводле сістэмы дрэнажу прафесара Брое-ра і як спявалі шлягер “Я не жаба піць ваду” падчас спускання “праклятай вады” ды рабілі свідравіны, пакуль “цела не скруціла дрыготка”.

“Асаку зразалі косамі, пакуль плечы не здзервянелі, а рукі не пачалі смылець. І ўсё гэта насуперак асцярогам доктара Ёфэ і трасцы, што апанавала людзей”, — прачытаў уголас бацькоўскіх мемуараў.

“Ні ў якім разе на гэтым месцы нельга засноўваць паселішча!” — працытаваў Мешулам таксама доктара Ёфэ. Большасць здабытых дакументаў Мешулам ведаў на памяць.

Мы пыхцелі над адкруткай і закруткай вентыляў ды рубільнікаў. У момант, калі Аўрагам выключыў кампрэсар “альфа-лаваль”, Мешулам ужо выплыў на светапоглядны прасцяг і пырскаў слінай пра эпідэмію пагарды, што “пашырылася сярод усяе грамады”, і пра “абрыдлівую прагу прыцягнення ўвагі і сенсачыі з боку нехлямяжых даследчыкаў, прагу, якой хутка заразіцца ўсё грамадства, і вёска выключэннем не стане”.

У тыя часы Аўрагам перастаў вазіць бітоны ў малачарню, яго каровы давалі такое мора малака, ажно на падворку давялося змайстраваць халадзільны рэзервуар, і штодня прыязджала аўтацыстэрна, высмоктваючы яго змесціва. У гэтую самую хвіліну правяраў тэмпературу ахалоджвання і мармытаў, што варта даслаць ліст у газету, але Мешулам са злосцю выплюнуў, што газетчыкі “таксама ў змове”, і сказаў, што “трэба жорсткія захады, каб зямля задрыжала”.

— Скандал! — вымавіў Пінэс, які сапраўды на каторы час выбавіўся з парэштак першабытнага чалавека, забыўся пра крышэнне марскога тракту і пачуўся задаволеным у сусвеце, які скурчыўся да ўтульных маштабаў мясцовага скандалу.

— Сёння яны клічуць Цыркіна Гітарай, а заўтра апавядуць, што мы наагул у Ізраіль не рэпатрыяваліся! Хаця доктар Ёфэ ўласнай персонай прыходзіў сюды і абвяшчаў, што нашыя мясціны нічым не лепшыя за Гадэрскія Топі.

Ён напісаў доўгі артыкул і паслаў яго ў газету, але той артыкул не апублікавалі, нават рукапісу не вярнулі. Пінэс абурыўся да глыбіні душы. З горыччу прыгадаў свае артыкулы і артыкулы іншых настаўнікаў, якія даволі часта з’яўляліся ў газетах сацыялістычнага руху. Калі заснавалі вёску, Пінэс уклаў “Малую песеньку”, якую надрукаваў “Гапаэль Гацаір”, аздоблены рамкай з кветкавым арнамантам. Цыркін-Мандаліна напісаў да песенькі музыку. Усе дзеці Даліны любілі спяваць прыпеў тоненькімі, але пераканаўчымі галасамі:

Мо досць ужо скаргаў,
 І сябра, і брат?
 Каманда, наперад,
 адставіць “назад”!

Мы першапраходцы,
 Свідруем прастор,
 Не знаючы ў руху
 Ні меж, ні разор!

Ён звярнуўся ў сакратарыят машава і запатрабаваў бюджэт, каб апублікаваць артыкул у якасці аплачанага матэрыялу. Артыкул, можа, і быў надрукаваны, але дробная пазнака ў самы нізе “на правах рэкламы” смелела ў яго сэрцы ганебным таўром.

Пад загалоўкам “Зямля есць сваіх жыхароў” абазваў Пінэс даследчыкаў “ачарняльнікамі”, “ваўкамі ў авечай скуры” і падзяліўся ўласнымі ўспамінамі.

“Падчас агледзін дзялкі пад вёску мы ўбачылі магілы немцаў, якія спрабавалі тут пасяліцца і памерлі ад ліхаманкі. Потым сустрэлі старога араба, які араў парай быкоў.

У цябе ёсць схунэ, маеш ліхаманку? — запыталіся яго.

— Не, — адказаў ён нам. — Вы, калі прыедзеце, то будзе ў вас у вашай крыві, будзе вайна чатыры гады. Нешта-нейкае, што будзе змагацца з вамі. А як пройдуць гэтыя пяць гадоў і вы застаняцеся жывыя, то будзеце жыць.

— Дзеці ў вас шмат паміраюць? — запыталіся яго.

— Так, — адказаў. — Старыя жывуць, а дзяцей Алах забірае...

Праз год ад трасцы памерла жонка, мая Лея. З ёю ва ўлонні — дзве ненароджаныя дачушкі. Бязвінныя блізнючкі, якія ніколі не бачыла дзённага святла. Сёння я прыгадваю свой грэх. Я хацеў забіць сябе, але сябры выцягнулі з маіх рук стрэльбу. Мая жонка і дачкі сталіся ахвярамі балот, якіх у Ізрээльскай даліне нібыта не існавала”.

У вёсцы паўстала з мёртвых старая дыскусія аб стрэльбе.

— Што ён там зноўку вярзе пра стрэльбу? — абурыўся Мешулам, якому артыкул Пінэса падаўся адцягваннем увагі другарадных дэталей ад барацьбы. — Стрэльбу ён узяць забыўся.

— Рылаў выкінуў баёк, — сказаў Левін.

— Тады цябе тут увогуле не было! — казалі Левіну.

— Рылаў ціскаўся з Леяй Пінэс, — сказала Рыва Маргуліс.

— Прашмандоўка памерла не ад малярыі, а ад зваротнага тыфу, — дадала Тоня Рылава.

— Хто трэба — ведае, хто не трэба — не, — Рылаў дастаў галаву з урынавай ямы, каб удыхнуць паветра, і вокамгненна даў нырца і з вока знік.

Калі артыкул апублікавалі, я расчуліўся. Упершыню бачыў я словы нашых гісторый, што разлягліся насупраць такой колькасці вачэй. Я зноў зірнуў на Сінюю Гару і стаў блукаць у пошуках ценю Шыфрыса, зялёнага вока Эфраіма і бляску рагоў Жана Вальжана. Штотраза, калі я выносіў на абмеркаванне гэтую тройцу, Уры мыў мяне здзекамі. У саркастычных лістах дакучаў пытаннямі, ці ж Эфраім ускіне на плечы таксама Шыфрыса або Шыфрыс узваліць Эфраіма разам з Жанам Вальжанам.

Артыкул Пінэса ўзняў пэўную цікаўнасць у нашай вёсцы і сумежных паселішчах, аднак грамадскай буры, на якую спадзяваўся Пінэс, не ўзнялося.

Мешулам, горкі, як лісток валошкі, выплюхнуў:

— Я ж вам сказаў: трэба крокі, што скалануць усю краіну.

Ён вярнуўся ў Барак Першых. Сеў паміж старадаўніх качалак для цеста, пральных дошак, закураных каганцоў, гліняных гаршкоў, сітаў і рашотаў, маслабоек, жорнаў ды газавых інкубатарнаў, і ў яго галаве завялася ідэя. Ён надумаў эксперыментальным чынам аднавіць балота, а таксама зладзіць працэс яго асушэння. З надзеяй, што людзі з усяго Ізраіля папрыязджаюць на гэтае відовішча глянуць.

Далей на далей, ён з натугай выкапаў на падворку вялізную і пляскатую яму, запоўніўшы яе вадой.

— Тут паўстане балота! — абвешчаў ён усім, хто пытаўся.

І паколькі зямля ў нас важкая, чорная і непратачальная, воды ў ёй стаялі некалькі дзён. Я схадзіў глянуць. Прыляцелі камары і стрыбаўкі і адклалі там яйкі. Аднаклеткавая раска пафарбавала яго ў хрэстаматыйны смарагдавы колер,

і там сапраўды паўстала нешта кшталту багны. Мешулам з гучнымі спевамі спехам капаў вадацёчныя каналы і нават паўтыкаў колькі галінак эўкаліпту. Аднак суседзі не здолелі стрываць камарынага назалення і квакання юрлівых жаб, ад якіх цяпер не было адбою. Людзі ўначы з вадзяной помпай, падключанай да трактарнага кардана, уварваліся на ягоны падворак, спусціўшы Мешуламу юшку і ваду.

Тэму закранулі на агульным сходзе, Мешулам паведаміў, што гэта адно пачатак. І ў найбліжэйшыя дні прыкрыя лужыны выявіліся ў дужа нечаканых месцах, такіх як уезд у вёску, на газоне Дома сходаў, ля абеліска загінулым салдатам і ўрэшце — на тэрыторыі дзіцячага садка.

Уначы я сачыў за ім і бачыў, як той цягне шланг ад школьнага пажарнага крана да падворку садка. А палове на восьмую раніцы, калі малыя прыйшлі ў групу, то высветлілася, што напорны шланг раскідаў пясок па падворку і пясочніца, якую шмат гадоў таму пабудавала “Шайка-лейка”, затопленая. У ёй стаяў Мешулам з закасанымі калашынамі без кашулі і чакаў збаўленчай трасцы. Валасы і грудзі злосна сівелі, цыганская касынка яго бацькі чырванела на чале. Каларовыя цацкі з пластыку плавалі ля яго сцёгнаў. Калі жоўтавалосыя дзеткі, ціўкаючы, як кураняткі, сталі прыходзіць у садок, я не на жарты спалохаўся. Ведаў, што гэта ўсё дурота і драбяз, але от хоць ты што — спалохаўся ўсё роўна.

Нічога не здарылася. Дзеці, можа, і жахнуліся. Двое з іх сталі біцца ў істэрыцы, а сын Якубі некалькі месцаў пасля гэтага заікаўся, але нічога не здарылася. Нават Мешулама ў сэрцы балота не ўкусіў аніводзін трасцавы камар. Хіба раптоўны і здзеклівы вецер скінуў з сумежнага сасновага гаю ападкі вусеняў тутавага шаўкапрада на плячо, выклікаўшы сверб, які трывожыў Мешулама доўгі час.

На тым жа тыдні паехалі ў госці да Уры. Ён цікавіўся, як справы ў Зайцэра, абазваў яго “дублёрам чалавека” і запы-

таўся пра Пінэса, чый артыкул на правах рэкламы бачыў у газеце. Я апавёў пра новы выбрык Мешулама.

— “Нарцыс, балотны ўладар”, — сказаў Уры, і мы абодва разрагаталіся.

Рыўка сказала, што не бачыць асаблівай розніцы паміж балотам Мешулама і маімі могількамі. Тут Уры раптам на чапіў міну сур’ёзнасці і заявіў маці, маўляў, цяпер, з вышыні часу, ён выразна бачыць розніцу паміж працэсамі гніцця. Пакаяўся, што таксама меў да тых працэсаў дачыненне і што, маўляў, вёску яшчэ чакаюць неспадзяванкі.

Мы вярнуліся дадому і сказалі, што пойдзем адпачываць. Моцная спёка разлілася на падворку. Каровы драмалі ў сваіх загарадках. Маторы лядоўняў у даільным памяшканні ціхенька зумкалі. Здаля пабачылі Зайцэра, які ляжаў пад смакоўніцай, яго галава была нечым прыкрытая. Спыраша ніхто не звярнуў на гэта ўвагі, бо ў гарачыя дні Зайцэр почасту нахінаў галаву вялікай зялёнай прасцінкай. Аднак пакуль мы атрэсліся ад дрымоты, сонца стала хіліцца да дзвярца і яго промні зайгралі сонечнымі зайчыкамі на зеленаватых цельцах мух. Аўрагам закрываў нямым голасам і пабег да старога мула, бо таго зіхоткіх покрывам пакрылі мухі-падалышчыцы.

Зайцэр яшчэ дыхаў. Яго рабрыны паволі ўздымаліся і апускаліся, і на зямлі побач з яго шыяй качаўся дзіўны ліпнючы шарык. Мінулася колькі секунд, перш чым мазгі асэнсавалі ўбачаную жуду, і ўсе зразумелі, што гэта не што іншае, як левае вока мула, якое выбілі з вачніцы каменем.

Крывая лужына, раскіданае каменне, знаёмыя сляды гумовікаў і адбіткі падкоў абмалявалі сцэну злачынства. Шлёма Левін скарыстаўся з нашай адсутнасці. Спёчнай парой, калі ўсе хаваліся па дамах, пракраўся на падворак. Стаў на бяспечнай адлегласці ад навізанага Зайцэра і пачаў абсыпаць таго каменнем, пакуль не выбіў мулу вока і тое не выцекла долу.

Аўрагам выклікаў ветэрынара, наіўнага чалавека, які ніколі не апускаўся да разумення сутнасці зносін паміж

селянінам і скацінай. Абодва сядзелі ля Зайцэра і абглядалі жудасную рану.

— Цяжкая рана, а аслюк — надта стары, — пастанавіў ветэрынар — Трэба пусціць яму...

— ...кроў? — здзівіўся Аўрагам.

— Кулю ў лоб! — адказаў ветэрынар і ўзняўся з карачак.

Аўрагам выгнаў ветэрынара з падворка. З шафкі для медыкаментаў кароўніка Прынёс шпрыц для кароў і сульфідыну. Прачысціў мулу вачніцу. Прадэзінфікаваў, і перавязаў, і запусціў у вены паўтара літра “Біякома”. Па ягонай шчацэ безупынку каціліся слёзы, але рука не здрыганулася. Тры ночы сядзеў ля Зайцэра, і калі расчараваўся ў звычайных леках, дык напаіў яго пасалоджаным нятлустым малаком і накарміў яго ячменнай кашай з макавай настойкай і рысавым шалупіннем. Папаіў з бутэлечкі для кармлення, з якой карміў аднадзённых цялятак, якія пакутавалі на смертаносную дызентэрыю.

Але стары керхаў і канаў, не маючы змогі расплюшчыць адзінае вока. Урэшце выратавала яго дзедава “чорная мяшанка”, якую я захоўваў у бараку, у бляшанай пушцы. Аўрагам рызыкнуў і намазаў Зайцэру цэлую жменю ў глыбокай ссохлай вачніцы-адтуліне. Праз некалькі гадзін упарты дзядок вярнуўся да жыцця, а мой дзядзька, падхапіўшыся, пайшоў дадому спаць.

Я назіраў за ім за камлём алівы — як ён крочыць з пахіленай галавой. Паветра цячэ і дрыгаціць вакол яго пахілай галавы, і начная лямпа кароўніка распырсквае ад яго ног цені.

Я заўсёды любіў Аўрагама. Ён, можа, быў невялікі гаварылец, можа, ніколі не лашчыў мяне, але мне былі вядомыя маршруты яго спакутаванай душы. Да журбы, якую ўспадкаваў ад дзеда з бабуляй, дадаў свой імпэт. Гэтак я памятаю яго і цяпер, пасля таго як не бачыў шмат часу, — нахілены ля вялікай тушы Зайцэра, нахілены па-над цуркамі малочнай ракі, якая хвошча з-пад ягоных кароў. Пахаджвае па падвор-

ку ў сінняй спячоўцы і рудых чобатах. Яго пачварны лоб рассякае паветра доўгімі барознамі.

Больш мы Левіна каля нашага дома не бачылі.

— Эфраім бы яго падстрэліў, — сказаў Ёсі, які прыехаў на першую пабыўку з войска і стаў рыхтаваць лютыя акцыі адплаты кшталту задушэння пры дапамозе коўдры, стральбы кулямі “дум-дум” у каленную рэпку і ўжытак мін з падскокам. Аўрагам просам прасіў, каб мы не хадзілі звесці рахункі і не апавядалі пра жудасны ўчынак ягонага дзядзькі. Аднак шыла ў меху не схаваеш. Той стары багамольны цырульнік, які абыходзіў паселішчы, — менавіта ён панёс пагалоску, і з усяе Даліны да Зайцэра пайшлі яго сябры.

Былі яны ў вялікіх гадах. Апошнія з бацькоў-заснавальнікаў. У сваіх старарэжымных фуражках, у шэрых халатах і скарлючанымі ад раматусу і працы рукамі. Усе волас у волас — дзед. Шмат гадоў яны не збіраліся разам. Кожны з іх выгадаваў для сябе абалонку-хованку. Пракідаліся сярод іх прыяцелі, якія не бачыліся ад вяселля Урыных бацькоў. Цяпер пахаджвалі па нашым падворку і пасля спусціліся да смакоўніцы. Пад іх нагой — узараная зямля, па-над галавой — высокае неба словаў. Людзі яны былі цяжкія, важкія, гэтак казалі ў нашай вёсцы, пакаленне тытанаў, старэйшыны племені. Я прыгадаў дзеда, яшчэ жывога і здэклівага, і сказаў Пінэсу, што адвечнае процістаянне таго пакалення прывяло сяброў да яе найвышэйшай стадыі — да расшчаплення асобы.

Пасля таго як старэйшыны адведалі Зайцэра, то пацягнуліся далей, выглядаючы як адна цэлая шэрая камлыга, у кірунку маіх могілак. Там старцы зладзілі помнікам сваіх сяброў інспекцыю. Панюхалі квецень дэкаратыўны дрэваў і ўмеркавана перакінуліся словам. Я стаяў наўзбоч, падысці не наважваўся.

Як у свой час дзед, шмат хто з іх зрабіўся шчуплы і нізкі — першая азнака блізкае смерці. Гады шалёнай любові, выпявання нянавісці і расчараванняў, а таксама безупыннае

звядзення рахункаў з самім з сабой спаліла клеткі ў іхніх целах і высмактала сокі.

“Мы, асноўны камель хушхаша, на якім прышчапілася рэшта ізраільскага паселішча”, — сказаў Эліезэр Ліберзон за некалькі дзён перад смерцю. І адразу дадаў, каб не выглядаць хвальком, што ў самога хушхаша плод гідотны, горкі і сухі.

І Бускіла, трохі асцерагаючыся, выглядваючы з-за маёй спіны, прашаптаў:

— Пабачыш, Барух, зараз усё будзе ў парадку.

Ён ведаў некаторых з іх, тых, што наважыліся набыць пры жыцці ўчастак пад магілу.

Цяпер яны вывучалі зямлю свайго пахавання гэтаксама, як колісь абследавалі зямлю Даліны, перад тым як зайшлі на яе шмат гадоў назад.

Ад дотыкаў іх ног адгукнулася ім дзедава трымценне — старым нават не прыйшлося прыціскаць вушэй да зямлі.

Ступакі іх шырокіх ног сабралі яго голас у кош іх цел. Духу ісці за імі ў мяне не ставала, я стаяў ля плота і глядзеў на іх. Я разумеў: Бускіла мае рацыю і неўзабаве маёй спрэчкі са старэйшынамі Даліны настане канец.

Старэйшыны разбыліся па сваіх машавах і кібуцах, і хутка высветлілася, што здранцвелае дзедава цела і мяхі з грашыма Розы Мункінай ды рэшты капіталістаў не абмежаваліся атручваннем саду і перакулі ўсё з ног на галаву. Некалькі тыдняў пасля візіту пачаў голас старэйшын матляцца так, нібыта там на могілках яны дамовіліся па-над усёй Далінай. Пінэс, адказны за працяглыя назіранні і скрупулёзную рэгістрацыю з’яў, першы зразумеў, што адбываецца. Пасля таго як агойтаўся ад страху, выкліканага ўласнымі слязьмі, пачаў прыслухоўвацца да румзання і кашляння іншых і зразумеў, што гэта не лебядзіная песня злоўленага крата і не ўмольванні пладоў, абшыканых пестыцыдамі.

— “Лямант у Раме чуваць, горкі плач”, — працытаваў ён.

Іх лямант — ціхенькі, пранізлівы, серыя гарлавых адкашліванняў, перарывістага дыхання і затоеннага плачу — раскатурхаў начное паветра. Скавытанне, якое з моцай сціснутыя сківіцы спыніць былі ўжо не ў стане.

З арліных зморшчаных шыяў бацькоў-заснавальнікаў вырваўся далікатны рып, пакрысе мацнеючы ў бяззубых дзяснах і запалых ратах.

— Яны разрыхляюць зямлю, — шапнуў Пінэс і раптоўна пачаў апавядаць пра неверагодныя здольнасці некаторых відаў жукоў рыць норы і закапвацца.

Потым між вяскоўцамі пачала насіцца чутка, як гнае горнымі вятрамі кола. Багамольны дзед-цырульнік, які прыязджаў да нас раз на месяц на сваім старадаўнім матцыкле, апавёў навіну, што Егошуа Крыгер, працаўнік куратніка з Нір-Якава, які дадумаўся, як у “газавым інкубатары абысціся без газы”, а таксама сфармуляваў палітычную платформу працаўнікоў-першапраходцаў у Гадэры, заявіў, што яго ногі пусцілі карані. Гэта нікога не ўстурбавала, але стары Крыгер вырашыў паведаміць пра гэты факт у свой дзевяносты дзень нараджэння, які святкавалі публічна, і менавіта побач з вентылем ля поля, дзе ён перашкаджаў лініі арашэння і трактарам, якія якраз менавіта ў тым месцы закруглялі квадрат арання. Калі яго паспрабавалі выдаліць адтуль, страшна залямантаваў, выказаўшы скаргу, маўляў, хочуць праламаць яго мяккія карані, чым нясуць яму жудасны боль.

Урэшце вакол яго абкапалі, гэтак апавёў цырульнік, і выдралі яго з зямлі з кавалкам дзірвану вакол ног, і пасадзілі яго паміж кіпарысаў на выездзе з кібуца, дзе той махаў рукой, на прывітанне і развітанне, усім гасцям. Клеіўся да збянтэжаных валанцёраў і дакучаў мінакам фальшывымі пргнозамі надвор’я.

Іцхак Цфоні, які заараў першую баразну ва ўсходняй частцы Даліны, ведучы плуг адной рукой і смалячы ва ўсе бакі другой, пачаў совацца па цэнтры свайго машава,

цягнучы кашы. У іх былі чырванаватыя яйкі з эластычным шалупіннем. Ён абвясціў, што сам іх знёс. Потым спрабаваў прымусіць сваіх унукаў з'есці іх падсмажанымі. Казаў, што яны прыносяць вечную маладосць.

— У гэтым ёсць пэўная логіка, — сказаў Пінэс і паглядзеўся ў люстэрка, як падстрыглі яму патыліцу. — Бо паяданне сваіх выпадкаў ператварае прамую хаду часу ў бег па коле.

Зэў Акерман з суседняга кібуца сканструяваў свой ММС, малака-мёдны сцякацель, і з'явіўся з ім і сваім збянтэжаным сынам у Доме Вечнасці для Першапраходцаў.

Я добра помніў іх ад часоў, калі той хадзіў да дзеда ў дом састарэлых. Шмат гадоў быў Акерман кібуцным сантэхнікам і крыўдзіўся на “прадузятае стаўленне аграрыяў” на сябе. Яны прыходзілі ў сталоўку, выпраменьваючы пах зямлі і ўраджаю, а тут ён — ад якога тхне ільняным алеем, у выпарэннях мыла і сцёчных вод, — зайздросна глядзеў на іх, на гэтых “злакавых прынцаў”.

Цяпер жа, у доме састарэлых, ён здзекаваўся з кібуцнікаў, якія раз на месяц прыбягалі да яго, умольваючы, каб той паказаў, дзе пад зямлёй праходзяць водаправодныя і каналізацыйныя трубы, якія ён закапаў сто гадоў таму. Апрача яго ніхто не ведаў дрэнажнай мапы паселішча. Садоўніцкія дэкаратыўныя расліны з сумам і расчараваннем назіралі, як раскопваюць цэлыя тры газоны, толькі каб знайсці ўцечку вады, каналізацыйныя заторы і сакрэтны суплёт труб пакрыўджанага дзеда, які заўзятая іх хаваў.

— Рыюць родную зямельку! — выскаляўся ён. — Углыб, сябры! Там усё і палягае.

Цяпер усю вольную часіну і ўсю сваю тэхнічную веду выкарыстоўваў дзеля аднаго памкнення.

“Плэнная для грамадства помста”, — назваў ён яе.

Дні навывёт займаўся водаправодам, рэзервуарамі і сочэчнымі батарэямі, зіхоткімі і партатыўнымі, і паліраваў вентылі на такарным станку загадчыка гаспадаркі.

Калі дзед прыбыў у дом састарэлых, Акерман расчуліўся.

— Мы, кібуц і машаў, маглі б разам горы звярнуць, калі б не выбух інстынктаў гэтага афэлка, Эліэзера Ліберзона, твайго прыяцеля, — сказаў дзеду і дадаў, што гісторыі з каровай не забыўся.

Ён запытаў яшчэ пра Цыркiна-Мандалiну і аб Працоўнай Сябрыне iмя Фэйгi. Змахнуў слёзку, калі прыгадаў бабулю, якую назваў “узорнай першапраходніцай”. Пацікавіўся Зайцэрам, які працаваў з ім у сельскагаспадарчай калоніі Яўнээль.

Потым схапіў дзед за рукаво і пасадзіў на ложак. Пачаў доўга і грунтоўна выкладаць сутнасць дзеяння ММС, які мусіў змяніць асновы нашай цывілізацыі.

— Больш не трэба эксплуатацыі быдла і ўтомнай працы ў спёку і сцюжу! Гэтая машына будзе здабываць харч з зямлі, сонца і вады. З таго, што зямля п’е і чым дышае, што ўсмоктвае і чым квітнее, што назапашвае і з чаго дае плады, — з таго ж будзе сілкавацца таксама гэтая машына.

Ён закідаў вялікі таз, які стаяў пад машынай, зямлёю.

— Адсюль я выліваю забруджаную хімікаліямі ваду. Тут промні дабратворнага сонца нашай Даліны патрапляюць на батарэі. А тут — кнопкі.

— Вось, Барух! — сказаў ён пасля таго, як пачуў здушаны званочак з чэрава машыны. — ММС прынёс ураджай. Рэдзьку і баклажан.

Ён павярнуў колькі рычажкаў. І сапраўды, зумкаючы і скрыгочучы, з машыны выпаўзла нешта кшталту густога і каламутнага пюрэ. Стары з прасветленым тварам лыжачкай зняў спробу. Потым падсунуў яго мне пад нос.

— Пакаштуй, пакаштуй! — упростаў ён мяне. — Сапраўдная рэдзька, розніцы не адчуеш.

— Годзе, тата, досыць! — прашаптаў яго засаромлены сын, і я прыгадаў гіганцкую японскую мушмулу, якую гадаваў у садзе.

Калі я прыносіў яму кавалкі пірага і мушмулу, якую перадаваў сын, то Акерман здзекліва шчэрыў зубы і казаў, што пірог для яго страўніка не вельмі, а мушмулу “лёгка смактаць ды костак няма”, а ўвогуле ў яго дастаткова пладоў яго ўласнай машыны. Ён абураўся, што напісаў ва ўсе інстанцыі, але да яго ніхто не паставіўся з належнай сур’ёзнасцю.

Потым дадаў:

— Нават тваё малако, якое ты прыносіш дзеду, без усякага сумневу — прадукт варты. Але цяпер нават яго можна здабываць з маёй машыны, што сцякае малаком і мёдам. Апошнія, дарэчы, ёсць не чым іншым, як фізіялагічнымі сакрэцыямі. І даруй — на схіле дзён гэтай машыны ніхто не пойдзе рэзаць яе і не пацягне на могільнік. Без забойстваў і без выправаджванняў на звалку гісторыі!

Я апавёў Пінэсу пра Акермана, бо словы вынаходніка мяне ўразілі.

— Мы не думалі, што некалі пастарэем, — уздыхнуў Пінэс, які пасля пад’ёму на водавежу і збіцця Уры моцна пастарэў, ад роспачы ўпаўшы на сілы.

— Нам верылася, маўляў, гэтаксама, як мы разам рэпатрыяваліся ў Ізраіль, працавалі разам, засноўвалі паселішчы разам, так разам і памром.

— Шчырая праўда! — адгукнуўся Мешулам. — Ані ў водным кібуцным ці машаўным статусе няма ані згадкі пра старасць. У іх там поўныя жмені ўсяго — і здорае харчаванне для цяжарнай сяброўкі, і размеркаванне працоўнай вопраткі, і пакупка туфляў на выхад для скарбніка машава... Толькі пра догляд за старымі машаўнікамі, то-бок за імі самімі праз шмат год, ані слоўка!

— Вайна са старасцю — гэта вельмі асабістая вайна, — уздыхнуў Пінэс. — Працоўны рух тут не саюзнік. Калі настане той дзень, аднаго прашу я. Паўстаць перад Кастлявай са светлай галавой і ў цвярозай памяці.

Сёння Акерман пахаваны на маіх могілках. У шостым шэрагу, магіла нумар сямнаццаць. А яго ММС закінуты за кі-

буцны кароўнік. Бліскучы, непрацоўны і маўклівы. Некалькі адмыслоўцаў з Хайфскай тэхналагічнай акадэміі пачулі пра яго, намагаліся яго запусціць. Плюнулі і здаліся. Ніхто, апроч Акермана, не мог здабываць з яго ўраджаю. Гэтаксам, як дрэва хушхаша ля нашага барака, якое, гэтак кажуць, колісь прыносіла і абрыкосы, і цытрыны, і грушы, і айву, але пасля смерці дзеда запала ёй клямка. Лістота, чый зялёны колер хоць вока коле; і неўрадлівае стаіць тое дрэва на падворку, а спаміж яго галін боўтаюцца вераб'іныя гнёзды, гэтыя нахабныя стажкі з саломы і пёрак.

Але Зайцэр, убачыць якога прыйшлі старэйшыны, нёс свае боль і крыўду моўчкі. Выглядаў як той, хто намысліў ператаптацца рэшту жыцця ў асцярожлівасці і стрыманасці. Час ад часу я аслабляў яго ад вуздэчкі і праводзіў яго на могілкі. Там ён стаяў у прахалодным цені дрэваў. І нават калі ён і патаптаў кветку ў сваёй сляпой зоне або пааскубаў газон, я яго не чыхвосціў.

Шаленства Мешулама, выдавала, таксама спыніся.

— Цыркін быў лежма ўжо, у нядузе, — апавёў Пінэс. — Мешулам намагаўся падсаладзіць апошнія дні бацькі і нават паспрабаваў парабіць сёе-тое па гаспадарцы.

— ...Але яго помста, — сказаў мне Пінэс, — саспела ў глыбачэзным смутку пад далікатнай пенкай гладкай скуры лба і шырокімі палеткамі жыта, пад якімі ўсе помсты і высываюць.

За колькі тыдняў да смерці мяне паклікаў Цыркін-Мандаліна. Ён быў у сваёй хаце, наадрэз адмаўляючыся пераязджаць у дом састарэлых.

— Не трэба мне ніякай фізіятэрапеўткі, якая паламае мне пальцы! Або смаркатых інтэрнаў, якія засунуць мне ў мой прычындал трубка.

Цыркін ужо ледзьве соваўся, быў нервозны і на зле. Мешулам вазіў яго з месца на месца на абкладзенай падушкамі аднаколай тачцы.

— У гэтага гультая ёсць час, каб даглядаць свайго старога бацьку, — злаваўся сам Цыркін. — Віншую, знайшоў сабе занятак!

Мешулам прапанаваў яму купіць электравазок, на якіх перасоўваюцца пенсіянеры ў кібуцах.

— Я не паеду на каламажцы адэскіх гімназістак! — заўпарціўся Мандаліна.

Млявасць ламала яго косткі. Больш працаваць не мог. Яго блаславёныя палеткі, якія прыносілі ўраджай, яго вышуканы сілас, жыта і бавоўна, счэзлі. Бярозка палявая, гумай і мескіт уварваліся на Цыркінскія палі і ахінулі яго злавесным саванам заняпаду. Цэлыя мышыныя сем'і, выпладкі з сумежных палёў, знайшлі на пакінутай зямлі прытулак, а адтуль пратачыліся на суседскія дзялкі. Некалькі разоў Камітэт звяртаўся да Мешулама з энергічнымі патрабаваннямі абрабляць зямлю і знішчаць мышэй, але ў Мешулама, як звычайна, усё валілася з рук. Звярнуліся да Ліберзона. Той пачухаў патыліцу і прыгадаў, што ў былыя дзянькі ў вёску завітаў эксцэнтрычны егіпецкі аграном, паведаміў сялянам, што мыш гідзіцца бабоў. Цяпер па загадзе Ліберзона ўчастак Мешулама ўзялі ў аблогу бабовых. Мышы ж, з моцы нявытлумачанага чараўніцтва, не наважыліся выйсці за перыметр. Тут яны пладзіліся і множыліся, пакуль голад, агарода, перанаселенасць і варожасць не выгадавалі ім даўгія іклы і не ператварылі іх у драпежнікаў, якія нішчылі адно аднаго. Па начах чуліся сіпатыя выгукі пераможцаў і перадсмяротныя энкі ўпаляваных. Пінэс казаў, што з навуковага гледзішча жываплот з бабовых ператварыў дзялянку Цыркіна ў эвалюцыйны тупік. І што з гэтай нявыкруткі нікая мутацыя яе тутэйшых насельнікаў ужо не выбавіць.

Каровы Цыркіна-Мандаліны з напухлымі вымямі злосна рыкалі і ад болю ляліся. Сам гаспадар сядзеў на аднаколай тачцы і тлумачыў свайму сыну, як даіць. Мешулам датуль ніколі не трымаў смачка ў руках.

— Мы даілі рукамі! — роў стары. — РУКАМІ! А ты не ў стане адкрыць крану даільнай машыны.

— ...У яе запаленне вымя, даўбень! Хіба не бачыш?! Навошта ты катуеш гаротную душу?

Артрытныя болі зводзілі Цыркiна з розуму. Яго пальцы загрубелі і скарлючыліся, як кіпцюры каршуна. Скура на яго замазалелых далонях ссохлася і пакрылася сеткай расколін, што сягалі мяса і выклікалі жудасныя болі. Даіць, абцінаць суччо і граць на мандаліне ён ужо не мог. Рымар Танхум Пекер апавёў, што на паўвыспе Крым старыя сяляне для лекавання запалення суглобаў ужывалі пчаліную атруту.

Раніцай мы адвезлі старога на тачцы да помніка Маргуліса. Цыркiн зняў кашулю, з цяжкасцю вылез з тачкі, спусціў штаны і выпрастаў плечы. Блішчучы на сонцы, абапіраючыся на помнік, чакаў ён жалобных пчолак Маргуліса, каб тыя прыляцелі сюды і пакусалі.

Тоня злосна паглядзела на Цыркiна, але прамаўчала. Адно дастала з рота абмылак пальца, паднялася на ногі і знікла за дрэвамі. Там, павіслая на манер гронак садавіны, у густой лістоце таксама хавалася вясковая дзятва — унукі і праўнукі, якія прыйшлі пабачыць азадак бацькі-заснавальніка.

Цыркiн нецярпяча і цяжка лаяў пчол, махаў рукамі — усё без выніку. За доўгія гады працы і музыкавання ён выгадаваў вакол сябе прыемны пах. І кузуркі не бачылі ў ім раскрадальніка вуллёў, на якога трэба бліскавічна накінуцца. Хутчэй — гігантычнае суквецце. Таму яны паселі Цыркiну на плечы і сталі поўзаць па спіне, па азадку, не нападаючы.

Праз гадзіну стары паклікаў мяне, каб я адвёз яго дахаты. Зморшчыны на патыліцы і цясніна паміж клубамі напоўніліся кветкавым пылком аранжавага колеру, які застаўся ад пчол, і Бускіла вычысціў яго піпідастрам, дапамог адзець кашулю і навязаць вяроўку-рэмень ды пайшоў яго праводзіць.

Утрох мы сядзелі на ложку пад смакоўніцай. Летнімі ночкамі Цыркiн ішоў спаць на падворку, бо праз гарачыню вяртаўся кляты пах Песінай парфумы, які выпраменьвалі

сценкі. Ён уздымаўся, зводзячы з розуму нос і прынцыпы старога.

— Паслухай, Барух, гэта доўга не працягнецца, — сказаў ён мне. — Мне трэба зацішнае месцейка ў цябе, побач з дзедам.

— Вам не трэба нават прасіць, — адказаў яму Бускіла.

— Дазволь ты мне пагутарыць з міркінскім маляткам! — сцюдзёным тонам вымавіў Цыркін і замаўчаў. Ён заўсёды працягваў казаць толькі пасля таго, як розум суразмоўцы асэнсуе прамоўленае.

— А мандаліну пахавай побач са мной, гэтаксама, як ты зрабіў з Маргулісам і мёдам. Як маленькіх фараонаў з іхнімі цацкамі са слановай косткі і залатымі жукамі.

— Дамова.

— Гэта будзе не так проста, бо пасля таго, як я перастаў на ёй граць, Мешулам забраў яе ў свой музей.

Выдраць гістарычны артэфакт з рук Мешулама было немагчыма, але Цыркін усё абдумаў.

— У нашай пуні, за цэнтральнай бэлькай пад страхою, у куце, ёсць маленькая скрынка. Ідзі прынясі яе. Не хвалюйся, Мешулам цябе не зловіць, ён ходзіць у пуню, толькі калі прыпачэ.

Я адмыў скрынку ад галубінага памёту і павуціння павука-сенакосца і прынёс яе Цыркіну.

— Унутры тут — усялякія дакументы ды іншая лухта, — усміхнуўся Цыркін. — Спіс пакупак Працоўнай Сябрыны за 1919 год. Ліст Ханкіна мне і ліст Шыфрыса, які прынеслі з Анатоліі пеліканы дзесяць гадоў таму. Толькі мы з Ліберзонам ведаем пра гэты ліст. Так, Шыфрыс, гэты шаленец, моцна пасунуўся. Ён ідзе!

— Даць усё гэта Мешуламу?

— Ні ў якім разе! — закрычаў ён. — Толькі скажы, што ён атрымае гэтыя паперы за мандаліну. Наколькі я ведаю свайго дурня, той пагодзіцца. Дакументы — яго пункцік. Забярэш у яго мандаліну і пахаваеш са мной. У той жа труне, каб чарвякі музыкавалі на ёй для мяне.

Праз два тыдні, у начной імгле, як падаецца, ні стуль ні ссюль, Зайцэр адвязаўся ад вяроўкі, якая мацавала яго да смакоўніцы, і пасунуўся да дома Шлёмы Левіна. Падняў падкаваны капыт. Далікатна пастукаўшы ў дзверы, стаў чакаць крыху наводбег. Левін выйшаў на двор і, калі згледзеў агромністы абрыс мула, які з цямрэчы імчыць на яго галопам, уцяў: вось ён, гамон. Зайцэр круціў галавой, каб лепей бачыць свайго ворага адным-адзіным вокам. Ашчэрыў жоўтыя зубы і ўпіўся імі ў плоць Левіна. Укусіў яго руку з усяе змогі і нянавісці, якія заставаліся ў старой сківіцы. Ён сашчапіў зубы так, ажно парваўся кволы біцэпс, паламаліся пухкія костачкі пад ім, і вадзяністая кроў спешчаных банкіраў забулькатала паміж аскепкаў і аскабалкаў.

Левін не паспеў нават рэкнуць. Страціў прытомнасць, а Зайцэр пайшоў сабе, ціхусенечка барабанячы капытамі, і вярнуўся да сваіх ясляў і смакоўніцы.

На досвітку Рахэль заўважыла ў ложку мужаву адсутнасць. Выбегшы, яго ўбачыла. Левін ляжаў спаміж садовых раслін, пазелянелы і сіпаты ад энку.

Яе лямант абудзіў усю вёску. Ёсі адымчаў Левіна ў шпіталь. Спярга падумалі, што завялася новая гіена. Але апоўдні ў сакратарыят прыйшоў Аўрагам з чыстасардэчным прызнаннем пра ўчынак мула. Экстранна выклікалі акруговага ветэрынара, і пасля следства той загадаў застрэліць Зайцэра, як таго патрабуе закон.

Усчаўся вэрхал. Аўрагам што шалёны пабег дахаты, плачучы і раскідваючыся землянымі камякамі. Калі ветэрынар прыехаў у суправаджэнні паліцыянта, Зайцэра на падворку ўжо не было.

Мой дзядзька адвёў яго ў хмызнякі ля крыніцы і там схаваў.

У тую раніцу я займаўся заліўкай бетону і ўсталяваннем двух помнікаў на свежых магілах і толькі адвячоркам, вярнуўшыся дадому, даведаўся пра закалот. Аўрагам адмовіўся паведамляць, дзе схаваў мула, але назаўтра, калі я пайшоў пабыць ля крыніцы на самоце, адшукаў яго там. Яго вачніца поўнілася павольным слёзатокам гною.

— Я прынясу табе ячменю, — сказаў яму я, але Зайцэр ужо занурыўся ў іншы свет. Пахаджваў па прасёлачных дарогах мінуўшчыны, у одуме нюхаў кветкі, якія ўжо ніхто не памятае і якія трапляюцца адно ў гербарыі маёй мамы. Увечары прыйшоў туды Аўрагам пільнаваць Зайцэра ад драпежных звяроў і дзяржаўных службоўцаў, але блізу поўначы апанавала ім дрымота. Зайцэр скарыстаўся магчымасцю і даў драпака ў палі.

Заўтра на світанку мы адцягнулі раздушаную тушу з цэнтральнай шашы. Зайцэр ведаў, што а трэцяй ночы ў горад едзе вялікая фура з малаком, і чакаў яе на ўзбочыне.

— Ён скокнуў і распластаўся проста перад коламі майго “Мэка”, — бедаваў агаламшаны шафёр Моцік. — З дваццаццю васьмю тонамі малака ўсярэдзіне, дзе ты што зробіш!

Зайцэр, біткі і парэпаны ад цяжкае працы і прамінулых гадоў, пасля ўдару аб бампер амерыканскай фуры разляцеўся на тысячы друзачкаў, як старая парцеляная лялька. Сляды ад шын, жмуты грыўкі, крывяны пыл, акраўкі мяса і лапікі старой і шарготкай скуры разляцеліся ў радыусе дзвесце пяцідзесяці метраў. Аўрагам сноўдаўся па шашы і лямантаваў, адганяючы зграю шакалаў.

Праз месяц, калі Шлёма Левін вярнуўся са шпіталю, а ў пустым рукаве боўталася кукса, то сардэчнага прыёму ад вяскоўцаў не атрымаў. Бо нябожчык Зайцэр быў “адной з цэнтральных постацяў пакалення бацькоў-заснавальнікаў”, як было сказана ў прамове Эліэзера Ліберзона, які ад-

мыслова прыцёгся з дома састарэлых на жалобны вечар памяці ў Дом сходаў.

Жалю годны Левін, якога вясковыя блазны адгэтуль менавалі Трумпельдорам*, больш не акрыяў. Заняхайваўся. Сядзеў у садзіку Рахэлі і жаваў прасціны камардзіна. Асабліва злаваўся, што Зайцэр, яшчэ пры жыцці пазбавіўшы яго грамадскай павагі, прымудрыўся пры смерці скрасці ў яго аўру самагубцы. Толькі Аўрагам, які згадаў мілоту дзядзькавых рук і радасць ягоных падарункаў, час ад часу наведваў старога, а таксама Уры, пасля таго як вярнуўся ў вёску.

Калі Левін адчуў, што канец бліжэе, паклікаў мяне. Прапанаваўшы мне вялікія грошы — адразу ж мной адпрэчаныя, — папрасіў, каб я пахаваў яго ў сябе, сярод першапраходцаў.

— Як “дублёра чалавека”, — з горыччу дадаў ён.

Гэтак я і зрабіў. Урэшце, Левін быў з другой аліі. На яго помніку красуецца наказаны ім надпіс:

“Тут пахаваны першапраходзец Шлёма Левін, прадстаўнік другой аліі, які пазбыўся жыцця ўкусам аслюка”.

Штотыдня спрачаліся са мной Бускіла і адвакат Шапіра стасоўна патрэбы талкова інвеставаць прыбыткі, але я на іх намовы не зважаў.

Бускіла прызначыў прадстаўніка нашых спраў у Флорыдзе.

— Там! — сказаў ён. — Усе яны і сядзяць. Усе габрэйскія старцы. Ёсць там і балоты. Сядзяць і чакаюць, што сонца прыкончыць іх.

Ён таксама купіў чорны пікап, нанёсшы на дзверцы залатымі літарамі назву “Дом Вечнасці для Першапраходцаў”, кіруючы тым пікапам, справамі і мною з вялікім умельствам.

* Ёсэф Трумпельдор (1880–1920) — аднарукі герой габрэйскай самаабароны, забіты ў баі з арабамі пры паселішчы Тэль-Хай.

— Так не мусіць быць: я сяджу ў офісе, а ты капаеш ямы і паліваеш са шланга! — заўважыў ён мне. — Ты бос, Барух. А для чорнай працы я найму чалавека.

Я патлумачыў яму, як мы разумеем працу на зямлі, і апавёў пра наша светагляднае непрыняцце наёмнай працы. Але Бускіла, які пільнаваўся суботы і кашэрнасці, паставіўся да прынцыпаў сацыялістычнага руху з паблажлівай пагардай.

— Ты тут мяне не ўразіш. Я таксама рэлігійны чалавек, — зазначыў ён. — У кожнага свая Тора і свае прыказанні, і вы часта нават больш апантаных за нашага брата.

Іншым разам:

— Дык чаго ты не едзеш за мяжу, на адпачынак, пагуляць, пазнаёміцца з дзяўчатамі?

Па каторым часе запытаўся:

— Што такое?! Табе грошай мала?

У Бускілы ёсць дачка, маладзейшая за мяне. Дзяўчына ў целе, прыязная і паглядная. Некалькі раз Бускіла намякаў, што хоча нас пазнаёміць.

— Навошта? — пачырванеў я. — Мне і так добра.

— Я дашлю яе прынесці абед Пінэсу, і ты там будзеш, — прапанаваў ён ужо наўпрост. — Яна будзе табе добрай жонкай, не тое што вашыя тут жанчыны.

— Ат, кінь гэта! — адказаў я, і становжкі замітусіліся ў маіх скронях.

— Нядобра, што ты так жывеш. Ты здаровы хлопец, трэба ажаніцца.

— Ні ў якім разе! — горачна адрэагаваў я.

— Калі мараканец сватае табе сваю дачку, ты не можаш сказаць “не”, — засцярог мяне Бускіла.

— Я не люблю дзяўчат, — адказаў я.

— Сына я табе не аддам, — засмяўся ён, аднак тварам пазмрачнеў.

Раз-пораз кідаў позірк на мяне падчас працы, уражаны фізічнай моцай і габарытамі.

— Ты не падобны да сваіх сямейнікаў, — казаў. — Ты чарнявы, мажны, шмат плоці і валосся, і ты не апантаны любоўнай ліхаманкай. Твой стрыечны брат, такі акрут, такі бабнік, пераспаў тут з усімі жанчынамі, а ты — ціхмяны такі.

— Досыць, Бускіла! — сказаў я. — Закалоты сям’і і вёскі — гэта не твой клопат.

— ...У вас ва ўсіх нешта не тое, — цвяліў ён, выпрабоўваючы межы маёй цярплівасці.

Часам апавядаў пра свае першыя дні ў вёсцы.

— Глядзелі на мяне крыва. Увесь час правяралі. Паставілі на сарціроўку цыбулі, нібыта гэта такі іспыт для паштальёна. Нават Зіс думаў, што праз тое, што яго бацька-асёл вазіў ваду, ён лепшы за мяне. Пакуль я не даў яму “бычка”, каб пачаў паводзіць сябе як чалавек.

З непрыхаванай цікаўнасцю Бускіла назіраў за людзьмі, лавіў найменшыя павевы, што разляталіся ў вёсцы, і прыдумляў крылатыя выразы, якія часцяком мяне злосілі.

“Чалавек, які пастаянна сядзіць у яме, ясная рэч, нечага асцерагаецца”.

“Жанчына ніколі не забудзецца на першы палец, які дакрануўся да яе”.

“Добры дзед лепшы за бацьку. Але калі ён кепскі, то горш не бывае”.

“Чаму ўвесь час — зямля, зямля, зямля?... Дастаткова, што адтуль родзяцца і туды сыходзяць. Паміж гэтымі дзвюма падзеямі ад яе трэба адпачываць”.

“Вы, калі чалавек у дзевяць гадоў вярзе лухту, лічыце яго дурнем да смерці. Ставіце на ім крыж”.

У дні, калі служыў лістаношам, наведваў усе дамы ў вёсцы і выдатна памятаў, дзе яму далі напіцца халоднай вады ці пачаставалі садавіной, а дзе сустрэлі зачыненымі дзвярыма і касымі позіркамі праз аконную шыбу. Бускіла быў першы, хто даведаўся, што аднавіліся зносіны паміж Маргулісам і Тоняй, скеміў, што дзед атрымлівае лісты з-за

мяжы не толькі праз пошту і што ігнараванне паштовых паслуг не выцякае з крыўды на паштальёна, а ёсць прычынай засмучанасці і нянавісці іншага парадку. Бускіла ведаў, што Мешулам рэгулярна атрымлівае публікацыі аб гісторыі габрэйскага паселішча на Зямлі Ізраіля. Яго канверты мусілі быць запячатаныя, аднак іх змесціва блішчэла і зіхцела хромавымі і вясёлкавымі пералівамі.

Ён усміхаўся сам сабе кожны раз, калі атрымліваў пошту на імя сям'і Ліберзонаў, бо большая колькасць лістоў, а таксама нібыта замежныя лісты, якія дасылаў сам Ліберзон Фані.

— Ён дасылае ёй лісты, не пішучы на адвароце імя адпраўшчыка, каб быў сюрпрыз.

Пасля тэрміновай службы ў войску Ёсі падпісаў кантракт, а Уры вярнуўся ў дом да дзядзькі і стаў працаваць там на бульдозерах і самазвалах. З гэтай прычыны ў Міркінскай гаспадарцы не паўстала праблемы сына-спадкаемцы.

Калі бацькі-заснавальнікі прыехалі ў Ізраіль, гэтак патлумачыў Мешулам, то ўбачылі надзелы арабскага фелаха, нажамі тастамента пакроеныя на вузкія дзялкі. Таму паставілі, што на гаспадарцы працягне ўвіхацца толькі адзін сын.

Каб з цягам часу прыняць рашэнне, хто з сыноў будзе пераемнікам, ад нараджэння вывучалі дзяцей. Цэпкія вочы бацькоў, настаўнікаў і суседзяў ацэньвалі першыя крокі немаўляці па падворку, цягліцы шыі, а таксама поспехі ў развіцці, здольнасць прагназаваць дождж, наяўнасць ці адсутнасць “чарадзейнага дотыку”, якім абдораны кожны прыстойны селянін. Ужо ў веку дзесяці гадоў хлопчык ведаў, ці застаецца ён у вёсцы, ці пойдзе на вольны хлеб.

Зацятае маўчанне адсеяных пасля вынясення вердыкту змянялася магутным жаданнем усё адыграць назад і пазмагацца за месца на гаспадарцы.

Аднак выбар быў зроблены. Па павароце з вайскавай службы іх высылалі ў шырокі свет. Вясковы лад і сялянскія завядзёнкі смелелі на іх сэрцы, як таўро скаціны. Некаторыя з выгнанных сыноў рабіліся аграрыямі ў іншых месцах, іншыя пайшлі ў прадпрымальнікі ці навукоўцы, але ўсе яны выславіліся ў сваёй прафесіі. Дзіцячыя і юнацкія гады, прабаўленыя ў вёсцы, доўгія дні цяжкой працы, адказнасць і глыбокае разуменне жывёльнай натуры ў любой сферы церабілі ім шлях да поспеху.

Тым жа часам бацька пакрысе перакідваў усю працу на абранага хлопчыка, засыпаючы яго пытаннямі стасоўна ўраджаю і ўгнаення, ацэньваў адказы і ідэі. Як вулей, які гадаваў каралеў, гэтаксама вёска расціла пакаленне пераемнікаў.

Але сям-там пракідваліся памылкі. Даніэль Ліберзон, чыё дзіцячае каханне да маёй мамы спярша вытлумачылася як няздатнасць да сельскай гаспадаркі, урэшце стаў выдатным аграрыем. Пасля смерці маіх бацькоў у яго не засталася каго любіць і каго ненавідзець, таму ён скіраваў усе свае здольнасці і імпэт на сельскія клопаты. Потым пераехаў у толькі што створаныя машавы новых рэпатрыянтаў і выславіўся як першарадны і дабiтны інструктар, а калі вярнуўся адтуль са сваёй “румынкай-румынкай, а нармуль”, дык паказваў поспехі ў гадоўлі птушак, бавоўны і далікатэсных грыбоў. Мешулам у абмен на аўтэнтчнае ядро для даення Хагіт даў яму царскую яшчэ кнігу па сельскай гаспадарцы. Там Даніэль вычытаў рэцэпт сакрэтнай сумесі з саломы, дзірвану і конскага гною, на якой растуць найлепшыя грыбы. Тэрмін збору грыбоў, так было напісана ў кнізе, у той час, калі з дзялянкі пачнецца пах “славянскага лесу”. Аднак Даніэль ніколі не ветрыў водару тых шырот і раз на некалькі тыдняў, калі грыбніца давала чарговую серыю ўраджаю, бег да старых бацькоў. Адцягваў іх ад іх мілункаў-пацалункаў, запрашаючы на сутонлівыя грады — паветрыць носам. І тыя ні разу не схібілі ў сваім экспертным меркаванні.

У процівагу Даніэлю Мешулам ужо ў юным веку расставіў усе кропкі над “і”. Паводле пераказаў Уры заявіў, што “адзіная крыніца яго схільнасці да зямлі — гэта гравітацыя, а іншых сіл прыцягнення няма і не будзе”.

Сам Уры заставацца ў вёсцы не збіраўся, але гэта нікога не здзівіла. Ён прагнуў кніг, цягнуўся да ног дзетсадаўскай выхавацелькі Рут і быў няздатны ўпярэгчыся ў цяжкую фізічную працу. Досціпы, якія Уры падпускаў тут і там, як на-конт абрывістасці жыцця курэй-нясушак або фрывольнасці

звычай каровіных асемянняльнікаў, а таксама стасоўна іншых тэмаў, якія не цяпляць легкадумнага стаўлення, — узбудзілі падазрэнне яшчэ да серыі ягоных пералюбаў на воданаярнай вежы. Хаця на бацькава рашэнне паўплывалі менавіта апошнія.

Усе любілі Уры, але было ясна, што Аўрагамавы гумовікі для даення ўспадкуе Ёсі. Быў ён хлопцам памяркоўным і адказным, тэхнічна падкаваным, з прыроджанымі схільнасцямі да праектавання і парадку. Хіба нейкі схаваны ў хлопцы гвалт бянтэжыў бацьку. Ён баяўся, што Ёсі можа ўчыніць шкоду быдлу, якое занатурыцца ці не выканае сваіх абавязкаў. Але ўжо ў чатырнаццаць гадоў можна было пакінуць на Ёсі ранішнюю змену даення. Дзед таксама, бачачы ў Уры далёкі адбітак свайго сына Эфраіма, калі паўстала патрэба ўзорна прайсціся культыватарам па садзе, не датыкаючыся да камлёў, то звярнуўся менавіта да Ёсі.

Цяпер, калі нават Ёсі паведаміў, што ў ягоных планах няма вяртання ў гаспадарку і яго вабіць вайсковае жыццё, Аўрагам падняў вочы ад зямлі. Паколькі да таго ён рабіў гэта не так часта, то тутсама жахнуўся ад выгляду свайго жыцця-быцця, што разляглося на аднастайным і нудным абшары ажно да самага далягляду смерці.

Стуль ім апанавала роспач. Я з усяе змогі падтрымліваў яго, але прадметам майго сапраўднага інтарэсу быў догляд нябожчыцкай нівы ў раскіданым садзе дзеда.

— Ніхто з Міркінскіх унукаў не будзе земляробам, — сказаў Рылаў. — Няма рады, трэба выстаўляць гаспадарку на продаж.

— Не бярэ яго словы ў галаву! — сказаў мне Бускіла. — Які вар'ят купіць гаспадарку ў такім выглядзе? Хто з зямлі стане выцягваць косткі дзядоў? Хто зможа працаваць тут паміж магільных пліт?

Дзедава помста набыла форму і змест. Магілы мулялі вяскоўцам. Калолі вочы сваім здэклівым і пачварным эрзацам. Узвышаліся выклікам усяму ідэалагічнаму праекту,

выпраменьвалі пратэсныя пахі. Калі я ішоў па вуліцах машава, у мяне цялялі позіркамі і шушуканнямі. З ацэнкай пазіралі на маю патыліцу, якая не схацела сунуцца ў хамут мроі. А ва ўяўленні лічылі грошы, што назапасіліся ў маіх мяхах.

Я не звяртаў на аднавяскоўцаў увагі. Іхнія позіркi былі не чым іншым, як фальшыва намаляванымі вачыма, якія мяне не палохалі.

А Бускіла, які захоўваў дэталі дасудовых угодаў з вясковымі інстанцыямі ў адной з ахайненькіх кардонных тэчак, з асалодай разглядаючы іх, таксама запэўніў, маўляў, тымі пагрозамі пераймацца не варта.

— Вы, можа, і знаецеся на сельскай гаспадарцы лепш за мяне, — сказаў, — але я таксама знаюся на магілах. У нас у Марока пахаваныя шэсцьсот шэсцьдзясят праведнікаў і святых, але нашы дзяды, каб пахавацца, усе гэтыя гады ездзілі ў Святую Зямлю.

— Параўноўваць гэта нельга! — сказаў я яму.

— Барані Божа, барані Божа! — ашчэрыўся Бускіла. — Мы, мараканскія габрэі, бяром грошы з людзей, якія прыязджаюць да магілы праведніка, а вы — еўрапейскія габрэі — бераце грошы з саміх праведнікаў!

Поле з мерцвякамі не турбавала аднаго Аўрагама. Змрочны і распачны, занурыўся ў працу ў зале даення і цягнуў там жылы як ніколі раней у жыцці. Вынайшаў новыя тэхналогіі кармлення, дэзынфікаваў абшыўку загонаў сродкамі, якія знішчалі ўсіх наскурных і кішэчных паразітаў. Супольна з двума інжынерамі распрацаваў датчыкі на рух малака, якія рэагавалі на перамены ціску ў асобна ўзятай смочцы, і выпрабавалі разнастайныя музычныя жанры, якія трэба ставіць каровам падчас даення.

З часоў, калі мой бацька прыстасаваў патэфон да кароўніка Рылава, усе жывёлаводы ведалі, што музыка паляпшае якасць і колькасць малака, але Аўрагам стаў падбіраць для кароў музычныя жанры. Можна было назіраць, як скаціна з засяроджанымі пысамі, з цяжкімі навушнікамі

на скронях летуценна і прагна варушыць галовамі, пакуль флейты і струнныя секцыі высмоктвалі малако са смочак.

Ён амаль цалкам адмяніў дадаткі грубага корму ў каровіны яслі і пад шумок стаў выпускаць кароў на выган раз на тыдзень. “З прычын не дыетычнай, а псіхалагічнай гігіены”.

Рухавікі даільнай залы зумкалі безупынку, а старая спрэчка, даіць карову двойчы ці тройчы на дзень, на думку Аўрагама, была вырашаная.

— Гэтая спрэчка не ёсць прафесійнай дыскусіяй, а толькі дробязным торгам паміж камфортам каровы і камфортам даяра.

У Аўрагама кароў даілі чатыры разы. Кампрэсары працавалі фактычна безупынна. Найгоршая з цялушак прыносіла ўтрая больш за славетную Хагіт. Але Мешулам, чые тлумныя блуканні па вёсцы прыводзілі яго таксама да нас, сказаў, што ніводная з іх не будзе выстаўляцца і не ўвойдзе ў гісторыю як рэкардсменка.

— Гісторыя — гэта не тое, што дзеецца, а тое, чым гісторык дзеліцца, — сказаў ён. — Таму такая вялікая небяспека ў тым брыдкім даследаванні пра балоты Даліны. Гісторыкі ўспомняць Хагіт, а не малочныя рэкі твайго дзядзькі.

Аўрагам перастаў прывозіць малако да малачарні, як рабілі іншыя сяляне, а таму знік са штодзённых сустрэч калег-даяроў і затаіўся, як турок у сваёй норцы. Кожную раніцу я чуў гук пачварнага дызельнага рухавіка і выдыхі пнеўмастырна, пакуль шафёр Моцік з майстэрствам на задняй хуткасці на дваццаці двух колах завозіў гіганцкую цыстэрну наўпрост на падворак. А потым — іх заўсёдная гутарка.

— Добрай раніцы.

— Добрай.

— Можна ўжо смактаць?

— Можна.

— Ён скочыў мне на бампер. Што я мог зрабіць?

— Ведаю. Ты не вінаваты.

У бакоўцы даільнай залы стаялі два сепаратары, якія безупынна круціліся. Труба аднаго з іх выплёўвала смятану, якая да слёз расчувляла наведнікаў Дома Вечнасці для Першапраходцаў, зацягваючы іх у кароўнік, дзе Рыўка прадавала ім поўныя слоікі без ведама інстанцый машава. З другой трубы цякло абястлушчанае малако, узбагачанае мінераламі, кіруючыся назад у кароўнік, наўпрост у пайльную сістэму для кароў. Аўрагам першы на вёсцы скеміў, што пітво — найгалоўны фактар у каровіным абмене рэчываў, значна важнейшы за цвёрдыя кармы. У яго ніколі не здаралася непаладак на далікатным этапе “высушвання каровы”, калі трэба часова знізіць надой высокапрадуктыўнай цялушкі, або на этапе яе вяртання да звыклых паказнікаў.

Я пачуў, як Аўрагам тлумачыць Ёсі, калі плексігласавымі напорнымі шлангамі яны на пару мылі белую керамічную плітку, што аздабляла сценкі даільнага цэнтра:

— Каб даць адзін літр малака, карова мусіць выпіць пяць літраў вадкасцяў.

У даільным цэнтры ўся вада, сродкі дэзінфекцыі, сціснутае паветра і малако беглі па празрыстых трубах.

Празрыстымі таксама былі шклянныя рэзервуары, што безупынку напаўняліся і спусташаліся.

— Каб дасягненне цешыла не толькі рэалізацыяй, але і выглядам, — казаў Уры і аднойчы прапанаваў інавацыйную ідэю для павышэння надояў. — Лепей дадаваць вадку ў малако, а не карове ў паілку.

Толькі цяпер на вёсцы зразумелі прароцтва Ліберзона. Цвёрдая аліўная костка раскалолася. Абяцанне наконт першынца пачало спраўджвацца. Аўрагам у белым халаце і жоўтых гумовіках дасягнуў завоблачных прафесійных вышынь, якія і не сніліся іншым першынцам.

Але нешта-нейкае палохала ў механічным руху рук Аўрагама, калі ён займаўся вымямі. Ён больш не масажываў пальцамі, а з некаторай адчужанасцю іх тузаў. Калі смочкі напіналіся, то яго губы не расплываліся ва ўсмешцы. Больш

ён не ляпаў па азадках чатырохногіх хачунек і не ўкладаў букетаў з зайцавай капусты ў рот фаварыткі.

Цялушкі маршыравалі ў стойла, як полчышчы агромністых големаў. Аўрагам механістычна нацягваў на іх вымі гумовыя кубкі так, нібыта сам быў адным з агрэгатаў, які ўсталювалі ў кароўніку.

Малако лілося ракой. Колькі разоў здаралася, што мой дзядзька мусіў выліць збыткі, якія ператвараліся ў пакрытыя павалокай балоты.

Адным вечарам, калі Аўрагам выліў некалькі сот літраў малака, прыйшла Рыўка і спешчаным голасам прабуркавала пытанне, чаму ён не прапануе ёй малочную ванну, як якой рымскай імператарцы? Аўрагам усміхнуўся, але на кончыку яго ўсмяшкі выбліснула ніколі раней не бачаная Рыўкай ятра. Зморшчыны на дзядзькавым ілбе паглыбіліся, а іх кончыкі схаваліся сярод канатаў-валасоў. Яго твар нагэтулькі скрывіўся, ажно на імгненне дзядзька нагадаў ёй зніклага брата. Цяпер яна ўрэшце адчула ўсю небяспеку.

Яна ведала, насколькі Міркіны спрытна хаваюцца ў драўлянай кары за сятчастымі маскамі, і зразумела, аб чым мне стала вядома даўно, — муж топіць распачную крыўду ў белых азярынах малака.

Я тым часам араў і рыхліў маю зямлю і засеіваў яе лубінам. Бускіла замовіў колькі грузавікоў чырвонага жвіру і каменячосаў, якія вычасалі бардзюр і адпаліравалі белыя квадраты камянёў, якія ператворацца ў помнікі. Працерабіў сцежкі ва ўсе канцы могілак.

Калі лубін толькі пачаў квітнець, я выкапаў і запхнуў яго ў дзёран у якасці зялёнага ўгнаення. Пасадзіў паглядныя дэкаратыўныя дрэвы і лаўкі з жалеза і дрэва. Зграбныя пералётныя птахі, чыіх назваў не ведаў нават Пінэс, прызямліліся на маёй зямлі і заскочылі на галіны.

Маленькія маўклівыя звяркі ўсё роўна як нарадзіліся спамяж кветак. У час паслядзённае спёкі я пахаджваў па садзе. Каб нашмараваць бронзавыя літары, дыхнуць

прахалоднага паветра, што назапасілася ў засені дрэў, і даць назвы птушкам і зьярам.

Тут панаваў цалкавіты спакой. Старадаўнія гімны ператварыліся ў ціхуткае мармытанне. Водгулле палымяных лозунгаў пахавалася пад слодыччу земляных камякоў. Агнявыя мячы дыскусій перасталі скрыжоўвацца.

Летнімі ночкамі на мае могілкі пратачаліся парачкі з Даліны, каб паціскацца на прахалодных плітах магіл. У начное цішы я чуў далікатныя жаночыя ўздыхі і частае, змяшанае з ветрам дыханне. Раз-пораз з зямлі гучаў невыразны выбух — пасля таго, як жылот аднаго са свежазакапаных завяршыў этап набухання. Сетка згнілых цягліц не вытрымлівала моцы бурлення, і той жылот голасна лопаўся. Тады — я ведаў — вантробы выцякалі, і полчышчы белых лічынак, які датуль распачна біліся аб сценкі труны, цяпер урываліся ў пралом. На дзялянцы Дома Вечнасці для Першапраходцаў усе, апроч дзеда, былі пахаваныя ў дамавінах*.

Так заўсёды вялося ў машавах і кібуцах ад моманту, калі Ліберзон заявіў у насценгазеце, маўляў, артадоксы нават у справе павяртання ў прах прымудраюцца спрасціць сабе жыццё.

Эліэзэр з Фаняй прыходзілі на ўсе мае пахаванні. Стары заўсёды стаяў у першых шэрагах жалобнікаў. Яго рука абдымае Фаню за патыліцу, а пальцы пырхаюць над нівай. Аднак майму паспяховаму бізнесу па-ранейшаму працівіўся.

Як рэшта сябраў, нетаропка ацэньваў колькасць засталых дзён і свае сілы іх пражыць.

Усе гаспадарчыя клопаты, акрамя абнюхвання грыбоў, з яго знялі і перавалілі на плечы Даніэля. Фармуляваннем прароцтваў, адточваннем крытычных выпадкаў і кругавой абаронай ідэалагічных падвалін Ліберзон цікавіцца перастаў. Такія сказы, як “распахнуліся схаваныя скарыбы нашых сэрцаў”, “у час паняверкі і страты слухнага шля-

* У Ізраілі паводле рэлігійнай традыцыі збольшага хаваюць у саване, без дамавіны. Да магілы спавітага ў саван нябожчыка вязуць на насілках.

ху”, “працу над сабой трэба ацэньваць не толькі ў святле гістарычнай перспектывы, але таксама з увагі на глыбінны рух нашых душ”, выплывалі з вуснаў і з-пад яго пяра з такой легкадумнай нязмушанасцю, ажно спрычыняліся да яго пакутлівага засмучэння. Толькі Фаня з яе гучным смехам, белымі валасамі і адметным позіркам яшчэ не ператварылася ў ягоны інструмент, а па-ранейшаму заставалася аб'ектам жаданняў, уюткім няўлоўным матыльком. А яе сукня і валасы былі апошнімі кляксамі святла, што былі яшчэ ў стане бачыць хворыя вочы Эліэзэра.

Штогод у полі Эліэзэр святкаваў дзень іх сустрэчы пікніком для дваіх. Калі-нікалі да іх далучаўся Цыркін з мандалінай, але перасеўшы на аднаколую тачку, перастаў.

У гонар юбілею іх кахання Ліберзон падрыхтаваў кош, а ў ім — скібы хлеба, пепсінавы сыр з барознамі на скарынцы ад абгорткі, марынаваныя ў зялёных яблыках і смятане селядцы, а таксама гуркі, унутры аднаго з якіх таілася цыдулка. Колькі тыдняў да таго Ліберзон паклаў маленечкую бляшаную рулю-балванку ў песцік кветкі якраз у той самы момант, калі яна стала брыняць паміж звялымі прылісткамі і кругом стала абрастаць зялёная плоць агурка. Фаня спакавала талеркі і відэльцы, Ліберзон выліў празрысты гранатавы сок у тэрмас, і яны абое выйшлі ў палі.

Яны паціху соваліся па беражку засеяных ніў, ветраныя і шчасныя. Напярэдадні выпаў першы дождж. Мяккія семядолі рыпелі, намагаючыся праклюнуцца. І зямля, паводле сваёй завяздзёнкі, выпусціла пару пухкіх абяцанак, якія штосезон п'янілі сялян усё больш і больш. У такія дні мы зазвычай выходзілі з Пінэсам паназіраць за працай кузурак-капачоў, якія скарысталі зямную вільгаць для пабудовы новых нораў для сябе і нашчадкаў.

Твары Фані і Эліэзэра абярнуліся на стары вінаграднік Маргуліса. Ліберзон, узброены акулерамі з тоўстымі шкельцамі, нёс кош. Фаня, кволая і лёгкая, клала галаву яму на плячо. Жартавала з мужам пра цяжкі беспардонны пах, які

цягнуўся ад мужчынскіх тычынак цэратоніі струкавай. А паружавелы ад каханьня Ліберзон казаў:

— Фаня, спыніся! У тваім узросце — і такое!

Лашчачыся, падтрымліваючы і накіроўваючы адно аднаго, яны крочылі па каляінах ад вазоў. Цешыліся водарам і хмарами, што выпырхвалі з пяхорных нетраў Сіняй Гары.

Пад лозамі старадаўніх гатункаў Барбуру і Салці яны разаслалі абрус, працягнуўшы адно да аднаго дапаможныя рукі. Няспешна селі ў высокім мурагу, сталі есці і пераглядацца.

Наўкола — ані душы. Маргуліс пасадзіў свой невялікі вінаградак шмат гадоў адно дзеля пчолак. Ён ні разу не сабраў з яго ўраджаю і быў перакананы, што гэтакім чынам да мёду дадасца вінны водар. Лозы, якімі ад часу смерці Маргуліса ніхто не апекаваўся, распаўшыся на растружчаныя слупы, якія служылі для падтрымкі гронак у гушчары моцных, сцягнулі ва ўсе бакі, здзічэлі і перапляліся.

Срэбныя павукі ткалі бліскучыя экраны паміж радамі. На свежавыкапаных краціных купках грэліся пад апошнімі промнямі лета даўгія насы.

Супружнікі глядзелі адно на аднаго з любасцю. Ліберзон паволі кроіў марынаваных селядцоў, намазваў смятану на хлеб. Пасля хітравата запытаўся:

— Можа, гурочка, Фаня?

— Потым, — адказала Фаня. Каб не ўзбудзіць падазрэння і не сапсаваць сюрпрызу, Ліберзон не прыспешваў.

Абапёрся на адзін з камянёў, і Фаня села ў травяным гушчары, прытулілася да Эліэзэра спінай, а пляма яе прыгожай галавы лягла яму на сцягно.

Стаяла паўдзённая гадзіна. Восеньскае сонца, пшчотнае і бляклае, нібы жаўток замарожаных яек, асвятляла іх скуру, пратачалася ў старыя часткі цела і поўніла старых памыснасцю і замілаваннем.

— Глядзі! — сказаў Ліберзон. Яго цёмныя вочы заўважылі расплыўчатыя кропачкі, якія ляталі насупраць вачэй, зіхочучы празрыстым чарноццем. Фаня расплюшчыла вочы.

— Мурашовыя каралевы, — прамовіла яна. — Мурашовыя каралевы выпырхнулі на шлюбную вандроўку.

Каралевы мурашоў-жняцоў масава вырашылі на восеньскае святло, летучы ў паветраным абшары і паўзучы па зямлі. Шмат хто з іх патрапляў у разяўленыя дзюбы свіргулёў або захрасаў у павуцінні. Рэшта лунала ў паветры, блізка-блізка да кагосьці са сціпых самцоў.

— Якія яны прыгожыя! — сказала Фаня. — Якія прыгожыя падчас свайго вылету насустрач адзінаму дню святла і кахання.

Ліберзон глянуў угору, з цяжкасцю бачачы зіхоткіх каралеў. Фаня заплюшчыла вочы і далікатна расцягнулася на зямлі, схіліўшы галаву набок у Ліберзона на сцягне. Ліберзон адчуў далікатны дотык крыльцаў на шчацэ. Наблізіў пальцы і ласкавым ухапам злавіў адну з каралеў.

— Глян, — сказаў ён Фані. — Гэта яна, каралева. А я, мая краса, думаў, што гэта ты.

— Гэта я, — адказала Фаня. — Паляцелі са мной!

Свіргулі напоўнілі паветра вострым лямантам і чорнымі коскамі крылаў. Фаніны вочы заставаліся заплюшчанымі. Цемра пад яе веямі запунсавела ад сонечных промняў. Яна пачула абрывісты цвіркат і пасміхнулася. Да такой, у гэткай паставе, Ліберзон адчуў да яе ўсю мілоту і каханне. Ён паднёс каралеву да слабых вачэй і абгледзеў яе талію. Сказаў:

— Пінэс у свае найлепшыя часы мог звярнуцца з палымянай прамовай аб каханні, якое акрыліла мурашовую каралеву.

— Ты таксама можаш, — адгукнулася Фаня. Праз яе вусны, якія былі напаўрастулены, вырываўся ўздых, усё роўна як праз сон. Рука пала на зямлю, узвей ветру стаў перабіраць белыя валаскі. Ліберзон глянуў на яе, адчуў яе абмяклае цела і далікатна паклаўся на спіну, каб неасцярожным рухам не разбудзіць яе. Галаву яе паклаў на адзін з палявых камянёў, глянуў на велічныя нябёсы, пакуль рука паволі гулялася з пухам на жончынай патыліцы. Доўгія гады, якія

прабавіў поруч з ёй, навучылі яго песціць сваю прагу жыцця, і чым больш старэў, тым больш яна ў ім. Ён называў яе “вечным агнём”. У думках ён падзякаваў Госпаду, што літаваў яго, нягледзячы на адступніцтва, і даў моцы дзень пры дні сілкаваць той агонь, а таксама кібуцу і Цыркіну-Мандаліне, якія прыклалі намаганні, каб яму дастаўся гэты дар, гэты галоўны прыз, гэты матылёк.

Некалькі каралеў прыязмліліся на Фаніну сукню, і Ліберзон, ужо заспаны, далікатна падзьмуў на іх, каб тыя не сталі поўзаць па скуры і не заміналі яе сну.

Праз гадзіну ўскруціўся, працяты дрыготкай ад прахалоды, якой набрыняла паветра. Па каторым часе скеміў, што тое не восеньская прахалода, а смяротная сцюжа, якая точыцца ад жончынага цела. Вокамгненна пялёнка катаракты пакрыла яго зрэнкі на манер глухіх штор, зрабіўшы яго поўным слепаком.

У суцэльнай цемры, што абрынулася на яго, пальцы сталі мацаць холад і здранцвенне жончынай скуры. Вушы чулі зумканне мух-падальшчыц, вядомых прадбачаннем смерці за некалькі імгненняў да яе прыходу. У маёй хованцы, паміж вінаградных лоз у гушчары высокай травы, я бачыў, як Ліберзон валачэ яе труп.

Ліберзон з цяжкасцю падняўся. Вываў адзін са старых вінаградных слупоў. Галосычы і скавычучы, стаў выстукваць тым слупам дарогу паміж лозамі.

Я ведаў, куды ён зараз выправіцца. Я ўстаў і стаў сачыць за ім, паглядаючы, каб нічога з ім не здарылася. Шэсць гадзін той блукаў паміж чорнымі барознамі сваёй слепаты, натыкаючыся на дрэвы і камяні. Падаў паміж камякамі і лініямі арашэння, пакуль не дайшоў куды хацеў. Нахапілася ноч, і я схавалася за адным з касагораў.

— Яна была святлом маіх вачэй! — паўтараў ён, намагаючыся патлумачыць свой стан ахоўнікам суседняга кібуца. Яны прыбеглі да завода па вытворчасці пластмасавых

вырабаў па спрацавалай сігналацыі і ўбачылі старога, чые засланыя пляёнкай вочы пускаюць белыя крэйдавыя слёзы, і той спрабуе нешта намаляваць на цэментнай падлозе вастрыём гнілога слупа. Ліберзон не здолеў патлумачыць, як ён пераадолеў механізмы сігналацыі на кібуцным плоце, пераскочыць праз жалезную браму і моцныя промні і бразнуцца паміж прэсамі для пластыкавых адкідаў дакладна ў тым самым месцы, дзе колісь рос “александрыйскі мушкат”, а хлопец з дзяўчынай елі там вінаград з сырам і жартавалі пад ціхусенькія гукі мандаліны.

— Я тут спаткаў Фаню, — сказаў ім за дзесяць кіламетраў ад месца, дзе цяпер ляжаў яе труп.

Але два паглядныя маладзёны не ведалі ніякай Фані, ніякага Ліберзона. Ім нават у галаву не заходзілі тое, што ведаў я: іх заўзятая адвечная вайна з машаўнікамі-суседзямі пачалася праз яго, на гэтым самым, пакрытым шатамі бетону і цэменту, месцы.

Я бачыў, як яны разгублена раяцца, падтрымліваючы Ліберзона і гладзячы старога па валасах. Калі я зразумеў, што яны яму не нашкодзяць, то падняўся з хованкі і пабрыў да вёскі папоцемку.

З адлегласці я бачыў мітуслівую чырвань агнёў хуткай, што выяжджала з кібуцнае брамы, ведаючы, што там ляжыць Ліберзон, кволы і разгневаны, мармычучы бессэнсоўныя сказы пра агурок, які ўсе забыліся на полі.

Фаню ўжо адымчалі да Ліберзона, і дзве сігнальныя ракеты зялёнага колеру вылецелі з гаспадаркі Рылава, заклікаючы пошукавыя атрады вярнуцца дамоў. Калі я зайшоў у барак, там ужо сядзелі Даніэль і Якубі.

— Ты дзе швэндаўся? — злаваліся яны. — Цябе паўсюль шукаюць!

Ліберзон загадаў, каб мяне прывялі да яго. Стары быў настроены на дзелавы лад. Катэгарычным тонам заявіў, што хоча, каб Фаню пахавалі на “новых могілках Баруха”.

Ліберзон палаў гневаў і не даў магчымасці хоць словам запярэчыць або ўскінуць яму на вочы ягоную колішнюю нязгону і праціўленне. Гневаўся ён не з прычыны глыбокай жалобы або смутку, якія сапраўды агарнулі яго. Яго злосіла, што смерць каханай не дала новага перажывання і нічому такому не навучыла.

“Смутаў ад разлукі — чаканы, але канец смутку — чаканы ўдвая”, — напісаў дзед на цыдулцы за шмат гадоў да таго, і ва ўсёй Даліне не было большага адмыслоўца па падліках разлук і калькуляцыях скрух.

Ліберзон завяў:

— У адрозненне ад большасці закаханых я аслеп ПАСЛЯ знікнення прадмета кахання! А зусім не падчас нашага першай сустрэчы з Фаняй або падчас знаходжання побач.

Ісці да доктара, каб палекаваць катаракту, ён наадрэз адмовіўся.

— Яна была сонцам, месяцам і зоркамі, свяцілам для кіравання днём і ноччу. А цяпер чорная імгла навалілася на мяне! — жаліўся ён назаўтра, калі я капаў магілу.

Я ўспомніў усе тыя яго выпадкі ў пратаколе пасяджэння Камітэта, прысвечанага маім могілкам, калі ён абазваў мяне “імпарцёрам мярцвячыны”, “далакопам-рэцыдывістам” і ўсякімі такімі тытуламі, хоць я тады не ўразіўся. Я ўжо ўмеў заўважаць руку дзеда, якая матыжыла зямлю перад самымі маімі нагамі, ад плацдарма могілак накіроўвала і напрамак будучыні.

Усю ноч я спаў у выкапанай траншэі. Прачнуўся мокры і смярдзючы. У час, калі струмень прароцтва дапяў да мяне, мяне праняла дрыготка.

Ліберзон загадаў мне і Даніэлю зарэзерваваць месца побач з Фаняй, і гэтак паставілі крыж на дыскусіі аб маіх могілках. Больш мяне ніхто не турбаваў. Слепата агарнула старога, і яго выправілі ў дом састарэлых, дзе ён дзяліў пакой, у якім раней жыў дзед з Саламеяй, са стачатырохгадовым дзедам, выхадцам з Балгарыі.

Ліберзон быў уражаны даўгалеццем свайго новага прыяцеля.

— Ёгурту? — з прыдыханнем прапанаваў ён.

— Каньяку і шакаладу! — адгукнуўся балгарын і прадставіўся Альбертам.

Гэтак Ліберзон страціў яшчэ адзін маральны арыенцір, аднак яго веды пра чалавечую прыроду паглыбіліся. За тыдзень ён згубіў жонку і пакінуў сваю зямлю, таму яго сяброўства са старым балгарам завязалася хутка і станоўча. Абодва ведалі: дом састарэлых — іх апошні прыпынак, а фінал мусіць адбыцца ў атмасферы прыязнасці і зычлівасці. Ліберзон не скрыжоўваў з Альбертам ідэалагічных мячоў, не намагаўся скіраваць суседа на “простыя шляхі праведніка” і гэтым заслужыў усмешку, якую вачыма, можа, і не бачыў, але адчуваў яе дотык у сябе на твары. Яны ладзілі лаканічныя прыязныя гутаркі і прыйшлі да сяброўскага паразумення, якое рэдка каму выпадае. Ліберзон не спрабаваў рассямшыць ці ўразіць Альберта. Не апаўдаў яму пра балоты і пеліканаў. Не прыгадваў Працоўнай Сябрыны — адно дзяцінства ва Украіне і смерць жонкі.

Перад яго вачыма паміж гэтымі дзвюма падзеямі апусцілася чорная заслона.

Балгарын цэлымі днямі ляжаў у ложку, па грудзі ўхутаны, а яго вочы свяціліся і зіхцелі. Ад вільготных прасцін цягнула ледзь улоўным пахам пролежняў і хованак зброі. Ён апаўдаў пра дзівосныя здарэнні са знакамітым спартоўцам-дужаннікам Падумавам, пра вялікае сэрца цара Барыса, які хоць і быў хаўруснікам Гітлера, але не аддаў на пагібель балгарскіх габрэяў, пра смак чорнага хлеба ў часы плоўдзіўскага юнацтва. Ён апранаўся ў даспехі белага адпрасаванага халата з ядвабу. Бліскучы гальштук выглядаў як чорны матылёк-бражнік, які прагна прысмактаўся яму да горла. Ад пояса і ніжэй быў Альберт абсалютна голы, але Ліберзон пра гэта не ведаў, а калі б ведаў, дык не абразіўся б.

Час мінаў, малако вылівалася, кукурузныя кіяхі пузаціліся, а іх лісты-дзіды рэзалі скуру. Клеці набіткоўваліся, фінікі муміфікаваліся, войны пачыналіся і заканцоўваліся, і да складу з угнаеннямі падышоў стары магутны працаўнік на імя Егошуа Бэр.

— Я аднекуль цябе ведаю, — сказаў яму ахоўнік Рылаў. — І я высветлю, адкуль дакладна.

Штаразу, як у вёску прыходзіў новы чалавек, з выграбной ямы-хованкі выскокваў дзядок “на ўсякі пажарны”. Мне падабалася назіраць, як той выбіраецца са смярдзючай пячоры, колькі хвілін стаіць на сонцы, каб у яго часткі цела вярнуўся ток. Тады караскаецца на каня, надзіва спрытнымі рухам рук і сцёгнаў адцягвае яго назад і стрымгалоў прыпускае па справах. Гэткі алгарытм паўтаралі ўсе дзяды, якім знянацку ўвапхнулі ў рукі старую прыладу. Ці то ручны культыватар з сівой мінуўшчыны для праполкі пустазелля ў садзе, ці то серп для рытуальнага збору першага ўраджаю каласкоў ячменю і пшаніцы падчас святкавання Шавуота. Гэткімі былі дзедавы рухі, калі ён лашчыў Саламею.

Егошуа Бэр збянтэжана пасміхнуўся. Тое быў святы дурань, маршчыністы і лысы.

— Я сям-там, такскаць, швэндаўся, — адказаў ён.

— Мы швэндалаў не любім, бо ў рухомыя мішэні цяжэй пацэліць, — заўважыў Рылаў. — Нават калі яны такія бегоматы, як ты.

— Пакінь яго ў спакоі, — сказаў Рылаву загадчык склада ўгнаенняў. — Ён сумленны працаўнік. Чаго табе ад яго трэба?

— Нічога, — адказаў дзядок. — Але калі вы з ім хочаце памерці ў сваёй пасцелі, то на мой падворак ні нагой!

— Мы, такскаць, не спім разам. Што ты, такскаць, сабе дазваляеш? — пакрыўдзіўся Егошуа Бэр.

Аднак Рылаў ужо ўткнуў шпory ў конскія бакі, сказаўшы: “Ты мне тут свае «такскаці» спыні!” — і зымчаў з напятай, нібыта вычасанай з каменя, спінай.

Егошуа Бэр любіў гуляцца з вясковымі дзецьмі, у абедзенны перапынках любіў хадзіць да крамы і купляць там круглы бохан шэрага хлеба, сто грам загорнутага ў кальку масла і тры зубчыкі часнаку. Гэта быў ягоны абед.

— Хлеб — гэта здароўе, масла робіць кішкі маслянiстымі, для выпаражнення гэта вельмі добра. А часнок — гэта моц, такскаць, супраць чарвякоў, якія залазяць у чалавека па масле, — патлумачыў дзятве, якая, нібыта кураняткі вакол нясушкі, абляпіла яго магутнае цела, якое пыхала моцай і магутай.

У Польшчы Егошуа Бэр быў вядомым дужаннікам.

— Апранаўся я, такскаць, у скуру леапарда. Падпяразваўся рымскім пасам і валіў на лапаткі голяў налева і направа, — расчуліўся ён і паказаў стары фотаздымак. У пазалочанай касцы з кардону з конскім хвостом на макаўцы, а ногі крыжнакрыж перахопленыя гладыятарскімі папружкамі.

Егошуа Бэр арандаваў пакой у Рахэль Левінай і дагаджаў інстанцыям сваёй стараннасцю і няўрымслівасцю. Раніцай бегаў і займаўся ў палях гімнастыкай. Яго буйвальскае дыханне чулася па ўсёй вёсцы. Двойчы на тыдзень навучаў моладзь забытым мастацтвам з брытанскіх часоў — джыуджытсу і капапу*.

— Не трэба, такскаць, грошай! — сарамліва аднекваўся ён.

І вось аднойчы, калі паказаў, як падымае адной рукой мех з камбікормам, а яго твар пачырванел ад асалоды і напругі, з-за купы соргавага зерня выскачыў Рылаў. Выхапіў з кабуры наган і заявіў:

* Капап — ізраільскі варыянт рукапашнага бою і самаабароны.

— Канец вярочцы! Цяпер я ведаю, адкуль ты. Ты — той волат з цырка Зейтуні.

Усе адразу ж і ўспомнілі. Гэта быў асілак з цырка Зейтуні, што крышыў цагліны і згінаў цвікі, з якога злітаваліся гады, пакінуўшы яму грыву валасоў.

Дані Рылаў і Якубі-сакратар павялі Егошуа Бэра ў кантору Камітэта і экстранна выклікалі Аўрагама. Той з'явіўся, расчулены і знерваваны.

— Дзе мой брат? — спытаўся з парога.

Аднак аповед асілка не надта дапамог.

— Твой брат пабыў з намі, такскаць, адныя суткі, — апавёў ён. — А Зейтуні даў яму імя: Альфонса Карыда, сталёвы чалавек з Таледа.

Пасля гэтага вульгарнага тытула з вуснаў прысутных вырваўся энк млосці і агіды.

— Увесь дзень ён дыбаў за намі з каровай на плячах, — паведаміў асілак.

— Бык, гэта быў бык, з пароды шарале! — паправіў Дані Рылаў. — А не карова.

— І так ён ішоў, а я проста дурэў. Я ўвесь час сядзеў на кібітцы, каб, такскаць, трымаць на воку. І ён ішоў там, з маскай на твары, ішоў моўчкі з каровай і нават, такскаць, не збіўся з рытму. Увечары прыбылі мы ў арабскую вёску. І Зейтуні мяне так пакрыўдзіў! Загадаў, каб я гатаваў вячэру, такскаць, на ўвесь калектыў.

Дзесяць разоў запар Эфраім падымаў Жана Вальжана на плечы, чым моцна ўразіў вяскоўцаў. Яны былі пэўныя — у ягонае цела ўсяліліся джыны. Іх жахнула маска і адноадзінае вока, што зіхцела праз сетку смарагдам.

— Акрамя падыманняў каровы моцы ў хлопца не было, — заўважыў Егошуа. — Я мог паваліць яго адной рукой. Ён не ў стане быў падняць, такскаць, сто кілаграм. Дзвесце не мог, пяцьдзясят — таксама! Толькі сваю, такскаць, карову.

— Яшчэ раз скажаш “такскаць”, пакаштуеш бізуна! — асцярог Рылаў.

Адчыніліся дзверы — зайшоў Пінэс і сеў.

Далей на далей, у той вечар Зейтуні шмат зарабіў. Быў ён шчаслівы.

— І пасля вячэры ён даў твайму брату гутаперчавую дзяўчыну.

З вачэй Аўрагама пырснулі слёзы.

— Чаму нам такое? Чаму менавіта нам?!

— Які ж няшчасны чалавек, калі яго спакушаюць такім чынам! — выгукнуў Пінэс.

— З ёй ніхто гэтак сабе не дазваляў паводзіць, — працягваў асілак. — Толькі Зейтуні. Увогуле ёй хлопцы былі без патрэбы. Калі б захацела, дык магла цалаваць сябе, такскаць, у тым месцы. Яна магла б так скруціцца, што мужчына б ачмурэў!

Пінэс закалаціла. Ён вымавіў:

— Падобныя акалічнасці нас не цікавяць. Таму папрашу вярнуцца да Эфраіма.

І асілак працягнуў.

— Зейтуні завёў яе ў намёт твайго брата, і яны там пачалі гэтае самае, і раптам яна заскавытала, як шалёная звяруга. Пасярод гэтага прыйшла карова, рагамі ссунула на намёце матэрыю і стала на іх глядзець. Я бачыў іх пераплеценныя целы, як яна абвіла твайго брата, такскаць, з макаўкі да пят. Твой брат быў у чым маці нарадзіла, толькі на твары ў яго быў кавалак тканіны. Ён падняў нагу і ўбрыкнуў карове ў нос, каб тая сышла, але карова не сышла.

— Гэтаксама, як Эфраім падглядаў за ім! — прамовіў Аўрагам гнусавым і надтрэснутым голасам так, нібыта з зямной тоўшчы зямлі прамаўляў сам дзед.

— І тут твой брат падняўся, апяразаны гутаперчавай дзяўчынай, як партупеяй, і пайшоў сабе, а карова ўзяла ў зубы яго вопратку і пайшла за ім. А праз якія пяцьдзесят метраў усе пачулі так, нібыта адтыкнулі корак, і дзяўчына адвалілася, такскаць, як мокрая ануча з яго тулава.

Тут асілак засунуў палец-сасіску сабе ў рот, прыціснуў яго да ўнутранага боку шчок, і калі выпцягнуў яго з кончыка губ, то навонкі гучна вылецела пстрычка, вільготная і мярзотная.

— Такі вось гук, — падсумаваў асілак.

Зейтуні бег за імі, крычаў, упрошваў...

— Але карова павярнулася, апусціла голаў, паглядзела яму ў вочы. Чмыхнула і зрабіла капытам так па зямлі, каб той больш не набліжаўся.

— І ў якім кірунку ён пайшоў? — дапытваўся Рылаў.

— Па якім азімуце? — пацікавіўся Дані. Яго сын Узі тады служыў у элітных камандас, і Дані пераняў ад яго пару вырзаў.

Егошуа спыніў сваё таптанні нагой па падлозе і пагрозлівых рыкі.

— Было гэта як сон, — прамовіў ён. Яго грубы твар аквецціўся і абмяк.

— Так, быццам я бачыў гэта, такскаць, у сне. Ён закінуў карову на спіну, і яны зніклі спамяж дрэў і аблокаў.

— Куды зніклі? Куды?! — застагнаў Аўрагам.

— Ніхто не ведае, — адказаў асілак. — Зейтуні таксама шукаў яго трохі. Думаў, можа, твой брат, такскаць, перадае. Але яны сышлі. Я такога чалавека за ўсё сваё жыццё не бачыў. Я ведаў яго толькі два дні. Уранні я яму зайздросціў, апоўдні — баяўся яго, увечары — ужо любіў.

Назаўтра Зейтуні купіў бугайчука і прымушаў асілка падымаць яго.

— Я яму сказаў: “Ну колькі я магу падняць? Дзвесцекілаграмовую карову? Трыстакілаграмовую? Як Эфраім, дык я не здолею. Я ведаю, што такое сіламоц. Я прафесіянал у сіламоцы. Гэта не сіламоц, гэта чалавек у вялікай, такскаць, распачы, толькі такі і ў стане падняць столькі. Або два добрых сябры, такскаць, у стане зрабіць такі нумар”.

Праз сценку я пачуў цяжкі ўздых і рып перасунутага крэсла. Аўрагам стомлена ўзняўся і сышоў. Егошуа Бэр

пасядзеў трохі, але потым падскочыў да акна і пракрычаў проста ля маёй галавы:

— Здаецца, тая карова не хацела, каб твой брат рабіў гэ-тае самае з той дзяўчынай!

Якубі з Дані ўхапіліся за асілка і адцягнулі назад у крэсла.

— Дык навошта ты сюды вярнуўся, Егошуа? — запытаўся Якубі.

— Я сышоў ад Зейтуні. Не хацеў больш у яго працаваць. Стуль мінулася шмат часу. Я працаваў на ўсякіх розных працах. Рабіў на будоўлі, насіў мяхі цэменту, быў у порце, швартаваў, таксаць, пływучыя судны. І толькі калі прыйшоў сюды, успомніў, што чалавек з каровай — якраз з гэтай вёскі.

І тут я пачуў, як стары Рылаў устаў з крэсла. Я ведаў, што ён стане за спінай у падазраванага і апячэ жудаснымі пытаннямі яго наструненую шыю.

— Гэта прыгожая гісторыя, пра Эфраіма і быка... — прамовіў Рылаў. — Мы ўжо аднойчы чулі гэтую прыгожую гісторыю. Але зараз вочы ў жменю і слухай як след. Па дарозе вы сустракалі брытанцаў?

— Не.

— Я запытаюся цябе яшчэ раз, слухай уважліва. Ты бачыў, як брытанцы размаўляюць з Эфраімам, ці бяруць у яго нешта, ці даюць яму што-небудзь?

— Якія такія брытанцы, чалавеча?! — уздаваўся Егошуа. — Мы цяпер жывём у сваёй дзяржаве.

— Я ўжо займаўся людзьмі, якія важаць удвая больш за цябе, — прыгразіў Рылаў, а ў ягоным голасе тачылася настальгія. — Падумай як след! Мож, кульгавы афіцэр, з кавенькай, ангелец? Ці два шкоты?

— Хто такія шкоты?

— Не выезджай з вёскі! — загадаў Рылаў. — Я спраўджу тваю гісторыю ў маіх прыяцеляў з Галілеі. І, можа быць, у мяне з'явіцца яшчэ пытанні. Тут табе не проста людзі, тут Камітэт!

З цягам часу голас Рылава набыў грымотныя абертонны, і распушчаныя ў паветры словы працягвала насіць рэха нават пасля таго, як стары вартаўнік выйшаў з пакоя.

Аўрагам вярнуўся з допыту Егошуа Бэра атручаны душою. Не пайшоў дахаты. Збочыў наўпрост у кароўнік. Стаў там галёкаць і бязмэтна кружляць, раскінуўшы рукі. Бегаць узад і ўперад, як абезгалоўленая Шашана, і раўчкі яго лба паглыбіліся аж да беласці. Ёсі тады служыў у войску, Уры працаваў у дзядзькі. Па павароце Рыўка схапіла мяне і пацягнула ў залу даення. Я мусіў глядзець яе мужа, каб той не біўся галавой аб сценку. Я пачакаў, пакуль той не паваліўся на падлогу, і панёс яго дахаты.

Несці дзядзьку было лёгка. Без напругі. Дужы я. Рост таты. Паслухмяны і бязлітасны ўнук. Шырокі, як шула, са сталёвай хрыбцінай. Навошта столькі сіламоцы запхнуў дзед у маё цела? Гэтак нёс я хворага Пінэса і мёртвага дзеда, цягнуў па марскіх водах віндсерфінгістку, што насёрбалася вады. Гэтаксама я цягаю здарожанага Шыфрыса, мяхі з грашыма і гісторыямі. Высокую, прыгожую і спаленую маму.

Цыркін-Мандаліна памёр у ложку на падворку. Песя, што пайшла з жыцця праз год, пра гэта не дазналася. Ляжала сабе адна ў маленькай палаце герыятрычнага аддзялення прафсаюзнай лякарні ў раёне Тэль-Авіва, спаралізаваная на ўсю правую частку цела. Пранізлівым голасам вяла марзматычныя гутаркі з міністрам фінансаў, Фаняй Ліберзон, а таксама з кімсьці на імя Этынгер. Мешулам не паведаміў ёй пра смерць бацькі — пагатоў яна б не ўспомніла, пра каго гаворка. Зноў і зноў паўтарала: “Кветка ў пупку, кветка ў пупку”, — і прасіла дастаць з агню ейны пеньюар.

Цыркін паміраў шумна, з лямантам і неахвотай, нават з непрыхаваным пратэстам. Уся вёска чула, як ён змагаўся са спадарыняй Смертухнай.

— Ніхто не казаў, што будзе так балюча! — здзіўлена і абражана божкаў ён.

Ля яго ложку стаялі Мешулам і доктар Мунк. Пры ўдзе-
ле Эліэзэра Ліберзона, якога прыцягнулі з дома састарэлых,
яны пераконвалі яго дазволіць перавезці сябе ў шпіталь. Ён
лаяўся, пятляў, катэгарычна адмаўляўся.

— Хутка ўсё скончыцца, — паўтараў ён. — Практыканты
будуць тыцкаць у мяне свае трубка! — стагнаў ён.

Потым адышоўся ад памяці. Пасля кароткае паўзы
ачунаў:

— Хадзі, паеш з намі, Фэйга, я запёк у муцэ гарбуз з яйкам.
Хадзі! Гэтыя двое сышлі, хадзем разам купацца, вада цёплая.

Знянацку закрычаў:

— Сябры Цыркін, Міркін і Ліберзон рук распускаць не бу-
дуць!

Але разумеў яго толькі я.

Па каторым часе Цыркін трохі сучешыўся. Ягоныя грудзі
цяжка падымаліся і апускаліся.

— Важна дыхаць, — сказаў ён сам сабе. — Дыхаць, дыхаць
і яшчэ раз дыхаць.

Новы прыступ болю скарлючыў цела, і Цыркін загаласіў.
Гэтым разам бэсціў Арцель Калькулянтаў, раз за разам
паўтараючы гэтую невядомую сёння нікому назву.

— Усё пачалося з гэтай арцелі! З гэтых шлімазлаў! — ла-
яўся ён.

— Што за арцель такая? — запытаў я Мешулама колькі
тыдняў пасля.

— Ат, татава выдумка!

Ліст Мандаліны бабе Фэйзе, які ніколі не быў дасла-
ны, Мешуламу я не аддаў. На бацькавай магіле Мешулам
прачытаў рэшту знойдзеных у шкатулцы дакументаў. Ён
свяціўся ад шчасця, калі знайшоў арыгінал ліста ад Ханкіна,
які выправаджваў сялян-арандатараў з зямель Эйн-Тывона,
і спіс пакупак Працоўнай Сябрыны імя Фэйгі:

“Тры кілі мукі, кунжутны алей, чатыры кашулі з арабскай
тканіны, саламяны капялюш для Міркіна”.

Мешулам палічыў ліст ад Шыфрыса фальшыўкай.

— Танная падробка! — сказаў ён.

Але ўсё адно захаваў паперчыну ў архіве, дадаўшы:

— Калі захочаш памяняць яе на Статут Працоўнай Сябрыны, можам дамовіцца.

Мы апусцілі труну ў яму, і Мешулам стаў засыпаць яго пылам. Пасля некалькіх удараў матыкай яго падмяніў стары і сляпы Ліберзон, апошні сябар Працоўнай Сябрыны, заканцаваўшы ўсю працу парай спрытных кідкоў рыдлёўкай.

— Ты што зрабіў з татавай мандалінай?! — запытаўся Мешулам, калі людзі сталі разыходзіцца.

Я паказаў пальцам на магілу.

— Чаго?! — гарлаў Мешулам. — Ты паклаў яе ў труну?!

— Так наказаў нябожчык, — уставиў Бускіла.

— Гэта было ідэяй твайго таты... — пачаў быў тлумачыць я.

Мешулам смалянуў вачыма перуноў. Схапіў рыдлёўку і стаў раскопваць свежую магілу. Я не ўмешваўся. Толькі калі Мешулам заглыбіўся і гукі ўзмацніліся, я спыніў яго.

— Чуеш, Мешулам, паслухай.

Ён працягваў капаць. Я вырваў з яго рук рыдлёўку і адкінуў наўзбоч.

— Паслухай як след, Мешулам.

У нашай вёсцы заўсёды з-пад зямлі нешта чуваць. Варушэнне чуйных слімакоў, скуголенне нямецкіх дзяцей, якіх ліхаманіць, задушлівы хрып ханаанскага войска Сісры. Цяпер Мешулам чуў гук бацькавых струн, жыл яго рук, варушэнне вачніц.

Мешулам, старэнькі і лядашчы сірата, якому не лёсіла пасадзіць дрэва ці пазнаць жанчыны, стаў роўма раўці, паваліўшыся тварам у зямлю:

— Даруй, тата, даруй!

Улетку гулі на могілках цыкады, прытуліўшыся да галін аліўнага дрэва і язінавых хмызоў. Свае куцыя хабаткі ўваткнулі ў кару. Смакталі прахаладжальны нектар з кветкавых артэрыяў, зумкаючы ў тупамернай цягнучай асалодзе.

Гэты аглушальны гуд суправаджае зямлю і яе насельнікаў спакон веку, ад часоў першабытнага племені, жыхароў Пінэсаўскай пячоры, і да эпохі Працоўнай Сябрыны імя Фэйгі. Той гуд сустракаў полчышчы захопнікаў, кавалькады пілігрымаў і рэпатрыянтаў, караваны гандляроў і трукачоў.

Чалавек, нязвыклы да даўкага голасу цыкады, можа праз лічаныя хвіліны злузнуцца з глузду, але нам, жыхарам Даліны, яна — мілая пяснярка лета і поля.

— Навошта цыкада спявае? — папытаўся Пінэс сябе і мяне. — Бо гэта ж не шлюбная песня, бо саміцы не ідуць да самцоў, якія дзяруць горла. Гэта не ахова тэрыторыі, бо цыкады-самцы адзін на аднаго не нападаюць. Апроч таго, цыкада амаль цалкам глухая. Дык навошта ж спявае?

Ён глянуў на мяне ў чаканні адказу, але было мне тады дзесяць. Трапяткі і жывы мех. Набіткаваны гісторыямі і вытрыбушаны ад адказаў.

— Вось сапраўдная песня гэтай зямлі, — патлумачыў мне Пінэс. — Упарты крык, без мелодыі і тактаў, без канца і пачатку, мяцежны маніфест і суцэльны трыумф існавання: “Вось яна я!”

— Каб ты ведаў, Барух, — працягваў Пінэс. — Гэтая сціплая кузурка — першапачатковая гераіня байкі “Страказа і мураш”, якую тупалобія перакладчыкі прыбралі з іўрыцкай версіі. Аднак рукой аўтара арыгінала таксама вяло непразнае невуцтва.

Ён пацягнуў мяне ў сад. Па-над разложыстымі нівамі ззяла сонца, у небе — ніводнай птушкі. Пад квадратнымі цёнямі загона цяжка дыхалі бычкі. Павуцінкі зжухлі, а іхнія гаспадары хаваліся між кронамі. Бялёсымі лісточкамі ўслалі дол матылькі-блакітніцы. Калі я браў іх у руку, то крылы былі гарачыя і цяжкія, нібыта толькі што выкаваныя з медзі. Адно цыкада, квадратная і загартаваная, упарта і заложна цягнула палымяныя песні сухавеяў. Яе аранжавы голас, вырываючыся з галін, дзёр вушы, кідаючы выклік распаленаму свяцілу і строячы кпіны з зямнога пекла.

Быў Пінэс майстрам у лоўлі цыкад. Кожны хлопчык ці дзяўчынка ў вёсцы ведалі, што калі да цыкады набліжаецца чалавек, дык тая змаўкае, спяшаючыся ўзляцець і даць драпака, а яе вострыя зрок кампенсуе амаль поўную глухату.

— Фабр падрываў выбухоўкі ля каштана ў сваім садзе, а цыкадзе — ані шум баравы, — апавёў ён.

Жан-Анры Фабр, французскі энтамолаг, прыпаў Пінэсу да сэрца.

— Невялікі педант і ў тэорыю эвалюцыі не верыў, — прызнаўся Пінэс. — Але на яго карысць скажу, што быў ён няхітры і цікаўны, як дзіця.

Мы разам падышлі да хмызоў. Рука Пінэса выстраліла пугай. Над галінамі пранёсся адчайны энк. Між пальцаў дрыгала цыкада.

Цяпер Пінэс паказваў яе вялікія сятчастыя вочы. Празрыстыя, пранізаныя артэрыямі крылцы і галасавыя клапаны абাপал жыватка. Пры дапамозе тонкай саломінкі ён на тых клапах паспрабаваў музыкаваць, выдзьмуўшы нешта нахштальт кароткага цвыркату.

Тут Пінэс заявіў, якое ж чалавецтва невук. Напрыклад, Арыстоцель верыў, што мухі родзяцца з гнілога мяса. Сярэднявечны каментатар Торы Мошэ Альшэх пісаў, маўляў, трусы і зайцы адрыгваюць, як каровы, жуйку.

— Жалюгодныя дурні! — прашаптаў ён. Ён заўсёды паніжаў голас, калі трымаў інсекту ў жменьцы. — Цемрашалы!

Якую непісьменнасць і дуроту маем у байцы пра мураша і цыкаду! Узімку на стадыі лічынкі цыкада жыве сабе пад зямлёй. А там ніякай міласціны ад мураша ёй не трэба! Улетку мураш — энергічны сукін сын, які рабуе цыкад.

Было мне тады дзесяць. Дагэтуль помню між пальцаў до-
тык мулкага цельца цыкады і церабленне яе пругкіх ножа-
к, якія пнуліся з майго ўхопу аслабаницца. Пінэс паказаў, як тая
смокча сок з яблычнай скуркі. А доўгая чарга мурашоў — цём-
ных, асцярожлівых, якія зветрылі сакавітую слодыч, — цяк-
ла па камлі дрэва, усё роўна як чорны ручай. Авангард чаргі
ўжо прымайстраваўся ля хабатка цыкады, караскаўся ёй на
спіну, піў з кропляў нектару, які разліўся з прасвідраванай
ёю адтулінкі. Брыдкі і агрэсіўны смурод мурашынай кіслаты
разліўся ў паветры.

— Ну, сам бачыш... — прамовіў Пінэс. — Вось табе і му-
раш. Гультай, ашуканец, жабрак, паразіт і рабаўнік! У людзей
навідавоку, а яго паскудствы пакрываюць уладар Саламон
са сваімі фальшывымі мудрасцямі пра мураша-працалюба і
крывадушны буржуй Лафантэн.

Дзеда істоты кшталту цыкад не цікавілі. Казуркі, якія
не заміналі і не прыносілі карысці пладовым дрэвам, былі
пазбаўленыя ягонай увагі. Часам, праўда, цыкады пакідалі
чырванаватую плямку на скурцы плода, але дзед не бачыў
у гэтым ніякае заганы. Калі аднойчы мы капалі разам з ім
у садзе, мне патрапілася лічынка цыкады ў глыбокай норцы.
Там цёрла яна дзянькі ў суцэльнай цемры, прытуліўшыся да
аднаго з каранёў і смокчучы з яго свой пажытак. Была яна
бляклая і скарлючаная, цемра зрабіла яго вочы каламутнымі,
а коўзкае цела слізгала між пальцаў.

Пры дапамозе Пінэса мне выпала таксама ўбачыць апош-
нюю рэінкарнацыю цыкады.

— Тут як пашанцуе, — папярэдзіў мяне настаўнік, і ў той
самы момант выпыхнула лічынка на паверхню зямлі, каб
адшукаць сабе куст і ўскараскацца. Была павольная і важкая,
але вочы яе ўжо пачарнелі і заблішчэлі.

— Формачкі для выліўкі скуркі і абрысаў ужо гатовыя, — прашаптаў Пінэс і працытаваў:

— “Бо салодкае святло і прыемна вачам бачыць сонца”.

Мы абодва паселі на зямлі, і настаўнік паклаў руку мне на далонь. Лічынка прытулілася да кары куста, ускараскалася па ёй і спынілася. Скура ейная луснула ўздоўж спіны так, нібыта яе рассекла нябачнае лязо.

Пакрысе з гарнітура маленства стала вылазіць выгадаваная цыкада. Ногі — вільготныя і дрыготкія — крыху звіваліся. А крылцы, як вогкі плашч, пакрысе цвярдзелі. Тры гадзіны стаялі ля яе, назіраючы, як напаўнялі сонца і паветра жылы, як мяняецца яе адценне з жаўтавага да зеленаватага, і стуль — да шэра-карычневага. Знянацку тая адлучылася ад дрэва і паляцела сабе, і вокамгненна ў поле ўпоруч з сяброўкамі пачуўся яе гучны мяцежны голас, адурманены прагай жыцця і гонарам за існаванне і дасягненне.

Пінэс застаўся ў одуме. Прамовіў:

— Сёння ты бачыў відовішча, якое выпала бачыць адзінкам.

Мы разам пакročылі дахаты. Тут настаўнік раптам схопіў мяне за руку.

— “Усе дні яго жыцця мінаюць у цемры”, — не ўтрымаўся ён ад паўторнага цытавання Эклезіяста. — Чатыры гады корпалася ў падземнай цямрэчы, і толькі чатыры тыдні засталася спяваць пад салодкім святлом сонца. Дык чаго здзіўляцца, што яна нагэтулькі вясёлая і голасная?!

Гэтыя словы мяне вельмі ўразілі. Калі я апавёў дзеду пра спевы цыкад, ён толькі адмахнуўся.

— Пінэс, няма што, эрудыт. Але з гэтымі жучкамі-павучкамі ён займаецца прыпіскамі. Ну, сапраўды, хіба ж лічынку пад зямлёй агортвае смутак? А цыкада, што ўселася на дрэве, хіба цешыцца? Пінэс прыпісвае казуркам чалавечыя рысы.

Але там, у палях майго дзяцінства, на мяне глядзеў настаўнік і пасміхаўся. Рады навучыць, выкаваць. Я, маладзенькі і дурненькі, але ўжо адчуваў яго выхаваўчыя намаганні.

Ведаў, што дзед з Пінэсам часам спрачаюцца стасоўна мяне, але, як вялікі бычок, апусціў шыю пад націскам яго пашчот.

— Ну, хіба табе не стае, што ён сірата, без маткі і бацькі? Навошта ты вешаеш яму на плечы ўсе свае катастрофы? — запытаў Пінэс, схілены над заўсёднай місай з алівамі.

Я ляжаў у ложку. Кніга пра інсектаў Жана-Анры Фабра, якую пазычыў мне Пінэс, пакоілася на грудзях, і вялікае шчасце напоўніла мяне, калі дзед, адказваючы на пытанне, двойчы паўтарыў:

— Бо ён мае малятка.

Адно праз шмат гадоў Пінэс прызнаўся, што ў ягоных энтамалагічных одах навуковы падмурак адсутнічаў, бо агучваў ён іх, адно каб словы лашчылі слых і розум, каб надзілі мяне да вывучэння прыроды.

— Скарбы жывёльнага свету, па якія выправіўся чалавек, ёсць не чым іншым, як падарожжам эгаіста. Яго матыў — у памкненні да ўхвалення і самаапраўдання. Мы асвойталі скаціну, прыручылі птушак, начапляем капялюш на малпаў, адно каб давесці: глядзіце, вянец прыроды пакоіцца на нашай галаве!

— Ты будзеш смяяцца, — працягваў ён, — вабноты біблійнай гісторыі стварэння свету і прынады тэорыі эвалюцыі ў нечым падобныя. Абедзве ставяць чалавека на найвышэйшую прыступку развіцця. Аднак, мае малятка, ці ж можам мы сцвярджаць, што прырода дзейнічае з пэўнай задумай ды імкнецца здзейсніць пастаўленыя мэты? Мы ж насамрэч — згусце выпадковасцяў, якое знішчае ўласныя памылкі.

Ён адгарнуў свой біблійны фаліант, паказаўшы мне на “істотны ўрывац”:

“Адзін выпадак у людзей і жывёл: смерць і гэтым, і тым. І няма перавагі ў чалавека перад жывёлай”.

— Усе каментатары памыляліся з гэтым урыўкам.

Пінэс зачыніў з трэскам Біблію.

— Тут самае важнае слова не “смерць”, а “выпадак”. Не смерць выражае роўнасць між чалавекам і скацінай, а выпадак.

Ён глянуў на мяне і расчуліўся, убачыўшы, як я ем яго вачыма, наструніўшы вушы.

— Выпадак чалавека і выпадак скаціны! — нараспеў загукі ён. — Абодва яны — вынік выпадку, абодва яны падпарадкаўваюцца яго Вялікасці Выпадку, страшнаму і магутнаму.

Потым разрагатаўся.

— Гэта ўжо не кажучы пра скаціну, што працуе ў нашай вёсцы і самым актыўным чынам бярэ ўдзел у сіянісцкім праекце.

— Ці памятае цыкада свае чатыры гады пад зямлёй? — задаў рытарычнае пытанне Пінэс, калі патрапіў у цень яблыні. — А зграбны махаон? Ці помніць існаванне нехлямяжай лічынкай на лісточках руты?

— Стадыя лялечкі, — пачаў тлумачыць ён, — гэта не толькі этап выпявання і ціхманай падрыхтоўкі. Тое яшчэ — перыяд невараці і забыцця. Глухая шырма, якая апускаецца паміж перыядам лічынкі і перыядам імага. Паміж супярэчнымі ўвасабленнямі жыцця адной душы.

— А нам, — працягваў аплакваць ён, — выпала гэтая жудасная доля! Нам наканавана не толькі цягаць усё жыццё за спінай гарбы памяці, у дадатак нас таксама пазбавілі гэтага апошняга маленькага жыцця, поўнага адным палётам, любоўю і спевамі, вольнага ад бясконцага жавання, прысачэвванняў, дуроты і тлушчу.

Як зачараваны глядзеў я на мурашовы ручай, які накаціўся на цыкаду, прагнаў яе і высмактаў сакавітую крынічку, якую тая выкапала сабе. Пінэс паглядзеў на мяне, адчуўшы, што час заліць мне ўвушшу мараль прыспеў.

— Чаму ўладар Саламон у сваіх прыпавесцях праслаўляў менавіта мурашоў? — папытаўся ён. І сам адказаў:

— Бо быў ён манархам! А гэныя аддаюць перавагу мурашам перад цыкадамі, а пчолам — перад жукамі-гнаваякамі. І злыдзень Мічурын туды сама. Манархі і камуністы заўсёды бачылі ў нас сляпую масу, натоўп нявольнікаў, чые ўмелствы дастасоўваць джала свайго нявольніцтва пераходзіць у спадчыну.

Потым адвёў мяне ў барак. З дзедавага ложка ўзяў том Бэрбанка і голасна працытаваў: “Перад Прыродай безумоўна роўныя і гадзюка, і народны павадыр”.

— Чаму, ну чаму? — ускруціўся дзед з кухоннага стала. — Чаму ты дурыш малятку галаву?

Працяг той лекцыі я пачуў ад Пінэса толькі пасталеўшы, пасля таго як настаўнік захварэў і злучвы яго душы разарваліся.

— Лепей усё жыццё каціць свой шарык гаўна, чым ліпнуць да мёду ўлады, — абвясціў Пінэс, мелючы далікатэсы мадам Бускілы і дробна смеючыся.

У вёсцы засталіся адно Рылаў, Пінэс, Тоня, Левін і Рыва. Я папрасіў Бускілу раз-пораз адвозіць іх, каб наведваць слепака ў доме састарэлых. Бускіла кожны раз трымцеў ад пашаны, аднак Ліберзон не зважаў. Толькі пасля таго як Левін апублікаваў свой зласлівы артыкул пра Зайцэра, той адрэагаваў знакамітай водпаведдзю. Потым, калі выбухнула яма з мачой, а Ліберзон той выбух пачуў, то імгненна скеміў і прыехаў на пахаванне.

Быў Рылаў у вельмі вялікіх гадах. Часам вылазіў з ямы, каб пакатацца па палях вярхом, падставіць скуру сонейку, выведаць і праветрыцца. Людзі з усёй краіны прыязджалі паглядзець на старэнькага вартаўніка, які быў жорсткі, як падэшва, і мог гарцаваць на кані дні навывёл.

“Яны не разумеюць, што гаротны падстарак залазіць на сядло, а потым цяляпаецца верхам па двое сутак, бо яму няёмка прасіць, каб яго знялі”, — адказаў мне Уры, калі я напісаў яму пра допыт Егошуа Бэра і Рылаўскія выезды.

Выпарэнні мачавіны, якія цягам дзесяцігоддзяў луналі ў яме, падтачылі — гэтак я мяркую — запячатаныя скрыні і раз’елі дэтанатары з хімічнай затрымкай.

Выбух у хованцы скалануў вёску і ваколіцы. Тысячы старых патронаў ад маўзера, ручныя гранаты і проціпахотныя міны, тоны пудынгаў выбуховага жэлаціна і стосы дынамітных цаглін вылецелі з глыбінь магутным фантанам, замешаным на каналізацыйных сцёках, малаку, вырваным дзёрне і пакарабачаных кулямётах.

Калі жоўтая смуга пайшла з ветрам, выявілася, што палова Рылаўскага падворка ператварылася ў варонку. Загон

для бычкоў ягонага сына Дані зруйнаваны, паўсюль — абвугленыя трубы і стэйкі. У пуні засталіся смярдзючыя галавешкі, якія сычэлі і скварчэлі пад кроплямі бясконца доўгага дажджу.

“Загінула чатырнаццаць рагуль, так за ўсё жыццё не даведаўшыся, дзе хаваецца зброя”, — падсумаваў трагічнае здарэнне Уры.

Стары Рылаў разляцеўся ў радыусе сотні метраў. Яго сын Дані і ўнук Узі, адданыя завяздзёнкам сямейнай канспірацыі, пераканалі паліцэйскіх следчых, маўляў, гаворка ідзе пра няшчасны выпадак на працы, што стаў вынікам змяшання надта вялікіх колькасцяў чырвонага фосфару і серных соляў з каліем, якія прызначаліся для ўгнаення палеткаў.

Колькі дзён па ўсёй вёсцы шукалі Рылаўскія парэшткі, але стары ўсё не знаходзіўся. Мінулі месяцы, перш чым выветрыўся жудасны смурод аміяку, спаленага мяса і дыму, адшукалі падбітыя жалезам чобаты старога вершніка, поўныя цягнучага гнілога фаршу. Правы чобат хаваўся ля крыніцы, а левы зарыўся ў бугенвіліі, якая сваімі галінамі абвівала палі воданепорнай вежы. Боты паклалі ў цэлафанавыя пакеты і пахавалі ў мяне пры сціжме людзей незлічонай.

На пахаванне чобатаў прыдыбалі апошнія ваяры Вартаўніка ды былыя падпольшчыкі з іншых ваенізаваных арганізацый. Сотні бледнаскурых дзядкоў, якіх ніхто не пазнаў у твар, павыскоквалі з падземных ям, падвалаў і бетонных мяхоў. Пасля пахавання сабраліся яны пад засенню дрэў. Абнавілі паролі, зверылі гадзіннікі і абмяняліся выведзесткамі.

Мы заўсёды ведалі, што нават пасля стварэння ізраільскай дзяржавы Рылаў не спыняў назапашвання зброі дзеля абароны вёскі і сацыялістычнага руху, аднак ніхто не ўяўляў маштабы запасаў.

— Рылаў мог узброіць дзве брыгады, — сказаў адзін з прамоўцаў над яго магілай і ўпіўся ў жалобны натоўп жоўтымі

вачыма. — Нам шкада цябе, дружа, шкада маскіроўкі тваёй хованкі, шкада Тоні, тваёй сястры па зброі. І вельмі, вельмі шкада ўсіх тых боепрыпасаў, што пайшлі сабаку пад хвост!

Але Тоня, якую супольнае жыццё з Рылавым навучыла, што смерць ёсць смерць і што тут паробіш, перайшла ад свежага капца мужа да помніка Маргуліса і на вачох прысутных уселася на звыклае месца. Цягам усіх гэтых гадоў яе цела ўжо атрымала чыстую прастору ўнутры рою пчол. Там яна працягнула ссаць і лізаць свае аблезлыя ад вільгаці пальчыкі.

Ліберзон таксама застаўся пасля пахавання на могілках. Пахаджваў, навобмацак пастукваючы выразанай з хушхаша палкай. Калі я падышоў да яго, то ўзяў ягоную руку і правёў ёю па твары і плячах. Ён імгненна мяне ўспомніў.

— Ты такі вялікі! Моц таты і рост мамы.

Потым папрасіў, каб я праводзіў яго на Фаніну магілу. Сеўшы на белы валун, з натугай удыхнуў паветра.

— І Рылаў, гэты шаленец, сышоў, — падсумаваў ён. — Вялікая страта. Пінэс з Міркіным гідзіліся яго, але калі б не Рылаў і кампанія, мы б тут не пратрымаліся. Трэба, ой трэба такія людзі, як ён!

Водар кветак і дэкаратыўных хмызоў пацешыў яго.

— Тут і гародніну трэба пасадзіць, — сказаў ён. — Гародніна на гэтым месцы шугане да неба.

У Крыму, апавёў ён, жыў нейкі селянін, які сярод вясковых магіл садзіў кабачкі і цыбулю, кавуны і бульбу, маючы неблагі ўраджай. Бульба сягнула памерамі дынь, а кавуны набрынялі слодыччу і чырванню.

— Адзін гарбуз, які быў вагой больш за шэсць пудоў — амаль што як ты, Барух, — дык забралі на тройцы і адымчалі ў палац цара Мікалая II.

— Кроў нябожчыкаў пульсавала ў кветкавых капілярах, — патлумачыў ён. — На маёй магіле пасадзі ружы і баклажаны, і я насычу іх сваёй старэчай плоццю, каб “расквітнела квяціста ў Зямлі Ізраіля!”

Ліберзон дастаў складанчык з драўляным тронкам. Такі самы сцізорык быў у дзеда, ён калупаў ім кару дрэваў. Асцярожненька, баючыся, каб стары нічога не адчуў і не раззлаваўся, я таксама сеў на магілу яго жонкі. Ліберзон абіраў яблык Джонатан, які дастаў са штаноў.

Абабраная лупіна, тонкая і суцэльная, такая сабе чырванаватая стужка, бесперабойна выскоквала з-пад нажа, даўжэючы. Потым Ліберзон стаў перамолваць яблык спічасцімі, падобнымі да зубоў, дзяснамі.

— Там! — пачаў вымаўляць добра пастаўленым голасам ён. — Там, дзе цяпер пластмасавая фабрыка кібуца, буяў цудоўны вінаграднік. Менавіта там я сустрэў Фаню.

Насупраць ночы Бускіла вёз нас назад у дом састарэлых. Ліберзон сядзеў паміж намі на пярэднім сядзенні чорнага пікапа, млявы і звялы.

— Наступным разам паеду гарызантальна, у заднім аддзяленні, — сказаў ён.

Па павароце я далікатна трымаў яго за локаць і завітаў з ім у палату. Стары балгарын у ядвабным халаце і пры чорным матыльку ляжаў на койцы, пасміхаючыся прыцяцелю.

— Здароў, Альберт, — павітаўся Ліберзон.

— Ужо вярнуліся?

— Усё скончылася.

— У нас пасля пахаванняў усе ідуць у дом нябожчыка і ядуць са смакам, — летуценна прыцмокнуў Альберт. — Пастэлікас, салера ў салодкім соусе, халодная шпарага. Ну, і папіць чаго.

— А ў нас пасля пахавання працягваюць жаваць камбікорм, — заўважыў Ліберзон.

Дзяды рассмяліся.

— У Варне была ў мяне жанчына, — сказаў Альберт. — Мела яна бюст — па тры кілаграмы кожная палоўка. Усё цяпер зямля.

Ліберзон паказаў на мігах, маўляў, пара мне ісці, і я вярнуўся дадому.

Гэта быў час, калі старыя паміралі адно за адным, так, нібыта змовіліся і склалі падрабязны план. Тыя, хто прамаўлялі над свежымі магіламі, часта прыгадвалі “вакуум, які пакінуў нябожчык”. Але насуперак прыродзе, якая, паводле словаў Пінэса на занятках па прыродазнаўстве, “не трывае пустаты”, той вакуум нічым не запаўняўся.

Уначы я пайшоў падглядаць у акно Мешулама, які схіліўся над старымі газетамі і канспектамі. Аздоблены жалобнай бародкай*, белай ды рэдзенькай. Уганараваны зморшчынамі раскаяння.

Тыя, хто прыходзіў суцешыць, чулі з яго вуснаў пакаяльныя маналогі пра ўласнае гультайства, якое скараціла бацькавы дні, тырады самаганьбавання, маўляў, займаўся ён другарадным, а таксама павучальныя падсумаванні асноўных адрозненняў паміж малярыйным камаром і камаром звычайным, выкладзеныя добра пастаўленым голасам лектара амаль нараспеў. У лічынкі камара звычайнага дыхальныя трубка даўгая, таму яна плавае дыяганальна, а ў лічынкі трасцавага — дыхальная трубка кароткая, і яна плавае гарызантальна. У камара звычайнага вусікі кароткія, а живот з нізкай пасадкай. У малярыйнага камара вусікі доўгія, а пасадка жывата вышэйшая. Мешулама запыталі, чаму ён згадаў прысутным базавыя звесткі, якія кожны вучань можа прамовіць на памяць, і той нясмела адказаў, што памяць у руках габрэйскага паселішча ператварылася ў нетрывалы замес, але ёсць рэчы, якія трэба помніць і ведаць жалезна.

* Паводле габрэйскай завядзёнкі пасля смерці блізкага каторы час мужчыны не голяцца.

Калі заканцаваліся трыццаць дзён жалобы, глянуўшы ў люстэрка, Мешулам вырашыў барады не галіць.

“Упершыню ў Мешулама атрымалася вырасціць хоць нешта. І цяпер яму цяжка вось так узяць і знішчыць градку, якая ўскаласілася на ягоным твары”, — адрэагаваў у лісце да мяне Уры, упрошваючы мяне пісаць аб усім падрабязна.

Барада Мешулама квітнела і буяла. Як заведзена сярод барод, яна дарыла свайму гаспадару ўнутраную ўпэўненасць і веру ў абраны шлях. Кожны дзень ён прыходзіў да бацькавага капца з нейкімі пытаннямі, і яго з’яўленне прыўносіла наведнікам могілак узрушэнне. У старой спячоўцы, падпязаны выцвілай вярочынай, якая належала нябожчыку Цыркін-Мандаліне. Ускудлачанай гарой валасоў з белымі і сівымі пасмамі на макушцы і твары Мешулам нагадваў адначасова Гордана і Ханкіна, павадыроў практычнага сіянізму, а яшчэ прарока Ярэму. Папрыехалыя сюды на экскурсію амерыканскія турысты і школьнікі пазіралі на яго з абаяннем і прасілі сфоткацца. Бускіла прапанаваў нам заплаціць Мешуламу “якія пару лір”, каб круціўся цэлы дзень тут, у Доме Вечнасці для Першапраходцаў, з матыкай і старадаўняй фуражцы. Бускіла нават планаваў прывезці фатографа і надрукаваць для продажу Мешуламавы партрэт на каляровых паштоўках.

Як на мяне, Мешулам быў стрэмкай у воку. Ад моманту ад’езду Аўрагама і Рыўкі за мяжу пачаў нахабнічаць. Аднойчы запатрабаваў, каб мы, бач ты, “каб мы”, усталявалі пудзіла Хагіт ля бацькава помніка. Але цяпер, калі дзед памёр, а Аўрагам з’ехаў і гаспадарка адышла ў мае рукі, цяргненне лопнула.

— Не хачу ставіць гэтую разлезлую кароўчыну паміж маймі магіламі! — заўпінаўся я. — Да таго ж калі б твой тата хацеў, каб яна была побач, то мог бы папрасіць яе ў Ліберзона.

Бускіла ўжо меўся быў дабіць Мешулама сваёй звыклай фармулёўкай пра “неадпаведнасць нябожчыцы ўмовам прыёму ў замахільны калектыў”.

Аднак Мешулам нечакана адступіў. Яго твар ахутала залаціста-празрыстая аўра, якую выпраменьвалі скаральнікі пустэльні і асушальнікі балот. Гэты выраз ён прыўлашчыў, углядаючыся цягам доўгае гадзіны ў старыя фотаздымкі.

Колькі тыдняў пасля выпрабоўваў сілы ў сялянскай працы. Прыцягнуў на падворак некалькі цыпак род-айлендскай пароды. Пасля намысліў пасеяць гарод.

Нясмела ён ступіў на падворак Рахэль Левінай, чья гаспадарка славілася гароднінай, і паказаў ёй адну з перлін сваёй калекцыі — кнігу нейкага Ліўшыца, селяніна з Пэтах-Тыквы, “Вырошчванне гародніны ў Зямлі Ізраіля”. Але Рахэль з сумневам зірнула на звялы фаліант, чью вокладку ў якасці маляўнічага абяцання росквіту і ўрадлівасці аздабляла гіганцкая салата і два ўкормленыя маляткі. Яна заўважыла Мешуламу, што кніга старэйшая за машаў, несучасная і недакладная.

Аднак стыль Ліфшыца Мешулама паланіў.

— “Баклажан палюбляе лёгкую і ўгноеную глебу”, — прачытаў мне ўголас, а яго вусны склаліся ў трубочку так, нібыта той улюбёны баклажанам гной каштавалі.

Два наступныя вычитаныя ў кнізе сказы зачаравалі яго яшчэ больш:

“Найлепшы гатунак рэдзькі ў Зямлі Ізраіля — гэта неабнімны Белы Штутгарт”.

“Чым драбнейшы жывун, тым каштоўнейшы мае экскрэмент. Гаўнякі парнакапытных лепшыя за ляпёхі скаціны, птушыны памёт лепшы за галубіныя паследкі, а пажыўнейшыя ад усіх — вылучэнні шаўкапрада”.

“Ён мроіць пра арыйскую рэдзьку-гіганта, якую напампуюць калам мікробаў”, — адкаментываў у лісце Уры і дадаў, што Мешулам усё ж пэўна ўвойдзе ў гісторыю “ў якасці першага селяніна Даліны, які разносіў гной пры дапамозе пінцэта і лупы”.

Мешулам такі здабыў чарвякоў-шаўкапрадаў. Рахэль, чалавек зычлівы і цярыплівы, дазволіла яму сабраць з вялікага

тутаўніка, што стаяў на падворку, свежыя лісточкі для кармёжкі яго мікраскапічных скацінак. Але нават цуд-гной не дапамог. Зямля адчула ваганне яго настрашаных рук, скаланулася і выплюнула насенне назад.

Згаладалыя курыцы сталі за вочы яго абгаворваць.

Мешулам не адчаяўся. Запланаваны подзвіг надзьмуў вантробы і аквеціў твар мінай цяжарнасці. Вяскоўцы добра ведалі гэты выраз, хіба толькі з хаты і кароўніка. З барадатага твару яны сэнс той міны прачытаць не змаглі, палічыўшы яе смуткам.

Яго плоць умацавалі, напампаваўшы бацькавай упартасцю і матчынай бессаромнасцю. Ён наняў Узі Рылава, каб той заараў яму поле. Потым Мешулам пазычыў вясковую бензакасілку і цяжкую барану, каб выкарчаваць з неўрадлівай дзялкі густыя дываны дзікай морквы, дурнічніка і рэзеды фарбавальнай.

Ацалелыя мышы-драпежнікі, змейкі, станожкі і мангусты з жахам уцякалі з дзялкі, якая ад часоў хваробы Цыркіна-Мандаліны ўжо паспела стаць іх домам. Зялёны трактар маркі “Джон Дыр” раскідаў краціныя рэзідэнцыі, раструшчыў яйкі яшчарак і асляпіў сонечнымі промнямі ўзлаваных секачоў. Узі згроб усё ў вялізную купу край дзялкі. Мешулам падпаліў яе і як зачараваны стаў назіраць звеставанне вялікіх і ачышчальных языкоў полымя.

“Мешулам нарэшце вырашыў стаць селянінам”, — казалі вяскоўцы на вечаровых пасядзелках у малачарні, прапаўваючы яму дапамогу і добрую параду, бо адзіныя прылады, да якіх ён набліжаўся ў сваім жыцці, былі дапатопныя граблі Аўрагама Кірхнера і Цырле, чые выявы з’яўляліся ў вузкапрафесійных часопісах дваццатых гадоў. Але Мешуламу парады былі без патрэбы. З акруговай рады ён наняў вялікі экскаватар і з пылу насыпаў паўтараметровы вал. Уражаным суседзям патлумачыў, што збіраецца зладзіць эксперыментальнае заліўное поле для паўводных культур.

Абвясціў:

— Рыс — важны пажыўны прадукт, які ізраільская вёска пакуль што абыходзіла сваёй увагай.

Але зараз ніхто яму веры не даў. Усе зразумелі, што пад белай барадой, а таксама слаямі землялюбства і жалобы тоіць Мешулам сваю найвялікшую копанку. Пастанавілі абмеркаваць гэтую прапанову на найбліжэйшым сходзе, дзе на павестцы стаялі перамовы з пастаўнікамі ўгнаенняў, цэнтралізаваная пакупка сталёвых рэек для пашырэння кароўнікаў, а таксама, да маёй радасці, просьба Уры прыехаць у машаў.

Ад часу яго выгнання з вёскі мінулася колькі гадоў, і жарсці ўжо абляглі. Жонка Якубі даўно вярнулася дахаты, несучы над галавой ганарлівую аўру замірэння на сваіх умовах і рэвалюцыйных, прыцягнутых з горада, ідэй. Калі Уры даслаў ліст у сакратарыят і папрасіў прыехаць з візітам на святы, было ясна, што вясковыя ўстановы яго просьбу задаволяць.

Але сходу не адбылося, бо неспадзеўкі Мешулам выперадзіў усіх сваёй спрытнасцю. Наконадні, увечары, выйшаў на поле ў бацькавых гумовіках для кароўніка ды з новай кувалдай, якую купіў на інструментальным складзе. Нават калі знайшоў лісты Бэрла Слуцкіна да Ліберзона, якія высыпаліся з кардонных тэчак і луналі па памяшканні сакратарыята, у яго не так запаліліся мазгі, як цяперака, калі брыў уздоўж лініі арашэння і разбіваў вентылі адзін за адным, нават не азіраючыся назад.

Вада пырснула няспынным фантанам. Спыраша крыху пратачылася ўглыб зямлі, але па каторым часе, калі дробныя камякі пазліпаліся і ніва ператварылася ў агромністую гразевую сажалку, вада стала падымацца.

Мешулам дахаты не вярнуўся. Ноч навывёт ішоў, захрасаючы ў грязюцы, і, калі вада паднялася да верху гумовікаў, узлез на верхатуру землянога вала і сеў там. Пакуль пачулі

галашэнні з кароўнкаў і куратнікаў, пакуль прачнуліся кампетэнтныя сябры і заўважылі падзенне ціску ў трубах, мультая зямля паспела ўжо заліцца, а машаў згубіў трохтыднёвы запас вады.

На раніцу мы ўсе стаялі край Міркінскай гаспадаркі, ашаламленыя відовішчам. Дно ўжо зрабілася гразкім. Шматлікія затокі і пратокі пастаральна зіхцелі пад сонцам. З вугла, дзе я стаяў, стала відаць, як Сіняя Гара адлюстроўвалася і калывалася ў сцішаных водах. Пад няўцямнай жудой хавалася сімпатыя, якая тоіцца ў сэрцы кожнага селяніна пры выглядзе струменя, гэтай жвавай, празрыстай і сцюдзёнай стыхіі, што адлюстроўвае ў сабе аблачыны.

Адзін наш Пінэс адчуў, што справа зробленая. Пасля гадоў і гадоў пасеву і збору ўраджаю, слёз, радасці і здзекаў разарваліся зямныя ланцугі, нетры скутай зямлі расчыніліся.

— Я стаяў там і прыгадваў дзень, калі Аўрагам Міркін дэкламаваў свой верш. Нават тады ніхто не ўчуў, што катастрофа бліжэе, — апавёў ён ведамаснай камісіі, якая праз доўгі-доўгі час спадобілася разабрацца ў суплёце былых падзей.

Следчыя глянулі на яго, потым — адзін на аднаго, сказалі яму “дзякуй” і адпусцілі дахаты.

Неўзабаве большасць людзей пайшла сабе з Міркінскай гаспадаркі, я ж быў не ў стане. Пакуль я стаяў і назіраў, вадзіца рабілася каламуццю. Зеленаватая пялёнка жуды зацягвала мае вочы. Пах легенды і сумненняў прывабіў на паверхню парасткі вострай асакі і плакун-травы, а таксама вялікіх садовых смаўжоў, якія ўсё жыццё чакалі гэтага вільготнага звеставання. Мешулам стаяў на земляным вале. Узброены сцягнутым са сценкі Барака Першых крывым сярпом-траўнікам і падпяразаны цыганскай касынкай свайго бацькі.

— Тут паўстане балота!

— Камар’я будзе... — голасна застагнаў Якубі-сакратар, якога кошт пралітай вады і жнівовая страда канчаткова звялі з розуму.

Мешулам падняў руку.

— Абавязкова будзе! — пацвердзіў Мешулам. — Габрэйская вёска забылася на балота, і зараз мы асвяжым ёй памяць.

Якубі больш не мог стаяць згарнуўшы рукі. З рыкам “Ты псіх!” прарваўся на сядзенне экскаватаршчыка і завёў рухавік. Пратараніўшы сталёвым каўшом земляны вал, зрабіў у ім двухметровы пралом. Саджалка пачала выцякаць навонкі і заліваць сумежныя нівы.

— Не быць таму! — тэатральна загукаў Мешулам, свядома прыўлашчыўшы інтанацыі, якія Пінэс на занятках па Бібліі менаваў “клікунскімі”. — Капайма каналы! Утыркайма керамічныя трубы! Запрашайма прэсу! Гадуйма эўкаліпты! Спявайма! Хварэйма! Памірайма!

Сёй-той зарагатаў. Але я бачыў Пінэса, Тоню, Рыву, якія тапталіся наўзбоч, настрашана трымаючыся за рукі. У доме састарэлых, я ведаў, Эліезэр Ліберзон перастаў жаваць сняданак, бо забыты смурод, смертаносны і настальгічны, запырхнуў у ноздры. Потым Ліберзон сказаў Альберту: “Мне млосна!” — і званітаваў на абрус дробны грудок агідна-разлезлай раскі.

— Плеўка лопнула, і апраметная разявіла пашчу, — сказаў Пінэс і стаў разважаць прынагодна пра свае мазгі, пра хваробу, якая разаслала на іх воблачныя коўдры забыцця. Па-над тымі коўдрамі відаць толькі горную вершаліну, што вытыркаецца як самотная блакітная выспа памяці.

Падсцёбнуты моцным голадам настаўнік на апошнім дыханні пацёгся дахаты патапіць свой пярэпалах у рондалі з рысам і кабачкамі ў таматным соусе.

Тоня Рылава запхала два пальцы ў рот і вярнулася на варту да магілы Маргуліса. Скура вакол яе пазногцяў зрабілася порыстая і белая, усё роўна як маршчыністая пенка на гарачым малаку. Рыва, якую балота адарвала ад мыцця вокнаў, вярнулася да свайго занятку. Мешулам па-ранейшаму

выпраменьваў спакой і весялосць. Скрупулёзнае знаёмства з практычнымі аспектамі сіянісцкай мроі падрыхтавала яго да светлай будучыні. Таму штурм Якубі вершаліны землянога вала толькі дадаў Мешуламу гарту.

Адгэтуль усё адбывалася згодна з непарушным прынцыпам прычынна-выніковай сувязі. Вада пракралася на сумежны луг з канюшынай, парваўшы і пашкуматаўшы далікатныя сцяблінкі. Ад мулкага дотыку вады кукуруза разлезлася і ператварылася ў губчатыя пухіратыя ляпёхі. На водным абліччы ўфармаваліся прыбышы з іншых часоў — пузатыя бурбалкі. Яны покнулі і разнеслі жудасны смурод паравіння. З пранізлівым гудам расшчапіліся падземныя сховы, і камарыная хмара асобін з высокай пасадкай і кароткімі хабаткамі ўзнялася з дрыгвяных глыбін.

Толькі тут я пачаў разумець, што няма нічога выпадковага. І нябачныя празрыстыя нітачкі, якія звязваюць нас з зямлёй, цягнуцца на неймаверную глыбіню і адлегласць, дзе пераплятаюцца ў адметных пунктах бялёсага карэння, трупаў і археалагічных артэфактаў. Прыгадаў я гаротнага Левіна, як той, заломваючы блакітныя пальчыкі, выплюнуў, маўляў, зямля не дае сіламоцы таму, хто па ёй ходзіць, адно ўлівае вар'яцтва праз падэшвы ног.

Уцёкі дзед ад Саламеі, сыход Эфраіма, выгнанне Уры, паездка Аўрагама, непрачытаныя любоўныя барозны Даніэля Ліберзона — усё гэта папросту расколіны, з якіх точыцца атрута, што ніколі-ніколі не згусне.

“Пінэс памыляўся, — сказаў я сабе. — Ён затыкаў пальцамі не тыя дзіркі. Выпадак не кіруе намі. Інакш давядзецца прызнаць, маўляў, грудзі Песі Цырканай — пара важкіх выпадкаў, якія зрабілі свой уплыў на Цыркана-Мандаліну і спрычыніліся прыходу ў свет касамозгага сыночка”.

Пасля абеду прыехалі некалькі нанятых Мешуламам у сумежным гарадку беспрацоўных. У сялянскіх святках і царскіх фуражках, якія той начапіў на іх. Са збянтэжанымі ўсмешкамі, якія размазаліся па твары, выглядалі смеху варта

і жалю годна. Мешулам параздаваў ім старыя косы і матыкі ды пацягнуў да балота. Да нашага здзіўлення, яны адразу ж выбухнулі старадаўняй песняй першых меліратараў:

Я не жаба піць ваду,
Ды пяю я на хаду
Песеньку вады, песеньку вады.

Зможам — семсят нас герояў —
Гадаў, хай іх — сотні рояў:
Кожны малады, кожны малады.

Мы спявалі б на балоце,
Ды маўчым, бо ў кожным роце
Да краёў вады, да краёў вады.

Спыраша цягнулі сарамліва, але паціху-патроху галасы ўзмацніліся, разгуляліся, рукі спевакоў сталі разлітацца ўшыркі. Аднак праз гадзіну прымчалі нанятая Якубі грузавікі з цыстэрнамі. Яны адпампавалі пратухлую ваду і паехалі спусціць яе ў перасохлае рэчышча горнага ручая. За імі валачыліся “гіберы”, нагужаныя пылам. Самазвалы сталі высыпаць змесціва кузаваў на зямлю. Яшчэ не бралася на вечар, а зямлю ўжо ўтрамбоўвалі дрыготкія ад раз’юшанасці каткі. На рахунак Цыркінскай гаспадаркі разам з апошнім папярэджаннем на вопіс маёмасці запісалі выдаткі на ваду, чыненне шкоды і арэнду транспарту і аснашчэння. Надвячоркам, калі я паехаў на чыгуначную станцыю прывезці Урыдахаты, выдавала, што ранішнія прыгоды і відзежы былі проста яшчэ адной пачутай мной гісторыяй, маім чарговым начным жахам.

Ехаў я на пікапе праз нівы. У мяне правоў няма, соваюся я адно па прасёлкавых дарогах вакол машава.

Уры саскочыў з вагона, і мы абняліся. Калі прытуліўся да яго, то адчуў, што ў яго адышла костка і ён пасталеў.

— Ты мяне раздушыш, бегемот! — са смехам выдыхнуў ён. — Ты нават не ўяўляеш, які ты дужы.

Выглядаў ён цудоўна. Хударлявы насмешнік, паглядны і прывабны, як даўней. Мы паехалі дахаты. Уры глядзеў на абробленыя палеткі. Абапал дарогі баваўняныя пушачкі выпускалі белыя бародкі. Наліваліся чырванню першыя плады граната, патрапіўшы ў перазменку з познімі перскамі гатунку “самэрсэт”. Крыху далей над першай восеньскай бараной шчыравала жоўтая аграмадзіна камбайна “Інтэрнэйшнл”. Па паралельным прасёлку мы сталі караскацца на ўзгорак. І ўперліся ў агароджу Дома Вечнасці для Першапраходцаў. Уры змоўк, уражана паглядаючы на помнікі, а таксама на буйныя лістоты, кветак і дэкаратыўных дрэваў.

— Што ты робіш з усімі заробленымі грашыма? — запытаў ён, калі мы зайшлі ў барак. — Тут нічога не памянялася.

Я па-ранейшаму спаў у старым ложку. Нахінаўся аграмаднай, мяккай на дотык, прасціной дзеда. Вялікія алавыя лыжкі і шклянныя талеркі бабулі Фэйгі ўсё яшчэ служылі на кухні.

Мы папілі гарбату. Паелі смачнага пірага, які прывёз Уры. Увечары я прапанаваў кузэну дзедаў ложак, бо паводле просьбы Камітэта перадаў дом ягоных бацькоў кантару, які прыбыў на час паміж Рош га-Шана і Судным днём, каб весці ў нас літургію.

З Уры мы чуйнавалі ноч навывёт.

— Заўтра, — сказаў ён, — пойдзем да Пінэса і, можа быць, з’ездзім адведаць Эліэзера Ліберзона.

Я трохі здзівіўся, пачуўшы пра візіт да Ліберзона, бо Уры і да дзеда, калі той жыў у доме састарэлых, не надта хадзіў.

— У кабінэ гэтых бульдозераў часу падумаць шмат. Ліберзон — мой чалавек, мой дзед у гэтай вёсцы. Не Пінэс, і не дзед.

— Усе шукаюць сабе жывы прыклад, — адгукнуўся я. — Бускіла дагэтуль перакананы, што Пінэс — праведнік. А Пінэс напісаў у вясковай насценгазеце, што адметны — ты.

— Для Пінэса я адно экзатычная звярушка.

У цямрэчы я пачуў смех Уры. Тонкія хвалі любаты безупынку лашчылі мне твар.

— Я раскайваюся, — дадаў Уры праз колькі хвілін. — Мне шкада ўсяго, што адбылося на вежы. Быў я недапечак, а яны мяне спакусілі. Я стаў у жаночых руках забаўкай, інструментам помсты. Шкада, што адразу, калі ўсё гэта пачалося, я не прыйшоў да Эліезэра Ліберзона.

— Ён спусціў бы цябе з ганка, — зацеміў я. — Асабліва пасля таго, як ты перадолюўся з дачкой Даніэля.

— Ат, ні з якога ганка ён бы мяне не спусціў! Ён бы правёў са мной гутарку. Але цяпер усё гэта ўжо няважна. Я прайшоў навуку самастойна. Ты зараз размаўляеш з самым манагамным мужчынам у Даліне і свеце.

— Не кожны можа знайсці такую, як Фаня, — сказаў я. — Жанчыну, якая вартая адданасці на ўсё жыццё.

— От, ты не петрыш, таму і вярзеш абы-што, — сказаў Уры. — Кожная жанчына вартая адданасці на ўсё жыццё. Гэта залежыць не ад яе, а ад чужога рашэння. У Фані не было нічога адметнага, апроч кахання Ліберзона. Была яна ўсяго толькі лютэркам, якое безупынку глянцаваў Ліберзон. Перад якім садзіўся на шпагаты і выкручваў піруэты. Бо апяваў, абагаўляў і вадзіў карагоды ён вакол сябе, каханага. Большасць жанчын такое чакае.

— А дзед з Саламеяй?

Уры выпрастаўся.

— Дзед вырашыў, што Саламея вартая адданасці на ўсё жыццё, — сказаў умеркаваным і роўным тонам так, нібыта фармуляваў прамоўленае сотні разоў. Усё роўна як дзед паўтараў: “Яны-выгналі-майго-сына”.

Уры дадаў:

— Хоць яна не была вартая і дзвюх хвілін. І ён аддаўся Саламеі, забіўшы на шляху да яе бабулю і не бачыўшы той Саламеі амаль што ўсё жыццё.

— Ты ўжо разважаеш як твая матка, — узлаваўся я.

Уры засмяўся.

— Вы з маёй мамай не надта ладзіце, але каб ты ведаў, яна не дурная, ой не! Яна своєчасова выцягнула адсюль тату. За пару секунд да таго, як згарэў knot.

Запаліўшы дзедаву лямпу для чытання, ён сеў на ложку. Яго аголены торс выявіўся вытанчаным і зграбным. Ад ночы, калі яго адлупцавалі, застаўся толькі адзін шырокі рубец панад левай смочкай — адбітак наска нечага працоўнага чобата. Уры парыўся ў фанерным чамадане і з усмешкай дастаў канверт.

— Атрымаў ад іх ліста.

І выцягнуў фотаздымкі вялікага белага дома з пальмамі абাপал. Рыўка, у жоўтай сукні, сядзела пад паветкай драўлянай веранды. З масіўнага кубка цягнула чырванаваты, абкладзены кубікамі льду напой. Яе круглыя вочы радасна зіхцелі панад шкляным краёчкам. Аўрагам — у кароткіх штонцах і шэрай цішотцы. Пад трапічным сонцам зморшчыны на лбе сухія і абвіслыя. Дзядзька інструктуе групу мурынаў у памяшканні кароўніка, які выглядае спалучэннем навуковай лабараторыі і палаца.

— Так, — сказаў я. — У яе сапраўды атрымалася гэта. Я не вінавачу яе. Добра, што ты не бачыў свайго таты, калі ён вярнуўся з допыту Егошуа Бэра.

Выдатна помню яе. Як яна нацягвала на твар міну мэ-таскіраванасці і заклапочанасці, як дабітная, але недалёкая нясушка. Увесь свой курыны розум скіравала на дасягненне мэты. Пасля таго як яе муж вярнуўся з канторы Камітэта і страціў прытомнасць у кароўніку, было ясна, што яна мусіць вывезці яго з вёскі. Тады яна прыпусціла да брата. Ён прыязніўся з іншымі падрадчыкамі дарожных работ, гандлярамі зброяй, ценявымі вараціламі, чыя сетка апляла ўвесь свет, а таксама распушчанымі ў паветры пасрэднікамі, якія ўсё бачаць, але якіх — нябачна.

— Мой брат мне дапаможа, — паўтарала яна. — Мне дапаможа мой брат.

І раптам яна мне спадабалася.

— Я еду паразмаўляць з братам. Хочаш перадаць нешта нашаму Урыньку?

Яна з'ездзіла і вярнулася, нікому пра вынікі паездкі не апавёўшы. Але праз колькі дзён з візітам у гаспадарку прыбылі тры незнаёмыя мужчыны. Халодныя і моўкныя, тыпы абглядалі наш падворак, і адлегласць паміж імі заўсёды заставалася пастаянная, гэтаксама як паміж мошкамі, якія ў пуні кружляюць на месцы. Яны мералі і прыкідвалі, абменьваліся фразамі з Аўрагамам і колькі гадзін сачылі за ягонай працай у кароўніку. Іх гладкія гарнітуры зіхцелі, нібы грудкі голубаў-самцоў, а пыл і салом абміналі і не ліплі да выкшталцонных фрызур і наглянцаваных да стану люстэрка кончыкаў туфляў. Я вырашыў, што калі б афіцэр шатландаскіх камандас змог зацяжарыць ад бандзюкаватага адваката Розы Мунькінай, дык гэта былі б іх сыны.

Адзін з тыпаў здымаў на фотаапарат залу даення, занатоўваў паказнікі і крэсліў табліцы. Праз месяц пасля таго візіту прыбылі грузавікі і скупшчыкі. Аўрагам прадаў кароваў, а таксама электрычнае і пнеўматычнае аснашчэнне. Пакінуў мне блакітны “Фордсан-Дэкста” і з'ехаў у кампаніі жонкі, чатырох цяжарных цялух, якія рыкалі, распачна азіраючыся назад, а таксама некалькіх тузінаў прабірак замарожанай спермы. На Карыбскіх выспах гэтую хеўру чакаў дзяржаўны падрад, “сасмяглыя да малака дзеці”, неабмежаваныя бюджэты, вясёлая і легкадумная зямля, не заражаная косткамі святых ды атрутнымі салямі месіянства і чакання.

Хоць яны мне і аддалі ключы ад свайго дома, але я застаўся ў бараку. Зрэдчас заходзіў туды — адкрыць краны, каб не засмеціліся трубы. Паветрыць пакоі. У кароўніку шчыльнае павуцінне апляло стойкі даення. Яшчаркі-геконы і павукі-скакуны хапалі гнус паміж расколінак сценак, а ўначы я чуў

кволае поканне кафляных плітак, што трэскаліся самохаць. Мінулася колькі тыдняў, пакуль адцвіло рэха даільных сімфоній і чвяканне жуйкі над яслямі, аціх свіст скампрэсаванага паветра і спынілася плюханне ляпёхаў у каналізацыйны сцёк. Малочныя рэкі ператварыліся ў пульхны слой жаўтаватага парашку, які пакрыў падлогу і па якім прыемна прайсціся басанож.

“Гэтак, — сказаў я сабе, — выглядала вясковая кузня браатоў Гольдманаў, калі яны пакінулі дзедаву гісторыю і згінулі на вайне”.

— Ён чакаў Саламею, адно каб адпомсціць, — зазначыў я.

— Маё малятка, ты прафан! — азваўся Уры. — Помніш, Пінэс апавядаў нам аб кругаваароце кіслароду і дыханні ды ўзяў цябе, каб ты ўстаў перад класам і стаў дыхаць у прыціснуты да рота і ноздраў пакет?

— Помню, — адказаў я. — Урэшце я страціў прытомнасць.

— Бо ты быў слухмяны хлопчык, а Пінэс заўсёды забываўся сказаць табе, калі трэба спыніцца, — выскаліўся Уры.

— І што? — пакрыўдзіўся я.

— Дзед усё жыццё цягаўся з выдуманым газавым балонам, які Саламея нібыта прыцісне да ноздраў і ўдыхне атрутнае паветра безнадзейнага кахання. Гэтая дурота тачыла дзеда, зводзіла з розуму і ўрэшце, неўзабаве пасля яе прыезду, завяла ў магілу. Чаму, скажы, калі ласка, ён памёр так хутка і якім чынам ён загадзя ведаў, што памрэ?

— Ён стары быў, — адмахнуўся я. — Ён жа сам гэтак і сказаў доктару Мунку.

— Я ніколі не меў веры на дзеда, як ты. І я пярдоліўся з жонкай доктара Мунка праз месяц пасля іх прыезду ў вёску, — з пагардай вымавіў Уры. — Павер ты мне, ён таксама нічога не разумеў. Ані ў каханні, ані ў любоўных хваробах.

Уначы пляц перад малачарняй заліло. Уранку, калі мы пайшло ў госці да Пінэса, то дома яго не знайшлі. Пінэс

пайшоў глянуць на працаўнікоў, якіх выклікалі ў цэнтр вёскі. Гніласныя, сцюдзёныя воды струменілі з вялікіх расколін у бетоне, і калі з ранішняй порцыяй малака прыехалі даяры, то ўбачылі там Мешулама, які скокаў перад рыкліва-плаксівым статкам у чырвонай касынцы і з сярпом, галёкаючы і трыумфуючы.

Гэтым разам сакратару запала клямка. Змардаваны і разгневаны, падняў руку і пляснуў Мешуламу па твары. Пасля стаў намінаць корпусам на Мешулама:

— Яшчэ раз убачу цябе ля вентыляў — і цябе таксама выставляць у тваім дэбільным музеі з жыватом, набітым ватай!

З носа Мешулама цякла юшка, яго жалобная бародка запунсавела плямамі, але Мешулам пасміхаўся як нічога ніякага. Працаўнікі высмоктвалі гразюку і будавалі апалубку для заліўкі новага цэменту, апырсквалі сродкамі для знішчэння пустазелля і латалі прабоіны. Пінэс, цяжка валюхаючыся, пасунуўся ў бок сакратарыята — патлумачыць разгневанай і ачмуранай грамадзе, маўляў, балота ні ў якім разе нельга асушаць пры дапамозе наёмных працаўнікоў.

Там Якубі лаяў яго так заўзята, ажно да вокнаў збегліся людзі.

— Якое яшчэ балота, ты чаго?! Тут ёсць толькі шаленец, які адчыняе краны. Хопіць дурыць нам галаву, Пінэс, мы больш не твае вучні!

Пінэс нагэтулькі раз'юшыўся і абразіўся, ажно не заўважыў, што перад ім стаіць Уры. А вось сакратар заўважыў, убачыў яго са мной, ажно з яго заструменіла на ўсе бакі як з садавага распырсквальніка. Шнар на ніжняй губе, якая трэснула ад маёй рукі ў дзень пахавання дзёда, пабялеў.

— Усе тут! — пырскаўся слінай Якубі. — Уся гаўнярская сямейка ў зборы! Мне трэба выклікаць у гаспадарку трактары, накіраваць ліст у Нацыянальны Фонд насення, але замест гэтага я мушу браць да галавы двух звяр'яцелых Міркінскіх унукаў, бабніка і далакопа, а таксама Мешулама

з яго істэрычна-гістарычнымі рэканструкцыямі і гэтага старога мухамора з жучкамі-павучкамі.

Пінэс паклаў руку мне на патыліцу, каб я, барані Божа, не схапіўся ў рожкі. Уры падстрахаваў яго за локвіцу, і гэткім парадкам мы вырушылі ў бок яго дому — піць гарбату.

— Можа, зараз прыйдзе гэты ваш Шыфрыс, — сказаў Уры. — Бо вы нарэшце падрыхтавалі яму для асушэння балота.

— Ці Эфраім, — дадаў я.

— Шыфрыс не прыйдзе, Эфраім не вернецца, — прыпачатаў Пінэс.

Ніхто не ведаў імені дзеда-цырульніка з Даліны. Усе клікалі яго Рэбе. Выдавала, тытул яму даспадобы. Хоць заўсёды паўтараў: “Я толькі просты габрэй”. Таксама ён быў за кантара — правіў у сінагозе літургію, і за магэля — абразаў немаўлят. Жыў у рэлігійным машаве на паўночным захадзе Даліны.

Аднойчы малым хлопчыкам узяў мяне дзед у той машаў. Яго паклікалі вылекаваць тамтэйшыя хворы сад. Калі мы выехалі на прасёлачную дарогу, што расцягнулася між палеткамі, дзед даў патрымаць мне лейцы. Зайцэр усю дарогу бег умеркаваным трушком. Ён палюбляў гэтыя прынагодныя выезды па пуцявінах Даліны, пасля якіх вяртаўся да руціннае працы з падвойным імпэтам.

У машаве дзед пагутарыў з барадатымі садоўнікамі на невядомай мне мове. Не той, якой пісаў лісты Саламеі. Паслугаваўся ён словамі, якія ўжываў Левін з пастаўнікамі крамы. На зваротнай дарозе дзед са смехам апавядаў мне, як вычвараюцца ўльтрарэлігійныя сейбіты, калі дзеля нарыхтоўкі лепшай якасці сена трэба сеяць на адным лузе адначасова некалькі гатункаў раслін, што ў сваю чаргу забаронена юдаізмам.

— Выходзіць хлопец і сее злакавыя, а назаўтра выходзіць іншы хлопец і на тым жа лузе, і так, нібыта не ў курсе, сее бабовыя.

Сяляне-хасіды людзьмі былі дзіўнымі. Ніколі па-сялянску не лаяліся, згледзеўшы ўвосень бяхмарнае неба. У суботу, можа, і даілі кароў, следуючы прыказанню аб прадухіленні пакут жывой істоты, але шабатні надой, як таго патрабуе іншае прыказанне, не вылівалі. У вядро клалі плітку

з брукаванкі, каб малако лічылася нібыта пралітым на зямлю. З трэцяга боку, у Пэйсах палілі кваснае не толькі ў сваіх хатах, але таксама ў каровіных загонах. Ажно Эліэзэр Ліберзон, гэтак апавадалі, ніяк не мог супакоіцца, пакуль не прыехаў да іх у госці і не заспяваў ультрарэлігійным цялушкам адмыслова ўкладзеную дражнілку, дзе былі такія радкі:

Людна ў Пэйсах... і кароўна.
Бо каровам не ўсё роўна!

Але хасіды былі вясёлыя і дасціпныя, таму не пакрыўдзіліся. Аднак адразу пасля святаў у гаспадарку Ліберзона прыбыла іхняя дэлегацыя. Прывезла поўны кораб хал, чырвоныя слоікі з вышуканым хрэнам, які нагнаў на вочы багата слёз, бутэлькі з уласным самагонам, які зачмурыў страўнік і галаву, а таксама бляшанкі, набіткаваныя селядцамі, якія пацягнулі бацькоў-заснавальнікаў з усяе вёскі чароўнымі канатамі водару і далёкіх успамінаў. Пасля пікантнага, пераперчанага ўзаемнымі шпількамі абеду хасіды падміргнулі адзін аднаму. Выйшлі ў паветку з індыкамі і затрубілі моцнымі галасамі:

— Няхай жыве сацыялізм!

Дурныя птушкі ўхвальна адгукнуліся суладным хорам, ажно нават Фаня Ліберзон разрагаталася і заўважыла збянтэжанаму мужу, што ў першынстве шпілек ён пацярпеў па-разу.

Кантар, ён жа цырульнік, ён жа магэль, быў ужо ў вялікіх гадах. Упершыню прыбыў у Даліну даўным-даўно, калі яго прывезлі на возе з горада, які знаходзіцца па-за Сіняй Гарой, каб абрэзаць дзядзьку Аўрагама.

Воз каціўся па веснавой спружыністай глебе, паветра тахчылася водарам коней і кветак. А маладзён, чыя барада ахінала далікатна-пяшчотную скуру, трапіў у палон вабнот і клекатання зямлі. Калі вярнуўся дадому, то працягваў аб ёй мроіць. Нашу Сінюю Гару ён бачыў з іншага боку, але ў пагодныя дзянькі ўнебаўзятая зямля Даліны адняла яго сон.

Адлюстроўвалася як міраж, панадная і перакуленая ў блакіце нябёс. Калі цырульнік пачуў пра намеры заснаваць хасідскі машаў, спешна далучыўся да яго заснавальнікаў. Праз год паламаў сцёгны пад драўлянымі коламі гружанага воза і быў вымушаны вярнуцца да колішняй прафесіі.

Аднойчы, падчас падарожжаў і праходак па ўсёй Даліне, хасід згледзеў у палях, што належалі аднаму з машаваў, мажную жанчыну, чыё падбароддзе аздабляла пара валаскоў. Жанчына ўпрэглася ў арабскі плуг з тонкім і вострым лемяшом, а ля яе круціўся і ад'ядаў сэрца дзесяцігадовы хлопчык. Мужчына ўразіўся манументальным нагам багіні Астарты, якія ўперліся ў зямлю, а таксама натужлівым стогнам і плямамі поту, якія абазначылі падпахі сялянкі. Завітаўшы ў вёску, спытаў пра жанчыну. Звалі яе Тхія Фэйн. З мужам яны развяліся, і той вярнуўся ў Расію, каб, паводле словаў вяскоўцаў, “асвятліць увесь свет паходнямі рэвалюцыі”. Згарчэлая, але ўпартая, засталася Тхія на сваёй зямлі, а хлопчык той, паспяшаліся данесці хасіду, не яе, а суседскі, якога яна шкадуе.

Рэбе папрасіў вяскоўцаў, каб яго сасваталі. Тыя ўсцешыліся пазбавіцца ад Тхіі, бо тая сваёй прысутнасцю выпрабоўвала межы прынцыпаў узаемнай дапамогі. Праз два тыдні яна навязала на галаву намітку замужняй жанчыны і пайшла за хасідам, цягнучы за вяроўку нагружанага трантамі і ўпружанага ў далікатны вазок асла.

Мужыкаватая нявеста выявілася бясплоднай, але імпэтнай і дабрадушнай. У кожнай справе надавала важнасці нават найапошнім драбніцам. Працавала ў гаспадарцы Рэбе і замест дароў свайго ўлоння ўрадзіла іншыя цудоўныя плады. Сам Рэбе працягваў гойсаць па ўсёй Даліне, навучыўшыся ў дадатак абразаць каровам аброслыя капыты.

Спытана хадзіў пешкі па машавах і кібуцах, на кашэрны лад рэзаў курам і скаціне сонныя артэрыі, кружаў зарослыя капыты, абцінаў скарыніны плоці і пасмы валасоў. Пры выглядзе

непакрытых калень першапраходніц і ўзараных камякоў зямлі ўражана мармытаў нешта над нос. На заробленыя грошы купіў невялікую каламажку, запрэжаную ў кіпрыйскага асла, выгоністага і легканогага. Пасля вайны са збыткаў брытанскага войска прыдбаў патрыманы матацыкл маркі “Бі-Эс-Эй” з вазком.

Калі я быў малы, то Рэбе наведваўся да нас раз на месяц. На адлегласці, над прасёлачнай дарогай, віравалі клубы пылу, усё роўна як ходзіць восеньскі ўраганчык. Потым чуўся здушаны скрыгат старэчы-поршня, і наступала мінуціна, якой чакалі ўсе дзеці.

Стары хасід удараў па тармазах, спускаючы матацыкл накатам з горкі. Перабаўляўся па брукаваным бродзе праз горную цясніну, натужна залятаў на стромы грэбень процілеглага берага. З яго вуснаў вылупляўся выклічнік “ву-ух!”, а твар блішчэў. Шэрая світка і белыя рытуальныя кутасікі матляліся ў паветры. На галаве сядзеў шалом авіятара, у які збіраў таўсматыя пэйсы, а трактарысцкія акуляры пакрывалі вочы.

У вазку матацыкла бразгатала чароўная валізка, якая расчынялася і ператваралася ў цырульніцкі столік. З днішча выцягваліся тэлескапічныя ножкі, з шуфлядак даставаліся лёзы, нажніцы, заплямленая прасціна і ручная машынка для стрыжкі. Дзед-цырульнік расцілаў на стол газету, а на плечы кліента — прасціну ды пачынаў мянціць тачыльным каменем і языком, высакаючы хроніку суседніх паселішч.

Быў Рэбе невычэрпнай крыніцай вестак і плётак з цэлай Даліны. Менавіта ён перадаваў лісты Шлёмы Левіна нанятым у гарадах сватам і ўпотаі адвёз яго ў Тыберыю на першае спатканне з Рахэллю. Не раз таемна правозіў Рылаўскія цыдулкі — яму і ад яго.

Менавіта ён данёс, што моладзь з суседняга кібуца рыхтуецца да нападу на машаў, каб закідаць нас камянямі, або тое, што рэпрадуктыўны конь з вопытнай гаспадаркі дэманструе небывалую стойкасць (“Яго сноп падняўся

і выпрастаўся”, — пасміхнуўся хасід). І менавіта ён з нечуваным імпэтам раздзьмуў скандал з заспетым на гарачым Уры. Пасля таго як людзі навучыліся прапускаць навіны цырульніка праз фільтры логікі і здаровага сэнсу, то змаглі рабіць важныя для сябе высновы. А ён самохаць выклікаўся разведаць усё стасоўна знікнення Эфраіма. Гады шукаў сляды і апытваў, бо менавіта Эфраім, якога хасід стрыг у зачыненым пакоі, здабыў яму скураны шалом ад прыяцеляў на брытанскай базе.

Гадоў пяцьдзесят ён наведваўся да нас. Стрыг дзеда, Эфраіма, Аўрагама, маю маму і тату, Уры, Ёсі і мяне, усю вёску.

— Адзін на ўсіх настаўнік, адзін на ўсіх цырульнік, адна на ўсіх зямля, — адзначыў Уры. — Здурнець можна ад такой пераемнасці.

Я нават працаваў з ім на чале. На згоне вясны, адразу пасля Лаг-Баомэра, да яго прыводзілі ўсіх дзетак, каб пагаліць галаву. Гэтак эканоміліся грошы і паляпшалася якасць валасоў. Малыя дзеткі не слухаліся, соўгаліся ў крэсле і дурэлі, але я, на дзедавы загад, сядзеў ціха-ціха, як “агнец знямелы”. Іншых жа дзетак Рэбе трымаў рукой моцнай, спрытнымі рухамі правіцы правёўшы куслівай машынкай па цемені. Выстрыгаў у валасах шырокую дарожку, здымаў валасы ад ілба да патыліцы, пакідаючы пасмы на скронях, як таго патрабуе Тора, і адразу ахвяру адпускаў.

— Дзёру, прыяцель! — казаў ён дзіцяці. Ахвяра падымалася і збягала, але праз гадзіну вярталася і настойвала, каб цырульнік завяршыў працу ды згаліў пэйсы.

Штогод, напярэдадні святаў, Камітэт наймаў Рэбе для тых нешматлікіх, хто наведваўся ў нашу невялікую сінагогу. Пасля святаў ён вяртаўся дахаты з пачкам купюр у руках, парай абезгалоўленых курэй, скрыняй гранатаў, фінікаў і пераспелых гронак вінаграду. А калі год быў тлусты, то з поўным як вока слоікам смятаны.

Цяпер жа, калі пастарэў, а доўгія годы маленняў і кіравання матацыклам сталі прычынай дрыготкі рук, такіх тонкіх аперацый, як стрыжка і абразанне, яму больш не давяралі. Спяваць і трубіць у рытуальны рог, шафар, быў таксама не ў змозе, і тады хасід сам знайшоў нам новага кантара, свайго крэўніка, — ультраартадокса з горада, што разлёгся за Сіняй Гарой.

Камітэт паслаў на чыгуначную станцыю Узі Рылава ў адкрытым джыпе, што належаў машаву. Сям'я Вайсбергаў — новы кантар і жонка, дарослая дачка і два малыя блізнячкі — выглядалі нажаханымі ад хуткай пыльнай язды па прасёлачных дарогах і аголеных плячэй Узі.

Жонка і дачка адмовіліся ад яго рукі, калі Узі прапанаваў дапамагчы злезці з джыпа, і ўжо праз гадзіну па іх прыездзе з дому Рыўкі і Аўрагама цягнуўся, залятаючы ў мае ноздры, салодкі водар нязвыклай стравы.

Новы кантар быў не роўня старому. Ён тут з нашых нікога не ведаў, і зямля Даліны сваімі чарамі на яго ніяк не ўздзейнічала. Ужо назаўтра яго жонка павесіла на Рыўкіны вяроўкі для сушкі ніколі не бачаныя тут фасоны вопраткі. Потым Вайсберг выйшаў на веранду і стаў практыкаваць трубенне ў шафар, чые гукі пакроілі небасхіл на дрыготкія палоскі і выпудзілі са стрэхаў сотні галубоў.

Кантарскія блізняты ўразілі вясковых дзетак пэйсамі, доўгімі панчохама і шырокімі аксамітнымі ярмолкамі, у якіх патаналі паголеныя галоўкі. Агаламшаныя ад вясковага сонца і свежай садавіны, ад пахаў нівы і кароўніка, блізняты пракрадаліся на падворак пабачыць курэй і цялят, безупынку балбочучы. Так дзіўна і хутка вымаўляючы словы, аж іх аніхто не зразумеў. Асабліва блізнят ашаламілі каровы ў ахвоце, якія нахабна наскоквалі адна на заднія ногі другой, а таксама мулы, гэтыя гібрыды, помесь асла і кабылы, якія здаваліся ім пякельнымі выпаўзнямі. Вясковыя дзеці паказвалі на блізнят пальцам і дражнілі з бяспечнай адлегласці. Падыходзіць не падыходзілі, бо кантаравы дзеці

былі вельмі дзіўныя і завашыўленыя. Пінэс паглядаў на іх нібыта прыгадваючы, але ўласнае дзяцінства ўжо сцерлася з мазгавых дарожак.

— Я ведаю гэтых дзяцей, — паўтараў стары. — Але не помню адкуль.

Дачка, наструненая і суровая, як бацька, з закрытым рукавом і ў даўгіх спадніцах, большасць часу бавілася дома ў самоце, але вечаровымі гадзінамі яе бачылі на праходцы па пальмавай алеі, рука ў руку з маткаю. Надта яны адрозніваліся ад нашых рудых вясковых жанчын і юначак, чые ўрадлівыя спакуслівыя чары надзілі здаля.

У іх меленькіх і шапоткіх кроках, у іх апушчаных вачох матка і дачка нібыта адпыхваліся ад сустрэтых па дарозе неачасаных мужыкоў і хлопцаў з аголеным торсам, нібыта аслаўніліся маленькай заціснутаю паміж пальцаў хустачкай і безупынным мармытаннем, а таксама панцырам непратачальнай вопраткі, якія глушыла найменшыя намёкі і абгаворы.

Аднойчы адвяхоркам Бускіла запрасіў сям'ю Вайсберг у поўным складзе паглядзець могілкі. Мы з Уры працавалі матыкамі ў кветніку, а Пінэс сядзеў поруч. Бускіла апавёў пра пахаваных. Кантар павагаўшы галавой і зазначыў: “Праведную справу выпала вам зрабіць, праведную!” Не ведаў ён, што ў нас хаваюць у труне. Без папрасімцаў і без модлаў.

Калі Вайсбергі падышлі да нас і з усімі шанаваннямі павіталіся, мы выпрасталіся, ушчэнт збянтэжаныя прыгажосцю кантаравай дачкі. Скура яе твару ўзрушвала трапяткім змяшаннем алівы і персіка, а цёмныя вейкі дрыгацелі пад бровамі, чый серп быў моцны і дзёрзкі. Датуль я бачыў толькі жанчын Даліны. Або старых, або пазбаўленых чар у маіх вачах, бо яны былі ў мяне на вачах ад малку да спеласці.

— Спадар Якаў Пінэс, настаўнік, — прадставіў Бускіла. — А гэта мой бос, Барух. А той Уры. Шаноўны спадар жыве ў доме яго бацькоў.

— Вітаем гасцей! — суха прамовіў Пінэс.

Кантар усміхнуўся.

— Вайсберг, — прадставіўся. — Вітаем гаспадароў! Дзякуй за гасціннасць.

— Асцярожна, каб жа шаноўны спадар, заходзячы на кухню, не сутыкнуўся з квасным, — сказаў Уры.

— Уры, спыніся! — узвіўся Пінэс.

— Квасным? — кантар тады яшчэ не пазнаёміўся як след з маім кузэнам.

— Вы ж у Судны дзень едзіце толькі мацу*, праўда?

— Як табе не сорамна, Уры! Спыніся! — загырчаў на яго Бускіла. — Няхай шаноўны спадар яму прабачыць.

— Мы прывезлі сваю ежу, з дому, — зарагаталі малыя блізняты, а іх пазмрачнелы бацька строгім голасам загадаў трымаць языка.

Меланхолія месяца элюль распаўзалася ў паветры, і ўсе замаўчалі. З плантацый моцна тхнула восеньскім перагно-ем. Жалоба па памерлым леце пачулася ў гусачыным гаг-танні. Свойская птушка з гаспадаркі Якубі наскоквала ту-лавам на сятчастыя сценкі загончыку пры выглядзе птахаў, якія ляцелі ў напрамку егіпецкага выраю.

— Зіма і лета, “свіргуль і жораў”, — працываў Пінэс тым жа самым урачыстым тонам, якім вучыў нас у свой час па-мерах біблійнай паэзіі, ды з загадкавай усмешкай на вуснах, якая выразна казалася нам, што стары зноў у форме і чуйны да змены паравін года.

— “Я нібы той, хто пасля збору летніх пладоў, пасля зра-зання вінаграду”, — падтакнуў яму прарокам Міхеем кантар. Напруга была знятая, кантар заўсміхаўся.

Я адчуваў канец лета ў спаленых лістах, што кружлялі ў садзе, у далікатным дотыку вятроў да голага пляча,

* Уры наўмысна строіць кпіны. Нават заўзятыя сацыялісты-атэісты ве-даюць, што мацу, няквасныя праснакі, ядуць у Пэйсах, увесну, а пад-час Суднага дня, увосень, анічога не бяруць у рот.

у знікненні туркавак і раскіданых кублах папяровых вос. Асірацелыя пчолак Міркіна, страціўшы дзелавітасць, абыхава луналі, шукаючы пераспелыя гронкі вінаграду ці фінікаў, якія ўкрыліся ад позіркаў вінаградараў і плантатараў. На досвітку, па вяртанні з начных бадзянняў, я бачыў спруццанелыя цельцы крумкачання, што ляжалі пад кіпарысамі на змерзлай глебе. Раса згушчалася, і на трактарных сядзеннях у праседжаных сялянскімі азадкамі выемках збіраліся маленькія і сцюдзёныя лужыцы.

У паўдзённыя гадзіны згуртаваліся на небе Даліны перыстыя аблогі. Пінэс, Рахэль, Рыва і Тоня сеялі ў сваіх садках рэдзьку і капусту-цвятуху, збіралі бульбу, абціналі і выкідалі мёртвае націнне таматных кустоў. Адно кветкі Дома Вечнасці для Першапраходцаў, мае дагледжаныя і дакормленыя кветкі, не зважалі на плужыны сезонаў, зіхцелі і электрызавалі паветра, усё адно як кантаравая дачка.

Роўна праз год пасля гэтага я з вёскі з'ехаў. Я ўсё яшчэ не ўмеў чытаць або тлумачыць знакаў, якія звеставалі гэта, аднак той восенню я ўжо ўсё адчуваў значна вастрэй. У паветры нібыта разліўся дух канца і расстання. Заўважыўшы мой смутак, кантар працытаваў па-арамейску Талмуд:

— “Шыльгей дкайта каш'я мікайта” — “канец лета дапякае больш за само лета”.

Людзі, якія мяне не ведаюць, сіляцца і так і сяк паддобрыцца або выведаць, што я за чалавек. Тыцкаюць у мяне фразкай, выпрабоўваючы тоўшчыню мазгавой кары. Падносяць далоні да майго носа, каб я змог пазнаць пах і абнюхаць. Я іх за гэта не дакараю. Ведаю: выліваючы мае формы, дзед дамяшаў мне ў сарцавіну нешта ад дрэва або скаціны. Але таўшчынюліўся агідай. Гэтае брыдкае слова “кайта”, “лета”, гэтая літара Т, што выбавілася з вуснаў Вайсберга, як ліпнучая гулкая пстрычка ад рэзка дастанага з рота пальца. І ў мяне вокамгненна нарадзілася нянавісць да Вайсберга, які ў сваім чорным, з даўгім крысом лапсардаку выглядаў як тыя пудзілы, што хістаюцца ў сектары з гароднінай.

У вечар Рош га-Шана я пайшоў з Уры ў дом састарэлых адведаць Эліезэра Ліберзона. Бускіла часам ездзіў туды па працы, і я планаваў падсесці да яго ў чорны пікап. Але Уры папрасіў схадзіць пешкі, і я зноў пашыбаваў па той дарозе, якая нібыта выцякала з маіх босых ступакоў і паўзла перада мной, усё роўна як запыленая змяя, гарачая і пакорлівая.

Большасць дзядоў сабралася ў сінагозе пры доме састарэлых, спяваючы здзяцінелымі, патрабавальнымі галасамі так, нібыта адпыхвалі жалобнікаў на сваім апошнім шляху. Але Ліберзон ніколі не падпіраў душы малітвай, якую склалі іншыя, дый Альберт таксама з ложка не падняўся. Элеганцкі і ціхмяны, удыхаў паветра паміж столкамі ядвабу свайго белага халата, а крылы чорнага матылька, што трымаў яго за горла, дрыгацелі.

— Мы, балгарскія габрэі, — невялікія багамольцы, — заўважыў ён і промніста пасміхнуўся. — Пор ло ке стамос, бэндыгамос.

— “Што маем, то прымаем”, — пераклаў Ліберзон, які ўжо ведаў большасць Альбертавых ладзінскіх прыказак. Звычайна размаўляў з Альбертам на іўрыце, але раз-пораз перашэптваўся па-расійску.

— Вельмі падобная да балгарскай мова, — казаў ён. — На старасці я таксама вывучыў трохі ладзіна.

Ліберзон сядзеў ля прыяцеля. Палка з хушхаша ляжала паміж ног. Калі ён паклаў руку на твар і паглядзеў сваімі невідучымі, залітымі бялёсай катарактай вачыма, дык пазнаў мяне адразу ж.

— Ты такі вялікі! — сказаў. — Моц таты і рост мамы.

Толькі зараз стары адчуў прысутнасць Уры. Ён схапіўся за перадплечча, пацягнуў яго да сябе. Дыханне стаілася, забегаўшы па ім шчупальцамі сваіх пальцаў. Яны слізганулі па лбе, асцярожна патузалі і ўшчыкнулі скуру шчок. Нас- тальгічна прабегліся па пераноссі, якое зламалі ў тую ноч, калі Уры злавілі і збілі на горкі яблык.

— Ты вярнуўся ў вёску! — сказаў Ліберзон. — Я ведаў, што вернешся.

— Вярнуўся, — пацвердзіў Уры.

— І ты загаіў свае раны, — дадаў Ліберзон. — Цяпер усё ў парадку?

— Ага, — адказаў Уры. — Я ўжо ў парадку.

— А твой французскі бычок?

Я адчуў тычок жуды ў сэрца. Пальцы слепака знялі з Уры шалупінне і пагрузіўшыся ў мязгу, дапялі да костачкі болю і горычы.

— Я Уры Міркін, — адказаў мой збянтэжаны кузэн.

Рука старога адскочыла так, нібыта трапіла на пякучую галавешку.

— Уры Міркін? — перапытаў ён. — Які з вадавежы?

Я глядзеў на іх: брыдкага паўстарка, ахвярай чараў якога сталася адна-адзіная жанчына, і на свайго пагляднага кузэ- на, які пераспаў з усёй вёскай.

— Прыйшоў сказаць, што шкадную, — прасіпеў Уры.

— А хто не шкадуе?

— Ён зрабіў табе нешта кепскае? — пацікавіўся Альберт.

— Ды не! — адмахнуўся Ліберзон. — Дзікі флянец, што вырас на палях нашай вёскі.

— Сапраўдны прыгажун, — адзначыў Альберт.

— Мне б ягоную прыгажосць, і я б тады ого-го-го жыў! — прамовіў Ліберзон. — Жанчыны б валіліся перада мной, як саспелыя плады на бляху даху.

— Нон т'енэ буша, — падсумаваў Альберт на ладзіна. — Ні сорама, ні сумлення.

— Усё не так было! — заўпарціўся Уры.

Ліберзон падняўся і кіўнуў нам выйсці разам з ім на балкон. Там стаў пахаджваць уздоўж парэнчаў, і лёгкі ветрык разтрос з яго скуры гэтакі знаёмы пах старых сялян. Тонкі водар амшарыны і фанерных валіз, сухога памёту, канюшыны і малака. Крэпкая палка і шэрыя працоўныя порткі надавалі Ліберзону моцы і самавітасці, рысаў, якія, насуперак вучэнню Мічурына, дасталіся яму не праз спадчыну.

Ён падняў палку, паказаўшы ёй на далягляд.

— Ці бачыце вуньдзе, ажно там далёка, горную цясніну? Мы з Цыркіным прыйшлі адтуль, з вашым дзедом і бабуляй, абгледзець Даліну, пакуль яе брат-банкёр еў марцыпаны ў Яфа.

Ён спыніў плынь гутаркі, чакаючы, каб нашы галовы асягнулі ўсю глыбіню ягонага сарказму, аднак мы як вады ў рот набралі. Эліэзэр Ліберзон сканаваў Даліну, нібыта яна рэльефны макет. Пахі і адбітыя гукі, якія несліся ў яго бок, арыентавалі Ліберзона на гэтым ландшафце памяці.

Але шнапаранні яго палкі-ўказкі — хай сабе асэнсаваныя і ўпэўненыя — напоўнілі мяне смуткам.

— Дарогі кішма-кішэлі разбойнікамі, — працягваў Ліберзон. — Ізрээльская даліна нагадвала Юдоль Слэз. Паднявольныя арабскія сяляне з глаўкомнымі вачыма абраблялі там свае куцыя дзялянкі. Шакалы і гіены бессаромна гойсалі па ёй нават пры дзённым святле.

Кропкі на ландшафце ён указваў палкай-указкай так, нібыта быў вайскаводцам часоў і народаў.

— А там, ля двух дубоў, бачыце? Там стаяў намёт адважнай Яілі, жонкі Хэвэра-кенейца. А мы вось тут падняліся на спустошаны курган, дзе колісь жылі нямецкія пасяленцы і селі на цягнік.

— ...Перад цягніком цар Барыс сказаў: “Я не аддам вам сваіх габрэяў!” Немцам сказаў. Не ўзбаяўся.

З палаты даносіўся голас Альберта, вільготны ад напругі і ўдзячнасці.

— Гэта той самы Барыс, які чакаў, пакуль наш асёл Качке не паразмаўляе з ангельскім каралём? — перапытаў Уры.

Сляпак пасміхнуўся, расчулены і паблаглівы.

— Альберт трызніць, — сказаў ён. — У паўднёвых людзей гэта адбываецца іначай.

І адразу ж вярнуўся да ранейшай тэмы:

— Мы трохі папрацавалі ля Кінэрэта, на пабудове дарог ля Тыберыі, а ўначы пайшлі купацца ў возеры. Мы ўжо зайшлі ў ваду, голыя, пырскаючыся на яе. А яна скінула сукню і стала на прыбярэжных валунах, выпрастаная і аголеная, усё роўна як зграбная чапля. Мы выйшлі да яе з вады.

— ...Тры кілаграмы ў кожнай палоўцы, — даляцеў мяккі голас з палаты.

— Аб чым ён гэта? — прашаптаў Уры.

Ліберзон падышоў да дзвярэй.

— Ціха, Альберт, даражэнькі, т-с-с!

Мы селі на балконе. Пад кветнікам дома састарэлых клекатала зямля. Лічынкі цыкад смакталі. Насенне чакала. Даждавыя чарвякі і жукі-мерцвяеды шчыравалі ў гнілі.

— Мы не былі лепшымі за вас, — сказаў Ліберзон. — Час і месца замясілі і раскаталі нас. Шмат нашых з'ехала. Ведай, Барух, яны цяпер вяртаюцца да цябе.

— Раскажы нам гісторыю, Эліэзэр! — знянацку прапанаваў я. — Раскажы гісторыю.

— Гісторыю? Добра, раскажу. Яшчэ да таго, як мы сустрэлі тваю бабулю...

У ягоным голасе тачыліся знаёмыя інтанацыі:

— Праз колькі дзён пасля прыезду на Бацькаўшчыну мы з Цыркiным ужо працавалі — капалі ямкі для пасадкі дрэваў на мігдалавых плантацыях Гадэры. Уга, цяжкая праца! Хрыбціну ломіць, на руках намуляныя мазалі, а за жываплотам акацый чакае беззямельная арабская бедната, пакуль мы зломімся ды іх вернуць назад да былых працоўных месц. І вось тады адзін працаўнік адкінуў матыку і сказаў,

што прынясе вады. Да працаўніка далучыўся яго прыяцель. Калі яны вярнуліся са збанамі, дык паведамілі, што зараз пачнуць раздачу вады капачам. Пасля таго як скончылі раздаваць ваду, сказалі, што будуць лічыць ямы.

На здзеклівых вуснах у Ліберзона загуляў смяшок.

— Ты чуеш, Альберт? — завукаў ён. — Мы капалі, а яны лічылі!

Альберт не азваўся, і Ліберзон працягваў.

— У кожным працоўным калектыве выявілася такая Арцель Калькулянтаў. Спыраша прыносілі збаны, потым здзяйснялі раздачу вады, пасля ажыццяўлялі лічэнне ямаў, затым арганізоўвалі пераклічку працаўнікоў і ўрэшце — перакартоўвалі партыйныя мандаты. Праз год яны ехалі на сіянісцкі кангрэс, а пасля — у Амерыку збіраць ахвяраванні для габрэйскага паселішча, каб ім дасталіся новыя калькуляцыі.

Ліберзон зарагатаў.

— Цыркін іх ненавідзеў. “Арцельнікі” сталі важнымі функцыянерамі, але ніколі не вылучалі нам дастаткова грошай. Мы заўсёды заставаліся “на мяжы”: на мяжы поспеху, на мяжы голаду, на мяжы прадуктыўнасці.

— Нон т’енэ буша! — данёсся голас Альберт з ложка.

— І вось, гэтым разам Песя прывезла важнага прафсаюзнага боса з Тэль-Авіва, — цягнуў далей Ліберзон. — Мешулам быў яшчэ малы. Увесь вечар сядзеў ля таго як зачараваны. Бясконца нешта пытаў, і той бос, імені якога я тут падаваць не буду, уражаны абазнанасцю хлопчыка, усцешана адказваў на ўсе яго пытанні. Далей на далей, Песя павяла боса ў кароўнік паказаць, як доіць Цыркін. Цыркін толькі кінуў на мужчыну позірк, як адразу пазнаў яго.

“Вось і ты! — вышчарыўся Мандаліна. — Давай адновім мінулае. Я буду даіць, а ты будзеш лічыць кароў”.

Ліберзон зноў павярнуўся да Даліны тварам. Яго рукі і палка рухаліся ў прасторы самавіта, мацаючы і чытаючы мапу сардэчных прыгадаў.

— Мы прыехалі заснаваць вёску. Наш дом. Вуньдзе, наводдаль, бачыце? Тая вялікая зялёная пляма. Гэта эўкаліптавы лес, які мы пасадзілі. Лес, які высмактаў балота. Калі пасячэш камлі, балота вернецца і затопіць крыніцу Эйн-Адама.

Ліберзон нават падумаць не мог, што эўкаліптавага лесу ўжо няма. Год таму высачэзныя, сцёклыя сокам камлі спілавалі, і нічога не здарылася. Пнеўе павыкарчоўвалі. Расцяроб засеялі бавоўнай.

— Праз рэчышча засохлага горнага ручая, што за гэтым лесам, бег Пінэс застрэліцца. Пасля таго як заспеў Лею, якая цалавалася з Рылавым. Хто б мог падумаць! Цяжарная жанчына. Мы пабеглі за ім і вярнулі дахаты. Стрэльбу знайшлі толькі праз год падчас арання. Згніла дазвання. Іржавая, нікуды не цяляла, дый Лея была тады ўжо мёртвая, захварэла на нейкую рэдкую трасцу, якой нават сам доктар Ёфэ не ведаў. На “пячорную ліхаманку”.

Шпаркім рухам Ліберзон накрэсліў палкай у паветры, ад грані захаду да грані поўдня.

— Там, на той далёкай гары, убачыў Ілля-прарок даждавую хмарку ўвелькі з далонь і пасля бег перад калясніцай Ахава аж да ягонай сталіцы, Ізрээля. Вуньдзе, бачыце? Ляцеў Ілля паперадзе ўладарскіх коней.

Мы вярнуліся ў палату. У паветры лунаў водар пунсова-саладкаваты дух пераспелых астраханскіх яблыкаў, маўклівага прыходу Ліберзонавай смерці і Альбертавых прасцін.

— Ну нарабілі вы калатушы! Ты з магіламі, а ты з дзеўкамі.

— Я цяпер бульдазерыст, — адказаў Уры. — Працоўны чалавек.

Пачуццё гумару выпарылася з Уры, злушчылася, пакінуўшы яго перад абліччам Ліберзона голым і спустошаным. Стары стомлена сеў на ложак.

Я пачуўся ніякавата. Цела займала больш месца, чым магала ўмясціць палата. Ліберзон прыціснуўся да спінкі ложка.

— Грамадскасць любіць бачыць нас разам, — сказаў. — Гэтакае племя першапраходцаў. Рэпатрыюемся разам, землі Бацькаўшчыны набываем і абрабляем разам, селімся разам, паміраем разам. Хаваюць нас таксама разам, фотагенічнымі шэрагамі...

— На кожнай даўнейшай фотакартцы ёсць шэраг тых, хто сядзіць. Шэраг тых, хто стаіць. Яшчэ пара ўзлезла на скрыні ды азіраюцца назад. Два ляжаць паперадзе, узлокціўшыся, а іх макаўкі датыкаюцца. З кожнага фотаздымка па тры першапраходцы далі з Ізраіля драпака... Асілкі на насілках!

— Дзед колісь паўтараў нешта падобнае, — адгукнуўся Уры.

Аднак Ліберзон не зрэагаваў. У імгле, якая ахутала яго, любоўныя ўспаміны былі адзінымі выявамі, што родзілі агеньчык у згаслых вачох. Я ўжо ведаў, што ён зараз скажа.

— Там, дзе стаіць пластмасавая фабрыка, рос цудоўны вінаграднік. Там сустрэў я Фаню.

Ён падняў белыя слязістыя зрэнькі на мяне.

— Ты слухна паступіў, Барух, што даў мне дабрысці дагуль. Які іншы, ясная рэч, паспрабаваў бы мяне выратаваць.

Я апавеў яму пра балота Мешулама.

— Ат, лухта нейкая! — адмахнуўся ён. — Каму гэта цікава? Марнаванне водных рэсурсаў, і толькі таго.

Больш нічога не распытваў.

— Ненавіджу гэтае месца! — прамовіў нам. — Мяне прымушаюць тут збіраць на гуртку абажуры з пальмавага мачула і есці вячэру а чацвёртай дня.

Уры хацеў нешта дадаць, пагутарыць з Ліберзонам пра каханне да Фані, пра суплёты лёсу, але настрой старога сапсаваўся. Ён змоўк, даў нырца ў сябе і ўсё роўна як знік — мы для яго больш не існавалі.

— Стары пярдун! — кіпеў Уры па дарозе дадому. — Нічога яго не цікавіць. Я шмат часу планаваў і ўяўляў гэтую сустрэчу, а вы двое ўсё ўзялі і сапсавалі. Ты са сваімі фантазіямі

і “раскажыгісторыямі”, і ён са сваімі гераічнымі прыгадамі. Ачаго вартае прадстаўленне з палкай-указкай! Маўляў, а я вам пакажу адкуль усё пайшло, бо мы, бацькі-заснавальнікі, хоць і сляпыя, але самыя відушчыя і абазнаныя!

— Чаго ты хочаш? — абараняўся я. — Яго жонка памерла, сябры — таксама, а балота Мешулама настрашыла яго больш, чым ён хоча паказаць.

— Чым такую пагарду цяпець, лепей бы ён сапраўды выкінуў мяне з ганка. Яны заўсёды былі сляпыя. Заўсёды з адной карцінкай перад вачыма. Па пояс у гразюцы, па вушы ў зямлі!

— А чаму яго мусяць абыходзіць твае праблемы? Ён вінаваты табе нешта ці што?

— Ат, хай сабе так, — адказаў Уры. — Можна быць, мае дакоры сумлення нарадзіліся з настальгіі.

— Ён думае толькі пра жонку. Усё гэтае прадстаўленне на балконе было дзеля таго, каб паказаць, што не забыўся, дзе рос кібуцны вінаграднік.

— Ён хворы чалавек, — сказаў Уры. — Поўны вар’ят. Яго ж можна праапераваць, выдаліць гэтую недарэчную катаракту. Але ён хоча быць сляпым. САМ хоча.

— А чаго ён яшчэ тут не бачыў?

— Мая мама мела рацыю, — адгукнуўся Уры. — Дзяды насамрэч затлумілі табе галаву.

Я замаўчаў.

— Ты не ўяўляеш, як я сумаваў па вёсцы! — прамовіў Уры. — Нягледзячы на скандал, нягледзячы на тое, што мяне збілі на горкі яблык, а таксама выгнанне. Я пракрадаўся сюды двойчы, праўда, адразу ўцякаў.

На імгненне зіркнуў на мяне і разрагатаўся.

— Слухай, пускаць цябе самапасам вось так — марнаванне рэсурсаў. Трэба ўпрэгчы цябе ў воз ці плуг.

— Я магу панесці цябе на руках, — прапанаваў я.

— Ат, не вярзі лухты.

— Мне гэта не праблема, — пасміхнуўся я з недарэчным спадзевам. — Я магу несці цябе адсюль і да дому.

— Што з табой такое? Ідзі знайдзі сабе хлопца замест таго, каб качацца ў гразюцы з быкамі!

Уры можа быць рэзкім, як мангуст.

— Я магу панесці цябе на руках, на спіне, на плячах, як заўгодна, — настойваў я, але Уры не пагадзіўся.

— Досыць, спыніся! — сказаў ён, але гэтым разам ягоны голас дрыгацела жуда.

Ішлі мы моўчкі, калі наблізіліся да вёскі, каля ігрушавага саду Бэн-Якава ўбачылі, як там стоўкся вялікі натоўп. Яшчэ здаля пачуліся крыкі, і калі падышлі, там зноў стаяў Мешулам. У зацвэганай касынцы на галаве ды з навострым сярпом.

— Што вы ад мяне хочаце? — грымеў Якубі. — Мне што, паставіць ахоўніка пры кожным вентылі?

Навокал зямля хадзіла ходырам. Скаланаючыся і грымотна скрыгочучы, вырыгвала бездань, цмяную твань, гідоту і косткі. Таўсматыя бляклыя чарвякі, якія звіваліся на грушах гатунку “спадонэ”, цягнулі іх у бездань атрутнай дрыгвы. З-пад іх пішчом лез чарот і трыснёг увелькі з чалавека. Мешулам наляцеў на ўсіх тых выпаўзняў, адчайна махаючы сярпом па-над галавой. Стары араб, якога ён наняў у суседняй вёсцы, ляніва араў край дзялкі, мармычучы пад нос знаёмыя модлы.

Невялікі статак дзікоў з рохканнем, топчучы ўсё, выбег наўпрост з дзедавых гісторый. Пракідвалася там колькі вялікіх вепрукоў, лютых з выгляду свінаматак і дзясятка-два парсючкоў з уздыбленай шчэццю, чые хвасточки стаялі потырч. Зграя прыпусціла ў бок дрыгвы і, праслізнуўшы ў сярэдзіну, стала боўтацца ў твані, што глыбей і глыбей цягнула іх на дно. Я падняў галаву. Чорныя кропкі кружлялі, круціліся ў віры, вішчалі як рэзанья.

Я перавёў позірк на азварэлага Якубі, на Уры, на групу ўвярэджаных сялян. Цераз празрыстыя спячоўкі, цераз

падсмажаную скуру і магутныя целы, у гразі прасвечваліся масіўныя рэлікты, якія чакалі свайго часу ўсе гэтыя гады.

Цяпер да нас сунуліся аграмадныя буйвалы, а іх ноздры былі глыбокія і вільготныя — узнервавана пашыраліся пры выглядзе першых азнак чалавечай здрады. Я іх не баяўся, далібог, я звыклы да жывёлы. Бялявы бык, вялізманны, трымаўся між імі. Яго самавітая плячыстасць, масіўныя капыты, а таксама распаленая пара, што вывяргалася з мокрага носа, прымусілі маё сэрца біцца хутчэй. Я прыпусціў напярэймы. Са здзіўленнем выхапіў вокам таксама хлопца ў нагавіцах колеру хакі ды з маскай пчаляроў на твары, які падтрымліваў дрыготкага дзядка, што цягнуў выцвілы хатуль за плячыма. Аднак уся група перайшла поле і знікла за далёкімі кіпарысамі, і калі я вярнуўся да залітага поля і здзіўленых позіркаў, якія ўпіліся ў мяне, дык зразумеў, што апрача мяне ніводная жывая душа тых відзежаў не бачыла.

Пасля Рош га-Шана прыехаў на пабыўку Ёсі. Я чуў, як шыны джыпа, тармозячы, мелюць пыл. А таксама гучныя трухценні пераноснай рацыі, хуткія крокі па прыступках і наастачу — дзявочы лямант, што вырваўся з дому яго бацькоў.

Дзверы барака расчыніліся. Ёсі стаяў у мундзіры пры рэгаліях і хацеў ведаць, хто гэтая нервовная сэкс-бомба, якая пасялілася ў бацькоўскім доме.

Уры разрагатаўся. Блізняты абняліся. Я адчуў, што ўва мне спее рэўнасць за іх замілаванне і злосць — за іх відавочную непадобнасць. Ёсі таксама атрымаў ліст ад бацькоў, і цяпер блізняты сядзелі разам. Звяралі тэксты і хваліліся здымкамі.

— Нарэшце тата цешыцца з жыцця, — пасміхнуўся Уры.

Але Ёсі заўважыў, што “Аўрагам мог бы інструктаваць сваіх у якім-небудзь новым машаве на Галанскіх вышынях, а не мурынаў на нейкіх там Карыбах”.

Я стаяў ля рукамыніка і кроіў гародніну для наскай салаты. Насамперш — цыбулю і памідоры, потым — гуркі і перцы. Можа, іх свежы дух сягне краю зямлі?

З Уры мне было добра, а з’яўленне Ёсі засмуціла. Я дазволіў сям’і кантара пажыць у доме Ёсіных бацькоў, знакам тым, давядзецца прапанаваць Ёсі спаць у бараку.

— Ідзіце крыху пагуляйце, — прапанаваў я. — Праз паўгадзіны вячэра будзе гатовая.

— А што такое, Барух, даражэнькі? — узеўся Ёсі. — Табе цяжка пагутарыць са сваімі стрыечнымі братамі або баішся, што мы будзем прасіць у цябе крэдыты?

— Нічога я не баюся. Я з'еду адсюль, як толькі адзін з вас вырашыць вярнуцца на гаспадарку.

— Зноў гэтыя спяваныя песні! “Хачу вярнуцца ў гаспадарку, хачу сысці з гаспадаркі!” — страпануўся Уры. — Ты чаму пастаянна з блыхі робіш вала?

— Каб сагнаць Баруха адсюль, спатрэбіцца рота баявой падтрымкі, — дадаў Ёсі салдафонскім тонам, які вывучыўся ад Узі Рылава, і зарагатаў надта гучным голасам. Ёсі смяецца ўсярэдзіну, удыхае паветра замест таго, каб выпускаць, і яго вычвартны рогат раз'юшыў мяне. Я адчуў, як на патыліцы клініць цягліцы.

— Калі б тут не было Уры, — сказаў я Ёсі, — ты б зараз ляцеў праз акно ў свой прыдуркаваты джып.

— Хлопцы! — сказаў Уры. — Сябры, давайце супакоімся, дамова? Не будзем марнаваць наш запал на бессэнсоўныя сваркі. Мы ўжо тры гады не бавіліся ўтрох разам. Тры ўнукі вялікага і ўсёмагутнага дзеда, першапраходца, асушальніка і азеляняльніка. Ура Міркіну!

— ДВА ўнукі і Жан Вальжан, — паправіў Ёсі.

— Лепей быць дзедавым цяляткам, чым сынам тваёй маткі! — павярнуўся я да яго.

Ёсі падняўся, сказаўшы, што пойдзе здымаць рацыю з джыпа, і выйшаў з барака.

— Што гэта было? Геніяльная кітайская прымаўка? — узвярэдзіўся Уры.

— У вас прынамсі мама ёсць, — выціснуў я.

— Хопіць усё драматызаваць! — не супакайваўся Уры. — Хіба гэта першыня, што ты вярзеш лухту? Але я ведаю надта добра, калі разумець, што ты намагаешся гаварыць сур'ёзна.

— Ідзі пакліч свайго брата, — сказаў я. — Салата гатовая. Яечню падсмажу, калі сядзеце за стол.

Уры выйшаў, але яны вярнуліся разам толькі праз паўгадзіны.

— Бавіліся на могілках, — сказаў Ёсі. — Божа ж мой Божа, што ты зрабіў з гаспадаркай нашага таты!

— Ваш тата прыняў рашэнне з'ехаць за мяжу, — адказаў я. — А вы двое абвясцілі, што ў гаспадарку — ні нагой, дык не трэба мне тут прэтэнзій!

— Досыць! — перарваў Уры. — Мы зараз паямо, інакш я зараз пакіну вас тут, а сам палезу на вадавежу з якой-небудзь жанчынай.

Пасля яды мы крыху супакоіліся і пайшлі на разведку ў пакінутую пуню Мешулама, бо на нашым падворку скончыліся абярэмкі саломы.

— “Блізняты і пачвара”! — выдыхнуў Уры, прыліпшы да маёй спіны і намагаючыся душыць мяне за шыю, пакуль Ёсі скакаў перада мной, наносячы ўдары лбом і кулакамі. Мы трое безупынку смяяліся. Саломаналіпла на скуру, застрэміўшыся ў валасах, на галаве і грудзях. Зрэшты я пхнуў Уры на салому, паставіў на яго нагу, каб не рухаўся, а Ёсі схопіў за пояс і падняў над галавой. Цяпер ён ужо не плакаў. Разявіў рот, выкрыкваючы ваяўнічыя, уперамешку са здушаным рогатам, воклічы.

З боку Барака Першых стаў набліжацца дрыготкі ў цямрэчы агеньчык нафтавага каганца. Мешулам, узбураны пачуццямі, зайшоў у пуню.

— Стаць на зважай! — скамандаваў Ёсі.

Уры накінуўся на Мешулама і выхапіў каганец:

— Вяртаешся ад сямейнай разборак з вентылем? Ці проста так прыйшоў спаліць пуню?

Мешулам раззлаваўся.

— Што вы тут робіце?

У Песіным пеньюары, чорным і вільготным, ён выглядаў як маленькае харашмянае крумкачання.

— Артыст, — вынес прысуд Ёсі.

— Мы проста гуляліся, Мешулам, — сказаў я. — Хадзем, хлопцы.

Уры спінай падаўся назад, а саркастычным тварам — да Мешулама.

— Ты ведаеш правілы. Перш чым даганяць нас, мусіш палічыць да дзесяці.

Мая радасць выпарылася. Мы вярнуліся дахаты, але па дарозе Ёсі папрасіў, каб мы схадзілі яшчэ разок на могілкі.

— Там, мусіць, вельмі прыгожа ўначы, з усімі тымі белымі кветкамі і надмагіллямі.

Я адчыніў браму. Пад нашымі нагамі храбусцеў жвір. Наўкола музыкавалі конікі. Блізняты абаперліся на помнік дзеда, а я сеў на ружовым помніку Розы Мунькінай.

— Колькі ты бярэш за кожную магілу? — пацікавіўся Ёсі.

— Па-рознаму. З багатых амерыканскіх дзядоў і бабак бяру тысяч сто. Дакладна скажа Бускіла.

— Ты мільянер! — сказаў Ёсі вышэйшым чым зазвычай голасам. — Далібог, мільянер. Ты ў курсе?

— Які такі мільянер? Я проста пераняў гаспадарку. Раблю, што сказаў рабіць дзед.

— Тут прыгожа, — сказаў Уры. — Страшэнна прыгожа.

Уры ўстаў і адышоўся. Мы пачулі, як ён сікае за плотам.

— Цябе ў войску хіба не вучылі мачыцца бязгучна? Трэба вадзіць яго з боку ў бок, — загукаў Ёсі.

— Я спрабую. Але ўсё жыццё ён мяне водзіць, — з цемры пачуўся голас Уры. — Усё, іду спаць. Усім да заўтра.

— От дзе шэльма! — сказаў Ёсі. — Які жучыла гэты Уры.

Цяпер, у цемры, калі партрэт ягонай маці не ўпіваўся з яго твару на мяне, пасля таго як мы як след пабавіліся ўтрох, я нарэшце пачуўся вальней у Ёсінай прысутнасці.

— Ну і што з табой будзе? — спытаў ён.

— А чаго ты турбуешся? Я ж мільянер.

— Ты чаго, як вожык, ашчэрваешся, калі бачыш мяне?

— Ты ўмееш раздражніць.

— А ты не ўмееш?! Ты стрэмка ў срацы. Заўсёды такі быў. Праз цябе з нас смяяліся ў школе. Уся вёска аж да сёння глядзіць на цябе як на прыпыленага.

— Хай глядзяць! — аскірзнуўся я. — Яны зайздросцяць. Гэта яны выгналі адсюль Эфраіма. Хай цяпер ведаюць.

— Досыць увесь час цытаваць дзеда, — сказаў Ёсі. — Увогуле падазрона, што ты адзін, хто чуў, як дзед выказвае гэтую дзіўную просьбу.

— Што ты хочаш сказаць?

— Што ты лёгка адкруціўся.

— Пінэс таксама чуў.

— Пінэс... — прамовіў Ёсі. — Яшчэ адна таемная спружына. Немавед з якое прычыны гутарка мне падабалася.

— Гэта ўвогуле першы раз, што мы размаўляем, — сказаў Ёсі.

Ён падняўся, павярнуўся, нагнуўся панюхаць кветкі. Абгледзеў помнік Саламеі. Зрабіў пару крокаў туды і назад і сеў поплеч.

— Нахалеру ты пахаваў яе тут? Хто яна такая ўвогуле?

— Так хацеў дзед, — адказаў я.

— “Так хацеў дзед, так хацеў дзед!” Табе яшчэ не абрыдла?

— Так ён хацеў.

— Дык ты проста прыйшоў і забраў яе?

Так, забраў. Яе труна — адзіная труна, якой я не адчыняў перад пахаваннем.

— У Ізраілі ў яе нікога не было. Ніводнай жывой душы.

— Якое чалавекалюбства!

— ...Скажы, — пачаў дапытваць Ёсі, — ты ж часам бачыў іх разам, у доме састарэлых, што ў іх, паміж ім і гэтай Саламеяй, там было?

— Я на гэтых тэмах невялікі знаўца, — адпарываў я, у гэты момант убачыўшы зморшчаную шыю дзеда, яго лысую галаву, якая ўнурылася паміж напятай скуры жаночых сцёгнаў.

— Што ты сказаў?

— Нічога.

Ёсі зірнуў на мяне падазрона.

— Але ж ты, ясна, як заўсёды падслухоўваў.

Ён пачакаў маёй рэакцыі і зрэшты дадаў:

— Ты думаў, мы не ведаем, што ты падслухоўваеш за дзвярыма і цікуеш пад вокнамі?

— Ну ведалі, і што?..

— Калі мы былі малымі, мама казалася, што калі яна яшчэ раз зловіць цябе, то цябе адлупцуе, а тата сказаў, што калі яна толькі пальцам да цябе дакранецца, то ён рукі-ногі ёй паломіць.

Я замаўчаў. Прыгадаў, як Рыўка глядзела на мяне, калі дужаўся з буйнымі быкамі, і як ненавідзела маю маці, ажно матчыны гонкія ногі, якія біліся пад спадніцай, як языкі звона, і яе вясельная сукенка па-ранейшаму атручвалі Рыўцы жыццё, нават пасля таго, як іх жор агонь.

— Я заўсёды зайздросціў табе, — раптам вымавіў Ёсі. — Што ты жыў з дзедам, што быў яго маляткам.

— Я тады таксама думаў, што я яго малятка, — я зглынуў з гора камяк сухой сліны, — але цяпер я не вельмі пэўны.

— Я зайздросціў табе, калі ты быў сіратой, — працягваў ён. — Адноўчы, калі нам было шэсць ці сем, я сказаў Уры, што калі б нашы бацькі памерлі, дык нас бы Пінэс таксама браў на праходкі ў палі, а дзед бы гадаваў нас таксама ў сябе.

— Але вы б не змаглі пахаваць яго, як я, — адгукнуўся я. — Ты б напалохаўся Якубі, а Уры на ўсё гэта пляваць хацеў.

— Ты заўсёды быў такі дзіўны, заўсёды з дзядамі. З Пінэсам і дзедам, Цыркіным і Ліберзонам. А з другога класа ўсе цябе ў школе баяліся. Ведаеш, нас нават асцерагаліся чапаць. Праз цябе. Баяліся.

Ён злез з капца. Сеў на зямлю, мелючы яе пальцамі. Пальцы ў яго бацькавы — кароткія, расплясканыя. Цяпер крышыў маленькія камякі, расціраючы адзінцом і сярэднікам. Гэты рух прыўлашчылі першапраходцы, калі прыехалі ў Даліну. Потым навучылі яму сыноў, а трэцяе пакаленне ўжо з тым рухам нарадзілася.

— Я б тут застаўся, — сказаў пасля паўзы. — Далібог, я б застаўся ў машаве і, як табе вядома, мог бы быць надрэнным

селянінам. Толькі праз гэтыя магілы я прыняў рашэнне з'ехаць адсюль, дый Уры сюды не вернецца. Толькі ты застанешся, і адпомсціш усёй вёсцы і ўсяму свету, і заробіш столькі грошай, колькі гэтым дзядам не снілася ў іх самых мядовых снах.

— Чаму ўсе гавораць толькі пра грошы? — запытаў я. — Ты ж сам бачыш, што я тымі грашыма не карыстаюся. Я хіба купіў мэблю? Вопратку? Пабудаваў тут басейн? Я нават за мяжу ні разу не ездзіў.

— Гэта знак, што ты сапраўдны вясковец, — захіхікаў Ёсі. — У вёсцы ніхто не ўмее цешыцца жыццём. Я таксама не ўмею. Вяскоўцы не любяць раскідвацца грашыма. Іх трымае страх перад неўраджаем, саранчай, грызунамі. Ногі ўпіраюцца ў зямлю, а вочы выглядаюць град, дождж — адным словам, халяўную ваду. Адзін Уры выслабаныўся ад гэтай спадчыны.

— Я на варце, — адказаў я. — Я ахоўваю дзеда. Я абяцаў, што яго адсюль не выкінуць.

— Самая мая любімая гісторыя — пра тое, як дзед выраптаваў цябе ад хворага на шаленства шакала, — прашаптаў Ёсі.

— Тата апавядаў яе перад сном. Ты сядзеў на падворку, сыпаў пыл на кацянят, а дзед наваліўся на шакала і паламаў яму ўсе косткі.

— Гэта была гіена, — азваўся я. — Нават у газеце напісала, што гіена. А яе чэрап выставілі ў школе, у кразнаўчым кутку.

— Ну, вялікая розніца! — адмахнуўся Ёсі. — Галоўнае, дзед цябе выратаваў.

— Што я застаўся на падворку — гэта выпадковасць, — сказаў я. — Што, ты думаеш, цябе дзед не выратаваў бы?

— Ты не разумееш?! Да мяне б гіена не прыйшла. Думаеш, яна там проста так апынулася? Выпадкова?

Я ўразіўся. Я і не думаў, што Ёсі так усё бачыць.

— Час ад часу, у гэтых доўгіх засадах на дзяржаўнай мяжы, калі не спіш ночамі навывлёт, то пачынаеш бачыць постаці і відзежы. Тады з'яўляецца страх, што прыйдзе стары

Шыфрыс, наступіць ля калючага дроту на міну, або нейкі наш памежнік гыркне яму: “Стаяць!”, а гэтага ж злузнутага з розуму дзеда-рэпатрыянта не спыніць, не стрымаць, і тады ў цемнаце ён нарвецца на кулю.

— Ён не прыйдзе, — сказаў я яму. — Шыфрыс — проста дзедава прыдумка.

— Дзед сапраўды быў адметным чалавекам, тытанам, — сказаў Ёсі. — Інакш усе гэтыя людзі не прыязджалі б сюды з усяго свету, каб тут пахавацца.

— Тады, з гіенай, стаяў летні дзянёк, ясны і празрысты, — апавёў я. — Дзякуючы Пінэсу я ўсе падзеі цяпер помню паводле пор года.

— Хадзем, паходзім трохі, нешта я змёрз.

— Калі нарадзіўся твой бацька, стаяў месяц сіван, — працягваў я. — Падвойнае вяселле адгулялі ўвосень. Бабуля памерла ўвесну, Рылава выбух разарваў узімку, Цыркін таксама памёр узімку, Фаня — на згоне лета, а дзед сышоў увосень. А я сядзеў ля яго тры дні і тры ночы, — апавядаў я.

Упершыню ў жыцці я таксама апавядаў гісторыю.

— Ваш тата прыходзіў і сыходзіў, прыходзіў і сыходзіў. Лекар — туды-сюды таксама. Круціліся таксама дзедавы сябры — Цыркін, і Ліберзон, і Шыфрыс, і Пінэс. Ад моцнай стомы, мусіць, я не разумеў, што адбываецца.

Ёсі лёг у ложка, на калючы, набіткаваны водарасцямі, матрац, белая скура спавітая ў новую піжаму. Я з цяжкасцю падняўся і выйшаў на двор, на пыльныя шляхі, якія мяне ніколі не расчароўвалі.

Восень, як зазвычай, апанавала вёску пры дапамозе праліўнога лістапада, настрашана-жахлівых кліканняў птушанят рудахвостай слаўкі, якая ганарліва адмовілася ляцець у вырай. Я ішоў па каляінах, якія збягалі ў палі. Таптаў апошнія рудыя травы, якія тапырыліся на гарбатай сцежцы пасярэдзіне дарогі. У пладовых садах і на вадасцёках развальваліся гнёзды сініц і прыній. Па-за стойлам я ўбачыў

зненавідную шасціколку гандляроў скацінай, гружаную трыма прыгнечанымі бычкамі з выкручанымі хвастамі, што церабіла дарогу сярод упрэжаных у коней вазоў і ніколі не бачаных тут марак амерыканскіх аўтамабіляў. Мужчыны і жанчыны, апранутыя ў вышталцонныя строі з высокімі круглымі каўнярамі, пахаджвалі там дзеці ў чорных лакаваных туфліках. Я здзівіўся, хто ж паведаміў гэтым староннім людзям пра смерць дзеда, аднак не спыняўся. Я ішоў па алеях ражковых дрэваў, ад якіх тачыўся бессаромны белы пах, які ўганяў мінакоў у чырвань.

— Фінікавае, як і ражковае дрэва, — двухдомная расліна, мужчынскія органы на адным, жаночыя — на іншым. Адно дрэва-мужчына можа апладніць дзясяткі дрэў-жанчын, — сказаў Пінэс прама над вухам.

Я чуў гук крыніцы, якая на апошнім здыханні лета сілілася вывергнуць вонкі струмень. І пахнючае браджэнне далікатных гнілушак, якія апалі ў належны час на глебу, і цяпер ад іх сыходзілі тонкія патрэскаванні дурману. Усё лета ў пакетах з камбікормам мы хавалі жаўтаватыя ігрушы гатунку “джэнтэль”, якія, сугрэўшыся, выпускалі салодкія духі браджэння. Унутры мязга растрэскалася і падтаяла, увосень уфармаваліся такія сабе яйкі з тонкай плеўкай, набрынялыя ад п’янкай вадкасці. Тады мы асцярожліва тыя грушкі даставалі, надкусвалі плёнку зубамі і высмоктвалі з сярэдзіны духмяны нектар.

— Я памятаю, — сказаў Ёсі. — Нагадвалі лікёр.

Паўсюль настала сухмень і развязка. Цыкады даўно зніклі. Мройнае ўпэўненае зумканне вос і жукоў, якое разганяла гарачыню, ужо аціхла. І толькі ланцужкі каменьчыкаў і збітыя з мякіны пляцкікі паказвалі месца пражывання мураша-жняца. Але на зялёных плантацыях з ціхім бурленнем пузаціліся завязі апельсінаў “шамуці”, а грэйпфрукты брынялі сокам. У аплодненых яечніках індычак множыліся клеткі. У каровіных маціцах сперма сагрэлася і стала

раставаць. Малако і мёд, сперма і сок дадаваліся да восеньскага наробку.

Пах палітага поля стаяў у паветры. Перад асемяненнем зямлю ўжо вывернулі. Яна заўсёды выпраменьвала пах дажду да ападкаў.

— Гэтак яна стымулюе дажджавыя хмары, — сказаў Пінэс, што ішоў побач.

Сэрца працяў невымоўны смутак. За дзеда, які схіляўся памерці, і ніхто з дактароў не мог вылекаваць яго ад гэтага рашэння. За маё ўласнае жыццё. За дынастыю Міркіных, у якой разам з мамай і татам памерла адзіная любоў, якая прабралася ў хату, як злодзей праз акно.

Ля крыніцы квітнелі маліны, і паміж яе калючак немаўлятка мекала песні. Басаногі хлопец з бычынымі рысамі твару і магутай прайшоў перада мной, валачыў маленькія бітоны з малаком. “Прама з-пад каровы”, — рыкнуў, заплюшчыў вочы ён у чаканні, што яго палашчаць па патыліцы.

— Хадзем адсюль, маё малятка, хадзем адсюль, — сказаў Пінэс і не ўласцівай яму моцай адапхнуў мяне наўзбоч.

Стаяла восень, і зграі пеліканаў і буслоў ужо ляцелі па над галавой на поўдзень, асланяючы неба Даліны разложыстымі крыламі. Я ведаў, што хутка вернецца малінаўка, паселіцца ў гранатавым дрэве і будзе абараняць свой дом голаснымі цыканнямі. Потым прыбудуць шпакі, тысячы і тысячы іх плямістых грудак завіруюць у пыле, разляцяцца па Даліне і пакрыюць зямлю сваімі нечыстотамі.

Босыя ступакі адчувалі вялізных смаўжоў, што пачалі торкацца ў тоўшчы зямлі, чакаючы першай вады, якая дазволіць ім вырвацца на зямлю і запусціць адно ў аднаго языкі сіліконавага полымя. Клубні восенніку ўжо выпусцілі свае бурбалкі на скурку.

— Хутка прыляціць кнігаўка, распушыць зграбныя пёркі і важна паклыпае па баразне, — абвясціў Пінэс у мяне за спінай.

Я прыпусціў і адчаліў у затоку паміж пагоркаў, па асірацелых сцежках, што сцякаюцца да Сіняй Гары. І чым больш я аддаляўся ад дому, тым мацнеў бунтоўны і бессаромны пах дытрыхіі ліпнючай і падушчак крывасмоку калючага. На вяршыні Сіняй Гары, куды я ні разу не падымаўся, ужо квітнелі пругкія жэзлы прыніі, а яе бела-плямісты бутон хаваў калючкі, якія мерыліся па-снайперску ўтыкнуцца ў маю скуру.

Смарагдавыя абсягі расціраліся на другім баку Гары, і толькі лёгкае хваляванне каласкоў, кранутых ветрам, казалі мне, што гэта не мора. Там цякла шырокая рака, у чых водах плёхаліся белагрудыя жанчыны, а на берагах туліліся невялічкія вёсачкі. Удалечыні зямля ўжо давала нырца і знікала ў зіхоткай смуге. Бялуткія ваўкі скуголілі там — ці гэта вецер гуляў з лістотай бяроз? Неабсяжны край, такі разложысты, ажно далягляд не датыкаўся да сваёй лініі, а толькі дыбіўся і дрыгацеў.

Я павярнуўся спінай і даў адтуль дзерака, нібы хлопчык, які адчыніў забароненую шуфлядку. І тады відзежы і мроі перасталі выходзіць з дзедавага цела, і я зразумеў, што ён памёр.

— Цікавы спосаб канстатаваць смерць, — заўважыў Ёсі. — Ты апавядаў пра яго доктару Мунку?

— Дзед памёр у канцы мрой і сноў, — сказаў я. — Яны ж усе так паміраюць, хіба ж не?

Ёсі вярнуўся ў войска пасля Рош га-Шана. Калі я ціснуў яму руку перад пасадкай у джып, яго плоць па-ранейшаму тузалі невыразныя падазрэнні. Уры застаўся дома і дапамагаў мне з працай. У тыя дні памерла Тоня Рылава, і калі мы з Уры пацягнулі яе па-над помнікам Маргулісу, пчолкі адмовіліся запоўніць пустую прастору ад яе. Наўзбоч стаяў Дані Рылаў і няггла скуголіў.

— Толькі паслухай яго! — прашаптаў мне Уры. — Ён проста не ведае, як плакаць. Татка яго не вучыў.

У наступныя дні мы толькі таго рабілі, што капалі. Мікраскапічныя мазгі Дані Рылава выплунулі на свет божы нечаканую праблему. Ці ж пахаваць маму ля бацькавых чобатаў або ля Маргуліса? У сваёй тупалобасці Дані дайшоў да таго, што прыцёгся да Рывы Маргуліс і спытаўся, што думае на гэты конт яна. Тая якраз выціскала анучу да мыцця. Ануча прасвістала над памытымі прыступкамі, а Рыва сказала Дані, што як на яе, дык хай адчыняе мужаву труну і пхае туды сваю матку разам з бруднымі чобатамі бацькі.

Кожную раніцу Дані мяняў сваё рашэнне і прыходзіў да мяне збянтэжаны і заплаканы. Уражаны душэўнай пакутай гэтага грубага бычатыніка, я выкопваў і пераносіў Тоню з месца на месца пяць разоў, нягледзячы на смурод і ўкусы разгневаных пчолак. Але нават Уры, які ў звычайныя дні не перапусціў утнуць блюзнерскі жарцік пра паўстанне мёртвых у Зямлі Ізраіля, сказаў, што “дзеля Тоні ўсё варта як след абдумаць, бо рэч тут не толькі ў адданасці з пальцам у роце, спасярод пчолак, усе гэтыя гады пад залевай і скварам”.

На маё шчасце, закіпеў Бускіла і стаў ушчуваць Дані Рылава катэгарычным тонам:

— Досыць! Хопіць строіць здзекі. Што гэта такое?! Гэта што, кот памёр? Дзе павага да бацькоў?

А мне сказаў:

— Хутка Ём-Кіпу, што ён сабе думае?

Потым вярнуўся і запрасіў мяне з Уры пагасцяваць на Судны дзень у яго ў сумежным гарадку.

— Прыязджайце, сходзіце ў мараканскую сінагогу, каб пабачыць, што ў гэтай краіне ёсць і багамольныя габрэі, — сказаў.

— Паехалі да іх, — сказаў Уры. — Будзе весела.

— Ты едзь, — адказаў я. — Мне гэтыя штукі не падабаюцца. Навошта нам, машаўнікам, Судны дзень?

— Адзін я туды не паеду, — адказаў Уры.

Засталіся мы дома. У конадзень свята* да нас прыйшлі блізныя Вайсберга. Як два бюльбюлі-чорнагаловікі, натапыраныя і ганарлівыя, сядзелі яны на парозе барака.

— Прыходзьце да нас на загавенне перад пастом, — выпалілі яны і сінхронна зляцелі адтуль так, нібыта былі ценем адзін аднаго.

— А да іх во пайшлі, — пацягнуў мяне Уры. — Вайсберг нам дараваў.

— Не пайдуду, — сказаў я. — Мяне гэта не цікавіць, і я не люблю вячэраць а чацвёртай гадзіне.

— Я пайдуду да іх.

— Рабі што хочаш.

А чацвёртай гадзіне я зняў кашулю, стаяў пасярод падворка і наўмысна шумна калоў паленне. Лучынкі паклаў у печку ля сценкі барака, як мага гучней бразгаў жалезнымі дзверцамі. Вось жа, мой кузэн сядзеў у бацькоўскім доме, напампоўваўся хасідскімі прысмакамі і кунежыўся ў прыга-

* Юдэйскі свята пачынаюцца не апоўначы, а з заходам сонца наконадні. То-бок шабат, свята суботы, пачынаецца ў пятніцу вечарам, а Ём-Кіпу, Судны дзень, які выпадае, скажам, на дваццаты дзень месяца, пачынаецца дзевятнацатага ўвечары, і гэтак далей.

жосці кантарскай дачкі, а я сядзеў на маленькай дзедавай табурэтцы пад струменямі вару.

Скабліў сябе, пунсавеў, даваў нырца ў кіпячыя цуркі і прыслухоўваўся да глухога скавытання коміна за сценкай. Я ведаў: рык забароненага ў свята агменю чуваць таксама ў Вайсбергаў, але яны працягвалі паводзіць сябе як нічога ніякага.

Адвячоркам, калі кантар з сямейнікамі пайшоў у сінагогу, Уры вярнуўся ў барак.

— Што такое, малітву адмянілі? — запытаў я, сілячыся гучаць як мага больш саркастычна.

— Сёння ўвечары да іх не пайду, але заўтра пайду, — адказаў ён задуманым голасам.

Вясковая сінагога большасць дзён у годзе стаяла пустая і нічыйная, бо нага другога і трэцяга пакалення туды не ступала. Дзядоў, якія ў маладосці былі прынцыповымі адступнікамі, потым — беспрынцыпнымі бязбожнікамі, цяперака пацягнула да сінагогі. У некаторых паняверка, праўда, адно ўзмацнілася, але іншых ахапіла богабоязь і раскаянне, таму штосуботы яны маліліся апантана, нават лямантуючы. Гэтых Эліезэр Ліберзон менаваў “юдэйскімі атэістамі”. Сэнс мянушкі я асягнуць быў не ў стане, але стыль і тон былі відавочныя.

— Як яна?

— Хто яна?

— Кантарава дачка.

Уры зарагатаў.

— Сядзела як ялоха з галавою ў яслях. Увесь час пазірала ў талерку. Маўчала як рыба аб лёд. Усё, чаго я ейнага бачыў, — гэта палова лба, парачку пальцаў і шэсць метраў сіняй тканіны.

— Яна прыгожая.

— Скуль ты пачаў заглядацца на дзяўчат? Нешта здарылася, ты хочаш пра гэта пагаварыць?

Я не адказаў.

— Па шчырасці, я даўно ўмыў рукі, але нешта яшчэ помню, — паведаміў я.

Я разбудзіў яго ўначы і павёў на могілкі. Я ўсё ж яшчэ раз перанёс Тоню да Маргуліса, але помнік пакінуў ля магілы рылаўскіх чобатаў.

— У мяне стойкае адчуванне, што ты з'ехаў з глузду, — сказаў Уры, які сядзеў на магіле Шлёмы Левіна.

— Ты пудзіла! Але барада і пэйсы табе будуць пасаваць, — аскірнуўся я.

— А ты пачынаеш дзейнічаць на нервы, — сказаў Уры. — І проста зайздросціш. Хочаш заляцацца да яе? На здароўечка! Папрасі ў Пінэса парачку эфектных цытат з Бібліі, зганяй у сінагогу, зрабі ёй вочкі. Я таксама магу навучыць цябе сякім-такім хітрыкам.

— Я не зайздросчу, — сказаў я і стаў раўняць сценкі ямы. — І я не думаю, што хітрыкі, якія ты вучыў у машаве, з ёй спрацуюць.

Калі я прачнуўся назаўтра, убачыў, як Уры стаіць у майтках, выхіляецца нагонкі з акна барака:

— Падымайся хутчэй, паглядзі! — сказаў мне. — Толькі глянь на іх.

Я падняўся з ложка і вызірнуў на вуліцу. Сям'я Вайсберг выйшла з нашага падворка ў кірунку цэнтра вёскі, да сінагогі. З хусткамі на матчыных і даччыных галовах, светлы халат і звышпамерная ярмолка бялелі на кантары, як таго патрабуе ёмкіперская традыцыя. На нагах ва ўсіх сямейнікаў, зноў жа згодна з патрабаваннем Торы не насіць у гэты дзень скуранога, — новыя белыя кеды.

“Толькі глянь ты на гэтых спартоўцаў!” — усміхнуўся Уры і закрычаў у акно:

— Без кубка, чэмпіёны, не вяртайцеся!

Яны азірнуліся на Уры. Яго галава і плечы вытыркаліся нагонкі, сонечныя плямы, што пратачыліся скрозь іглицу

казуарынавай хваіны бліснулі на яго аголенай скуры. З вуснаў Вайсберга вырваўся куцы выгук. Пара чароўных вачэй у імгненне вока вярнуліся ў дол, а зацягнутыя ў панчохі ногі затэпалі пад сукенкай.

— Хадзем чаго з’ямо, — прамовіў Уры. — Згатуй мне сняданак “а-ля-дзядуля”. Але прашу, у мяне безкалострумная дыета.

Аднак пасля яды паведаміў, што пойдзе ў сінагогу.

— Яны мяне ўчора запрасілі.

— Не думаю, што пасля шпілек, якія ты ўтнуў зранку, яны захочуць цябе бачыць.

— Гэта вясковая сінагога, не іхняя.

І выйшаў з барака.

Доўгі нудны дзень расцілаўся перада мной. На могілках для мяне асабліва працы не было, смяротных грахоў за мной не вадзілася, каб мяне судзіць і апраўдваць, а сыход Уры мяне разлаваў. Памыўшы посуд, я крыху пасоваўся на падворку і потым басанож падняўся па прыступках дома Аўрагама, валюхаючыся на дыбачках. Схілены і ўвесь ператвораны ў слых — ці не вярнуўся хто з іх у дом, каб, скажам, адпачыць?

У хаце панавала ціша. Я адчыніў дзверы і зайшоў усярэдзіну, даў нырца ў чужы пах, якім паспелі набрыняць сцены. У пакоі Уры і Ёсі на спінках крэслаў пакоіліся рэчы маленькіх блізнят. Вялікая прасціна вісела на этажэрцы з забароненымі для рэлігійных чалавека выданнямі і асланяла Аўрагамаў кнігазбор ад вока. У спальні Аўрагама і Рыўкі стаялі два аграмадныя, суровыя на твар, чамаданы, а ложкаў нехта адсунуў адзін ад аднаго. Рыўкіны карціны і фотаздымкі былі павернутыя тварам да сценкі. На канапе ляжала цёмная несвяточная сукня. Глухая, суровая і маўклівая. Я ўкленчыў і схваў твар у плоць важкай матэрыі, шэсць метраў тоўстай сіняй тканіны. Але жудасны энк ронжы, гэтай пярнатай цікаўніцы, выпудзіў мяне. Я паспяшаў і збег з ганка ды, не трацячы тэмпу, патрусіў да цэнтра вёскі.

Трактары ездзілі па вуліцы, як у будні. У вёсцы Судны дзень піетэту не выклікаў. “Куры не перастаюць несціся, і вымі не абвяшчаюць страйку”, — напісаў Эліезэр Ліберзон у насценгазеце за шмат гадоў да майго нараджэння.

Прыціснуўшы вуха да сцен сінагогі, я слухаў умольнае шапаценне малітвы, на якую накладалася ўсцешаны гуд дзіцячых гульняў, посвіст свіргулёў і тарахценне ахаладжальных кампрэсараў малачарні.

Я зазірнуў праз акно. Вайсберг гойдаўся, як сыты сын. На жаночай палове сінагогі стаялі жонка і дачка ды яшчэ некалькі незнаёмых мне жанчынак, што прыехалі ў машаў пагасціць да сваякоў. Некалькі маладзіц, дробна смеючыся, гойсалі сюд-туд, каб зіркнуць на майго кузэна, на чыёй галаве красавалася вязаная ярмолка, вячаючы яго рэнаме красуна. Вайсбергаўскія сыны сядзелі абапал, пеючы тонкімі выразнымі галасамі. Уры сачыў за іх мяккімі пальчыкамі, якія вялі яго па юдолі грознага тэксту і перакідвалі яго праз ухабы старадаўніх слоў.

“За грэх, што мы ўчынілі перад Табой несвядома, за грэх, што мы ўчынілі перад Табой у забароненых любошчах, за грэх, што мы ўчынілі перад Табой у распусных прызнаннях, за грэх, што мы ўчынілі перад Табой у марнай пыхлівасці, за грэх, што мы ўчынілі перад Табой у нашай зламыснасці”.

Вайсберг, заплюшчыўшы вочы, дэкламаваў плаксівым голасам, як укушаны гіенай дзед.

— Прабач нам, даруй нам, выкупі нас!

Сонца схілілася і дала на Сінюю Гару святло. Знадворку пачулася апошняя гамана падлеткаў і дзяцей, што купаліся ў вясковым басейне.

З вокнаў сінагогі вырваўся чысты прыемны голас кантара.

— Адчыні нам браму, бо замыканая яна, бо днее, і дзень міне, сонца прыйдзе і міне, дык зойдзем жа ў браму Тваю.

І жменька малельнікаў падхапіла:

— Просім, Госпадзе, молімся да Цябе, просім, даруй, адпусці нам, выкупі нас, злітуйся з нас, стрымай грэх і правіну!

Паветра гайдалася моўкнае, цеплаватае і густое. Ані павеву, і словы плюхаліся ў яго з усяго маху. Ясныя, круглыя і важкія.

На раніцу я падняўся і схадзіў да Дома Вечнасці для Першапраходцаў. Уры яшчэ спаў, а Бускіла прыехаў бліжэй да поўдня. Адзначыў, што “сёлета Судны дзень — нармуль”, паведаміў, што ў гэтым месяцы плануюцца два пахаванні, “адно невялічкае, замежнае, і другое — шыкоўнае, тэль-авіўскае”. Бускіла, руплівы і эфектыўны адміністратар, час ад часу сноўдаўся па машавах і кібуцах, дбайна зазіраў у дамы састарэлых і лякарні і ў сваіх прагнозах ні разу не памыліўся.

— Трымае руку на пульсе, — з пагардай вымавіў Пінэс, заўважыўшы слуп пылу, які падняў чорны пікап у палях.

Па каторым часе са смугі вынырнулі абрысы Вайсбергаўскіх блізнят і яго дачкі, якія спускаліся па сцежцы са жвіру да могілак. Моцна збянтэжаны, я схаваўся спаміж дрэваў, але блізняты мяне адразу ж выявілі.

— Заўтра мы з'язджаем, — паведамілі яны. Іх сястра блукала спаміж помнікаў і паказвала мне спіну.

Я адчуў, што за сябе я не адказваю.

— Шчаслівай дарогі! — прашаптаў я хлопчыкам і даў дзе-рака, перш чым зраблю нешта, што я нават не ведаю, чым яно скончыцца. Было мне ўтульна ў сутонлівай моўчы маёй плоці, таму цяперака, зляканы і ўзлаваны, я прыпусціў у бок барака.

— Куды ляціш? — крыкнуў Уры, параўнаўшыся са мной.

— Забыў сёе-тое... — сказаў я.

Праз пару хвілін, па-над страхой пуні, я ўбачыў, як той адчыняе могілавая веснічкі.

Пасля абеду я пайшоў да Пінэса.

— Якаў! Уры ўвесь Судны дзень быў у сінагозе і ўзносіў малітвы такім голасам, нібыта яго ўкусіла гіена.

— Нястрашна, маё малытка, ат, не бяры да галавы, — адказаў Пінэс.

— Я хачу сёння паспаць у цябе, — папрасіўся я.

— На здароўечка, — адказаў той. За дзвярыма ў яго стаяла раскладанка, і пасля таго, як мы разам паелі вячэру, Пінэс загадаў, дзе яе паставіць.

— Нахіні мяне, Якаў, — папрасіў я.

Я хацеў пагаварыць з ім, пачуць гісторыю, паскардзіцца на тое, што ані дзед, ані ён не вучылі мяне выводзіць з цела шкодных варушэнні плоці.

З цяжкасцю совалася яго кволая, нездароўчая туша. Ён нахінуў мяне тонкай коўдрай і па маім целе прабегла дрыготка ўсцешанасці і сумавання. Далонь прашаргатала ў цемры па маім твары, і потым я чуў адно стогны спружын Пінэсава ложка і супакаальныя мармытанні.

Праз гадзіну пасля поўначы я ўскруціўся. У цямрэчы ўбачыў круглы схілены абрыс старога настаўніка. Наструнены, той сядзеў на ложку. Без акулераў Пінэс выглядаў як настрашаны крот, які штохвіліны чакае ўдараў матыкі па патыліцы.

— Што такое, Якаў? Здарылася нешта?

— Цыц! — гыркнуў ён. — Ціха!

Паветра згусла. Угрэўны і парны, бы вільгаць з рота старога быка, шапатаў у лістоце ветрык. Раптам Пінэсу заняло дыханне. Ён здрыгануўся. І менавіта тады словы пляснуліся аб'ёмна і выразна, як буйныя кроплі апошняй злівы сезону дажджоў. Прагучалі пагрозліва і недвухсэнсоўна, як пошум крылаў статысячнага полчышча саранчы:

— Я пярдолюся з кантаравай дачкой!

Пасля — ані гуку. Я не ведаў, куды падацца. Да Пінэса, які паваліўся, як мех з гноем, хрыпаючы і хапаючы паветра ротам, або да Уры, на воданепорную вежу, якую ўжо з усіх бакоў абкружалі крыкі і цяжкія крокі.

— Мне спярша дапамажы, — прасіпеў Пінэс, які мог заўважыць ваганні ў кожным жывым арганізме.

Я паклаў яго на ложка і стаў бесперапынна карміць. Лыжка за лыжкай, шалёная сущашальная кармёжка. Час ад часу я выціраў настаўніку рот і падбароддзе.

Калі ж нарэшце я дапяў да вежы, там ужо стаяў-таптаўся ніштаваты натоўп. Вайсберг з жонкай, бледныя, як амерыканскія нябожчыкі, сядзелі на зямлі. Камлюкаватыя вяскоўцы чакалі ля ўзножжа драбін.

Усе позіркі скіраваліся ўгару. Там паказаўся мой кузэн. Перакінуўшы нагу праз жалезныя парэнчы, стаў спускацца па драбінах. За ім — абрысы падобнай да звона цёмнай сукенкі. Унутры таго звона — пекната забароненых сцёгнаў, якія прасвечваліся і звінелі праз тоўшчу грубай матэрыі доўгіх панчоў. Выдых абурэння вырваўся з глотак прысутных. Я пасунуўся наперад, цярэбячы шлях між людзьмі. Схіліўшы галаву наперад, як бы мерачыся баднуць, паслугуючыся выдатна знаёмым усім сялянам рухам пагрозы — аж пакуль не апынуўся з разведзенымі ўшыркі рукамі проста ля падножжа драбін.

Уры спусціўся першы. Працягнуў руку і дапамог кантаравай дачцэ. Я пакрочыў за імі, ахоўваючы і атуляючы целам, пакуль мы не дапалі дому.

У тую ж ноч сям'я Вайсбергаў з вёскі ўцякла. Уры зарыўся ў дзедавы прасціны.

Уранні Рыва Маргуліс здрыганулася, зветрыўшы вільготны смурод, што тачыўся знадворку. На хвілю нават падумала, што вярнуўся Булгакаў і яго брыдкае дыханне ахутала падворак. Усцешаная, яна была кінулася да акна. Аднак адшмаргнуўшы бліскучыя фіранкі і вызірнуўшы праз аконную шыбу — аб якую праз яе празрыстасць ды ўласную настальгію часта-густа біліся пчолкі, — убачыла, што Мешулам такі раскалоў на падворку цэнтральны вадамер.

Свойскія жывёлы качаліся на падворку ў брудзе. Каламутная гразюка ўжо караскалася па прыступках ганка. Рыва,

якая наконадні Рош га-Шана нават памыла кавалак дарогі перад домам, забараніўшы трактарам ездзіць па мокрым, была, мусіць, апошняя жывой душой, заражанай старадаўняй мяшанкай утрапення, апантанасці і максіmalізму. Ні на хвілю не вагаючыся, яна прыняла бой.

Пра Рыву нельга было сказаць, што яе заспелі знянацку. Яна адчыніла мужаў склад. І на паліцах, якія колісь ламаліся ад прылад для збору мёду і выкурвання, цяпер у формачках для выпечкі халаў і ў слоіках ад мёду і праполісу чакаў свайго часу арсенал згорнутых у столькі падлогаваых ануч. Сотні венікаў і швабраў пашыхтавалася ля сценак навывцяж.

Узброеная няхітрымі прыладамі і праверанай гадамі ідэалогіяй, Рыва выйшла насустрач свайму найвялікшаму мыццю падлогі. Вёска прыбегла паглядзець на старую, даўні аб'ект насмешак, якая праз уласнае вар'яцтва страціла мужа і ад'ела вантробы ўсёй грамадзе.

Умелыя рукі Рывы па бездакорнай траекторыі запусцілі анучы, каб кожная скончыла палёт дакладным прыямленнем аб падлогу. Спярга Рыва асушала балота на далёкіх постапах да дома, але пасля тактычнай паўзы выйшла бараніць родны парог. Тры дні і тры ночы яна высушвала гаспадарку пры дапамозе ануч, выціскаючы іх у перасохлае рэчышча горнага ручая.

— Цяпер усё чыста! — па заканчэнні працы ўсцешана выдыхнула Рыва.

Яна папрала анучы і павесіла сушыцца, ды пайшла ў дом, каб вярнуцца да працірання вокнаў.

Уры да працы ў матчынага брата не вярнуўся. Колькі тыдняў ляжаў у дзедавым ложку, вывяргаючы пачварныя енкі і стогны. Нэхаму, прыгожую і маўклівую дачку кантара, у той самы дзень забралі дадому. Вайсберг нават спакаваўся абы-як.

Браць плату адмовіўся, прапановы падвезці яго да станцыі адпрэчыў, словаў прабачэння, раскаяння і болю — не прыняў. Забраў дзяцей і жонку. Разам яны саваліся праз палі, спатыкаючыся ў цемры аб вялікія камякі і драпаючыся воевельскімі калючкамі.

Наступныя тыдні мне давялося даглядаць Уры, якога сумаванні і каханне збілі з ног.

— Толькі яе, Нэхаму, я хачу, — енчыў ён. — Толькі яе.

— Хачу, каб ты паехаў туды і прывёз мне яе, — патрабаваў ён. — Перад табой ніхто не ўстаіць.

— Едзь туды! — крычаў ён. — Узвалі яе на спіну, на плечы, на рукі, на што хочаш, але прывязі яе. Інакш я паміраю.

Я запанікаваў. Не ведаў, што тут зрабіць. Паехаў у хасідскі машаў спытаць парады, але там са мной размаўляць адмовіліся.

“Гэта ўжо нясмешна”, — усё, што я пачуў з вуснаў старога Рэбе, які сядзеў на зямлі з жалобным і разгубленым выразам твару і мыў ланцуг ад матацыкла ў поўнай бензіну і алівы місе.

— Гэта ўжо не тэалагічная палеміка са спадаром Эліезэрам, — выдыхнуў ён. — Кепства ўчынілася сярод сыноў Ізраілевых, вялікае кепства!

Уры адмаўляўся мыцца, апранацца і есці. Ночы навывелёт енчыў і гукаў Нэхаму. Скарлючанымі пальцамі драпаў

пахвінне. Драпаў, стагнаў і, як апантаны нячысцікам, нюхаў пальцы, шнапарыў у пошуках паху сцёгнаў той дзяўчыны, што пакінуў там. Цяжкага і салодкага, як кроплі бурштыну, якія адмаўляюцца зацвярдзец.

Напачатку я намаўляў яго паесці, потым маё цела наладавалася страхам, і я спрабаваў накарміць яго прымусова. Але аб яго зубы зламалася лыжка, і ён вырыгаў на прасціну празрыстую кашку.

Праз пяць тыдняў пасля таго, як ён страціў дваццаць сем кілаграм і большасць валасоў у інтымных месцах, Нэхаму Вайсберг прывезлі ў суправаджэнні заклапочаных рабінаў у вёску.

— Яна цяжарная, — абвясцілі яны і забралі Уры з сабою.

Гэтак я ўпершыню патрапіў у горад. Вяселле Уры і Нэхамы сыгралі ў прасякнутым вільгаццю дворыку—“калодзежы”, заціснутым паміж жылымі дамамі. Вайсберг гасцей запрасіў з куцыя жмені — з вяскоўцаў былі толькі Пінэс і Ёсі. Бускіла, адзіны, хто ўспомніў, што трэба даслаць тэлеграму Аўрагаму і Рыўцы, прыбыў таксама.

Бацькі Уры прымчалі наўпрост з аэрапорта. Аўрагам быў на нерве, яго біла дрыготка, але як толькі ўбачыў Нэхаму, то зморшчыны на ягоным ілбе разгладзіліся так, нібыта па іх прайшліся прасам. Твар расквеціўся ўсмешкай.

Рыўка з’явілася загарэлая. Параноіла і лямантавала. Аднак нявестка накінула на яе глухую шаль, і Рыўка, як птушачка ў цемнаце, супакоілася і замаўчала.

Ультраартадоксы зладзілі вяселле паводле ўсіх суровых правіл і рэгламентаў. Ад нас яны не прынялі нават садавіны. Паставілі на стол гарэлку і салодкае шабатняе віно, крэплах з мясам, кугель з даўгой локшыны. Пачастунак падавалі два кельнеры, а кантар толькі і рабіў, што плакаў мяккім, знаёмым і мілагучным голасам.

Цяжарнасць яшчэ не разнесла талію Нэхамы, але яе аблічча ўжо зіхцела сцішаным і памяркоўным бляскам спе-

лай вінаградзіны. Голас зрабіўся разважны і нагбом напаўняў чарамі шчасця. Паводле традыцый ультраартадоксы пагалілі Нэхаме галаву, але прыемны пах вільготнай глебы працягваў выпарацца з яе макаўкі, прыліпаючы да столак вэлюму, што асланяў ёй твар. Таму нават Вайсберг з сябрамі, якім гэты пах быў незнаёмы, дапяў, што нявеста паедзе за мужам у машаў.

Далей на далей, прыбыў невялікі клезмерскі аркестрык. Сарамлівыя музыкі агоралі некалькі знаёмых нам з дзяцінства мелодый, бо гэта былі песні, якія спявалі бацькі-заснавальнікі зімовымі вечарамі — “Рабі Элімэлэх”, “Цябе, Госпадзе, прagne душа мая”, “У дзянёк суботні”, але ніводзін шлягер не сягнуў роўню цыркінскага выканання, які “адным засядам шчыпаў струны мандаліны і душы”. Ёсі, Аўрагам і я крыху пастаялі наўзбоч — збыткоўныя і ўсмешлівыя. Паглядзелі на хасідаў, якія, зміраныя з вердыткам, выходзілі на свае ўтомныя скокі-карагоды. Пінэс драў глотку разам з імі, дурнаваты і шчаслівы, а Бускіла шэптам залагоджваў шахер-махер з нейкім бледным барадачом. Нікому не было смешна, калі вясельны маршалак залез на стол або калі таўсматы брат Вайсберга паставіў на крэсла сем пляшак гарэлкі і шклянак, якія адразу ўпалі і разбіліся.

Далей на далей, згусціліся хмары і паліўся першы дождж, тоненькі і ўцешны. А мы паехалі дахаты. Ёсі за стырном, а ў Аўрагама рот не закрываўся ўсю дарогу, балбатаў пра цёплыя залевы на экватары і пра неймаверны смак трапічнай садавіны. Бускіла таксама спрабаваў дасціпнічаць. Пінэс працягваў спяваць. Я ведаў, што хутка пакіну вёску, таму аціх. Уры сядзеў з Нэхамай на заднім сядзенні і трымаў яе руку, у якой спаміж пальцаў была заціснутая маленькая ахоўная насоўка.

Цягам тае зімы я дапамагаў Уры карчаваць дэкаратыўныя дрэвы на тэрыторыі Дома Вечнасці для Першапраходцаў, араць кветнікі, бурыць і перакопваць каменныя сцэжкі.

Уры поўніўся імпэтам і радасцю. Хацеў прывезці дзве бензапілы, каб паскорыць працу. Але я настаяў, каб абцінаць самастойна, сякарай. Я выцягваў нагонкі іх важкія целы, бо зноў адчуў, што ў маёй плоці віруе брыда і неспакой і мне трэба цяжкая агрэсіўная праца.

Баўгінія, цэзальпінія пекная, юдава дрэва і вялікія хмызы гібіскусу падалі пад цяжарам маіх удараў. Лужыны драўнянага соку ўсмоктваліся ў зямлю, а я сек камлі і галіны на невялікія духмяныя дровы і складаў іх у кароўніку роўнымі стосамі.

Аўрагам з Рыўкай пакінулі дом маладым. Калі настала вясна і Нэхама выйшла ў палі з кароткімі валасамі і ў сукні для цяжарных, якая агаляла яе сцёгны, я бачыў, як сонца крэсліць у лёгкай тканіне акругласці яе прыгожага жывата і далікатную выемку-скляпенне паміж ног.

Ёсі прыехаў на тыднёвую пабыўку, і мы ўчатырох садзілі пладовыя дрэвы ды сеялі кармавыя травы сярод магіл. Коўзкія насеннікі канюшыны прыемна слізгалі па падушачках пальцаў.

Планы і пражэкты безупынку расквіталі ў Урынай галаве. Ашчаджэнняў ён не меў, але бацькі, дзядзька і я пазычылі яму неабходныя сумы. Нэхама вычысціла кароўнік Аўрагама, і ў шэраг з жалезнымі парэнчамі вярнуліся каровы. Каб рыкаць і слухаць музыку пад хлюпкі рытм даільнай помпы.

На згоне лета мы пахавалі Эліэзэра Ліберзона. Некалькі тыдняў да таго ён знік з палаты.

— Ходзіць сабе па палях, — паведаміў Альберт з таямнічай усмешкай на твары. Потым агучыў яшчэ адну прыказку на сваёй версіі ладзіна, аднак Ліберзон, каб перакласці ўзвжаныя і далікатныя словы, там адсутнічаў.

Усе ведалі, што Ліберзон блукае па Даліне, паколькі слупкі вандроўнага пылу з яго ног падымаліся і знікалі ў самых нечаканых месцах, аднак стары на вока шукальнікаў не патрапляў. Пахаджваў па зямлі, канаючы ад голаду і смаргі.

Нават калі бачыў сакавіты плод, якія вырас на дрэвах, быў не ў змозе сарваць яго або адкрыць вентыль. Даніэль пошукаў бацькі не спыняў. Аднак Ліберзон гэтаксама, як дзед перад смерцю, быў такі мізэрны і лёгка, ажно не пакідаў слядоў. Яго знайшлі толькі праз некалькі месяцаў, калі кібуцніца, што састрыгала кукурузу, знайшла яго курыныя костачкі.

Цяпер я чакаў Пінэса.

— Пасля таго як ён памрэ, я адсюль паеду, — паведаміў я. Але Уры і Нэхама сказала, што будуць радыя, калі я выршу застаца.

— Барух, Барух! Мы ж хочам горда несці званне адзінай гаспадаркі, у якой служаць не толькі трактары, але і цягавы бегемот, — сказаў Уры.

Я пасміхнуўся. Нэхама засмяялася. Эфраім, які ссаў цыцку, настрашана скалануўся. А Пінэс, самы стары і хворы чалавек у Даліне, апошні з пакалення заснавальнікаў, працягнуў пакрысе жаваць фаршырованную бычыную селязёнку, якую прынёс Бускіла і ўрачыста паклаў перад ім. Пінэс ведаў, што я чакаю яго, і ўдаваў, што мяне не існуе.

— Ты ўжо можаш ехаць адсюль, — натужлива вымавіў ён урэшце. — Нават калі я памру, то не буду хавацца ў цябе, нават задарма.

Калі я праводзіў яго дахаты, прыкмеціў у рухах страх. Больш ён не размаўляў са мной пра кузурак і дары саду, не клаў рукі на патыліцу. Усе кволяы сілы прысвячаў апошняй у яго жыцці бітве прыныцаў.

— Ты мяне не атрымаеш! — сказаў ён. — Скулля!

Я не адказаў. Я ведаў, што “школа матухны-Прыроды” з аднолькавай доляй уладнай выпадковасці дзейнічае на чалавека і скаціну ды мацнейшая за мяне або Пінэса.

“Блыха, кухонны прусак, гіена, восаед, гепард, змяя-акулярніца ў вачах Прыроды не менш важныя за сабаку, які любіць чалавека і ахоўвае яго, за каня, які разумее чалавека і працуе на яго, а таксама за маладзіцу ў абдымках

каханка, за малятка, што моліцца ў матчыных абдымках, або за самавітага спадара, ад якога залежаць шчасце і дабрабыт гожай жанчыны і гурбы харашмяных дзетак”, — пісаў Лютэр Бэрбанк.

— Праз самазакаханасць мы лічым за лепшае голай праўды не зважаць, — сказаў Пінэс, калі я быў малым. — Мы падсалоджваем горкую пілюлю рэлігійнымі казкамі пра месій, майсамі пра існаванне іншасвету, блукаем па эдэмскіх садах забабонаў.

Я моўчкі хадзіў за Пінэсам, як зграя гіен за параненай казуляй, што чакае, калі тая ўпадзе.

— Убогі калекцыянер! — павярнуўшыся да мяне, кінуў ён. — Была б твая воля — і ты б уткнуў у нас шпількі, каб далучыць да свайго гербарыя. Аднак сабраць цалкам усю калекцыю ў цябе не атрымаецца!

Позна знач я бачыў, як ён корпаецца ў шуфлядках тумбачкі, што стаяла пры ложку, дастае старыя ключы і выходзіць з хаты. Пяць кіламетраў ён агораў за два дні. А я ішоў за ім, захоўваючы дыстанцыю ў некалькі метраў, гэтаксама, як сачыў за Ліберзонам, калі той ішоў да кібуцнай фабрыкі. Але ў процівагу Ліберзону Пінэс раз-пораз абяртаўся і з жахам на мяне паглядаў.

— Ты можаш пачакаць мяне там, — сказаў ён. — За мной цягацца неабавязкова. Ты цудоўна ведаеш, куды я іду.

Аднак я працягваў валачыць на плячах успаміны аб старым брытанскім ранцы з фармалінам і пінцэтамі, вайсковым ранцы майго дзядзькі Эфраіма.

Стары жалезны замок, які ўжо гады не варушылі, адамкнуўся так, нібыта мок у аліве. Пінэс пастаяў крыху на парозе, павярнуўся да мяне:

— Са светлай галавой, — паведаміў ён з усмешкай. — І пры цвярозай памяці.

Потым прыгнуўся і знік у нутры. Я вырашыў, што так і быць: я дазволю яму выканаць абавязковую праграму

развітальных цырымоній — потым ён усё роўна вернецца ў мае цэпкія абдымкі.

Усярэдзіне пячоры Пінэс пастаяў. Удыхнуў на поўныя грудзі. Рэліктавыя змеі-сляпачкі лашчыліся ля ног, афрыканскія першабытныя станожкі прагна поўзалі ў Пінэса па скуру. А я там, дзе стаяў, раптам адчуў, што адбудзецца, і стаў спехам сунуцца наперад, лямантуючы і енчучы. Аднак настаўнік з нечаканай спрытнасцю ўжо дыбаў наперад, у самае нутро пячоры, шнапарачы і натыкаючыся на сценку, слізгаючы па вільготным доле. Аж пакуль не сягнуў цяжкай пліты крышталічнага лупняка, якая навалілася на недаследаваныя глыбіні. Пінэс дастаў з кішэні дробны малаточак і стаў шнапарыць, пакуль не дапяў да меціны, якую яму пакінуў каменячос з Назарэту.

Пінэс падняў лядашчую руку, у якой ужо не засталася моцы ўдарыць, і толькі нямогла адпусціў малаток на ўразлівае месца.

Падзенне было добра чуваць нават па-за межамі пячоры. Каторы момант нічога не адбывалася, аднак неўзабаве з каменнай тоўшчы данёсся гук храбусцення і расколу. Трэшчыны з ліхаманкавай шпаркасцю пабеглі па паверхні, і ўся пліта лопнула, як шклянны ліст. Пінэс слізнуў усярэдзіну, падаючы сярод вострых аскабалкаў, і быў пахаваны пад тонамі зямлі, у тоўшчы геалагічных эпох, паміж косткамі яго продкаў, чый век роўны веку гэтага свету, паміж яго аднаклеткавымі сябрамі, працавітымі бактэрыямі, якія з'явіліся яшчэ да асушэння балот і нараджэння святла. Звонку дрыгацела, спайманае падэшвамі ног, кволае, няўлоўнае для вушэй рэха.

Поўня прашылася праз нябёсы, разліўшы святло на ўсюю Даліну, што распасцерлася ля маіх ног, зыркай і выразная, як белы шоўк. Гэтак, я падумаў, бачыў Ліберзон Даліну перад Фанінай смерцю, да таго як цалкам аслеп, калі белая пялёнка на яго вачах яшчэ сёе-тое прапускала.

Я азірнуўся. На сельскагаспадарчых палетках пластыкавыя навісі блішчэлі, як малочныя азярыны. Дрэвы і пуні

згушчаліся, як цьмяныя квадраты, і новая лужына, неабсяжная, блішчэла паміж імі. Пладовыя дрэвы, якія пасадзіў Уры на маіх могілках, яшчэ не выраслі, і помнікі бялелі сярод іх, як масіўныя пералётныя птахі, якія спыніліся адпачыць на зямной абшыўцы.

Мая галава троху круцілася, як бы наткнутая на вось, і сын вярнуўся да сваіх смярдзючых дзетак, і пакланіўся мне ў старадаўняй насмешлівасці, і я спусціўся ў вёску.

Усю ноч навывёл я круціўся і не мог заснуць. На досвітку я з шумам, як мядзведзь, залез на казуарынавую хваіну насупраць спальні Нэхамы і Уры даць ім дабрыдзень. Там, скарыячаны паміж галінамі, з галавою, абсыпанай казуарынавай ігліцай, я пачуў іх дыханне, і пасля — голас Нэхамы, чый дзіўны шпаркі акцэнт усё яшчэ рэзаў вуха.

— А зараз, — загадала яна Уры, — крыкні гэта яшчэ раз!

Мы ўтраіх расмяяліся. Уры з Нэхамай — у спальні, а я спаміж галін велічнага дрэва, на чыёй кары яшчэ бялелі шнары ад гамака майго таты і мамы.

Далей на далей, праз колькі тыдняў Бускіла паведаміў, што купіў мне дом, і адвёз мяне і мяхі з грашыма ў вілу банкіра.

Трыццаць восем мне сёння, і спакой вярнуўся ў маю плоць. Расці я больш не расту, мая вага не мяняецца, занатаваў я ў пакамечаны нататнік дзеда — сто дваццаць сем кілаграм, прыблізна сем пудоў. Раз-пораз прыязджае Бускіла на чорным пікапе, каб адвезці мяне ў вёску, у гасці да Нэхамы і Уры, пагуляцца з іх чатырма малымі дзеткамі.

Мінулай вясной я быў у іх. Прывёз Уры яшчэ грошай, і ён стомлена абняў мяне. Нэхамы паціснула маю руку і пасміхнулася, а чацвёрта дзетак з ціўканнем наваліліся на мяне, намагаючыся збіць з ног. Пасля абеду я павёў іх на экскурсію ў палі. Гэткая ў мяне завядзёнка кожны прыезд.

Старэйшых, Эфраіма і Эстэр, я саджу на плечы, а Беньяміна і Фэйгу, якая шмат наракае на старамоднае імя, якое далі ёй бацькі, я цягну пад пахамі.

Разам мы хадзілі глядзець чырвоныя сцягі прыроды, бачылі дзікіх кацянят і шэршневых каралеў. Потым пайшлі адведаць магілы дзеда і яго сяброў. Ля помнікаў Уры паўтыкаў высокія, як мачты, шасты і навязаў на іх пурпуровыя сцяжкі, бо іх больш не відаць у гушчары бавоўны і злакаў, у шчыльных шэрагах кукурузных кіяхаў і камлёў пладоўных дрэўцаў.

Потым мы прайшліся басанож па палявых сцежках і падняліся на пагорак. Дзеці бегалі, а я сядзеў ля жалезных дзвярэй, парэпанных і заіржэлых, назіраючы за ключом пеліканаў, якія ляцеў на поўнач, па-над лапікавай коўдрай Даліны, да муроў Сіняй Гары.

— Глядзі, — тузанула мяне за крысо Фэйга. — Глядзі, дзядзька Барух!

Яе карыя вочы засвяціліся зялёным і жоўтым, і сонца стуліла ёй зрэнкі, пакуль дзяўчынка не стала выглядаць як абражаны пугач, якога выставілі на смех птушкі з дзённай варты. Са спуджанай бабульчынай усмешкай на вуснах, якая не суцешыцца давеку, сваёй маленькай далонькай Фэйга паказвала на далёкае імя маёй маці. Колісь Даніэль Ліберзон плугам заараў-напісаў яго на зямлі, і штогод вясна фарбуе гіганцкія літары блакітнымі васількамі.

ЗМЕСТ

Неабходныя тлумачэнні перакладчыка	5
Першы раздзел	9
Другі раздзел	22
Трэці раздзел	30
Чацвёрты раздзел	42
Пяты раздзел	50
Шосты раздзел	60
Сёмы раздзел	74
Восьмы раздзел	79
Дзявяты раздзел	93
Дзясяты раздзел	102
Адзінаццаты раздзел	107
Дванаццаты раздзел	113
Трынаццаты раздзел	119
Чатырнаццаты раздзел	130
Пятнаццаты раздзел	137
Шаснаццаты раздзел	145
Сямнаццаты раздзел	153
Васямнаццаты раздзел	166
Дзевятнаццаты раздзел	174
Дваццаты раздзел	184
Дваццаць першы раздзел	194
Дваццаць другі раздзел	200
Дваццаць трэці раздзел	208
Дваццаць чацвёрты раздзел	214
Дваццаць пяты раздзел	221
Дваццаць шосты раздзел	234

Дваццаць сёмы раздзел.....	241
Дваццаць восьмы раздзел.....	256
Дваццаць дзявяты раздзел.....	263
Трыццаць раздзел.....	273
Трыццаць першы раздзел.....	290
Трыццаць другі раздзел.....	297
Трыццаць трэці раздзел.....	303
Трыццаць чацвёрты раздзел.....	310
Трыццаць пяты раздзел.....	314
Трыццаць шосты раздзел.....	326
Трыццаць сёмы раздзел.....	337
Трыццаць восьмы раздзел.....	340
Трыццаць дзявяты раздзел.....	351
Саракавы раздзел.....	357
Сорак першы раздзел.....	371
Сорак другі раздзел.....	377
Сорак трэці раздзел.....	392
Сорак чацвёрты раздзел.....	401
Сорак пяты раздзел.....	408
Сорак шосты раздзел.....	412
Сорак сёмы раздзел.....	428
Сорак восьмы раздзел.....	437
Сорак дзявяты раздзел.....	447
Пяцідзясяты раздзел.....	458
Пяцьдзясят першы раздзел.....	468

"ЗА СІНЯЙ ГАРОЙ" —

СЯМЕЙНАЯ САГА ЧАТЫРОХ ПАКАЛЕННЯЎ ІЗРАЇЛЬЦАЎ. ГІСТОРЫЯ ПАЧЫНАЕЦЦА ў 1920-х, у ЗАБАЛОЧАНАЙ ІЗРЭЭЛЬСКАЙ ДАЛІНЕ, КУДЫ ПРЫБЫВАЮЦЬ ГАБРЭІ-РЭПАТРЫЯНТЫ МАГІЛЕЎШЧЫНЫ, МІНШЧЫНЫ, ЧАРНІГАЎШЧЫНЫ, КІЕЎШЧЫНЫ, А ТАКСАМА ІНШЫХ КУТКОЎ УСХОДНЯЙ І ЦЭНТРАЛЬНАЙ Еўропы.

АПОВЕД У ДУХУ МАГІЧНАГА РЭАЛІЗМУ — ГЭТА ПЕРАПЛЯЦЕННЕ ЧАЛАВЕЧЫХ І ЗВЯРЫНЫХ ЛЁСАЎ, ГІСТОРЫЙ ЗМАГАННЯ З ДЗІКАЙ ПРЫРОДАЙ І ЎЛАСНАЙ НАТУРАЙ. НЕЖАРТОЎНЫЯ ЖАРСЦІ ГЕРОЯЎ РАЗГОРТВАЮЦЦА НА ФОНЕ БАРАЦЬБЫ ІЗРАЇЛЯ ЗА ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ.

У ЦЭНТРЫ РАМАНА — КАНФЛІКТ ПАМІЖ ЖЫХАРАМІ ПАСЕЛІШЧА І ўНУКАМ ПЕРШАПРАХОДЦА ЯКАВА МІРКІНА БАРУХАМ, ШТО АРГАНІЗАВАЎ НА ГРАМАДСКАЙ ЗЯМЛІ КАМЕРЦЫЙНЫЯ МОГІЛКІ, ПАХАВАННЕ НА ЯКІХ ЗРАБІЛАСЯ МОДАЙ ДЛЯ ГАБРЭЯЎ СВЕТУ.

ДА ЧАГО ПРЫВЯДЗЕ СУПРАЦЬСТАЯННЕ ПАМІЖ КАМІТЭТАМ І НАГЛЯДЧЫКАМ ДОМА ВЕЧНАСЦІ ДЛЯ ПЕРШАПРАХОДЦАЎ, ДЗЕ ПАХАВАНЫЯ "274 ДЗЯДЫ І БАБКІ, АДЗІН МУЛ І АДНА МАНДАЛІНА", ДАЗНАЮЦЦА ЧЫТАЧЫ, ЯКІЯ ПРОЙДУЦЬ ПАКРУЧАСТЫМІ СЦЕЖКАМІ СЮЖЭТА ДА КАНЦА.

9 786094 920172

"ЗА СІНЯЙ ГАРОЙ" —

СЯМЕЙНАЯ САГА ЧАТЫРОХ ПАКАЛЕННЯЎ ІЗРАЇЛЬЦАЎ. ГІСТОРЫЯ ПАЧЫНАЕЦЦА ў 1920-х, у ЗАБАЛОЧАНАЙ ІЗРЭЭЛЬСКАЙ ДАЛІНЕ, КУДЫ ПРЫБЫВАЮЦЬ ГАБРЭІ-РЭПАТРЫЯНТЫ МАГІЛЕЎШЧЫНЫ, МІНШЧЫНЫ, ЧАРНІГАЎШЧЫНЫ, КІЕЎШЧЫНЫ, А ТАКСАМА ІНШЫХ КУТКОЎ УСХОДНЯЙ І ЦЭНТРАЛЬНАЙ ЕЎРОПЫ.

АПОВЕД У ДУХУ МАГІЧНАГА РЭАЛІЗМУ — ГЭТА ПЕРАПЛЯЦЕННЕ ЧАЛАВЕЧЫХ І ЗВЯРЫНЫХ ЛЁСАЎ, ГІСТОРЫЙ ЗМАГАННЯ З ДЗІКАЙ ПРЫРОДАЙ І ЎЛАСНАЙ НАТУРАЙ. НЕЖАРТОЎНЫЯ ЖАРСЦІ ГЕРОЯЎ РАЗГОРТВАЮЦЦА НА ФОНЕ БАРАЦЬБЫ ІЗРАЇЛЯ ЗА ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ.

У ЦЭНТРЫ РАМАНА — КАНФЛІКТ ПАМІЖ ЖЫХАРАМІ ПАСЕЛІШЧА І ўнукам ПЕРШАПРАХОДЦА ЯКАВА МІРКІНА БАРУХАМ, ШТО АРГАНІЗАВАЎ НА ГРАМАДСКАЙ ЗЯМЛІ КАМЕРЦЫЙНЫЯ МОГІЛКІ, ПАХАВАННЕ НА ЯКІХ ЗРАБІЛАСЯ МОДАЙ ДЛЯ ГАБРЭЯЎ СВЕТУ.

ДА ЧАГО ПРЫВЯДЗЕ СУПРАЦЬСТАЯННЕ ПАМІЖ КАМІТЭТАМ І НАГЛЯДЧЫКАМ ДОМА ВЕЧНАСЦІ ДЛЯ ПЕРШАПРАХОДЦАЎ, ДЗЕ ПАХАВАНЫЯ "274 ДЗЯДЫ І БАБКІ, АДЗІН МУЛ І АДНА МАНДАЛІНА", ДАЗНАЮЦЦА ЧЫТАЧЫ, ЯКІЯ ПРОЙДУЦЬ ПАКРУЧАСТЫМІ СЦЕЖКАМІ СЮЖЭТА ДА КАНЦА.

9 786094 920172

МІСІР
ШАМЕЇ

ЗА ОДНІЙ
СВЯТОЇ

